

T.C
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTADOĞU SİYASİ TARİHİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ ANABİLİM DALI

**ORTADOĞU'DA BİR İSTİKRARSIZLIK UNSURU:
ŞATTÜ'L-ARAP SORUNU**

(Yüksek Lisans Tezi)

Burcu Kurt

İSTANBUL 2006

T.C
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTADOĞU SİYASİ TARİHİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ ANABİLİM DALI

**ORTADOĞU'DA BİR İSTİKRARSIZLIK UNSURU:
ŞATTÜ'L-ARAP SORUNU**

(Yüksek Lisans Tezi)

Burcu Kurt

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Zekeriya Kurşun

İSTANBUL 2006

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
TEŞEKKÜR.....	III
ÖNSÖZ.....	IV
ÖZET.....	VI
ABSTRACT.....	VII
KISALTMALAR.....	VIII

GİRİŞ

ŞATTÜ'L-ARAP BÖLGESİ VE JEOPOLİTİĞİ

1. Coğrafi Yapı.....	1
2. Sosyo-Ekonomik Yapı.....	9
3. Jeopolitik Konum.....	14

I. BÖLÜM

ŞATTÜ'L-ARAP SORUNUNUN TARİHSEL ARKA PLANI VE ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

1. Şattü'l-Arap Sorununun Tarihsel Arka Planı.....	20
2. Çözüm Arayışları: Sınır Belirleme Komisyonu Kurulması Fikri.....	28
3. 1911 Tahran Protokolü ve Karma Sınır Belirleme Komisyonu	40
1) Müzakere Süreci.....	42
2) Emperyal Devletlerin Müzakerelere Müdahalesi.....	48
a) İngiliz Memorandumu.....	54
b) Rusya Memorandumu.....	59
3) Rusya ve İngiltere Muhtıralarının Osmanlı Hükümetindeki Yankıları.....	59
4) Osmanlı Nezaretleri Arası Anlaşmazlık.....	68

II. BÖLÜM
ULUSLARARASI BİR ÇEKİŞME ALANI OLARAK “ŞATTÜ’L-ARAP”
SORUNU

1. Osmanlı-İngiliz Müzakerelerinin Soruna Etkisi.....	78
2. 1913 Osmanlı-İngiliz Anlaşmaları ve Muhammara Sınırının Belirlenmesi.....	85
3. 1913 Osmanlı-İngiliz Beyannamesinin Uygulanması: 1913 İstanbul Protokolü...93	
4. Fenni Komisyonun Çalışmaları.....	105
5. Birinci Dünya Savaşı’nda Şattü'l-Arap Bölgesinin Durumu ve Savaş Sonrası İçin Tasarlanan Çözüm Önerileri.....	136

III. BÖLÜM
SORUNUN GELECEĞE TAŞINMASI: ŞATTÜ’L-ARAP NEHRİNDE ULAŞIM

1. Sorunun Gündeme Geliş Nedenleri: Nehir Üzerinde Egemenlik Tartışmaları ...	145
2. 1913 Osmanlı-İngiliz Anlaşmaları ve Şattü'l-Arap Nehrinde Ulaşım Sorunu.....	168
1) Şattü'l-Arap Nehrinde Ulaşım Şartlarının İyileştirilmesi Çalışmaları	172
2) İngiltere İmtiyazı ve Osmanlı-İngiltere Anonim Şirketi	198
3. İmtiyazın Sonuçlandırılması.....	224

SONUÇ.....	227
KAYNAKLAR.....	232
EKLER.....	237

TEŞEKKÜR

İki yıl süren bu sancılı çalışma esnasında pek çok kişinin maddi ve manevi desteğini gördüm. Öncelikle günümüzde de son derece stratejik bir öneme sahip olan ve bu derece bakir bir konuya yönelmem için bana yol gösteren ve Arapça belgelerin okunmasında yardımlarını gördüğüm değerli tez danışmanım Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN'a müteşekkirim. Ayrıca Yüksek Lisans hayatım boyunca bana her anlamda destek veren, üzerimde çok emekleri olan sevgili hocam Yrd. Doç. Dr. Nesrin KARAGÜR'e içtenlikle şükranlarımı sunarım. Çalışmalarım esnasında beni bazı önemli kaynakların varlığından haberdar eden ve belgelere farklı açılardan bakmamı sağlayan kıymetli hocam Prof. Dr. Ali AKYILDIZ'a, manevi desteklerini hiç esirgemeyen sevgili hocalarım Yrd. Doç. Dr. Nalan TÜRKMEN, Doç. Dr. Orhan SÖYLEMEZ ve Araş. Gör. Dr. Okan YEŞİLOT'a teşekkürlerimi arz ederim.

Tezimin oluşum aşamasında tüm sıkıntılara ortak olan Sabriye DELİCEOĞLU'na, bu iki sene boyunca tüm şikayetlerimi büyük bir sabırla dinleyen Selda SERT ve Pınar YAVUZTÜRK'e, tezime katkılarından dolayı Melahat FINDIK'a teşekkür borçluyum. Ayrıca yöntem ve araştırma konusunda desteğini gördüğüm Sevilay KASAP, beni tezimle ilgili bazı fotoğraflardan haberdar etme lütfunda bulunan Filiz DİĞİROĞLU ve belgelerin okunma safhasında yardımını esirgemeyen Ayşe KAVAK'a müteşekkirim.

Üniversite hayatım boyunca akademik çalışmalara yönelmem konusunda beni cesaretlendiren Özcan ve Altay GÜNDÜZ'e bana verdikleri manevi destekten dolayı kalpten şükranlarımı arz ederim. Ayrıca tezimin finansmanını karşılayarak bana daha rahat bir çalışma ortamı sağlayan Saner ÖZDEN'e ve Fransızca bir kısım belgelerin çevirilerini yapan Gülçin SILAY'a teşekkür borçluyum. İki senelik çalışma dönemim boyunca bana her türlü kolaylığı gösteren ve desteklerini esirgemeyen başta Fuat RECEP olmak üzere tüm Başbakanlık Osmanlı Arşivi personeli ile Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi ve IRCİCA Kütüphanesi çalışanlarına teşekkür ederim.

Son olarak bu uzun ve yorucu çalışma boyunca tüm kaprislerime katlanan annem Perihan KURT'a ve beni tüm akademik çalışmalarım boyunca desteklemekle yetinmeyip Fransızca belgelerin çevirisi konusunda da yardımını esirgemeyen anneannem Necla N. ALTINOK'a sevgiyle şükranlarımı sunarım.

ÖNSÖZ

20. yüzyılın ilk çeyreği emperyal devletlerin çıkar çatışmalarına sahne olmuştur. Bu dönemde söz konusu devletlerin en çok müdahale ettikleri alan ise hiç şüphesiz bu günkü, Ortadoğu’yu oluşturan Yakın Doğudur. Nitekim Yakın Doğu’daki en önemli egemen güç olan Osmanlı Devleti’nin Basra Körfezi ve İran sınırında bulunan Şattü'l-Arap bölgesi de bu uluslararası çekişmelerden nasibini almıştır. Özellikle 20. yüzyılın ilk çeyreğinde bu bölge İngiltere, Rusya ve Almanya gibi “düvel-i muazzama”nın ilgi alanını cezbetmiştir.

Bu çalışmada emperyal devletlerin hakimiyet mücadelelerinin uluslararası platforma yansımaları bağlamında Şattü'l-Arap sorununun tarihsel arka planı ele alınmıştır. Sorunun suni bir şekilde ortaya çıkarılışı, uluslararası bir sorun haline getirilmesi ve çözüm çabaları bu çalışmanın ana konusunu oluşturmuştur. Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışmada, daha ziyade Osmanlı kaynakları kullanılmıştır. Bu durum ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti’nin soruna bakışının yansıtılması şeklinde görülebilir. Ancak bu bir zarurettir. Zira konunun ana tarafı olması hasebiyle bugüne kadar yapılan çalışmalarda Osmanlı kaynakları kullanılmamıştır. Zaten çalışmamızın çıkış noktası da budur.

Şattü'l-Arap sorunu hakkında şu ana kadar çeşitli dillerde muhtelif çalışmalar yapılmıştır. Khalid Al-Izzi’nin *The Shatt al-Arab River Dispute* ve Kaiyan Homi Haikobad’ın *The Shatt-al-Arab Boundary Question* adlı kitapları bunlardan en önemlileri olarak sayılabilir. Bunların yanı sıra konunun ehemmiyetinden dolayı Şattü'l-Arap sorunu hakkında uluslararası literatürde bir çok makale de bulunmaktadır. Alexander Melamid’in “The Shatt Al-Arab Boundary Dispute” (*The Middle East Journal*, c.XXII/3, 1968) adlı makalesi gerek içerik gerekse sorunun farklı bağlamlardan ele alınması açısından diğerlerinin arasında ayrı bir öneme sahiptir. Fakat bu çalışmalar oldukça uzun bir dönemi kapsamakta, yalnızca İngiliz arşivlerine dayanmakta, dolayısıyla da konunun sadece bir kısmına ışık tutmaktadırlar.

Diğer taraftan Türkiye’de de Şattü'l-Arap sorununa doğrudan değinen bir çalışma şu ana kadar yapılmamıştır. Söz konusu soruna sadece Yusuf Hikmet Bayur’un *Türk İnkılâbı Tarihi* adlı kitabında kısmen yer verildiği gibi bir takım konuyla doğrudan ilgisi olmayan genel çalışmalarda da zikredilmiştir.

21. yüzyılın başında Şattü'l-Arap sorununun halen varlığını sürdürüyor olması, bölge ülkelerinin dışında uluslararası çekişmelerin merkezinde bulunması hasebiyle sorunun sadece oluşum süreci değil, tarihi arka planının da araştırılmasını zorunlu kılmıştır. Nitekim bu çalışma böyle bir yaklaşımla ortaya çıkmıştır.

Araştırmamızda yöntem olarak birincil kaynakların kullanılması esas alınmıştır. Öncelikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden elden edilen kaynaklardan istifade edilmeye özen gösterilmiştir. Ayrıca bu dönemde Osmanlı Hariciye ve Bahriye Nezaretleri tarafından Şattü'l-Arap sorununa dair basılan kitapçıklar da kullanılan diğer birinci el kaynakları oluşturmuştur. Bunların yanı sıra, her çalışmada olduğu gibi literatürde doğrudan veya dolaylı olarak konuyla ilgili olan materyallerden yararlanılmıştır.

Bu çalışma, bir giriş ile üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında sorunun ortaya çıkmasına ve girift bir hal almasına neden olan bölgenin karmaşık coğrafi ve sosyo-ekonomik yapısı ile jeopolitik konumu irdelenmiştir.

Birinci bölümde, bir sınır problemi olarak Şattü'l-Arap sorunun tarihsel arka planı, yeniden gündeme gelişi ve çözüm arayışlarına yer verilmiştir.

İkinci bölümde ise Şattü'l-Arap sorunun uluslararası platforma taşınması tartışılmıştır. Burada sürecin işleyişi ve tarafların görüşlerine yer verilerek bölge üzerindeki uluslararası rekabet ortaya konmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde, sorunun bir diğer boyutu olan Şattü'l-Arap nehrinde ulaşım sorunu ele alınmıştır. Bu bölüm diğer bölümlerden bağımsız gözükse de uluslararası rekabetin uygulama alanı olduğu için bu tezin bir parçasını teşkil etmiştir.

Burcu KURT

ÖZET

Şattü'l-Arap sorunu yirminci yüzyıl başlarında bölgede iki şekilde kendini göstermiştir. Bunlardan birincisi İngiltere ve Rusya devletlerinin de müdahil olduğu bir Osmanlı-İran sınır anlaşmazlığı şeklindedir. Şattü'l-Arap bölgesi, 16. yüzyıldan başlayarak Osmanlı ve İran devletleri arasında sınır anlaşmalarına konu olmuştur. Ancak bu uluslararası bir sorundan ziyade ikili ilişkileri belirleyen bir mesele olarak sürmüştür. 19. yüzyılda İngiltere ve Rusya devletlerinin çeşitli nedenlerle bölgeye gösterdikleri ilgi sonucu, Şattü'l-Arap bölgesinde söz konusu devletlerin çıkarları doğrultusunda bir sınır sorunu oluşturulmaya başlanmıştır. 20. yüzyıl başında bölgede petrolün keşfi ve İngiltere ve Rusya devletlerinin artan müdahaleleri neticesinde Şattü'l-Arap sorunu uluslararası bir boyut kazanmıştır.

Sorunun 20. yüzyıl başlarında kendini gösterdiği bir diğer boyut ise; Rusya, İngiltere ve Almanya devletlerinin müdahalelerine sahne olan Şattü'l-Arap nehrinde ulaşım sorunudur. Bir yandan bölgede petrolün keşfi ve bu petrolün çeşitli bölgelere nakledilmesi, diğer yandan da Bağdat demiryolu, Şattü'l-Arap nehrinde ulaşımı emperyal devletler açısından önemli bir hale getirmiştir. Bu durum çeşitli tartışmalara ve bir takım uluslararası anlaşmalara giden yolu açmıştır.

1914 senesinde emperyal devletlerin paylaşım mücadeleleri nedeniyle çıkan Birinci Dünya Savaşı yapılan tüm bu müzakereleri ve anlaşmaları geçersiz kılmış, böylece 20. yüzyılın ilk yarısından arda kalan bu sorunlar 21. yüzyılda Şattü'l-Arap sorununun sürekli gündemde kalmasının ana nedenini oluşturmuştur. Nitekim bu çalışma bu süreci ele almaktadır.

ABSTRACT

In the early twentieth century, the question of Shatt al Arab appeared at the region in two ways. One of them is a boundary dispute between Iran and the Ottoman Empire in which Great Britain and Russia interfere. The Shatt al Arab region, has been a subject for the boundary disagreement between Iran and the Ottoman Empire beginning from the sixteenth century. But this fact has been proceeded as a matter that determines the bilateral relations rather than an international problem. In nineteenth century, as a result of Great Britain and Russia's interests towards the region with several reasons, a boundary dispute has deliberately started to be formed in the Shatt al Arab region in direction of the above-mentioned powers. In the early twentieth century, the discovery of petroleum and increasing interventions of Great Britain and Russia to the region led the Shatt al Arab question to gain an international dimension.

The other dimension that the problem arose in the early twentieth century was the navigation question in the Shatt al Arab river, which was the scene of the interventions of Russia, Great Britain and Germany. On the one hand the discovery of petroleum and the transportation of this petroleum to several regions, and on the other hand Bagdad Railway, rendered the navigation in the Shatt al Arab river vital in the eyes of the imperial powers. This situation paved the way for the several discussion and some international agreements.

The World War I, which came out because of the imperial power's share struggle, brought the whole discussions and agreements to an invalid point and therefore this problems remained from the first half of the twentieth century formed a basis for the fact that Shatt al Arab question is still a significant in the twenty first century. Likewise, this study treats this process.

KISALTMALAR

A.DVN.MKL	Divan-i Hümayûn Kalemî Mukavele
A.DVN.NMH	Nâme-i Hümayûn
A.g.e.	Adı geçen eser
A.g.m.	Adı geçen makale
A.VRK	Sadaret Evrakı
BEO	Babıâî Evrak Odası
bkz.	bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	cilt
DH.İD	Dahiliye Nezareti İdâre-i Umûmiye
DH.KMS	Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti
DH.MUI	Dahiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye
DH.SYS	Dahiliye Nezareti Siyasi Evrakı
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
EI	Encyclopedia of Islam
HR.SYS	Hariciye Nezareti Siyasi Evrakı
İ.BH	İrade Bahriye
İ.HR	İrade Hariciye
İ.MM	İrade Meclis-i Mahsus
MV	Meclis-i Vükela Mazbataları
s.	sahife
vol.	volume
Y.A.HUS	Yıldız Husûsi Marûzat Evrakı

GİRİŞ

ŞATTÜ'L ARAP BÖLGESİ VE JEOPOLİTİĞİ

1. Coğrafi Yapı

Bu çalışmanın konusu olan Şattü'l-Arap'ın yalnızca bir nehir rejimi olarak ele alınması, araştırmanın hedefleri göz önüne alındığında yetersiz olacaktır. Burada Şattü'l-Arap'ın jeopolitiğini belirleyen fiziki coğrafyasının yanı sıra; bir anlamda siyasi tarihini de şekillendiren, üzerindeki ulaşım faaliyetleri ile mücavir alanlarının sosyo-ekonomik yapısı da konunun gerektirdiği ölçüde ele alınacaktır. Bu yüzden Şattü'l-Arap genel tanımından ziyade; Kurna'nın (Basra Körfezi'nin kuzey batısında) kuzey-doğusundaki Huveyze başlangıç alınarak bu kasabanın (bu gün şehrin) güneyinde, Zağros Dağları ile Şamiye Çölü arasında kalan deltayı kapsayan bir bölge olarak ele alınmıştır. 20. yüzyılın başına kadar bu bölgenin bir bölümü Osmanlı Devletinin, bir bölümü de İran'ın tasarrufunda iken¹ günümüzde de İran ve modern Irak Devletleri arasında bölünmüştür. Bu bölge gerek Osmanlı-İran ve gerekse İran-İrak ilişkilerinde daima anlaşmazlık konusu olagelmıştır.

Dicle ve Fırat nehirlerinin Mezopotamya topraklarını suladıktan sonra Irak'ın güneyinde yer alan Kurna mevkiinde² birleştikleri yerden Basra Körfezine kadar olan yatağa Şattü'l-Arap nehri adı verilir. Nehrin uzunluğu yaklaşık 109 mili (175 kilometre) bulurken eni

¹ Bu bölge 20. yüzyılda İran'ın Huzistan Eyaleti'ni ve Osmanlı Devleti'nin Basra Vilayeti'nin Merkez Sancağı'nın Basra ve Kurna kazalarını içine almaktaydı. Huzistan Eyaleti'nin sınırları için R. M. Savory, "Khuzistan", *The Encyclopedia of Islam (EI)*, Leiden, 1979, V, 80. Basra Vilayeti'nin idari taksimatı için bakınız: *Salnâme-i Vilâyet-i Basra*, sene 1318, def'a 4, s.205-207.

² Genelde Fırat'ın, kuzeydeki eski yatağı vasıtasıyla adı geçen mevkiye Dicle'ye katılması Şattü'l-Arap'ın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Ancak Fırat, Hammar Gölü bataklıkları içinden geçen güneydeki yatağıyla da Kermetali (Basra'nın 9,5 km. güneyinde) mevkiinde Şattü'l-Arap'a ulaşır. Genelkurmay ATASE Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, c. III, Kısım.I, Ankara 1979, s.28; Amatzia Baram, "Shatt Al-Arab", *EI*, Leiden 1996, IX, 368; J. V. Harrison, "The Shatt-el-Arab", *Asian Affairs*, Germany 1942, c. XXIX, s.44.

kuzeye doğru gittikçe daralır. Basra'yı geçtikten sonra tarihi Osmanlı-İran sınırını oluşturan Şattü'l-Arap nehri³ Muhammara'nın batısındaki Haffar Kanalı'nda⁴ Huzistan'dan gelen Karun nehriyle buluşarak, Fav boğazından Basra Körfezi'ne dökülür. Karun'un sularının bir kısmını akıttığı Behmişir nehri ise Şattü'l-Arap'a paralel bir biçimde akarak Basra Körfezi'ne ulaşır. Bu iki nehir arasında kalan bölge ise Abadan⁵ veya Ceziretü'l-Hızır⁶ olarak adlandırılır. Ceziretü'l-Hızır; Muhammara'nın karşı yakasında olmak üzere kuzeyden Karun nehri, batıdan Şattü'l-Arap, güneyden Basra Körfezi ve doğudan Karun nehrinin bir kolu olan Behmişir nehriyle çevrilmiştir⁷.

Bu genel tanımlamadan sonra Basra Körfezi girişinden başlayarak bölgenin ayrıntılı coğrafyasından bahsetmek yerinde olacaktır. Basra Körfezi girişinden Basra'nın yukarı kesimlerine kadar Şattü'l-Arap'ın her iki taraf sahili de sayısız kanallar ve arklarla yarılmış⁸ alçak bir arazi yapısına sahiptir. Nehrin aşağı kesimindeki arazi sürekli yaşanan med-cezir hareketlerinden dolayı, çoğunlukla sular altındadır. Bunun tek istisnasını etrafı *sedde* adı verilen toprak eşiklerle çevrilmiş olan hurmalıklar oluşturur⁹. Burada nehrin doğu sahili Abadan, batı sahili ise Abdullah kıyıları olarak adlandırılır¹⁰. Bu bölge Fav hizasına kadar alüvyon yığınları (bataklık) ve bunların üzerinde yeşeren çim ve kamışlarla kaplıdır. Abadan, Abdullah kıyısına kıyasla daha katı çamur ve kum içeren bir yapıya sahiptir. Bu kıyıların sular altında kalmayan kesimleri dik ve uçurumdur.

Basra Körfezi'nin girişinde sahilin batı kesiminde Fav kasabası (bu gün şehri) bulunmaktaydı. Fav'ın yukarısında 7-8 mil boyunca birbirini takip ederek uzanan geniş hurma

³ Şemseddin Sami, "Şat", *Kâmûsu'l-Âlâm*, İstanbul 1308, c. IV, s.2859.

⁴ Kaiyan Homi Kaikobad, *The Shatt-al-Arab Boundary Question*, Oxford 1988, s.5.

⁵ Abadan bölgesinin coğrafi olarak ortaya çıkışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. R. M. Savory, "Khurramshahr", *EI*, Leiden 1979, V, 65.

⁶ Bu adaya Ceziretü'l-Hızır denilmesinin sebebi Hızır Peygamberin makam-ı şerifinin bu adada bulunduğu dair olan inançtır. Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, İstanbul 1997, s.19.

⁷ Derviş Paşa, *Tahdid-i Hudud-ı İraniye*, Matbaa-i Amire 1286, s.10.

⁸ Bu arklar ilkbaharda yağmurlar nedeniyle taş, toprak ve kumlarla dolup gemi taşımacılığına engel oluşturduğundan Osmanlı hakimiyeti döneminde senede bir kez nehrin en ziyade yığıntı yapmış olduğu yerlerde nehir yatakları temizlenmekteydi. Cengiz Orhonlu, Turhut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c.XIII, İstanbul 1968, s.88.

⁹ Sahilin yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Basra Körfezi Rehberi*, (Mütercimi Süleyman Nutkî), İstanbul 1317, s.482. Üzerinde belirtilmemiş olsa da bu kitabın, İngiliz Deniz Kuvvetleri'nin periyodik olarak yayınladığı *The Persian Gulf Pilot* adlı kitabın tercümesi olması kuvvetle muhtemeldir. Bunun için bkz. Zekeriya Kurşun, *Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi Katar'da Osmanlılar (1871-1916)*, Ankara 2004, s.4. Buradan yola çıkarak adı geçen periyodik yayınlar incelendiğinde *Basra Körfezi Rehberi* adlı eserin *The Persian Gulf Pilot*'ın üçüncü basımının tercümesi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

¹⁰ *Basra Körfezi Rehberi*, s.477.

ve meyve bahçelerinden ibaret Maamer (Muamreh¹¹) arazisi vardı. 3 mil boyunca uzanan boş alanın bitiminde ise Al-Dure (Dureh) hurmalıkları¹² başlamaktaydı. Bunun akabinde hurma ağaçlarıyla kaplı Ceziretü'l-Fadağ (Jezirat bin Fadagh) adası, Devasir (Dawasır) bölgesi olarak adlandırılan geniş hurma bahçeleri ve köylerle karışarak kuzeye doğru devam emekteydi.

Şattü'l-Arap'ın doğu sahilinde ise Fav merkezinin karşısında Kasaba mevki¹³ bulunurdu ve büyük hurma bahçeleriyle kaplıydı. Alt kısımlarında birkaç çoban kulübesi barındıran Şen (Shen) arazisi bulunmaktaydı. Kuzeye doğru 2 mil süren çalılıkların sonunda yeniden görünen hurma bahçeleri ise Manyuhi bölgesidir. Manyuhi'den itibaren 10 mil kadar uzanan ağaçtan yoksun araziden¹⁴ sonra Devasir Adası olarak da adlandırılan birbiriyle bağlantılı sığ düzlükler ve adalar silsilesi ortaya çıkmaktaydı. Daha kuzeyde sahil kenarındaki Şatet (Shateit) köyü geniş hurma bahçelerine sahip iken, ilerisindeki Baverde (Bawairdeh) cüzi miktarda hurmalığı barındırıyordu. Baverde'nin yaklaşık bir mil yukarısında Abadan Limanı vardı ve orada, 20.yüzyılın başında 140 mil kuzey-batısındaki Mescid-i Süleyman'dan borular aracılığıyla petrol taşıyan "Anglo-Persian Oil Company Limited"ın petrol rafinerisi bulunmaktaydı¹⁵.

Daha kuzeyde nehir batı yönünü takip etmeye başlayarak iki kola ayrılır. Bu kolların arasında kalan geniş düzlük halk arasında Ceziretü'l-Selbuk¹⁶ olarak da adlandırılan Muhalla Adası'dır. Arklarla yarılmış olan adanın etrafı yoğun bir biçimde hurmalıklarla kaplıydı. İkiye ayrılan nehrin batı kolunda, Muhalla adasının karşısında, içerisinde hurma bahçeleri barındıran Seyhan (Seihan) tepesi yer almaktaydı. Bu kolun bitimine yakın kıyıyla Muhalla adası arasında Bahriye adası uzanırdı. Bu adanın bitiminde sahil kenarında Mutavva (Mutawah) köyü yer alır. Nehrin doğu kolu ise Brayim (Braum) köyünden başlayarak 3 mil yukarıdaki Harta (Harteh)'da nehrin batı koluyla birleşir. Buradan itibaren Şattü'l-Arap nehri yer yer adalar oluşturarak Ummu'r-Rassas adasının karşı tarafındaki Haffar Kanalı'na ulaşır.

¹¹ Yer isimleri, Muhammara hududu hakkındaki 1913 Osmanlı-İngiliz anlaşmasına ek olan İngilizce haritadaki yazım şekliyle de parantez içerisinde gösterilmiştir. Harita için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Siyasi (HR.SYS)* 113/23.

¹² Bölgedeki köyler ve mevkilerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *The Persian Gulf Pilot; The Persian Gulf, The Gulf of Umman and Markan Coast*, London 1908, (Yeniden basımı: Archive Edition), London 1989, (5.baskı), s.205-219.

¹³ BOA, *HR.SYS* 700/2, lef 115.

¹⁴ *Basra Körfezi Rehberi*, s.486.

¹⁵ *The Persian Gulf, The Gulf of Umman and Markan Coast*, London, 1915; (Yeniden basımı: Archive Edition), London, 1989, 6. baskı, s.287.

¹⁶ Bahriye Nezareti, *Şattü'l-Arab (Basra'dan Fav Boğazı haricindeki fener dubasına kadar rehber)*, Matba'a-ı Bahriye 1327, s.5.

Haffar Kanalı¹⁷ Fav'ın 40 mil kuzeyinde Şattü'l-Arap'ın batı sahilinde¹⁸ Karun'la birleştiği noktada yer alır. Bu kanalın da iki tarafı hurma ağaçlarıyla kaplıydı. Haffar Kanalı'nın kuzey kesiminde, Şattü'l-Arap nehri girişinden yaklaşık bir mil¹⁹ içeride Muhammara şehri bulunmaktaydı. Şattü'l-Arap ve Karun nehirlerinin ulaşımına elverişli olması dolayısıyla Muhammara; Karun ile Şat ve Huzistan ile güney Irak ve Basra Körfezi aralarında kilit sayılabilecek²⁰ bir noktada çok önemli bir ticaret şehridir. Bu şehir “Anglo-Persian Oil Company Limited”ın bürolarını barındırması²¹ açısından ayrı bir önem taşır. Muhammara'nın tam karşısında ise Kût-ı Faris mevki yer alır²². Karun nehri Muhammara'dan dolambaçlı bir yol izleyerek 117 mil²³ sonra Ahvaz şehrine ulaşır²⁴. Yol boyunca nehrin iki yanı alçak ve çölümsü bir araziden ibarettir.

Şattü'l-Arap nehri üzerinde Haffar Kanalı girişini geçip kuzeye doğru seyrederken Ummu'r-Rassas ve Ummu'l-Khassasif adaları karşımıza çıkar. Bu adaların doğusundaki sahil kesiminde Filiye (Failiyeh) mevki²⁵ bulunur. Bu iki adanın batısında ise Ummu'l-Ibabi ve Rumeyla (Rumaileh) adlarında iki adacık mevcuttur. Biraz ileride sahilin batı kesiminde Dabbe (Dabbeh) mevki ve tam karşısında Şamşamiye (Shamshamiyeh) adası yer alır. Bu adanın kuzeyinde ve onunla aynı hizada ise 11 mil uzunluğundaki²⁶ Tuveyla (Ummu't-Tuwaitlah) adası bulunur. Bu civarda Şattü'l-Arap'ın doğu kesimi ana nehre dökülen bir çok küçük nehirlerle yarılmış geniş bir düzlük şeklindedir. Ummu'l-Khassasif adasının hizasında, sahilin doğu kıyısındaki Nehr-i Naziliye'den başlayarak Harnubiye (Kharnubiyeh), Bavarin (Barin) ve Akavat (Aqawat) adalarının arasından geçerek Daici'deki (Diaiji) Osmanlı gümrük mevkiine kadar²⁷ uzanan alan Hain (Khayin) Kanalıdır.

Bu bölgenin önemi Osmanlı ve İran Devletleri arasında sınır oluşturmasıdır. Kuzeyden Nehr-i Naziliye'ye kadar Şattü'l-Arap nehrinin her iki yakası Osmanlı

¹⁷ Haffar Kanalı'nın yapay olduğu ve çok eski tarihlere dayandığı varsayılır. Bazı rivayetlerde kanalı Büyük İskender'in açtığı belirtilirken bazılarında da daha eski dönemlere dayandığını ve Büyük İskender'in de kanalı bu haliyle bulduğunu iddia edilmektedir. *Basra Körfezi Rehberi*, s.487.

¹⁸ *The Persian Gulf Pilot*, 5. baskı, s.216.

¹⁹ *Aynı eser*, s.216.

²⁰ Şemsettin Sami, “Muhammara”, *Kâmûsu'l-Âlâm*, c.VI, s.4221.

²¹ *The Persian Gulf Pilot*, 6. baskı, s.295.

²² Bu mevkiin diğer adı da Kût-ı Ka'b'dır. Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.20.

²³ *The Persian Gulf Pilot*, 6. baskı, s:217.

²⁴ İngilizlerin 1889 tarihinde zengin petrol madenlerine sahip Nasriye ve Ahvaz'a kadar nehri ulaşımına elverişli hale getirmesi Muhammara'nın önemini bir kat daha arttırmıştır. Babıali Hariciye Nezareti, *Muhammara Meselesi*, Matba'-ı Amire 1334, s. 2.

²⁵ Buranın önemi ileride bahsedilecek olan Muhammara Hakimi Şeyh Haz'al'ın ikametgahının bulunduğu yer olmasıdır. BOA, *HR.SYS 704/1*, lef 2.

²⁶ *The Persian Gulf*, 6. baskı, s.290.

²⁷ BOA, *HR.SYS 704/1*, lef 2.

hakimiyetinde iken, bu mevkiden Basra Körfezi'ne döküldüğü noktaya kadar nehir batı ve doğu kesimi olarak ikiye ayrılır. Bu noktadan sonraki bölgelerin aidiyeti tartışmalı olmakla beraber genel anlamda batı kesiminin Osmanlı, doğu kesiminin ise İran tasarrufunda olduğu kabul edilir.

Daici mevkiinden kuzeye doğru ilerlediğimizde 5 mil boyunca uzanan hurmalıkların²⁸ sonunda nehrin batı sahilinde Basra şehri yer alır. Şehrin çevresi de geniş hurmalıklarla çevrilmiştir. Basra'nın Hindistan, İran, Arabistan, Anadolu ve El-Cezire bölgelerine gönderilen ticari malların "mübadele yeri" olmasından dolayı ticari açıdan önemi büyüktür²⁹. Şattü'l-Arap nehrinden Basra şehrinin içeri kısmına doğru Aşar nehri adı verilen sunî bir ark bulunur³⁰. Tam karşı yakasında Kirdelân köyü³¹ bulunan Basra şehrinin yaklaşık 4 mil kuzeyinde ise Makil veya Magil olarak adlandırılan ve Şattü'l-Arap'ta gemi işletme imtiyazına sahip Lynch Şirketi'nin gemi tamir istasyonu bulunmaktaydı³².

Basra'nın 49 mil kuzey-batısında Şattü'l-Arap nehrinin başlangıç noktasını oluşturan Kurna³³ kasabası yer almaktaydı. Kurna kasabasından Havru'l-Azim veya Kerha nehrinin bataklıktan sonraki mecrası olan Süveyb nehrine kadar uzayan saha tamamen düz ve çöldür³⁴. Bu boş sahanın kuzeyinde Havru'l-Azim bataklığı bulunur. Havru'l-Azim bataklığının bitiminde kuzeyde Şuayib (Shuaib) köyü; bu köyün yaklaşık 16 mil güney-doğusunda ise Huveyze³⁵ şehri bulunmaktaydı. Huveyze'den güneye doğru inerken Yafer (Yafair, Jefair) adı verilen bölgeye ulaşılır. Coğrafi konumundan dolayı, yağmur sularından kış mevsimlerinde burada bir gölün meydana gelmesi bölgeye özel bir önem atfetmekteydi³⁶. Yafer mevkiinin hemen güneyinde ise Köşk-i Basri (veya Kasr-ı Basra) ve Köşk-i Huveyze (veya Kasr-ı Huveyze) vardır. Bu bölgenin etrafı çölden oluşan boş bir sahadır³⁷.

Sınırları yukarıda çizilen bölge dahilinde dağ veya orman benzeri araziden bahsetmek güçtür. Genellikle Osmanlı tarafında Şattü'l-Arap ve İran tarafında ise Karka ve

²⁸ *Basra Körfezi Rehberi*, s.489.

²⁹ Davut Hut, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul, 2000, Sayı.3, s.122.

³⁰ Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.6.

³¹ *Aynı eser*, s.9.

³² *The Persian Gulf Pilot*, 5. baskı, s.215.

³³ Kurna kasabasına, halk arasında "Cennet Bahçesi" adı verilmekteydi. *Basra Körfezi Rehberi*, s.493.

³⁴ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, s.91.

³⁵ Huveyze ve civarındaki bu bölge de Osmanlı ve İran Devletleri arasında tartışmalı olan arazilerdendir.

³⁶ BOA, *HR.SYS 704/1*, Lef 2.

³⁷ Derviş Paşa, *a.g.e.*, s.13.

Karun nehirlerinin taşıdıkları alüvyonlarla³⁸ oluşan geniş ve verimli ovalardan ibaret deniz seviyesinden yaklaşık 30-40 metre³⁹ yükseklikte alçak bir arazi yapısından bahsedilebilir. Kurna ile Basra arasındaki arazinin bir kısmı su taşmaları sonunda meydana gelen bataklıklar olan havrlarla kaplıdır. Su taşkınları⁴⁰ sonucu Dicle ve Fırat'tan yayılan sular çukur yerlere yayılarak geniş alanları kaplar ve buralarda sazlık, kamışlık ve bataklıklar oluşturduktan sonra bu suların fazlası nehrin asıl mecralarına geri döner. Bu şekilde oluşan bataklıklara havr ismi verilir⁴¹. Bunlar genel olarak senenin en az altı ayında (Kasım-Haziran) bataklık halinde kalarak Ağustos itibariyle kurumaya başlar. Fakat Kasımdan sonra yeniden yayılmaya başlar. Bu bataklıkların en önemlilerinden biri Huveyze'nin güney-batısında, Kerha nehrinin sularını boşalttığı Büyük Huveyze veya Havru'l-Azım bataklığıdır. Genellikle bataklıkları birbirine ve nehirlerle bağlayan bir çok su ayakları ve kanalları vardır⁴². Fırat'ın bir kolu Hammar bataklığı içerisinde geçerek; Huzistan'da kalan Kerha nehri ise Huveyze bataklığı vasıtasıyla Şattü'l-Arap nehrine bağlanır. Bu bataklıklar çürümüş hayvan ve bitki ölümlerini de içerdiği için çeşitli hastalıklara sebep olmanın yanı sıra bölgede hakim olan ağır kokulu ve nemli havanın da başlıca sebebidir⁴³.

Fav'dan Basra şehrinin üst kısmına kadar Şattü'l-Arap'ın sahil kesimi son derece verimli bir araziye sahiptir. Sahil nehirden itibaren yarım milden 2 mile kadar uzanan geniş hurmalıklar⁴⁴ ve bu hurmalıkların arkasında uzanan çöl ve bataklıklardan⁴⁵ oluşur. Bölgede başlıca ürün olan hurmanın yanı sıra başta diğer meyve ve sebze olmak üzere çok çeşitli

³⁸ Şattü'l-Arap ve Karun nehirlerinin taşıdıkları ince topraklar sonucu sürekli yeni alüvyal ovalar ortaya çıkmaktadır. George B. Cressey, "The Shatt-al-Arab Basin", *The Middle East Journal*, c.XII/4, s.449. Hatta bir rivayete göre şu an Huveyze'nin güneyinde yer alan Köşk-i Basri ve Köşk-i Huveyze bir zamanlar deniz kenarında veya denize çok yakındı. Harrison, *a.g.m.*, s.44. Bu rivayetin yanı sıra Bahriye Nezareti'nin 1318 yılında bastığı Şattü'l-Arap rehberinde de şu ifadeler yer verilmektedir: "Dört beş sene sonra burası dolarak nehir başka tarafın suyunu derinleştireceği takdirde mürur ve u'bur gayetle güçleşecektir." Bahriye Nezareti, *Şattü'l-Arap*, s.5.

³⁹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, s.27.

⁴⁰ Bu su taşkınları Fırat ve Dicle nehirlerinin beslendikleri kaynaklarla ilgilidir. Ocak ve Şubat aylarında dağlarda meydana gelen don nedeniyle yeterli beslenemediklerinden bu nehirlerin sularında alçalma görülür. Karların erimeye başlamasıyla da Nisan ve Mayıs aylarında su seviyesi en yüksek düzeye ulaşır. Su taşkınları büyük bölümü bu mevsimlerde olur. Mayıs sonundan itibaren alçalmaya başlayan sular Eylül ve Ekim aylarında en düşük seviyesine iner. Hatta bu nehirlerde ulaştırmanın en güvenli olduğu dönem de bu aylar arasında idi. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, s.29-30.

⁴¹ *Aynı eser*, s.30. Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.3.

⁴² *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, s.31.

⁴³ Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.3 ve 8.

⁴⁴ Basra Körfezi girişinde Osmanlı Devleti'nin tasarrufundaki arazinin daha verimli olduğunu iddia etmek mümkündür. Nitekim, dönemin önemli İngiliz kaynaklarında, sahilin Fav kesiminde Osmanlı Devleti'ne ait kısmın verimli ve sık hurma ağaçlarıyla kaplı olduğu; buna mukabil, İran tarafının çıplak ve verimsiz olduğundan bahsedilir. *The Persian Gulf Pilot*, 5. baskı, s.206. Bir başka kaynakta da 1940larda Irak tarafında yedi milyon ve İran tarafında üç milyon hurma ağacının bulunduğundan bahsedilmesi de bu iddiayı güçlendirmektedir. Harrison, *a.g.m.*, s.45-46.

⁴⁵ *Basra Körfezi Rehberi*, s.482.

mahsuller yetiştirilir⁴⁶.

Şattü'l-Arap nehrinin suyu tatlı ve içime elverişlidir. Son baharda nehrin suları azalınca, suyun tadı aşağı kesimlerde acılaşırsa da⁴⁷ yukarılarda daima tatlıdır. Su kaynakları bakımından en önemli mevki Muhammara'dır. Buradaki su tüm Şattü'l-Arap'dan daha temiz ve serindir. Yazın diğer bölgelerle bu mevkiin suyu arasında 16 C°'ye varan bir fark mevcuttur⁴⁸.

Bölgenin coğrafyasında rol oynayan önemli faktörlerden biri de yoğun med-cezir hareketleridir. Yirmi dört saat içinde iki defa meydana gelen med-cezir hareketleri Fav Boğazından başlayarak Şattü'l-Arap ve onun vasıtasıyla Basra'ya ve bu şehrin kuzeyinde yer alan Kurna'ya ve daha kuzeyde Dicle'de Üzeyir'e ve Fırat sahilindeki Medine bölgesine kadar etkili olur⁴⁹. Yıl boyunca şiddeti değişiklik gösteren ve en şiddetli olduğu dönem mayıs ayı olan Med hareketi; Fav Boğazı'nda suları 2,5 metreye yakın, Üzeyir yakınlarında ise 25 santimetre kadar yükseltir⁵⁰. Bölgede med-cezir hareketlerinden arazi sulaması⁵¹, seyr-i sefain (gemi taşımacılığı) ve ticarete büyük fayda sağlanmaktaydı. Gerçekten de arazi med-cezir hareketleri sonucu fazladan bir çabaya gereksinim olmadan günde iki kez sulanıyordu. Ayrıca bölgedeki nehirlerin hem son derece sığ olmaları ve hem de getirdikleri alüvyonlar sonucu oluşan adacıklar ve kum tepeleri sayesinde aksayan ulaşım med zamanında suların yükselmesiyle daha kolay ve daha uzak mesafeleri kapsayacak şekilde yapılabiliyordu. Yolcu ve nakliye gemileri ancak med zamanında Fav Boğazı'ndan Şattü'l-Arap'a girip Basra'ya kadar ulaşabiliyorlardı⁵². Ayrıca açılan Aşar arkı sayesinde, med zamanında buraya dolan

⁴⁶ Bölgede yetişen ürün çeşitleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *Salnâme-i Vilâyet-i Basra*, sene 1318, def'a 4, s.204-205. Hurmanın bölge insanı için önemini hakkında Hurşid Paşa'nın aktardığı şu diyalog hayli fikir vericidir: "Orada bulunduğu esnada İngiliz memurunun tercümanına Arabların biri "Sizin medh eylediğiniz İngiltere memleketinde hurma bulunur mu?" deyü su'al eyledikte tercüman dahi olmadığını beyan edince "Ya, nasıl yaşarsınız?" demiş". Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.27. Dönemin Bağdat Mebusu ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ünlü isimlerinden İsmail Hakkı Babanzade de bölgenin verimliliğine vurgu yaparak buranın hurmanın vatani olduğunu ifade etmekteydi. Babanzade burada pamuğun da son derece bereketli olduğunu, bunun yanı sıra bölgede tek tük muz yetiştirenlerin bulunduğunu ve istenirse bu ziraat yaygınlaştırılarak milyonlar kazanılabileceğini de vurguluyordu. İsmail Hakkı Babanzade, *Beyrut'tan Kuveyt'e Irak Mektupları*, İstanbul 2002, s.163.

⁴⁷ Belirli mevsimlerde suyun acılaşmasının bir nedeni meydana gelen hevrlerden nehrin mecrasına karışan sular, diğeri ise med hareketleri sonucu nehre deniz suyu karışmasıdır. *Aynı eser*, s.9.

⁴⁸ *The Persian Gulf Pilot*, 5. baskı, s.217.

⁴⁹ Med ilk gelmeye başladığı vakitten altı saat sonra sona ererek hemen akabinde cezir olmaya yani sular çekilmeye başlar. Cezir hareketinin son bulması da 6 saat sürer. Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.6.

⁵⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Basra*, sene 1318, def'a 4, s.201.

⁵¹ Med-cezir hareketleri sonucu sulanan bu alan Kurna, Basra ve güneyde Basra Körfezi'ne varıncaya kadar Şattü'l-Arap'ın her iki yakasının yanı sıra Karun nehrinin bir kısmı ile Behmişir nehri boyunca yer alan tüm tarım arazilerini de kapsamaktaydı. Bu alandaki bağ ve bahçelerin med-cezirle sulanabilmesi için sadece bir ark açılması yeterliydi. Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.7.

⁵² *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, s.36.

sular orta büyüklükteki gemilerin ark yolundan 20 dakikada Basra şehrinin içlerine ulaşmasını sağlıyordu. Buradan sonra ise küçük kayıklar, sırkılarla yol alarak şehrin içerisine kadar varıp yüklerini çarşı iskelelerine veya hanların bu ark üzerindeki giriş kapılarına bırakırlardı⁵³.

Bölgede genellikle ağır bir hava mevcuttur. Yaz aylarında kuzeyden esen rüzgarlar serinletici etki yaratır. Bunun dışında kalan rüzgarlar bölgedeki su ve bataklıkların çokluğu nedeniyle nem getirirken özellikle Şarki (doğu) ve Kible (güney) havalarda nem oranı daha da yükselir ve dayanılmaz bir hal alır⁵⁴. Özellikle bahar mevsimlerinde görülen değişken hava çeşitli hastalıklara, özellikle sıtma ve hummaya yol açar⁵⁵. Rüzgarların esiş yönü med-cezir hareketlerini olduğu gibi gemi ulaşımını da etkiler. Kuzey-batıdan esen Şimal rüzgarı çöller üzerinden gelen toz yüklü bir rüzgar olup etkili olduğu dönemlerde Şattü'l-Arap'da yoğun bir sis meydana getirerek⁵⁶ görüş mesafesini düşürür ve ulaşımı kesintiye uğratar. Ayrıca şiddetli rüzgarlar sonucu su taşkınları görülmesi de muhtemeldir. Bölgede çoğunlukla bu ağır hava koşulları hüküm sürse de Basra'nın karşı yakasında bulunan doğu kesimlerinin havası nisbeten daha kuru ve sağlamdır⁵⁷. Hava sıcaklığının en düşük olduğu zaman 10 C° ölçülürken yazın bu sıcaklık 47-48 C°ye kadar yükselebilmekteydi⁵⁸.

Bölgedeki nüfus yapısıyla ilgili elimizde çok net bilgiler bulunmamaktadır. Dönemin önemli Osmanlı kaynaklarından olan *Kâmûsu'l-Âlâm*'da kaynak belirtilmeden bu sayı 15.000 olarak verilmektedir⁵⁹. 1318/1900-1901 tarihli *Basra Vilayet Salnamesi*'ne göre Osmanlı nüfusu dahilinde olduğu kabul edilen kesimde Basra kazası 40.000⁶⁰ ve Kurna kazası 30.000⁶¹

⁵³ Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.6.

⁵⁴ Bölgenin havasının ne denli ağır olduğunu, 1914 Tahdid-i Hudud Komisyonu (Sınır Tespit Komisyonunu) olan Rus Komiseri ünlü şarkiyatçı V. Minorsky şöyle tanımlar: “Bir şekilde Ahvaz’a giden kimse adeta aklını kaybeder ve buraya taşınan her aroma iklimden dolayı kokusunu kaybeder.” Savory, “Khuzistan”, *EI*, s.80. Nem oranının dayanılmazlığını Hurşid Paşa da şu cümlelerle anlatmıştır: “Mayıs ayında üç dört gün kadar mezkur Kirdelan karyesinde yanında Şattü'l-Arap sahiline konduğumuzda orada aşuru rutubet olduğu hiss olunmuş idi. Şol derece ki üstümüz başımız ve üzerine oturduğumuz mefruşatımız bayağı ıslanurdu”. Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.10.

⁵⁵ *Salnâme-i Vilâyet-i Basra*, sene 1318, def'a 4, s.202-203. Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.8.

⁵⁶ *The Persian Gulf Pilot*, 5. baskı, s.5. Oluşan sisin şiddetini Hurşid Paşa şöyle tasvir eder: “Ve hasbü't-tabî işbu tozlar per-der-pey yeryüzüne indiğinden değirmencilerin yüzleri ve üst başları una kaplandığı gibi üstümüz başımız ince tozla kaplanırdı. Ve bu toz adamın gözlerine girüp gözleri sulandırdığından ve bir taraftan dahi ter geldiğinden gözyaşı ve ter damlalarının akışı tozları aşağı indirmekte ve insan çamur ağılıyorum zanneder”. Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.10.

⁵⁷ *Salnâme-i Vilâyet-i Basra*, sene 1318, def'a 4, s.203. Şemsettin Sami de bu görüşü doğrulamaktadır: “Muhammara'nın havası dahi nisbeten sağlam ve yazın harareti Basra ve Bağdad'dan azdır.” Şemseddin Sami, *a.g.e.*, c.VI, s.4221.

⁵⁸ *Salnâme-i Vilâyet-i Basra*, sene 1318, def'a 4, s.203. Hurşid Paşa ise yazın sıcaklığın kimi zaman 56 dereceye kadar yükseldiğini, kışın ise gecelerin suları dondورacak kadar soğuk geçtiğini belirtmektedir. Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.29.

⁵⁹ Şemseddin Sami, *a.g.e.*, c.VI, s.4221.

⁶⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Basra*, sene 1318, def'a 4, s.205-206.

⁶¹ *Aynı eser*, s.207.

olmak üzere bölgede yaklaşık 70.000 nüfus bulunmaktadır. İngiliz Deniz Kuvvetleri'nin yayınladığı ve dönemin önemli kaynaklarından olan *The Persian Gulf Pilot*'ta ise 1912 verilerine göre Basra⁶² nüfusu yaklaşık 80.000 olarak verilmiştir. Ayrıca kitapta 1904 verilerine göre burada 400 kadar Hristiyan⁶³, 1000'e yakın Yahudi, 60 Avrupalı ve Hindistan yerlisi, az miktarda Türk memuru bulunduğundan geri kalan ahalinin ise tümünün Arap olduğundan bahseder⁶⁴. Kitabın iddiasına göre, İran hakimiyetinde kabul edilen Şeyh Haz'al'in kontrolündeki Muhammara'da ise 1913'de 12.000 kişi yaşamaktaydı⁶⁵.

2. Sosyo-Ekonomik Yapı

Sınırları yukarıda çizilen bölgenin sosyo-ekonomik yapısına önce genel bir çerçeveden bakmak faydalı olacaktır. 20. yüzyılın başında Şattü'l-Arap bölgesinde hakim nüfusu Araplar oluşturmaktaydı. Bölgede aşiret yapısı hakim olmakla beraber bu yapı bedeviler (urban)⁶⁶ ve yerleşik hayat sürenler olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Bölgenin güneyinde yaşayan aşiretlerin büyük bir kısmı göçebe yaşam tarzına sahipken⁶⁷ kuzeydekiler düzenli hanelerde meskun⁶⁸ bir haldeydi. Bölgenin içinde bulunduğu genel durum Osmanlı-İran Tahdid-i Hudud Komisyonu Reisi Aziz Samih Bey'in 1914 yılında Harbiye Nezareti'ne sunduğu raporda şu olumsuz cümlelerle tasvir edilmektedir:

*“Arab unsurları bu civarda pek büyük bir sükuta uğramıştır. İ'lm, san'at ve ticaret olmadığı gibi sıhhat, cesaret, kuvve-i bedeniye de kalmamıştır. Bağdad'ın cenubundaki kısm-ı arazide kavî ve çevik bir şahsa tesadüf olunamaz. Atalet, adem-i nezafet (temizliğin yokluğu) ve bunların netayici olarak, maraz-ı sâriye (bulaşıcı hastalıklar) ve bilhassa frengi olanca şiddetiyle çölde icrâ-yı tahribat etmektedir”*⁶⁹.

20. yüzyılın başında, yakınlığı ve sürekli ilişkide olması açısından kültürel ve ekonomik alanda İran'ın nüfuzunun bölgede Osmanlı Devleti'nden üstün olduğunu söylemek

⁶² Bu nüfusa Basra'nın dış mahalleleri ve civarı da dahildir. *The Persian Gulf Pilot*, 6. baskı, s.291.

⁶³ Süleyman Nutki'nin tercümesinde ise bu sayı 500 olarak verilmektedir. Bkz. *Basra Körfezi Rehberi*, s.491.

⁶⁴ *The Persian Gulf Pilot*, 6. baskı, s.291.

⁶⁵ Aynı eser, s.295.

⁶⁶ Bedevilerin yaşayış tarzı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti*, Ankara 1998, s.11-16. Ayrıca Arap ülkeleri ile İran'daki bedevileri ayrı olarak inceleyen bir çalışma için bkz. Brian D. Clarck, “Tribes of the Persian Gulf”, *The Persian Gulf States*, Baltimore and London 1980, s. 485-509.

⁶⁷ Babıali Hariciye Nezareti, *Muhammara Meselesi*, s.4.

⁶⁸ BOA, *Dahiliye Nezareti Siyasi Evrakı (DH.SYS)* 108/37, Lef 3.

⁶⁹ Aynı vesika, Lef. 3.

bahsetmek mümkündür. Muhammara ve Basra’da yaşayan halk aynı cins ve kabilelerden oluşmasına rağmen, İran hakimiyetinde kabul edilen Muhammara ahalisi; Osmanlı tebasına göre ticaret, sanat ve temizlik (nezafet) yönünden üstün bulunmaktaydı⁷⁰. Aslında tüm bölge için aynı durumun varlığından söz edilebilir. Zira bölgedeki Arapların ticaret ve sanata ilgisizliğinden dolayı sanat ve ticaret Yahudi ve İranlı sermayedarların hakimiyetine geçmişti. Araplar ise geçimini hurma yetiştiriciliği ve ziraatla sağlamakta, buradan elde ettikleri mahsulleri ise ekonomik alanda üretime dönüştüremeyip “zevk ve eğlenceye harcamakta” veya Yahudi ve İranlı kar ortaklığı ile çalışan tüccarlara kaptırmaktaydı⁷¹. Bu yapının bir sonucu olarak ise Osmanlı Devleti’nin hakimiyetindeki bölge ekonomik olarak İran tarafına muhtaç bir hale gelmişti⁷². Ekonomik alanın yanı sıra 20. yüzyıl başında İran bölgede dini anlamda da üstünlük kurmaya başlamıştı. İranlı müctehidler ve ahundların dinî faaliyetleri sayesinde Şiilik bölgede giderek yayılmaktaydı⁷³.

Bu arızalı sosyal yapı bölgenin askeri anlamda da zayıf düşmesine neden oluyordu. Yerleşik ahali, içerisinde bulunduğu hastalıklı ve âtıl yapı dolayısıyla askerliğe müsait değildi. Bunlar arasında askerlik yapabilecek olanlar ise ancak az sayıda bir kuvvet oluşturabiliyordu. Ahalinin çoğunluğunu oluşturan bedevilerin ise askeri kabiliyetleri olmasına rağmen⁷⁴ bunlar düzenli orduda istihdam edilebilecek güvenilirlikte değillerdi⁷⁵. Üstelik göçebe aşiretlerin askerlikten kaçma isteği bunların iskanlarını da imkansız hale getiriyordu. Bu yapı ise toplumda eşitsizlik üzerine kurulu bir düzenin varlığına sebep olduğu gibi bölgenin savunulmasında da sorunlar ortaya çıkarmaktaydı.

Bölgede ekonomik anlamda yerleşik halkın en önemli geçim kaynağı tarımdı. Burada çok çeşitli meyve, sebze ve tahıl yetişmesine rağmen başlıca ürün ticari anlamda da değeri

⁷⁰ Aynı vesika, Lef 3.

⁷¹ Aynı vesika, Lef 4.

⁷² Aziz Samih Bey durumu şu cümlelerle anlatmaktadır: “İran’ın kumaşları, halı, kilim, battaniye, pirinç, gaz, yağ, peynir ve sair hamulat ve mahsulatı bu civarı idare ediyor. Arz etmek isterim ki İran ticaret ve san’atca da bize civarda faiktir”. Aynı vesika, Lef 4.

⁷³ Aynı vesika, Lef 3. Bu ahund ve müctehidler mütemadiyen aşiretleri dolaşarak akıl ve mantık dışı telkinlerde bulunmakta ve hükümetin yerleştirmek istediği maksatla taban tabana zıt efkar-ı fasideyi neşir ve tamim ederek hükümet aleyhine Caferi mezhebi esaslarını alet ederek propaganda yapmaktaydılar. Faik Hurşid Günday, *Hayat ve Hatıralarım*, İstanbul 1960, s.63.

⁷⁴ Aslında bu, bedevi aşiretlerin sosyal yapısıyla da alakalı bir durumdu. Nitekim Basra Valisi’nin Hariciye Nezareti’ne sunduğu 1912 tarihli bir rapor bu aşiret yapısıyla ilgili çok ilginç ve günümüzle de mukayese edilebilecek ipuçları vermektedir: “Basra Vilayeti’nde her nev’i tüfenkler esas-ı beytiyeden (ev eşyası) olduğundan ...”. BOA, *HR.SYS* 730/1-95, Lef 31/2.

⁷⁵ Bu güvensizliğin nedenlerini Aziz Samih Bey raporunda şöyle ifade etmektedir: “Urban biraz daha cesurdur. Fakat onlarda da hiss-i vatan, hiss-i milliyet, ta’ssub-ı dinî yoktur. Herhangi bir müttefike karşı serefrü (itaat) ederler. Binaenaleyh kendilerine pek ziyade i’timad olunamaz...Şeyhlerine faide temin edilerek her şey yaptırılabilir”. Aynı vesika, Lef 3.

olan hurmaydı⁷⁶. Göçebe halk ise geçimini daha çok hayvancılıktan sağlamaktaydı. Bölgede az sayıda koyun ve manda olmakla beraber asıl inek ve sığır yetiştiriciliği yaygındı. Şattü'l-Arap bölgesinde halkın önemli geçim kaynaklarından bir diğeri ise balıkçılıktı. Med-cezir hareketleri sonucu bölgede balık rahatça ve çok sayıda avlanabilmekteydi⁷⁷. Ayrıca Kurna kazası dahilinde dokumacılık ve gemicilik de yaygın ekonomik geçim araçları arasındaydı⁷⁸.

Genel sosyo-ekonomik durumu anlattıktan sonra 20. yüzyılın başında bölgede hakim olan aşiretlerden bahsetmek yerinde olacaktır.

Şattü'l-Arap bölgesinin güney kesimi bu dönemde Şii mezhebine mensub⁷⁹ güçlü bir kabile olan Benî Ka'b aşiretinin⁸⁰ tasarrufunda bulunmaktaydı. Aslen Necid taraflarından gelme bir kavim⁸¹ olan Ka'b aşireti 17. yüzyılda bölgeye gelerek Bağdat ve Basra Vali ve Mutasarrıfları vasıtasıyla buraya yerleştirilmiş ve Muş'aşa Hanedanlığı'nın güç kaybedişini fırsat bilerek hakimiyeti ele geçirmişlerdi⁸². Çoğunluğu bedevi olan⁸³ Benî Ka'b aşireti, Osmanlılar tarafından önce Sabile'ye yerleştirilmiş fakat İran'ın bölgeye saldırıları sonucu bu bölge harabe haline gelince aşiret, 18. yüzyılda Kabban'da yaşayan şeyhlerinin önderliğinde Felahiyye'ye göç etmek zorunda kalmıştı. Bölgede giderek gücünü arttıran aşiret 1812 tarihinde Madrav bin Ali bin Kasib'in aşiret reisinden Karun nehrinin ağzına yerleşmek için izin almasıyla Elbu Nesar ve Elbu Kasib olarak ikiye ayrılmıştı. Böylece Elbu Nesar aşireti Felahiyye'de kalırken, Elbu Kasib aşireti buraya yerleşerek Muhammara şehrinin temellerini atmış oluyordu⁸⁴. Yaşadığı bölünmeye rağmen güçlenmeye devam eden Benî Ka'b aşiretinin

⁷⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Basra*, sene 1318, def'a 4, s.204. Mesela Ceziretü'l-Hızır ile Muhammara ve civarlarının hurma mahsullerinin bir kısmı Karun nehri üzerinden Şuşter ve Dezful yoluyla İran'a ve büyük bir kısmı ise Şattü'l-Arap ve Basra Körfezi yoluyla Bombay ve bunun gibi Hindistan'ın çeşitli şehirlerine gönderilirdi. Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.20.

⁷⁷ *Salnâme-i Vilâyet-i Basra*, s.205. Burada med-cezir hareketlerinden yararlanarak nasıl balık avlandığı ayrıntılarıyla anlatılmıştır: “Şat kenarında yerde kamışlar deniz ile kırk-elli metroluk bir mahalli tahdîd ve bunun bir tarafını yine kamışlarla kaplayıp diğer tarafını açık bırakırlar. Med halinde balıklar açık tarafından kamışların muhit olduğu daireye girip cezir olunca suyun akıntısının mevzu' kamışlar çıkmalarına hail olur ve bu suretle gayet suhuletle pek çok balık sayd edilir”.

⁷⁸ *Aynı eser*, s.207.

⁷⁹ Benî Ka'b aşiretinin mezhebi eskiden Şafi ve Hanbeli iken sonradan çoğu Şiiliği kabul etmiş olmakla beraber bunların Şiilikleri Acem Şiiliğine benzemeyip ehl-i sünnete yakındı. Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.25.

⁸⁰ Babiali Hariciye Nezareti, *Muhammara Meselesi*, s.3.

⁸¹ Derviş Paşa, *a.g.e.*, s.7. Nejjar ve Safwat'ın Ka'b aşiretini “Aşağı Arabistan'dan gelme bir Arap aşireti” olarak tanımlaması da bu iddiayı doğrulamaktadır. Mustafa al-Najjar, Najdat Fathi Safwat, “Arab Sovereignty Over the Shatt Al-Arab During the Ka'bide Period”, *The Iran-Iraq War*, Beckenham 1984, s.20.

⁸² R. M. Savory, “Khuzistan”, *EI*, s.81; Al-Najjar, Safwat, *a.g.m.*, s.20; J. B. Kelly, *Britain and the Persian Gulf 1795-1880*, Oxford 1968, s.38-39.

⁸³ Babiali Hariciye Nezareti, *Muhammara Meselesi*, s.4.

⁸⁴ Muhammara'nın ortaya çıkışıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nicola Firzli, *The Iraq-Iran Conflict*, Paris 1981, s.71; Al-Najjar-Safwat, *a.g.m.*, s.29. Derviş Paşa ise Muhammara'nın “yeni kurulmuş bir şehir” olduğunu söylemekte ve kuruluş tarihini 1235-36 (1819- 1821), yerleşime açılışını ise 1238-40 (1822-1825) olarak vermektedir. Derviş Paşa, *a.g.e.*, s.9.

başına 1897 yılında Şeyh Haz'al geçti⁸⁵. İran Şahı tarafından *Serdar-ı Erfa'* ünvanı⁸⁶ verilen Şeyh Haz'al'ın⁸⁷ bu dönemde güney Huzistan Arabistan'ı, buranın kuzeyi ve Karun nehrinin batısında bulunan kabileler üzerinde büyük bir nüfuzu⁸⁸ bulunmaktaydı.

Benî Ka'b aşireti Osmanlı Devleti'ne bağlı idi ve Basra Hazinesi'ne "kalemiye" olarak adlandırılan bir nevi vergi vermekteydi⁸⁹. Ka'b aşireti zamanla İranlıların baskılarına dayanamamış ve Osmanlı Devleti'nin yanı sıra İran Devleti'ne de vergi⁹⁰ vermeye başlamıştır. Fakat 19. yüzyılda Osmanlı Valileri'nin uyguladıkları baskıcı politikalar aşiretin Osmanlı Devleti'ne vermekte olduğu vergiyi kesmesine sebep olmuştur⁹¹. Benî Ka'b'ı oluşturan guruplar Osmanlı ve İran Devletleri'nin yanı sıra kendi şeylerine de yıllık belli oranda bir vergi vermekteydi⁹².

Ka'b aşireti tâ'ife olarak adlandırılan çeşitli kollara ayrılmaktaydı. Bunlardan en büyük olanları El-Muhaysin, El-İdris ve El-Nesar tâ'ifeleriydi. Hacı Caber isimli bir kişiye tâbi olan El-Muhaysin tâ'ifesi hemen hepsi silahlı olmak üzere altı bin kişilik bir nüfustan ibaretti. Bu nüfusun iki bini Muhammara şehri ve civarı ile Basra şehrine bağlı mukâta'alarda;

⁸⁵ Şeyh Haz'al'ın Benî Ka'b içerisinde hakimiyeti ele geçirişiyile ilgili rivayetler için bkz. Firzli, *a.g.e.*, s.81. Kimi yazarlar ise Şeyh Haz'al dönemini Ka'b aşiretinin hakimiyetine dahil etmemekte ve bu dönemi Muhammara Emirlikleri dönemi olarak tanımlamaktadır. Al-Najjar-Safwat, *a.g.m.*, s.20.

⁸⁶ Babıali Hariciye Nezareti, *Muhammara Meselesi*, s.4.

⁸⁷ Şeyh Haz'al Hariciye Nezareti'nin 1917 tarihli raporunda "kırk beş yaşlarında fevkalade zengin ve zeki bir adam" olarak tanımlanmaktadır. Rapor ayrıca şeyhin yönetim biçimini garip bularak bu idare biçimini "Avrupa'nın on dördüncü asırdaki Derebeyliğiyle yirminci asırdaki Meşrutiyetini meze etmiş gibidir" şeklinde tanımlamaktadır. Babıali Hariciye Nezareti, *Muhammara Meselesi*, s.4.

⁸⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, s.11. Basra Valisi'nin 1912 tarihli raporu da bu nüfuzu doğrular niteliktedir: "Şatt'ın sahil-i yesarında nüfus-ı Osmaniye'nin azlığından ve mevcut olanların ma'tessüf han-ı muma-ileyhin hareket-ı zalimanesinden ürkmüş bulunmalarından mühim bir mukavemet icra edemeyecekleri cihetle burasını askerle takviye etmek icab eder". BOA, *HR.SYS 730/1-95*, Lef 31/2. Dönemin Bağdat Mebusu Babanzade'ye göre ise Şeyh Haz'al'ın Basra'da da jurnalcileri vardı. Babanzade şeyhin buradaki nüfuzunu "Bugün Basra'da cereyan eden en küçük bir olay, anında Şeyh Haz'al'ın kulağına gider... Basra'da şeyhin çeteleri, çete başları, ayda yetmiş-seksen lira ödediği en muteber kimseler vardır. İşte bunlar şeyhe karşı tecavüzde bulunan bu saldırgan ve cüretkarı şayet gece vakti sokakta lime lime etmeyi başaramazlarsa, çeşitli iftiralar, yalancı şahitler ve mazbatalar düzenleyerek kendisini kısa zamanda mahv ve perişan ederler. Bu hücumu valiler bile tahammül edemez." cümleleriyle ifade etmekteydi. İsmail Hakkı Babanzade, *a.g.e.*, s.174.

⁸⁹ Benî Ka'b'ın Osmanlı'ya vermekte olduğu verginin miktarı İngiliz arşiv kaynaklarında 300 ton hurma olarak geçmektedir. Kaikobad, *a.g.e.*, s.9. Ancak bunun biraz abartılı olduğu varsayılmalıdır.

⁹⁰ Ka'b aşireti İran'a 4000 tümen vergi ödemekle yükümlü olsa da, fiili olarak ancak 1000 tümen ödüyordu. Vergi önceleri İran'ın Fars valisine ödenirken, daha sonraları Şiraz valisine verilmeye başlanmıştı. *Aynu eser*, s.10.

⁹¹ Bölgede görev yapmış olan İngiltere siyasi memuru Sir Henry Rawlinson'ın raporuna göre Benî Ka'b aşireti, Osmanlı Devleti'ne kesintisiz olarak ödedikleri bu vergiyi 1844 yılında kesmiştir. *Aynu eser*, s.10. Ka'b aşiretinin Osmanlı Devleti'nden kopuş süreciyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.22-23. Ancak bu tarih çok erken gözükmekte ve bu tarihten sonra da Osmanlı'ya vergi verdikleri veya en azından vergi mükellefi oldukları bilinmektedir.

⁹² Ka'b aşiretinin ödediği vergilerle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Derviş Paşa, *a.g.e.*, s.7-8.

dört bini ise Felahiyye tarafında ikamet etmekteydi⁹³. El-İdris ve El-Nesar tâ'ifeleri ise Ceziretü'l-Hızır ile buraya bağlı olan Ceziretü'l-Muhalla (Muhalla Adası) ve Behmişir ile Karun nehirlerinin sol tarafından başlayarak Sabile kasabası yakınlarına kadar uzanan hurmalıklarda yaşamaktaydı. Bu tâ'ifelerin hakimiyeti altındaki alanlarda bulunan en gelişmiş iki bölge Kasabetü'n-Nesar ve Ceziretü'l-Muhalla idi. El-İdris ve El-Nesar tâ'ifeleri bir tâ'ife şeklinde hareket etmekte olup nüfusları El-Muhaysin tâ'ifesi kadardı. Bu nüfusun iki bini Ceziretü'l-Hızır ve buna bağlı mahallerde, dört bini ise Felahiyye tarafında ikamet etmekteydi⁹⁴. El-Muhaysin, El-İdris ve El-Nesar tâ'ifelerinden başka büyük şeyhleriyle beraber Felahiyye taraflarında yerleşik tamamına yakını silahlı olan diğer tâ'ifelerin nüfusu ise dört bine yakındı. Kısaca Ka'b aşiretinin; kadın, çocuk ve ihtiyarlar dışında eli silah tutan erkek nüfusu yaklaşık on altı bini bulmaktaydı⁹⁵.

Benî Ka'b aşiretine mensub olanlardan ziraatle uğraşanları Mart başından Mayıs sonlarına kadar arklar açmak ve düzeltmek, o mevsim ekilmesi düşünülen tohumları ekmek, hurma ağaçlarının bakımını yapmak gibi işlerle uğraştıktan sonra bunlardan Felahiyye, İsmaili, Ahvaz, Şuşter ve Dezful taraflarında, tarlaları olanlar kendi ekinlerini biçmek, olmayanlar ise başkalarının tarlalarında çalışmak için Mayıs sonlarında bu bölgelere giderek hububatın nakli ve depolanması bitene kadar buralarda kalırlardı⁹⁶. Burada işleri biten aşiret mensubları, bu sefer olgunlaşmış olan hurma mahsulatını toplamak üzere ikamet ettikleri yerlere geri dönerek Kasım sonuna kadar bu işle uğraşırlardı. Hurma yetiştirmeyenler ise bu dönemde kayıkcılıkla geçimlerini sağlamaktaydı⁹⁷.

Ka'b aşiretinin yapısı dışarıdan düzensiz bir topluluk (cumhuriyet-i tabi'iyye-i gayrı muntazama) olarak görünse de kendi içerisinde aşiret şefine dayanan bir kanun ve adalet anlayışı söz konusuydu. Aşiret kendi içerisinde, ve genel bedevi anlayışına uygun bir biçimde, gasbı yani hırsızlığı helal kazanç anlayışı içerisinde meşrulaştırmıştı. Fakat bu gasb ancak kabile şefinin veya büyüklerinin izni dahilinde olduğu sürece meşruiyet kazanan ve korunma sağlayabilecek bir eylemdi⁹⁸. Bunun yanı sıra aşiret arasında son derece güçlü bir dayanışma mevcuttu⁹⁹. Hatta aşiret dışından bir kişi Ka'b aşiretine dahil olmak isterse “vedî”

⁹³ Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.19.

⁹⁴ *Aynı eser*, s.20.

⁹⁵ *Aynı eser*, s.23.

⁹⁶ *Aynı eser*, s.26.

⁹⁷ *Aynı eser*, s.27.

⁹⁸ Aşiretin gasb anlayışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Aynı eser*, s.26.

⁹⁹ Aşiret içerisinde birinin adam öldürmesi veya yaralaması durumunda bunun karşı tarafa teslim edilmemesi yollarının aranması ve hatta son safhada öldürülen veya yaralanan kişinin hısımlarıyla savaşa girişilmesi buna bir örnek olarak verilebilir. *Aynı eser*, s.26.

olarak adlandırılan bir nevi kan bedeli vermek zorundaydı. Bu kan bedelini veren kişi artık aşiretin bir üyesi addedilerek, aşiretle aynı yerde bulunsun veya bulunmasın aşiretin himayesinden faydalanırdı¹⁰⁰.

Bu dönemde Şattü'l-Arap'ın güneyinde Benî Ka'b aşireti yer alırken, kuzeyindeki Huveyze, Şayib ve Köşk-i Basri arasında kalan alan ve civarında ise Benî Salih ve Benî Sakin aşiretlerinin nüfuzundan bahsetmek mümkündür. Bu aşiretler bölgedeki genel durumun aksine yerleşik bir yapıya sahipti. Hayvancılık ve ziraatla uğraşan Benî Sakin ve Benî Salih aşiretleri yaklaşık dört asırdan beri bu bölgede yaşamaktaydı¹⁰¹. Bölgede huzur içinde yaşayan¹⁰² bu aşiretler şeyhlerine belli oranda vergi veriyor, şeyhler de bunu “*mevlâ*” denilen Huveyze hakimine teslim ediyordu¹⁰³. Huveyze hakimi bir dönem vergiyi İran Hükümeti'ne teslim etse de 1902 senesinden itibaren bu vergiler Muhammara şeyhi tarafından toplanmaya başlanmıştı¹⁰⁴. Kısaca 1902 tarihinden itibaren bölgenin kuzeyinin de Muhammara şeyhinin nüfuz alanına girdiğinden bahsetmek mümkündür. Burada Muhammara şeyhinin tabiiyeti de bir sorundur. Oldukça politik davranan Şeyh Haz'al, bir taraftan İranlıları diğer taraftan Osmanlıları idare etmeye çalışırken, İngilizlerden de destek almaya uğraşmaktaydı.

3. Jeopolitik Konum

Şattü'l-Arap'ın 20. yüzyılda jeopolitiğini belirleyen ana etkenlerin bölgenin İran'ın hinterlandında olduğunu söylemek mümkündür. Gerçekten de bölgenin İran sınırında ve merkeze uzak olması buradaki aşiretlerin iki devleti birbirine karşı kullanarak çıkar sağlama girişimlerine imkan vermiş ve bunların bir anlamda da yarı otonom bir yapı geliştirmelerine sebep olmuştur. Statükoya göre İran veya Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan aşiretler böylece hem bu devletler için içe dönük olarak, hem de iki devlet arasında neredeyse uluslararası hal alan bir problem teşkil etmiştir.

Bölge coğrafyasının değişime son derece müsait yapısı da bu jeopolitiği etkileyen ana etkenlerden bir diğeridir. Çeşitli zamanlarda iki ülke de suni şekillerde Şattü'l-Arap

¹⁰⁰ *Aynı eser*, s.26.

¹⁰¹ BOA, *HR.SYS 704/1*, Lef 1-2.

¹⁰² *Aynı vesika*, Lef 2.

¹⁰³ *Aynı vesika*, Lef 1.

¹⁰⁴ *Aynı vesika*, Lef 1. Burada 1902 tarihinin kullanılması muhtemelen Muhammara'nın bağımsızlığını ilan ettiği tarih olmasından ileri gelmektedir. Nitekim bu bağımsızlık ilanından hemen sonra İngiltere ve Rusya Devletleri Muhammara'yı “de facto” yani fiili olarak tanımışlardır. Firzli, *a.g.e.*, s.82-83. 1902 tarihi aynı zamanda Mescid-i Süleyman'da petrol aramaya çalışmalarının başlangıcı olması nedeniyle de dikkat çekicidir. Fizli, *a.g.e.*, s.67.

bölgesinde coğrafyayı değiştirerek¹⁰⁵ burada hakimiyet kurmaya çalışmıştır. İran, Benî Ka'b aşireti için hayati öneme sahip olan Sabila barajını defalarca yıkmış¹⁰⁶ ve sonunda Karun nehrinin akış yönünü değiştirerek¹⁰⁷ barajın bulunduğu kısımla buranın kuzeyindeki Köşk-i Basri ve Köşk-i Huveyze civarını içine alan bölgenin kuruyup çölleşmesine neden olmuştur. Daha önceleri Karun nehrinin sağ tarafındaki Humeyli arki¹⁰⁸ tarafından sulanmakta olan bu verimli arazi, barajın tahribi sonucu arkın suyunun çekilmesiyle kuruyup çölleşmiş¹⁰⁹ ve bugünkü halini almıştır. Aslında Benî Ka'b'ın, 18. yüzyılda Felahiyye'ye olan büyük göç hareketinin altında yatan temel nedenin de bölgenin ekonomik dayanaklarını tamamıyla çökerten¹¹⁰ bu tahrip hareketi olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti de, her ne kadar hayata geçirememiş de olsa, zaman zaman bölgeye karşı almayı düşündüğü önlemlerde coğrafyayı değiştirme fikrini gündeme getirmiştir¹¹¹.

Bölgedeki hakimiyet iddialarına temel oluşturan bir başka tartışma konusunu da Şattü'l-Arap bölgesinde bulunan hurmalıkların aidiyeti oluşturmaktaydı. Muhammara yakınlarındaki Filiye'den başlayarak Basra karşısındaki Kırdelan mevkiine ve Ceziretü'l-Hille ve Behmişir boğazından buranın kuzeyindeki Sabila'ya kadar uzanan bu hurmalıklar 20. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin mülkiyetinde olmakla beraber, Benî Ka'b aşiretinin kollarından olan El-Muhaysin, El-İdris ve El-Nesar taifelerinin tasarrufunda bulunmaktaydı¹¹². Benî Ka'b aşiretinin İran'ın himayesine girmesiyle, hukuki mülkiyeti Osmanlı'ya fakat tasarruf hakkı fiilen İran'a geçmiş olan bu hurmalıklar bir anlamda bölgenin

¹⁰⁵ Bölgede çeşitli şekillerde coğrafyanın değiştirildiğine dair iddialar için bkz. Orhonlu-Işıksal, *a.g.m.*, s.98.

¹⁰⁶ Bu baraj 18. yüzyılda Kerim Han'ın bölgeyi işgali sırasında tamamen yıkılmıştır. Al-Najjar-Safwat, *a.g.m.*, s.25-26.

¹⁰⁷ Derviş Paşa, *a.g.e.*, s.7. Karun nehri bu yıkım hareketlerinden önce Sabile civarından akmaktaydı. Karun nehrinin sol kolu; Kaban-ı şimali, Kaban-ı cenubi, Ümmü'l-Hamr, Ümmü'l-Izam ve Devrekistan taraflarına doğru çeşitli kollara ayrılmaktaydı. Nehrin sağ kolu ise Humeyli adlı arki oluşturarak Kutü'l-Abd ve Humeyli Kutu civarında ana kaynağından ayrılarak Kasr-ı Basra ve Kasr-ı Huveyze'nin arasından geçip buraları sulayarak Basra'ya bağlı Kırdelan karyesinin kuzeyinde bulunan Kut-ı Reyyan isimli mevkiye Şattü'l-Arap'la birleşmekteydi. Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.21.

¹⁰⁸ Bu ark Kırdelan mevkiî yakınlarında Şattü'l-Arap nehrine karışmaktaydı. Derviş Paşa, *a.g.e.*, s.13.

¹⁰⁹ Karun nehrinin mecrasının değiştirilmesiyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. *Aynı eser*, s.13.

¹¹⁰ Al-Najjar-Safwat, *a.g.m.*, s.26.

¹¹¹ Böyle bir raporda Muhammara Şeyhi Haz'al'ın bölgede hurma bahçeleri edinmek suretiyle hakimiyetini güçlendirmeye çalışmasına karşı şu tedbirler düşünülmüştür: "Bu ittisa'-ı nüfuza karşı Hükümet-i Seniyye'nin tevessül edeceği (başvuracağı) başlıca çare Muhammara şehrinin karşısında bulunup birleşmesi Ummu'l-Rasas ve kısm-ı diğeri Ummu'l-Hasasif tabir olunan uzun şekilli adanın öteden beri ceryanların getirdiği kumların birikintisinden umkunu (derinliğini) kaybetmiş olan sağ cihetinde, yani Osmanlı sahilindeki nehir yatağını tarayarak Şatt'ın yukarıdan beri işbu taraftan gelip mezkur arıza hasebiyle adanın ucundan birden bire sola dönerek Muhammara'nın sahilinden geçen arzı ceryanını ke'l-evvel (eskisi gibi) adanın sağ cihetine iade ve hasr eylemektedir ki, bu surette Muhammara limanının umku kamilen zayı' olacağından el-yevm şehri-i mezkure uğramakta olan büyük tonalitodaki vapur ve gemiler ba'dema adanın Osmanlı sahili cihetinden gitmeğe mecbur kalarak Muhammara'ya uğrayamazlar ve bu vechle Haz'al'ın merkez-i hükümeti ehemmiyet-i ticariye ve siyasiyesini bi't-tabi ebediyen kaybetmiş olur". Babialı Hariciye Nezareti, *Muhammara Meselesi*, s.4.

¹¹² Derviş Paşa, *a.g.e.*, s.10 ve 12.

aidiyeti problemini de gündeme getirdiğinden, yeni bir “hakimiyet sorunu” olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca bölgedeki bir diğer problemi de mülkiyeti Kuveyt şeyhi Mübarek el-Sabah ve Muhammara şeyhi Haz'al'a ait olan ve Şattü'l-Arap nehri boyunca Osmanlı tarafında yer alan üzerleri hurma bahçeleriyle kaplı kum adacıkları oluşturuyordu. Bunlardan Muhammara limanının tam karşısında yer alan Ummu'l-Rasas, Ummu'l-Hasasif, Ummu'l-Ibabi ve Naufli Şeyh Haz'al'ın; Zain ise Mübarek el-Sabah'ın emlakı bulunmaktaydı. Muhammara limanından kuzeyde Daici'ye kadar olan kısımda ise Akavat, Şeyh Haz'al'ın aşiret mensuplarına; Şamşamiye, Barin, Harnubiye ve Ummu't-Tuveyla adacıkları ise Şeyh Haz'al'a ait bulunmaktaydı¹¹³.

Şattü'l-Arap bölgesi bulunduğu coğrafi konum itibariyle ticari olarak da stratejik bir öneme sahipti. Bölgenin bu konumundan en fazla payı ise şüphesiz Muhammara şehri almaktaydı. Muhammara'nın Hint okyanusu ile Akdeniz arasındaki işlek ticaret yollarının tam ortasında yer alması¹¹⁴ buradan elde edilecek olan gümrük vergisi gelirlerinin hacmini de arttırıyordu¹¹⁵. Basra Körfezi üzerinden gemi veya kayıklarla Şattü'l-Arap'a ulaşan Hindistan ve Avrupa mallarından bir kısmı bölge ahalisinin¹¹⁶ ihtiyaçlarını karşılamak üzere Basra'da pazara sunulmakta¹¹⁷, diğer kısım ise direkt olarak Basra'dan Karun nehri vasıtasıyla Muhammara'ya nakledilmekteydi. Bölgede gerek Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinde olan kesimden gerekse İran'a geçecek olan mallardan elde edilen büyük miktarda vergi gelirleri¹¹⁸ 20. yüzyılın başında Muhammara şehri ve civarı üzerindeki İran ve Osmanlı'nın hakimiyet iddialarını tetikleyen başlıca unsurlardan biri olmuştur¹¹⁹.

Şattü'l-Arap bölgesini önemli kılan faktörlerden birisi de, buradaki Şattü'l-Arap ve Karun nehirlerinin gemi ulaşımına elverişli bir yapıya sahip olmasıydı. Bu ulaşım elverişli

¹¹³ Bu adacıkların aidiyetini gösterir harita için BOA, *İrade Meclis-i Mahsus (İMM)* 1331/N/4.

¹¹⁴ Al-Najjar-Safwat, *a.g.m.*, s.21; Orhonlu-Işıkşal, *a.g.m.*, s.78 ve 90.

¹¹⁵ Bölgeden elde edilen gümrük vergilerinin boyutu ve bölgenin ticari hacmi Hariciye Nezareti'nin yayınladığı raporda şu şekilde ifade edilmiştir: “Varidat-ı rüsumiyyesi ol-vakte kadar 1.500 lira mikdarında olarak valiyi muhassas idi. Muahharen işbu varidat şayan-ı dikkat bir surette tezayüd ederek (artarak) 1902 senesinde Belçikalıların taht-ı idaresinde bulunan daireye 8.000 lira tediye eylemiştir. Muhammara'nın ihracat ve ithalatı senevi 300.000 lira tahmin olunup varidat-ı rüsumiyye olarak 18.000 lira tediye etmektedir”. Babialı Hariciye Nezareti, *Muhammara Meselesi*, s.3.

¹¹⁶ Basra'da pazara çıkarılan bu mallardan yararlanan ahali arasında özellikle zikredilenler; Huzistan ile Luristan ahalisi ve Bahtiyarilerdir. Derviş Paşa, *a.g.e.*, s.11.

¹¹⁷ *Aynı eser*, s.11.

¹¹⁸ Bölgenin Muhammara'yı da içine alan kısmı Osmanlı hakimiyetindeyken Şattü'l-Arap boğazına giren her türlü ticari malın ve bu bölgeden dışarıya ihrac edilen malların da tümünün vergisi Basra Gümrüğü'ne ödenmekteydi. Bu yüzden Muhammara'nın kaybedilmesi bahsedilen vergi gelirlerinin büyük kısmını oluşturan bir bölgenin, üstelik de İran gibi ezeli bir düşmana karşı, kaybedilmesi anlamına geliyordu. *Aynı eser*, s.11-12.

¹¹⁹ Bu durum Osmanlı Devleti açısından hayati önem taşımaktaydı. Nitekim Muhammara'nın İran hakimiyetine geçmesi ihtimalini Derviş Paşa “Muhammara İranda kalır ise Basra harab olur” şeklinde değerlendirmektedir. *Aynı eser*, s.12.

yapı çok çeşitli ticari malların Basra Körfezi'ne ve oradan da dünyanın farklı noktalarına ulaşmasını sağlıyordu. Bölgede gemi taşımacılığının gelişimi; Dicle, Fırat, Şattü'l-Arap ve Karun nehirlerinin buharlı gemi ulaşımına elverişli olup olmadığını araştırmak için 1835 yılında Albay Chesney önderliğinde bir grup İngiliz'in¹²⁰ bölgede keşif yolculuğuna çıkmasıyla başladı. Chesney ve ekibi, Tigris (Dicle) isimli gemilerinin fırtınada kaybolmasına rağmen Basra Körfezi sahilindeki İran'ın Buşir limanına doğru ilerlemeye devam ederek, 1837 yılında buraya ulaşmayı başardı¹²¹. Dicle nehriindeki ilk keşif yolculuğu ise 1837-1839 yılları arasında H. B. Lynch kaptanlığındaki Euphrates (Fırat) gemisiyle yapıldı. Lynch, buradaki araştırmalarını bitirdikten sonra Bağdat'ta Dicle nehri üzerinde gemi ulaşımını sağlamak amacıyla bir şirket kurarak bu nehirde önceden çalışmakta olan gemileri Hindistan Kumpanyası'ndan satın aldı¹²². Böylece faaliyete geçen Lynch Şirketi, Osmanlı Devleti'nden aldığı imtiyazla 1861 yılında bu nehirde ilk defa ticari amaçlarla buharlı gemi işletmeye başladı¹²³.

İngiltere'nin Dicle ve Fırat nehirleri ile ilgilenmesi Osmanlı Devletini de bu iki nehirle ilgilenmeye sevk etmiştir¹²⁴. Böylece İngiltere'nin bölge nehirlerindeki bu faaliyetleriyle rekabet için dönemin Bağdat Valisi Mithad Paşa tarafından bu nehirlerde gemi işletmek üzere Midhat Paşa valiliği döneminde İdari-i Ummani Osmanî, akabinde Hamidiye İdaresi (1909 yılından itibaren İdare-i Nehriyye) kuruldu¹²⁵. 20. yüzyıla gelindiğinde ise, Şattü'l-Arap nehri üzerinde Basra-Bağdat güzergahındaki seyr-i sefain (gemi taşımacılığı) Osmanlı Devleti'ne ait Hamidiye İdaresi ile Lynch Şirketi'ne ait vapurlar tarafından yapılmaktaydı¹²⁶. En büyüğünün uzunluğu 230 ve genişliği 45 feet olan¹²⁷ ve beraberinde

¹²⁰ Sir Arnold T. Wilson, *The Persian Gulf*, London 1959, s. 264.

¹²¹ Orhonlu-Işıksal, *a.g.m.*, s.101.

¹²² Aynı makale, s.101.

¹²³ Wilson, *a.g.e.*, s.265.

¹²⁴ Yaşar Yücel, "Midhat Paşa'nın Bağdat Vilayetindeki Alt Yapı Yatırımları", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri*, Ankara 1986, s.176.

¹²⁵ Cemil Musa Neccar, *İdâretü'l-Osmaniyye fî Vilayet-i Bağdad*, Kahire 1991, s. 431-35. Rifat Uçarol, "Tarihte; Dicle-Fırat Nehirleri Basra Körfezi ve Çevresinde Önemli Gelişmeler", *Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu*, İstanbul 1993, s.374 .

¹²⁶ Aslında yıllara göre burada işletilen vapurların sayısı ve dağılımda kaynaklar farklı rakamlar vermektedir. Bazı kaynaklarda 1908 yılında Hamidiye İdaresi'nin altı ve Lynch Şirketi'nin iki vapur işlettiği belirtilirken, 1912 yılına gelindiğinde ise yeni ismi ile İdare-i Nehriyye İdaresi'nin beş, Lynch Şirketi'nin üç vapur işlettiği aktarılmaktadır. *The Persian Gulf Pilot*, 5. baskı, s.214; *The Persian Gulf Pilot*, 6. baskı, s.294. Bazı kaynaklar ise 1914 ve devamında bu hat üzerinde Hamidiye İdaresi'nin beş ve Lynch Şirketi'nin dört vapuru bulunduğunu söylemektedir. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, s.51. Aslında bu kaynaklarda belirtilen veriler muhtemelen emtia taşımacılığının yanı sıra insan nakliyatı da yapan vapur işletmelerini göstermektedir. Zira bazı kaynaklarda 1912 yılında insan taşımacılığı yapan Lynch ve İdare-i Nehriyye vapurlarından başka sadece emtia nakliyatı yapan Ağa Cafer'e ait dört vapurun varlığından da söz edilmektedir. Charles Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914*, New York and Oxford 1988, s.262. Bunun yanı sıra Ester Abadi'ye ait olanlar gibi küçük ölçekli nakliye vapurlarının da bu güzergahta işlediği bilinmektedir.

mavna çekebilen bu Amerikan tipi vapurlar; nehir sularının yükseldiği dönemde 340-400 ton, alçaldığı dönemde ise 280 ton yük taşıyabiliyorlardı. Bağdat'a beş günde ulaşıp dört günde Basra'ya geri dönen vapurlar, ayrıca Bağdat ve Hindistan arasındaki posta taşımacılığını da sağlıyorlardı¹²⁸. Yine Şattü'l-Arap nehri üzerinde, Fav ile Basra arasında işleyen büyük vapurlar ise, yüklerinin yarısını Basra'dan aldıktan sonra Fav ağzındaki sığ ve kumluk mevki med (suların yükselme) zamanında¹²⁹ geçerek, Basra'dan küçük gemilerle oraya gönderilmiş olan yüklerinin diğer yarısını da Basra Körfezinde alırlardı¹³⁰. Büyük gemilerin yüklerinin diğer yarısını Fav açıklarında nakledebilmeleri için Basra'da muhtelif kumpanyalara ait dört duba¹³¹ ve bunlardan başka ayrıca iki de istimbot bulunmaktaydı¹³². Karun nehrinde ise yıllarca süren müzakereler sonucu 1888 yılında imtiyaz elde edilmesiyle¹³³ Muhammara'dan Ahvaz'a kadar olan güzergah 1899 yılında seyr-i sefaine elverişi hale getirildi. Bu güzergah üzerinde vapur işletme imtiyazına iki İngiliz şirketi sahipti. Bunlar Şattü'l-Arap nehrinde de aynı imtiyaza sahip olan Lynch Şirketi ve "Holtz, Hamilton and Co." Şirketi'yd¹³⁴.

Şattü'l-Arap'ın stratejik önemi 20. yüzyılın başında bölgede petrolün bulunmasıyla bir kat daha artmıştır. Şattü'l-Arap ve Karun nehirlerinin gemi taşımacılığına elverişli olması 20. yüzyıl başında bölgede ciddi anlamda petrol arama çalışmalarının başlamasına sebep olmuştur¹³⁵. Avustralya'da keşfettiği altın madenleri sayesinde ün kazanmış¹³⁶ olan İngiliz spekülör¹³⁷ William Knox D'Arcy, uzun çabalardan sonra 1901 tarihinde İran'dan petrol arama imtiyazı almayı başarmıştır. Bu anlaşma D'Arcy'ye, Rusya'nın nüfuz alanında bulunan kuzeydeki beş eyalet dışındaki tüm ülkede petrol arama ve boru hatları döşeme imtiyazının yanı sıra büyük oranda vergi muafiyeti de sağlamaktaydı¹³⁸. Bu şekilde petrol arama çalışmalarına başlandı. Önce Kasr-ı Şirin civarında petrol arandıysa da bunda başarılı

¹²⁷ Bu sayı 1906 yılında işletilmekte olan vapurların en büyüğüne aittir. *The Persian Gulf Pilot*, 6. baskı, s.295.

¹²⁸ Ayrıca Bağdat-Basra güzergahında Hindistan'ın yerli şirketlerine ait üç adet yandan çarklı vapur da işletilmekteydi. Bu küçük vapurlar 30 ila 40 gün arasında Bağdat'a ulaşabiliyor ve ancak 30 ton yük taşıyabiliyordu. *Aynı eser*, 6. baskı, s.295.

¹²⁹ Med ve cezir hareketlerinin seyr-i sefaine etkileriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Derviş Paşa, *a.g.e.*, s.10-11.

¹³⁰ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, s.50.

¹³¹ Bu dubaların Şattü'l-Arap üzerinde bulunduğu mevkiiler için bkz. Bahriye Nezareti, *Şattü'l-Arap*, s.4-5.

¹³² *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, s.50.

¹³³ Wilson, *a.g.e.*, s.266.

¹³⁴ *The Persian Gulf Pilot*, 5. baskı, s.218.

¹³⁵ Alexander Melamid, "The Shatt Al-Arab Boundary Dispute", *The Middle East Journal*, c.XXII/3, 1968, s.352.

¹³⁶ Stephen Hemsley Longrigg, *Oil in the Middle East*, London-New York-Toronto 1954, s.17.

¹³⁷ William D. Brewer, "Yesterday and Tomorrow in The Persian Gulf", *The Middle East Journal*, c.XXIII/2, 1969, s.152.

¹³⁸ Buna karşılık İran Devleti de 20.000 pound'lık nakit ve her sene yıllık net karın %16'sını alma hakkını elde etmişti. *Aynı eser*, s.17

olunamadı¹³⁹. Daha sonra Huzistan bölgesinde petrol aramaya karar verilerek Ram Hürmüz yakınlarında arama çalışmaları başlatıldıysa da bunlar da bir sonuç vermedi. En son çare olarak 1908 yılında¹⁴⁰, Burma Petrol Şirketi ve Sir John Cargill'den sağlanan fon sayesinde, yine Huzistan eyaletinde bulunan Mescid-i Süleyman'da petrol aramalarına başlandı¹⁴¹ ve ilk defa başarı sağlandı. Mescid-i Süleyman'da bulunan geniş petrol kaynakları sonucu 1909 yılında "Anglo-Persian Oil Company Limited"¹⁴² kuruldu. Mescid-i Süleyman'da petrolün keşfinden sonra bu petrolün taşınma ve pazarlanma süreçleri gündeme gelmeye başladı ve 1908 yılının sonlarına doğru petrolün buradan denize taşınması için boru hatları inşa projesi ortaya atıldı. Bu projenin yapımına 1909 tarihinde başlandı ve 1912 tarihinde bu boru hattı tamamlandı¹⁴³. Yine 1909 yılında şirket, Abadan adasında rafineri inşa etmek üzere yaklaşık 1300 metrekarelik toprak almak üzere Muhammara şeyhi Haz'al ile bir anlaşma yaptı¹⁴⁴. Rafinerinin inşasına 1910 yılında başlandı ve üç sene içerisinde bitirildi. Rafineri yapımı için bu mevkiin seçilmesinin nedeni adanın geniş ve üzerine kolayca bina inşa edilebilecek sağlamlıkta olmasının yanı sıra su baskınlarına karşı da korunaklı bir yapıya sahip olmasıydı¹⁴⁵. Petrol arama çalışmaları ve petrol üretimindeki hızlı artış, ulaştırma sorununu ön plana çıkarmış ve böylece Şattü'l-Arap ve Karun nehirlerindeki gemi ulaşımı daha da önem kazanmaya başlamıştır¹⁴⁶. Şirketin 1914 senesinde İngiliz Deniz Kuvvetleri ile bu kurumun petrol ihtiyacını karşılamak üzere yaptığı anlaşma sonucu İngiliz Deniz Kuvvetleri yakıt kullanımında kömürden petrole geçmiş¹⁴⁷ ve böylece Şattü'l-Arap bölgesi artık İngiltere'nin çıkarları açısından hayati öneme sahip bir bölge haline gelmiştir.

¹³⁹ Bölgedeki petrol arama çalışmalarının seyriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *Aynı eser*, s.18-22.

¹⁴⁰ Melamid, *a.g.m.*, s.353.

¹⁴¹ F.R.C. Bagley, "A Bright Future After Oil: Dams and Agro-Industry in Khuzistan", *The Middle East Journal*, c. XXX/1, 1979, s.26.

¹⁴² Bu şirketin 1914 yılına gelindiğinde bölgede 30'a yakın petrol kuyusu bulunuyordu. *Aynı eser*, s.19.

¹⁴³ *Aynı eser*, s.20.

¹⁴⁴ *Aynı eser*, s.20; X de Planhol, "Abadan", *EI*, Leiden 1982, I, 53.

¹⁴⁵ Planhol, *a.g.m.*, s.53.

¹⁴⁶ Melamid, *a.g.m.*, s.353.

¹⁴⁷ J. F. Standish, "British Maritime Policy in the Persian Gulf", *Middle Eastern Studies*, c.III/4, 1967, s.350.

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞATTÜ'L-ARAP SORUNUNUN TARİHSEL ARKA PLANI VE ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

1. Şattü'l-Arap Sorununun Tarihsel Arka Planı

Osmanlı Devleti ile İran arasındaki sınır sorununun 16. yüzyıla kadar uzanan bir tarihi vardır. 16. yüzyıldan Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar bu iki devletten her biri diğerinin güçsüzlüğünü fırsat bilerek topraklarını işgal etmiş ve bu yüzden sınırdaki coğrafi bölgeler zaman zaman el değiştirdiği gibi, durmaksızın yenilenen fakat çözüm getiremeyen anlaşmalar birbirini izlemiştir. Bu karşılıklı işgal girişimlerinde, Sünni Osmanlı Devleti ile Şii İran arasındaki mezhepsel çekişmenin¹⁴⁸ yanı sıra sınırın iki tarafının homojen olmayan, üstelik uzak mesafeden yönetilmeye elverişsiz¹⁴⁹ sosyal yapısının da payı büyüktür. Ayrıca sınır tanımlamasının Osmanlı ve İran Devletleri tarafından belirli bir hat şeklinde değil; yerleşik ve göçebe kabilelerin değişken sadakati¹⁵⁰ üzerine bina edilmiş, sınırları belirsiz bir bölge olarak yapılması¹⁵¹ da sorunun mütemadiyen tekrarlanmasında önemli bir etken olmuştur. Osmanlı ve İran Devletleri arasında süre gelen bu çekişme, zamanla güney sınırına sıçrayarak bu devletlerin her ikisinin de Şattü'l-Arap bölgesinde çeşitli iddialarda bulunmaları ve 19. yüzyıl başlarından itibaren de sömürgeci devletlerin, bölgedeki çıkarları doğrultusunda duruma müdahil olmaları sonucunu doğurmuştur.

¹⁴⁸ Richard Schofield, "Interpreting a Vague River Boundary Delimitation: the 1847 Erzurum Treaty and the Shatt al-Arab before 1913", *The Boundaries of Modern Iran*, London 1994, s.75.

¹⁴⁹ Khalid al-Izzi, *The Shatt al-Arab River Dispute*, Bagdad 1972, s.6.

¹⁵⁰ Keith McLachlan, "The Iran-Iraq Boundary Question", *The Iranian Journal of International Affairs*, c.III-IV, 1993-94, s.585.

¹⁵¹ Melamid, *a.g.m.*, s.351. Uluslararası ilişkiler literatüründe "sınır" kelimesini karşılayacak çeşitli İngilizce kavramlar mevcuttur. Bunlardan "boundary" tanımı, hükümetlerin nüfuz edecekleri alanlar arasında kesin bir sınır çizgisini ifade ederken; "frontier" ve bir yere kadar da "border" kavramları ise geniş bir bölgeyi sınır olarak tanımlamak için kullanılır. Uluslararası sınırlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ewan W. Anderson, *The Middle East Geography and Geopolitics*, London and New York 2000, s. 263-272.

Osmanlı ve İran Devletleri arasında sınır anlaşmazlığının kökenleri, bu iki devlet arasında yapılan ilk anlaşma olan 1555 Amasya Anlaşması'na kadar gider. Bu anlaşma sınırın, belirsiz bir bölge şeklinde tanımlanması açısından önem taşır¹⁵². Genel olarak ise Şattü'l-Arap sorununun ortaya çıkışında, 1639 Kasr-ı Şirin Anlaşması başlangıç kabul edilir. Huzistan'ı İran'a, Irak-ı Arab'ı (Güney Irakı) ise Osmanlı'ya bırakan bu anlaşma, yıllarca iki tarafın bölge üzerindeki iddialarına dayanak oluşturmuştur¹⁵³. Bu anlaşmada Huzistan, Karun boyunca uzanan ve bu nehir tarafından sulanan topraklar; Irak-ı Arab ise Dicle ve Fırat nehirlerinin suladığı alan olarak nitelenmiştir¹⁵⁴. Fakat 1639 yılından sonra bu nehirlerin yatakların doğal olarak değişmesi veya kasıtlı olarak değiştirilmesi bu tanımları geçersiz kılmış ve yeni savaşları ve anlaşmaları da beraberinde getirmiştir. Bu yeni anlaşmalar da mevcut durumda bir değişiklik yapmamış ve 1727 Hamedan ve 1746 Kurdan Anlaşmaları, 1639'da yapılan anlaşmayı tekrardan öteye geçememiştir¹⁵⁵.

19. yüzyılda sorunu yeniden hararetlendiren olay ise 1812 yılında Osmanlı tabiiyetindeki Benî Ka'b aşiretine bağlı bir grubun Muhammara'ya yerleşmesi olmuştur. Bu tarihten sonra aşiret üzerindeki hakimiyet iddiaları şiddetlenerek devam etmiş¹⁵⁶ ve İran, Şattü'l-Arap nehrinin iki devlet arasında doğal sınır oluşturduğunu savunurken; Osmanlı Devleti, bir noktada geçmişteki anlaşmalardan da güç alarak bölgedeki Arap aşiretlerin bir bütün oluşturduğunu iddia etmiş ve Şattü'l-Arap nehrinin doğu kesiminde hak iddiasına bulunmuştur¹⁵⁷. Bu karşılıklı hakimiyet iddialarının sonucu olan 1823 Erzurum Anlaşması da daha önceki statükoyu muhafaza etmekten başka bir netice vermemiştir. İran'ın iddialarına rağmen, bu anlaşma sonucunda hala açık bir sınır tanımı veya sınır belirleme girişimi ortada görünmemektedir¹⁵⁸. Şattü'l-Arap sorununa modern anlamda çözüm çarelerinin aranması ise ancak emperyalist devletlerin devreye girmesiyle 1847 yılında gündeme gelmiştir. Bundan önce 1555 Amasya Anlaşması'dan 1823 Erzurum Anlaşması'na kadar yapılan tüm anlaşmaların basit, yüzeysel ve net ifadeler içermeyen, muğlak içeriklerinden bahsetmek mümkündür. Ancak bu anlaşmaların dönemin şartlarına uygun olduklarını da itiraf etmek

¹⁵² McLachlan, *a.g.m.*, s.585.

¹⁵³ Kelly, *a.g.e.*, s.39.

¹⁵⁴ Aynı eser, s. 39.

¹⁵⁵ Kaikobad, *a.g.e.*, s.8; Schofield, *a.g.m.*, s.75; C. J. Edmonds, "The Iraqi-Persian Frontier: 1639-1938", *Journal of the Royal Society for Asian Affairs*, c.VI, 1975, s.147.

¹⁵⁶ Osmanlı Devleti Ka'b aşiretinin kendi hakimiyetinde olduğu tezini savunurken, İran ise bu toprakların kendisine aidiyetini ve Ka'b aşiretinin bir dönem Kerim Han'a ödemiş oldukları vergiyi dayanak olarak gösteriyordu. Kelly, *a.g.e.*, s.39.

¹⁵⁷ Peter Hünseler, "The Historical Antecedents of the Shatt al-Arab Dispute", *The Iran-Iraq War*, Beckenham 1984, s.10.

¹⁵⁸ 1823 Erzurum Anlaşması'nın tam metni için bkz. J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, Vol. I, Princeton 1965, s.90-92.

gerekir. Esasında toprak üzerindeki egemenliten ziyade insan toplulukları üzerindeki egemenlik anlayışı ve bölgedeki hareketli nüfus, muğlak anlaşmaların yapılmasına neden olmaktadır. Diğer taraftan İslam devletler hukukunun iki Müslüman devlet arasındaki sınırları net olarak belirlememiş olması da bu anlaşmalarda modern bir yaklaşım olan demarkasyonun yapılmasını engellemiştir.

İran ve Osmanlı Devletleri'nin karşılıklı toprak işgalleri 1847 Erzurum Anlaşması'na giden süreci başlatmıştır. İranlıların; 1823 Anlaşması'nda Osmanlı'ya aidiyeti kesinleşmiş olan Zuhab şehrine saldırmaları, Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa'nın 1837 yılında Muhammara'yı işgal etmesiyle sonuçlanmıştır. Ka'b aşireti Osmanlı Devleti'nin bu işgalini geri püskürtmeyi başarsa da bu aşiretin taifeleri arasında şeyhlik mücadelesinden dolayı çıkan savaştan faydalanarak¹⁵⁹ bu sefer İran aynı bölgeyi 1841 yılında tekrar işgal etmiştir¹⁶⁰. Süre giden bu karşılıklı işgaller dolayısıyla 1843 yılında İngiltere ve Rusya, Muhammara meselesi başta olmak üzere mevcut sınır problemlerinde aracılık yapmak üzere Osmanlı Devleti ve İran'a teklif götürmüşlerdir¹⁶¹. Tarafların bu öneriyi kabul etmeleriyle emperyal devletlerin söz sahibi olduğu ve bu devletlerin dayatmaları doğrultusunda gelişen, somut fakat sunî bir çözüm sürecine girilmiştir.

1639 yılında Basra'da bir şube açan ve Şattü'l-Arap nehri üzerinde gemi işletme imtiyazı alan İngiliz "Doğu Hindistan Kumpanyası", 19. yüzyıl başlarında bölgedeki nehirlerin buharlı gemi ulaşımına elverişli olduklarının fark edilmesinden sonra bu faaliyetlerini kuzeyde Bağdat'a kadar genişletmek için çalışmalara başlamıştı. Fakat Dicle, Fırat ve Şattü'l-Arap nehirlerin yanı başında uzanan sınır bölgesi gemi ulaşımı için yeterince güvenli bulunmuyordu. Hindistan ticareti için bu karlı ve kısa yolu kaybetmek istemeyen İngiltere, bu uluslararası nakliyat güzergahını kontrol altına almak için İran ve Osmanlı Devletlerine aralarındaki sınırları kesin bir biçimde belirlemeleri için baskı yapmaya başlamıştı¹⁶². Diğer taraftan İran ve Bağdat üzerinden Kafkasya'ya uzanan bir demiryolu hattı inşa etmeyi planlayan Rusya da İngiltere'ye bu konuda destek vermekteydi¹⁶³.

¹⁵⁹ Kaikobad, *a.g.e.*, s.11. Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, İstanbul 1997, s.23.

¹⁶⁰ Izzi, *a.g.e.*, s.8. Bu işgali 1847 sınır belirleme komisyonu katibi olan Hurşid Paşa da doğrulamakta ve hatta İran'ın işgalden sonra Ka'b aşiretinden almakta olduğu vergileri de arttırdığından bahsetmektedir. Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.25.

¹⁶¹ Schofield, *a.g.m.*, s.76.

¹⁶² Avrupa ile Hindistan arasındaki ticaret için daha önceleri kullanılan Ümit Burnu yoluna karşılık, Suriye üzerinden Dicle ve Şattü'l-Arap nehirlerini izleyen güzergah daha kısa sürmekteydi. Melamid, *a.g.m.*, s.351-352.

¹⁶³ *Aynı eser*, s.352.

Böylece İngiliz, Rus, İranlı ve Osmanlı delegelerinden oluşan karma bir sınır belirleme komisyonu bölgede çalışmalara başladı. 1843-44 tarihleri arasında Erzurum'da yapılan 18 komisyon toplantısında tartışma Şattü'l-Arap nehrinden çok Muhammara şehrinin aidiyeti üzerinde yoğunlaştı¹⁶⁴. Bu toplantılarda Osmanlı tarafı, komisyona kanıt olarak çeşitli tapular, sicil kayıtları, şahitler ve haritalar sunmuştur. Ayrıca bu toplantılarda Benî Ka'b aşiret reisi Şeyh Tamir şahit olarak dinlenmiş ve yaptığı konuşmada Ka'b aşiretinin her daim Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında olduğunu ifade etmiştir¹⁶⁵. Bu iddialar karşısında komisyondaki İngiliz yetkililerin Muhammara üzerindeki Osmanlı hakimiyetini teyit eden görüşlerine rağmen İngiltere adına İstanbul Büyükelçisi Sir Stamford Canning, Bağdat konsolosu Binbaşı Rawlinson'ın 1844 tarihli muhtırasını dayanak olarak kabul etmiş ve Osmanlı'dan İran'ın Muhammara üzerindeki hakimiyetini tanınmasını isteyen bir teklif sunmuştur¹⁶⁶. Rus başbakan yardımcısı Kont Nesselrode, İngiltere'nin bu önerisine cevap olarak İran'ın egemenliğinin yalnız Muhammara şehriyle sınırlı kalmamasını, Şattü'l-Arap nehrinin tüm doğu kesimi için de geçerli olması gerektiğini açıklamıştır. Nesselrode ayrıca, Behmişir kanalının giderek çamurla dolduğunu ve ulaşım elverişsiz hale geldiğini belirterek, Karun nehrinin İran'ın Basra Körfezi'ne tek çıkış kapısı olduğunu ve bu yüzden de İran'a Şattü'l-Arap nehri üzerinde serbest ulaşım hakkı verilmesi gerektiğini ifade etmiştir¹⁶⁷. Canning bu görüşün uygulanmasını kabul etmekle birlikte İran'ın bölgede haksız genişlemesine de fırsat verilmemesi gerektiğini vurgulamıştır¹⁶⁸.

Böylece İngiltere ve Rusya'nın benimsediği bu görüşler doğrultusunda hazırlanan Erzurum Anlaşması'nın müsveddesi 1846 yılı Kasım'ında Osmanlı Devleti ve İran'a sunulmuştur¹⁶⁹. Anlaşma Zuhab ve Süleymaniye eyaletlerinin Osmanlı'ya bırakılması karşılığı, Muhammara şehri, limanı ve Ceziretü'l-Hızır (Abadan) adasının İran'a terk edilmesini; İran'a terk edilen bu yerler dışında Şattü'l-Arap nehri üzerinde Osmanlı'nın mutlak hakimiyetinin tanınmasını ve karşılıklı bir anlaşmaya varılması için sınır belirleme

¹⁶⁴ Schofield, *a.g.m.*, s.76.

¹⁶⁵ Kaikobad, *a.g.e.*, s.16.

¹⁶⁶ Binbaşı Rawlinson'ın muhtırasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Schofield, *a.g.m.*, s.76-77; Kaikobad, *a.g.e.*, s.16.

¹⁶⁷ Kont Nesselrode'nin açıklamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Schofield, *a.g.m.*, s.77; Kaikobad, *a.g.e.*, s.17.

¹⁶⁸ Kaikobad, *a.g.e.*, s.17.

¹⁶⁹ Hurşid Paşa, *Tahdid-i Hudud-ı İraniye memuriyetiyle fi 28 Sefer sene 65 ve fi 11 Kanun-ı Sani sene 64 tarihinde taraf-ı Devlet-i Aliyye'den i'zam buyurulmuş olan müteveffa Derviş Paşa ile birlikte bulunan Ankara Valisi esbak Müteveffa Hurşid Paşa tarafından kaleme alınmış olan layihadır*, Dersa'det 1300, s.2.

komisyonunun faaliyetlerini sürdürmesini öngörüyordu¹⁷⁰. Osmanlı Devleti, anlaşmada bir çok muğlak nokta olduğunu ifade ederek çekincelerini ortaya koymuştur. Bunun üzerine arabulucu olan İngiltere ve Rusya devletleri, çözüm sürecinin uzamaması gerektiğini gerekçe göstererek Osmanlı Devleti'ne, kendilerinin teminat vermesini teklif etmişlerdir. Bu teklif karşısında Osmanlı Devleti 25 Rebi'ül-Ahir 1263/11 Nisan 1847 tarihinde arabulucu devletlere “Osmanlı Devleti Muhammara şehri, limanı ve Ceziretü'l-Hızır adasını İran'a terk etmekle bu bölgede başka hiçbir arazi ve limanı bu ülkeye terk etmiş olmaz” ifadesini içeren bir nota göndermiştir¹⁷¹. Arabulucu devletlerin “açıklayıcı nota” tabir olunan bir nota ile bu çekinceleri kabul etmesi ve teminat vermesi üzerine¹⁷², Osmanlı Devleti 29 Cemaziyel-Evvel 1263/15 Mayıs 1847 tarihli notasında İran'ın da bu notayı kabul etmesini ve buna bağlı olarak da anlaşma maddelerinde söz edilen yerler dışında Şattü'l-Arap bölgesi üzerinde daha başka iddialarda bulunmamayı taahhüt etmesini istemiştir¹⁷³. Bunun üzerine arabulucu devletler İran üzerinde baskı uygulayarak bu notanın kabulünü sağlamışlardır. İngiltere ve Rusya Sefaretleri, 9 Mart 1848 tarihinde Osmanlı Devleti'ne cevaben verdikleri müşterek notada, İran'ın anlaşmayı imzalamak üzere Mirza Muhammed Ali Han'a yetki verdiğini ve onun da Osmanlı Devleti'nin çekincelerini içeren notayı kabul ve tasdik ettiğini beyan etmişlerdir¹⁷⁴. Böylece Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya devletlerinin verdiği açık teminata itimat ederek 31 Mayıs 1847 tarihinde Erzurum Anlaşmasını imzalamıştır. Fakat İran Devleti anlaşmanın onaylanması aşamasında çeşitli bahaneler öne sürerek¹⁷⁵ “açıklayıcı nota”yı tanımadığını ilan etmiştir. Sonunda İran'ın arabulucu devletlerin verdikleri güvenceyi tanınmasıyla bu engeller aşılmış ve 21 Mart 1848 tarihinde Erzurum Anlaşması taraflarca onaylanmıştır.

Anlaşmanın onaylanmasının ardından İngiltere, Rusya, İran ve Osmanlı Devleti temsilcilerinden oluşan bir sınır belirleme komisyonu tayin olunmuştur. Bu karma komisyonda Osmanlı Devleti'ni Derviş Paşa, İran'ı Mirza Ca'fer Han, İngiltere'yi Albay

¹⁷⁰ Hünseler, *a.g.m.*, s.11; Melamid *a.g.m.*, s.352; Sayyar Al-Jamil, “Iraqi-Iranian Boundary and Territorial Disputes”, *Arab-Iranian Relations*, Beyrut 1998, s.260; Schofield, *a.g.m.*, s.77; Kaikobad, *a.g.e.*, s.17. 1847 yılında imzalanan Erzurum Anlaşması'nın tam metni için bkz. Izzî, *a.g.e.*, s. 123-125.

¹⁷¹ Hurşid Paşa, *Tahdid-i Hudud-ı İraniye*, s.2.

¹⁷² Aynı yılın Nisan ayında gönderilen bu notanın oluşum sürecine İngiltere içerisinden muhalif sesler de yükselmiştir. Daha önce Başbakanlık ve Dışişleri Sekreterliği görevlerinde bulunmuş olan Lord Palmerston, Osmanlı Devleti'nin tüm Şattü'l-Arap nehri üzerinde egemenliğinin tanınmasının uluslararası teamüllere aykırı olduğunu iddia etmiştir. Kaikobad, *a.g.e.*, s.79. Bu notanın tam metni için bkz. Izzî, *a.g.e.*, s.126-128.

¹⁷³ Hurşid Paşa, *Tahdid-i Hudud-ı İraniye*, s.3.

¹⁷⁴ *Aynı eser*, s.3.

¹⁷⁵ Kimi kaynaklara göre İran Devleti, Mirza Muhammed Ali Han'ın bu notaya kendinden habersiz ve yetkisini aşarak imza koyduğunu iddia ederek anlaşmayı imzalamayı reddetmiştir. Hünseler, *a.g.m.*, s.11; Izzî, *a.g.e.*, s.10. Bazı kaynaklarda ise İran Devleti'nin, Mirza Muhammed Han'ın yetkisi olmamasına rağmen sadece kısa bir süreliğine görüşmelerin tıkanmasını önlemek için imza attığını savunduğundan bahsedilir. Schofield, *a.g.m.*, s.79.

Williams ve Rusya'yı General Tschirikoff temsil etmekteydi¹⁷⁶. Komisyon 1849 yılında Bağdat'ta buluşarak Muhammara'ya geçmiş ve 1850 yılında burada sınır belirleme çalışmalarına başlamıştır¹⁷⁷. Sınır belirleme çalışmaları sırasında, İran temsilcisi Ca'fer Han daha önce kabul ettiği "açıklayıcı nota"yı tanımadığını beyan ederek, daha önce imzalamış olduğu bu notaya aykırı olarak Muhammara'nın yanı sıra Şattü'l-Arap nehrinin doğu ve batı kısımlarında bulunan Benî Ka'b aşiretinin ikamet ettiği bölgelerde, Huveyze ve civarında hak iddia ettiği gibi Şattü'l-Arap nehri üzerinde sınır çizgisinin de nehrin doğu kesiminden değil ortasından geçmesi gerektiğini öne sürmüştür¹⁷⁸. İran'ın bu talepleri üzerine Osmanlı daha önce kabul edilen ortak notanın anlaşmanın bir parçası kabul edildiğini hatırlatarak bu notanın "keen-lem-yekun" yani hiç olmamış gibi kabul edilmesi durumunda anlaşmanın da aynı şekilde geçersiz kabul edileceğini belirtmiş¹⁷⁹ ve bir anlaşmayı daha önce tanıdığını açıklayan bir devletin daha sonra bu kabulünden vazgeçmesinin uluslararası teamüllere aykırı olduğunu ifade etmiştir¹⁸⁰. İngiltere ve Rusya devletleri, buna karşılık İran'ın Muhammara'ya hapsediğini ve Şattü'l-Arap nehrinin ülkenin Basra Körfezi'ne tek açılımı olduğu savını yinelemiştir. Bu taleplere cevaben Osmanlı Devleti, Erzurum Anlaşması ve daha önce tarafların kabul ettiği "açıklayıcı nota"daki sınırlardan başkasını kabul etmeyeceğini vurgulamıştır. Osmanlı Devleti ayrıca, tüm diğer devletler tüccarları gibi İranlıların da barış zamanında bu nehirde serbestçe ulaşımına mani olunmayacağını açıklamıştır¹⁸¹.

Komisyon çalışmaları esnasında Osmanlı ve İran tarafları arasında bu tartışmaların yaşandığı bir sırada Benî Ka'b aşiretinin bir kolu İran Devleti'nin desteğiyle, Muhammara şehrinin tam karşısında yer alan Kût-ı Faris kalesini işgal etmiş, Ceziretü'l-Muhalla'ya memur göndererek burada fiili hakimiyet kurmaya çalışmış, Zuhab ve Kasr-ı Şirin'e de saldırılar düzenleyerek bölgede statükoyu bozmaya yönelik "hilekârane" hareketlerde bulunmaya başlamıştır¹⁸². Ortaya çıkan bu durum karşısında Osmanlı Devleti; İran, Ceziretü'l-Muhalla'dan el çekmek suretiyle Muhammara'nın statükosunu iade edene ve Zuhab ile Kasr-ı

¹⁷⁶ Hurşid Paşa, *Tahdid-i Hudud-ı İraniye*, s. 4; Zekeriya Kurşun, "19. Yüzyıl Ortalarında Bayezid Sancağı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2000, Sayı 2, s.104.

¹⁷⁷ Izzi, *a.g.e.*, s.11; Edmonds, *a.g.m.*, s.149.

¹⁷⁸ İran'ın hakimiyet iddia ettiği bölgenin ayrıntılı tasviri için bkz Hurşid Paşa, *Tahdid-i Hudud-ı İraniye*, s.4-5.

¹⁷⁹ *Aynı eser*, s.6.

¹⁸⁰ Hurşid Paşa, İran'ın "açıklayıcı nota"yı tanımadığını ilan etmesi hakkında şu yorumlarda bulunmaktadır: "Eğerçe mezkur izahatta mua'hedeye aykırı bir şey olduğu ve yahud İraniler hakkında denildiği gibi mahzur-ı küllisi bulunduğu halde ol-vakit gerek iki sefaret ve gerek Devlet-i İraniye tarafından resmen ve alenen kabul olunmamak iktiza eder idi. Devletçe olan mukavelatta kable'l-karar (karardan önce) rabitalı mütala'a olunmak icab eder. Yoksa sonradan ben filan vakit şu karara muvafakat ettim lakin şimdi pişman oldum demek mua'melat-ı düveliyece kabul ve isga olunur mevaddan olmadığımı ta'rif lazım gelmez...". *Aynı eser*, s.7.

¹⁸¹ *Aynı eser*, s.7-8.

¹⁸² *Aynı eser*, s.8.

Şirin ahalisine müdahaleden vazgeçinceye kadar komisyon çalışmalarını durdurduğunu açıklayan bir protesto çekmiş ve bu kararını arabulucu devletlerin İstanbul büyükelçileri Mösyö Titof ve Mösyö Canning'e de iletmiştir¹⁸³.

Sınır belirleme komisyonunun çalışmalarını kesintiye uğratan bu sorunlar neticesinde komisyonun İngiliz komiseri Albay Williams 1850 yılında Osmanlı ve İran iddialarını uzlaştıran bir hat önermiştir¹⁸⁴. Huveyze'den başlayarak Muhammara yakınlarına kadar dik olarak inen bu hat Şattü'l-Arap nehrinin doğu tarafını takip ederek Basra Körfezi'ne ulaşmaktaydı. Nitekim bu hattın önerilmesinden hemen sonra arabulucu devletler bu hattın benimsenmesi taraftarı olduklarını açıklamışlardır. İran, bölgenin kendisine bağlı Ka'b aşiretinin hakimiyetinde olduğu savıyla önerilen hattın Şattü'l-Arap nehrinin doğu kesiminde 6.5 kilometre daha kuzeye çekilmesi gerektiğini savunmuştur. Fakat İran'ın önerdiği bu nokta, Osmanlı hakimiyetindeki Basra limanını İran etkisine açık bırakacağından İngiltere tarafından uygun görülmemiş¹⁸⁵ ve İran, Felahiyye'de ikamet etmekte olan Ka'b aşireti mensuplarının İran tarafına nakledilmeleri şartıyla¹⁸⁶ İngiliz yetkililer tarafından Williams hattını kabule ikna edilmiştir. Osmanlı Devleti ise bu harita önerisini reddetmiştir. Muhammara sorununun çözüme kavuşturulamaması üzerine sınır belirleme komisyonu faaliyetlerine 1851-52 yılları arasında kuzeydeki Zuhab eyaletinde devam etmiştir.

Ortaya çıkan ve çözümlenemeyen bu sorunlar dolayısıyla İngiltere ve Rusya devletleri; kendi siyasi memurları tarafından 1847 Erzurum Anlaşması hükümlerine uygun olarak, Osmanlı ve İran Devletleri'nin kabul edebilecekleri şekilde bir harita hazırlanmasına karar vermiştir¹⁸⁷. Bu haritadan Osmanlı ve İran tarafı aynı anda haberdar olacak ve iki tarafın yapacağı itirazlar İngiltere ve Rusya tarafından değerlendirilip kendilerinin nihai kararları doğrultusunda haritaya yansiyacaktı¹⁸⁸. İngiltere ve Rusya Devletleri'nin aldığı bu kararlar üzerine, kendilerine ait mühendisler ve araştırma grupları sınır boyunda bir harita hazırlamak

¹⁸³ *Aynı eser*, s.8-9.

¹⁸⁴ Osmanlı ve İran taraflarının talepleri ve Williams hattının ayrıntılı tanımı için bkz. Kaikobad, *a.g.e.*, s.19-20; Schofield, *a.g.m.*, s.80.

¹⁸⁵ Kaikobad, *a.g.e.*, s.21-22.

¹⁸⁶ *Aynı eser*, s.22.

¹⁸⁷ *Izzi, a.g.e.*, s.12.

¹⁸⁸ Hurşid Paşa, İngiltere ve Rusya Devletlerinin bu teklifinin mahzurlarını şu cümlelerle ifade etmektedir: "Halbuki İngiltere ve Rusya elçilerinin iş'arları vechle onların komiserlerinin diledikleri gibi yapacakları haritaları kabul edip maslahatı öylece bitirmek bir vechle caiz ve kabil olur şey olmadığından sahib-i mülk olan Devlet-i Aliyye'nin böyle hukuk-ı mülkiyesinde seyirci gibi kalarak mutavassıtların (arabulucu) ta'yin edeceği hududu ale'l-a'miya kabulüne dair sefaretlerin dermiyan etmiş oldukları teklif garaiyden görünmekle ve bu suret mukaddema maslahata girişildikte kabul eyledikleri sami' sıfatını şimdi Devlet-i Aliyye'ye giydirip kendilerini maslahat sahibi yerine koymak demek olmağla böyle bir teklif-i hamın bir vechle kabul olunamayacağı...". Hurşid Paşa, *Tahdid-i Hudud-ı İraniye*, s.10-11.

üzere çalışmalara başlamış fakat bu çalışmalar Kırım Savaşı (1853-56)¹⁸⁹ ve İngiliz-İran Savaşı (1856-57)¹⁹⁰ yüzünden durmuştur. 1857 yılında bu faaliyetler yeniden başlamış ve İngiliz ve Rus mühendisler, ellerindeki materyaller doğrultusunda “identical map” (müttehid harita) adı verilen nihai haritayı hazırlamışlardır¹⁹¹. 1869 senesinde Rusya ve İngiltere Devletlerinin İstanbul büyükelçileri tarafından Osmanlı Devletine sunulan harita, kesin hatları belirlenmemiş bir sınır bölgesinden oluşmaktaydı. İngiltere ve Rusya, Osmanlı Devleti’nden İran’la, bu belirlenen bölge çerçevesinde müzakerelere oturarak bir sınır hattında uzlaşma sağlamasını talep etmekteydi. 3 Ağustos 1869’da Osmanlı ve İran Devletleri, karma sınır belirleme komisyonu tarafından belirlenen statükonun muhafaza edilmesi konusunda anlaşmaya varmıştı¹⁹². Bunun hemen ardından da 1870 yılında Rus ve İngiliz temsilcileri İran Devleti’ne bu haritanın bir kopyasıyla beraber önerilerini sunmuşlardır. Böylece sınır belirleme komisyonunun Osmanlı ve İranlı yetkilileri 1874 yılında, bu harita doğrultusunda sınır belirleme çalışmalarına başlamak üzere İstanbul’da toplanmıştır¹⁹³. 1875 ve 1876 yıllarında Rus ve İngiliz yetkililerin de katılımlarıyla başlayan sınır belirleme çalışmaları da 1877 Osmanlı-Rus Savaşı ve 1878 Berlin Konferansı dolayısıyla yeniden kesintiye uğramıştır. Böylece 1847 Anlaşması ve ardı sıra gelen sınır belirleme komisyonlarıyla başlayan çözüm süreci bir neticeye varamadan son bulmuştur. 1847 Anlaşması gerek kurulan sınır belirleme komisyonunda tartışılan konular ve gerekse emperyalist devletlerin çözüme müdahil olması bakımından bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Zira bu tarihten sonra Şattü'l-Arap sorunuyla alakalı yapılan hemen hemen tüm anlaşmalar 1847 Anlaşması’na atıfta bulunmuş ve sınır belirleme komisyonunun Osmanlı temsilcileri bulunan Derviş ve Hurşid Paşaların yazdıkları layihalar ve eserler sürekli tartışıla gelmiş, çeşitli dillere çevirileri yapılmış ve günümüz tartışmalarında dahi başvurulan başlıca kaynak olmaya devam etmiştir.

¹⁸⁹ Gökhan Çetinsaya, “Tanzimat’tan Birinci Dünya Savaşı’na Osmanlı-İran İlişkileri”, *KÖK Araştırmalar*, Ankara 2000, s.12. Bu savaş esnasında İngiltere Ortadoğu’da dengelerin alt-üst olmaması için İran ve Osmanlı Devletleri’ne yaptığı diplomatik baskıyı Basra Körfezi’nde bulundurduğu donanmayla da takviye etmiş ve böylece bu savaş esnasında çıkabilecek bir Osmanlı-İran savaşı veya gerginliği de önlenmiştir. Standish, *a.g.m.*, s.339.

¹⁹⁰ Bu savaş esnasında İngiltere, 1857 yılında Muhammara’yı işgal etmiştir. Wilson, *a.g.e.*, s.257.

¹⁹¹ İzzî, *a.g.e.*, s.12.

¹⁹² Kaikobad, *a.g.e.*, s.23.

¹⁹³ *Aynı eser*, s.23.

2. Çözüm Arayışları: Sınır Belirleme Komisyonu Kurulması Fikri

Rusya ve İngiltere'nin de müdahil olduğu 1847 Erzurum Anlaşması'nın başarısızlıkla sonuçlanması ve mevcut probleme hal-i hazırda bir çare üretmemesi, iki sömürgeci devletin bölgede gelişen çıkarları doğrultusunda, Osmanlı-İran sınır sorununun çözümü için yeniden çeşitli çarelerin aranmasını beraberinde getirmişti. Rusya, İran'ın Azerbaycan bölgesinde bir nüfuz alanı yaratmak isterken, İngiltere de güney İran'da elde etmiş olduğu hakimiyeti sağlamlaştırmak istiyordu. Bu iki eğilim İngiltere ve Rusya devletlerinin 1907 yılında yaptıkları bir anlaşmayla İran'ı üç nüfuz bölgesine ayırmalarıyla sonuçlandı¹⁹⁴. İran'ın; Süleymaniye'nin bir kısmını da içine alan kuzey kesimi Rus, 32. enlemden başlayarak Basra Körfezine kadar ulaşan güney kesimi ise İngiliz nüfuzuna bırakılmıştı¹⁹⁵. Bu iki nüfuz alanının ortasında kalan ve Süleymaniye sancağının bir kısmıyla Zuhab ve Huveyze sınırlarına tesadüf eden¹⁹⁶ kısım ise tarafsız bölge olarak tasarlanmıştı.

Bu paylaşımın yanı sıra 1908 yılında İran'ın güneyindeki Mescid-i Süleyman bölgesinde petrol bulunması da İngiltere için bölgenin önemini arttıran bir başka etken olmuştu. Gerek giderek artan petrol araştırmaları gerekse petrol üretimindeki son gelişmeler Şattü'l-Arap ve Karun nehrinde ticari ulaşımın artmasına yol açmıştı. Diğer taraftan petrol üretimindeki bu artışı karşılamak için kullanılması zorunlu olan metallerden üretilen ağır donanımların yüklenip, boşaltılmasını sağlayacak kullanışlı bir limanın gerekliliği Muhammara'yı, Karun ve Şattü'l-Arap nehrine gelen tüm gemiler için mecburi bir uğrak yeri haline getirmişti¹⁹⁷. Bu da Şattü'l-Arap bölgesinde sınır sorununun bir istikrara kavuşturulmasını sömürge devletleri açısından kaçınılmaz kılıyordu.

Tüm bu gelişmeler sonucu İngiltere ve Rusya, İran ve Osmanlı Devleti üzerinde sınırın yeniden belirlenmesi konusunda baskılarını arttırmaya başladı¹⁹⁸. Bu baskılar üzerine konu Osmanlı hükümeti nezdinde de tartışılmaya başlanmıştı. Öncelikle Sadaret sorununun tarihi sürecinin araştırılmasına girişerek 1847 Anlaşması ve sonrasında ilgili önemli belgeleri, incelemek üzere Hariciye Nezareti'nden istedi¹⁹⁹. Daha sonra ise Ekim ayının başlarında

¹⁹⁴ Hünseler, *a.g.m.*, s.12.

¹⁹⁵ BOA, *HR.SYS 705/1*, Lef 51.

¹⁹⁶ *Aynı vesika*, Lef 51.

¹⁹⁷ Melamid, *a.g.m.*, s.353.

¹⁹⁸ Nitekim dönemin Sadrazamı, Padişah II. Abdülhamit'e sunduğu Şubat 1908 tarihli raporunda tüm Avrupa basınında ve Rusya'da sürekli söz konusu olmasından ve teşvik edilmesinden dolayı Osmanlı-İran sınır meselesinin önemini gittikçe arttığını vurgulamaktaydı. BOA, *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (YA.HUS)* 518/44.

¹⁹⁹ BOA, *HR.SYS 720/13*, Lef 2-3.

Meclis-i Vükela (Bakanlar Kurulu), İran sınırının tartışmalı olan kesimlerindeki sorunun kesin bir biçimde çözülmesi için alınması gereken tedbirlere dair bir rapor hazırlanması amacıyla ikisi İran sınır sorunuyla daha önceden meşgul olmuş olan subaylardan ve biri de Hariciye ve Dahiliye nezaretlerinin üzerinde anlaştığı bir uzmandan oluşan bir komisyon teşkiline karar verdi. Bu komisyon her gün düzenli olarak toplanacak ve sınır sorunu için gerekli olan evrakları inceleyecekti²⁰⁰.

Osmanlı Devleti'nin içinde sorun bu şekilde tartışılırken bir taraftan da İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Londra sefiri Tevfik Paşa vasıtasıyla hükümet üzerindeki baskılarını arttırıyordu. Tevfik Paşa, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'ya çektiği telgrafta; İngiltere Hariciye Nezareti müsteşarı Charles Harding'le aralarında geçen diyalogdan bahsediyordu. Osmanlı ve İran devletlerinin aralarındaki sınır sorununu tek başlarına çözebileceklerine inanmadığını ifade eden Harding, İngiltere ve Rusya'nın daha önce de bu konu hakkında iki devlet arasında arabuluculuk yaptığını ve uyuşmazlık halinde de duruma müdahale ettiklerini Tevfik Paşa'ya hatırlatmıştı. Tevfik Paşa ise müsteşara verdiği cevapta böyle bir müdahalenin ancak Osmanlı ve İran devletlerinin anlaşarak aracılık için bu devletlere başvurmaları durumunda ortaya çıkabileceğini ifade etmişti. Tevfik Paşa telgrafında ayrıca, İran'ın İngiltere ve Rusya tarafından nüfuz bölgelerine ayrıldığıının da altını çiziyor ve sınır sorununa bu devletlerin olası bir müdahalesinden Osmanlı Devleti lehine bir gelişme beklemenin anlamsız olacağını ifade ediyordu²⁰¹.

Emperyal devletlerin baskısı bundan iki yıl sonra sonuç verdi ve 1911 tarihinde Osmanlı hükümeti İran'a aralarındaki sınırın kesin bir şekilde belirlenmesini müzakere etmek üzere bir teklif götürmeye karar verdi. Teklif, İstanbul'da Osmanlı ve İran delegelerinden oluşan karma bir komisyonun oluşturulmasını ve İran delegelerinin de en kısa sürede bu komisyona katılmak üzere buraya gönderilmelerini içeriyordu. Meclis-i Vükela'nın aldığı bu kararda Osmanlı-İran sınırı üzerinde oйдаşma mevcut olmamasının çeşitli sıkıntılar meydana getirdiği belirtilerek; Osmanlı Devleti'nin, sınırın müzakereler sonucu çözümü adına göstermiş olduğu iyi niyete ve çabalara İran Devleti'nin aynı şekilde karşılık vermediği vurgulanıyordu. Hükümete göre, İran temsilcilerinin bundan önce oluşturulmuş olan komisyonlarda öne sürmüş oldukları kabul edilmesi imkansız iddialarla müzakereleri karıştırmaları ve yakın zamanda ise bu ülkede meydana gelen iç karışıklık sonucu devlet yönetiminde görülen istikrarsızlık neticesinde mesele çözümsüz kalmıştı. Hükümet, İran'da

²⁰⁰ *Aym vesika*, Lef 5.

²⁰¹ BOA, *HR.SYS* 683/8.

artık sakin ve iç işlerinin istikrara kavuştuğu bir dönemin yaklaştığını düşünüyordu. Hükümet, İran'da güçlü bir hükümetin meydana çıkmasının yanı sıra hükümet başkanlığına Osmanlı Devleti'nin güvenilebileceği birinin geçmesi ihtimallerini de göz önünde tutarak sınır sorununun çözülmesi için İran'a teklif götürmeyi uygun görmüştü²⁰².

Osmanlı kabinesi, bu kararın uygulanmasını Hariciye Nezaretine havale etmiş ve nezaret de, İran hükümetine sözü edilen teklifi götürmesi için Tahran sefiri Hassib Bey'i görevlendirmişti. Kabine ayrıca, dışarıdan gelebilecek çeşitli engeller ve hileleri de göz önünde bulundurarak komisyon oluşturuluncaya kadar bu işin gizli tutulmasını da Tahran sefirine emretmişti. Osmanlı Devleti'nin yaptığı bu teklif İran hükümeti kanadından hemen kabul gördü. Hassib Bey, 2 ve 3 Mart 1911 tarihli telgraflarla İran tarafının İstanbul'a delegeler gönderilmesi konusunda Osmanlı hükümetiyle hem-fikir olduğunu bildirdi. Fakat İran'ın müzakerelerin sonuç vermesini kolaylaştırmak için komisyonun müzakereleri hangi esaslar üzerine yürüteceğinin önceden kararlaştırılması ve delegelere buna uygun olarak talimat verilmesi talebinde bulunuyordu. Hatta istifa eden kabinede Hariciye Nazırı olan ve yeni kurulacak olan kabineye de dahil olma ihtimali son derece yüksek olan bir yetkili de Hassib Bey'e naib-i hükümetle aynı görüşte olduğunu bildirmişti. Üstelik bu yetkilinin sınır sorununu Osmanlı ile müzakere için görevlendirilme olasılığı da son derece yüksekti²⁰³.

Bunun üzerine Hariciye nezaretinde konu tartışılmaya başlandı. Nezaret, karma komisyon müzakerelerinde iki devlet arasında daha önceden imzalanmış olan anlaşmaların dayanak oluşturması gerektiğini vurgulamakla beraber 1847 Erzurum Anlaşması'nın ikinci maddesinin sadece tartışılmalı olan iki bölgenin aidiyetinden bahsettiğinden ve diğer tartışılmalı noktalara bir açıklık getirmediğinden yakınıyordu. 1847 Anlaşması, İran Devleti'nin iddialarının aksine tüm sınıra bir açıklık getirmekten çok uzaktı. Hariciye Nezareti bunun üzerine, 1847 anlaşmasının dokuzuncu maddesinde yer alan "1823 anlaşması başta olmak üzere geçmişte iki devlet arasında imzalanan anlaşmalarda olup da bu anlaşmayla değiştirilemeyen veya halledilemeyen tüm hususlar kelime kelime bu anlaşmaya ilave edilmiş gibi uygulama alanı bulur"²⁰⁴ hükmüne dayanarak 1847 anlaşmasının eksik kaldığı noktalarda daha önce imzalanmış olan anlaşmalara başvurulmasını önerdi. Hariciye nezareti bu öneriyi dayanak olarak ise eski İngiltere sefiri Sir Stanford Canning tarafından önceki sınır belirleme

²⁰² BOA, *HR.SYS* 700/2, Lef 8.

²⁰³ *Aynı vesika*, Lef 9.

²⁰⁴ "Muahedat-ı sabika ve hususen 1238 senesinde Erzurum'da akd olunan muahedenin işbu muahede-i hazre ile mahsusen tagyir ve ifa olunanamayan cem'i mevad ve fusulü işbu sahifeye kelime-be-kelime derc olunmuş gibi kaffe-i ahkam ve kuvveti ifa olunmuştur". *Aynı vesika*, Lef 9.

komisyonunda görevlendirilmiş olan İngiliz delegesi Williams'a verilen 1865 tarihli "mavi kitab"ın 1848 tarihi taşıyan belge ekinde, eski anlaşmaların ve bunların kaldırılmamış olan hükümlerinin geçerli olduğunun beyan edilmiş olmasıydı.

Özet olarak nezaret, sınır belirleme komisyonunun müzakereler esnasında ilk olarak 1847 Anlaşması ve bu anlaşmanın tasdik sürecinde teati edilen resmi evraka; bunların boşluklar oluşturduğu noktada ise yenisi eskisini hükümsüz bırakmak üzere eski anlaşma hükümlerine müracaat edilmesini uygun görüyordu.

Hariciye Nezareti, komisyonun bu şartlara uygun olarak çalışmalara başlamasının kararlaştırılması ve müzakerelere girişilmesi durumunda bile bir neticeye ulaşılmasını küçük bir ihtimal olarak görmekteydi. Daha önceki müzakerelerde yaşandığı gibi, İran delegelerinin bu süreç esnasında da abartılı ve doğru olmayan iddialarda bulunmaları neticesinde Osmanlı Devleti'nin bu girişiminin de başarısız olma ihtimali vardı. Hariciye Nezareti, böyle bir olasılığın gerçekleşmesi durumunda artık bu meselenin sadece İran memurlarıyla beraber tartışılarak çözülemeyeceği anlaşılacağından, Osmanlı Devleti'nin yıllardır süre giden bu sınır sorunundan kurtulmak için İran'ı La Haye Mahkemesine²⁰⁵ sevk etmekten başka çaresi kalmayacağını düşünüyordu. Bunun nedeni ise nezaretin, daha önceki deneyimlerine dayanarak İngiltere ve Rusya gibi büyük devletlerin arabulucu olarak soruna müdahil olmalarının devletin çıkarına uygun olmayacağı kanaatini taşımasıydı. Bundan evvel 1847 Anlaşmasının imzalanmasının ardından sınıra, Osmanlı ve İran komiserlerinin yanı sıra İngiltere ve Rusya devletleri tarafından da arabulucu sıfatıyla memurlar gönderilmişti. O zaman bu iki devletin sefaretleleriyle Osmanlı Devleti arasında yapılan müzakerelerde İngiliz ve Rus memurların yetkilerinin sınır ihtilafında hüküm ve karar vermek olmayıp yalnızca anlaşmazlık noktalarını çözmek için çareler araştırmak ve sorunun neticelendirilmesinde kolaylık sağlamakla sınırlı olduğu kararlaştırılmıştı²⁰⁶. Buna rağmen İran tarafının, uzlaşma olmaması durumunda İngiltere ve Rusya devletlerinin hakem olarak olaya müdahale edeceklerini tehditkar bir şekilde ifade etmesi üzerine Osmanlı yetkilileri iki arabulucu devletin esas yetkilerinin boyutunu karşı tarafa hatırlatmak durumunda kalmıştı. Hariciye Nezareti her ne kadar siyasi durum o günden beri büyük bir değişim gösterse de İran'dan bu tarz beyanların duyulması ihtimalini de göz ardı etmek istemiyordu. Bu yüzden nezaret,

²⁰⁵ Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren hakem mahkemeleri ortaya çıkmış ve 1899 ve 1907 La Haye Konferansları'nda bir Daimi Hakemlik Mahkemesi kurulmuştu. Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, İstanbul 1995, s.542; Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika Dersleri*, İstanbul 1990, s.167. Daha sonra bu mahkeme temeli üzerinde daha geniş kapsamlı La Haye Uluslararası Adalet Divanı oluşturuldu. Ahmet Mumcu, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, Ankara 1994, s.109.

²⁰⁶ *Aynı vesika*, Lef 10.

soruna İran'dan başkasını veya kuvvetli bir devleti karıştırmak yerine sorunun La Haye Mahkemesi'nin hakemliği sonucu çözülmesine taraftardı²⁰⁷.

Hariciye Nezareti kaleme aldığı gizli bir raporla bu görüşlerini Sadaret'e ilettili. Sadaret ise 1 Nisan 1911 tarihli gizli bir yazıyla, Hariciye Nezareti'nin görüşlerini benimsediğini belirterek bu esaslar dairesinde hareket ederek İran devletiyle sorunun çözümüne yönelik bir anlaşma sağlanması için nezarete yetki verdi²⁰⁸.

Osmanlı hükümetinde İran'a yönelik bu gibi tereddütler mevcutken, İran tarafında da Osmanlı Devleti'ne karşı aynı şüphelerin olduğundan bahsetmek mümkündür. Nitekim İran Hariciye Nazırı Muhteşemü's-Saltana, Tahran sefirine 11 Mart 1911 tarihinde yolladığı telgrafta bu çekincelerden bahsetmekteydi. İran Hariciye Nazırı, Osmanlı Devleti'nin İstanbul'da bir komisyon kurulması ve buradan çıkacak kararları takiben sınıra hareket edilmesi teklifinde önceden bazı çekinceler gördüklerini itiraf etmekle beraber sonradan bu fikre hükümetin razı olduğunu bildirmekteydi. Muhteşemü's-Saltana, daha önce de sorunun halli için uğraşıldıysa da Osmanlı Devleti'nin itirazları sonucu sorunun çözümsüz kaldığını, her ne kadar İran Devleti Osmanlı'nın daha önceki çözüm süreçlerinde olduğu gibi davranmayacağını ümit etse de meselenin neticelendirilmesi için iki tarafın komiserlerine de aynı şekilde talimat verilmesi gerektiği belirtiyordu. İran Hariciye Nazırı bu talimatın haricinde ifade ve itirazlarda bulunulmamasını ve görüşmeler esnasında öngörülen bu şekilde bir değişiklik yapılmamasını da ayrıca talep etmekteydi. Osmanlı Devleti Hariciye Nazırı Rifat Paşa'nın müzakerelere esas oluşturacak kararların çok yakında tayin edileceği yolundaki ifadesini uygun bulduğunu belirten Muhteşemü's-Saltana, Osmanlı Tahran Sefiri ile İran Hariciye Nezareti arasında cereyan edecek olan müzakereler için Tahran Sefirine özel yetki verilmesi lüzumunun da altını çizmişti²⁰⁹.

Osmanlı ve İran devletleri bir komisyon kurulması fikrinde anlaşmaya varılmasının ardından sıra bu komisyona atanacak delegelerin seçilmesine gelmişti. İran tarafından seçilen delegeleri Tahran sefareti, Osmanlı Hariciye Nezareti'ne Nisan ayında bir yazıyla iletmişti. Hariciye Nezareti de, sözü geçen delegeleri Sadarete gizli olarak bildirdi²¹⁰. İran tarafından komisyona atanan delegeler İstanbul İran sefiri İhtişamü's-Saltana, Azerbaycan Eyaleti

²⁰⁷ *Aynı vesika*, Lef 11.

²⁰⁸ *Aynı vesika*, Lef 6.

²⁰⁹ *Aynı vesika*, Lef 17.

²¹⁰ *Aynı vesika*, Lef 33.

muavini Nazımü'l-Mülk²¹¹ ve daha önce İstanbul sefaretı memurluğunda bulunmuş hal-i hazırda ise Cidde Karperdazlığında pasaport memuru olan Asafü'l-Vüzera'dan oluşmaktaydı²¹². İhtişamü's-Saltana daha önce toplanmış olan sınır belirleme komisyonu başkanlığında da bulunmuş, Nazımü'l-Mülk ile Asafü'l-Vüzera da daha önce sınır meselesiyle meşgul olmuş olduklarından nezaret, Osmanlı Devleti tarafından da İran delegeleri gibi tecrübe sahibi olan ve istenilen özellikleri taşıyan kişilerin şimdiden belirlenerek komisyona atanmasını talep etti²¹³. Osmanlı hükümeti tarafından seçilecek olan delegeler ayrıca, İran delegelerinin gelişine kadar incelemelerde bulunmak ve Osmanlı Devleti'nin haklarını korumak için gerekli belgeleri toplamakla da görevlendirilmişti. Bu şekilde, Osmanlı delegelerinin haftada bir gün Bâbîâli'de toplanmasına karar verilmişti²¹⁴.

Bunun üzerine konu Meclis-i Vükela'ya intikal etti. Hükümetin Mayıs ayında aldığı bir karar doğrultusunda Osmanlı tarafından komisyona Sadaret müsteşarı Adil Bey Efendi'nin başkanlığında, daha önce bu işlerle uğraşmış olan emekli Ferik Danyal ve Mirliva Ali Nadir Paşaların²¹⁵ delege tayin edilmeleri kararlaştırıldı²¹⁶. Alınan kararın Hariciye Nezareti'ne bildirilmesi, ayrıca Harbiye Nezareti'nin de durumdan haberdar edilmesi uygun görüldü. Karar ayrıca Sadrazam tarafından da gizli olarak Hariciye Nezareti'ne bildirilmişti²¹⁷. Hariciye Nezareti bunun üzerine Osmanlı Devleti tarafından komisyona atanacak olan delegelerin isimlerini Tahran sefaretine bir yazıyla gönderdi²¹⁸.

Osmanlı Devleti tarafından komisyona tayin edilen delegelerde bir istikrar bulunurken İran tarafı için aynı durumdan bahsetmek mümkün değildi. Zira her gün komisyona atanması düşünülen bir başka kişinin adı geçiyordu. Osmanlı Devleti'nin atayacağı delegeleri İran'a bildirmesinden yaklaşık bir ay sonra Tebriz Baş Şehbenderi tarafından Hariciye Nezareti'ne yollanan bir raporda Nazımü'l-Mülk'ün yanı sıra Azerbaycan Eyaleti Riyaset-i Nizam muavinlerinden Sadık Han isminin de delege olarak geçmesi İran tarafından bu isim üzerinde de bir süre durulduğunu gösteriyordu. Tebriz Baş Şehbenderliğinden gelen bu raporda iki delege hakkında da kişisel özelliklerine varacak

²¹¹ Nazımü'l-Mülk'ün görevi, Azerbaycan Eyalet muavinliğinin yanı sıra kimi belgelerde Tebriz memurlarından *Aynı vesika*, Lef 31,32,33; kimi belgelerde ise Azerbaycan Eyaleti Vali muavini olarak geçmektedir. *Aynı vesika*, Lef 232.

²¹² *Aynı vesika*, Lef 31,32,33,70.

²¹³ *Aynı vesika*, Lef 33.

²¹⁴ BOA, *HR.SYS 702/1*, Lef 3.

²¹⁵ BOA, *HR.SYS 700/2*, Lef 143.

²¹⁶ BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV) 152/68*.

²¹⁷ *HR.SYS 700/2*, Lef 32.

²¹⁸ *Aynı vesika*, Lef 31.

derecede ayrıntılara yer verilmişti. Raporda daha önce Bağdat ve Tiflis karperdazlıklarında bulunup sonradan sınır komisyonunda görevlendirilen Nazımü'l-Mülk'ün buradaki görevinin sona ermesinin ardından hal-i hazırda görevine başladığından bahsedilmekteydi. Tebriz Baş Şehbenderi, Nazımü'l-Mülk'ün ayrıca hareket ve kavrayış yönünden ağır bir yapıya sahip olduğunu belirterek istenilen amaca hizmet edemeyeceğinden söz ediyordu²¹⁹. Sadık Han ise İstanbul'da Mühendishane-i Berr-i Hümayun'da öğrenim görerek 1313/1897-1898 yılında mezun olmuştu. Sadık Han, İran'a döndüğünde önce Afganistan sınırında bazı memuriyetlerde bulunmuş ve ardından Kirman Kârgüzarlığına(maslahatgüzar) terfi etmişti. Bu görevinin ardından ise Nazımü'l-Mülk ile beraber önceki sınır belirleme komisyonunda görev yapmıştı²²⁰.

1911 Tahran Protokolünün imzalanmasının hemen akabinde de İran'ın delegelerinde değişiklik oldu. Osmanlı Tahran sefreti, Ocak 1912 tarihiyle Hariciye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıyla komisyona, daha önce tayin edilen İhtişamü's-Saltana ve Nazımü'l-Mülk'ün yanı sıra İran Hariciye Nezareti, Osmanlı yazışma şubesi müdürü İtilaü'l-Mülk'ün birinci muavin ve Asafü'l-Vüzera'nın da tercüman sıfatıyla tayin edilmiş olduklarını bildirdi²²¹. Bunun üzerine Hariciye Nezareti, hem Sadaret'e hem de Tahran Sefreti'ne komisyona Osmanlı Devleti tarafından üç adet delege atandığını ve İran'ın da bu sayıyı tecavüz etmemesi gerektiğini vurgulayan bir yazı gönderdi²²². İran Devleti de, Hariciye Nezareti'nin bu uyarısı üzerine İhtişamü's-Saltana'yı başkan, Nazımü'l-Mülk ile İtilaü'l-Mülk'ü de muavin sıfatıyla komisyon delegeleri olarak kati bir biçimde tayin etti²²³. Komisyon üyelerinin oluşturulmasında yaşanan bu süreç, her iki tarafın da ihtiyatlı davranmasından ileri gelmekle birlikte, İran'ın sınır sorunlarını çözüme konusunda fazla istekli olmadığı şeklinde de değerlendirilebilirdi.

Osmanlı-İran sınırının belirlenmesi amacıyla İstanbul'da iki devlet delegelerinden oluşmuş bir komisyon kurulmasına dair Osmanlı teklifinin, İran tarafınca kabul edilmesinden sonra bir yandan komisyon üyeleri belirlenmeye çalışılırken, bir yandan da bu komisyonun çalışmalarını düzenleyecek bir protokol metni üzerinde uzlaşma sağlanmaya çalışılıyordu.

²¹⁹ *Aynı vesika*, Lef 70.

²²⁰ Tebriz Baş Şehbenderi ayrıca Sadık Han'ın mizacıyla ilgili olarak da bilgi toplanabileceğini belirtiyordu. *Aynı vesika*, Lef 70.

²²¹ *Aynı vesika*, Lef 232.

²²² *Aynı vesika*, Lef 233.

²²³ *Aynı vesika*, Lef 222; BOA, *Babialı Evrak Odası (BEO) Hariciye Nezareti Gelen Defterleri* 166, 300103.

Öncelikle Osmanlı Devleti bir protokol müsveddesi hazırlayarak bunu İran hükümetine sundu. İran da bu protokol müsveddesi üzerinde çeşitli değişiklikler yaparak söz konusu müsveddeyi Osmanlı'ya iade etti²²⁴. Protokol müsveddesi her iki tarafın da aradaki sınır sorununu bertaraf etmeyi arzuladıklarını belirterek başlıyordu. Metinde tarafların eşit sayıda delegelerinden oluşacak bir komisyonun mümkün olduğu kadar kısa bir zaman zarfında İstanbul'da toplanması öngörülmüyordu. Bu maddede ve ikinci bir komisyonun bölgeye giderek nihai sınırı yerinde belirlemesi konusunda her iki devlet de hemfikirdi. Ayrıca Osmanlı ve İran delegeleri arasında anlaşmazlık konusu olan maddelerin La Haye Hakem Mahkemesi'nde çözülmesi de üzerinde ittifaka varılan konulardan bir diğeri idi. Taraflar arasındaki müzakerelerin İran delegesi İhtişamü's-Saltana'nın İstanbul'a varmasının hemen akabinde başlaması konusunda da anlaşılmıştı. Ayrıca 1847 Erzurum Anlaşması'nın dokuzuncu maddesine atıfta bulunarak bu anlaşmanın sakit kaldığı noktalarda sınıra ait önceki anlaşmalara müracaat edilmesi de Osmanlı ve İran devletleri tarafından kabul görmüştü. Fakat protokol müsveddesinin geri kalan fıkralarında anlaşmazlıklar ve farklı talepler mevcuttu.

Bu fıkralardan birinde Osmanlı Devleti, İran delegelerinin iddialarını sabit kanıtlara dayandırması şartıyla Osmanlı delegeleri ile birlikte sınırı tarafsız bir biçimde belirlemesini isterken İran, bu şartın her iki ülke delegeleri için de geçerli olması gerektiğini savunuyordu²²⁵. Ayrıca sınır belirlenirken Osmanlı Devleti, 1847 Erzurum Anlaşması içeriğinin esas alınmasını talep ederken İran Devleti, Erzurum Anlaşması'nın yanı sıra hükümetler arasında teati olunup içeriği bu anlaşmaya uygun olan yazışmalar ve siyasi evrakların da müzakerelere esas oluşturmasını istiyordu. 1847 Anlaşmasından önceki anlaşmalara atıfta bulunulması konusunda ise iki devlet arasında tamamen zıt fikirler mevcuttu. Osmanlı Devleti hükmü kalmasa da bu anlaşmaların göz önüne alınmasını istiyordu. İran Devleti ise Erzurum Anlaşması'nın ikinci, üçüncü ve dokuzuncu maddelerinin göz önüne alınabileceğini savunuyor fakat sonraki anlaşmalarla feshedilmiş olan önceki anlaşmalara kesinlikle itibar edilmemesini talep ediyordu. Dönemin Sadrazamı İbrahim Hakkı Paşa da Erzurum Anlaşması'nın bahsedilen maddelerinin göz önüne alınması konusunda

²²⁴ Bâbîâlî'de haftada bir gün toplanarak bu konuları tartışan karma komisyonun Osmanlı delegeleri "Osmanlı hükümetini iğfal arzusundan feragat edemeyen İran memurlarının, bu ibare ve kelimeleri aynı maksada hizmet eden diğer cümle ve kelimelerle değiştirerek protokolün imza ve teatisini bu şekilde geciktirdiklerini" ifade ediyordu. BOA, *HR.SYS* 702/1, Lef 3.

²²⁵ Osmanlı Devleti'nin önerdiği fıkra "İran delegeleri iddialarını isbata salih kaffe-i vesaik ve delaili hamil olarak Osmanlı refikleriyle memleketeynin hatt-ı faslı halis bir fikr-i bi-tarafı ile çizeceklerdir" şeklinde iken İran tarafı fıkranın başındaki "İran delegeleri" kelimesi yerine "Hükümeteyn delegeleri" kelimesinin koyulmasını istiyordu. BOA, *HR.SYS* 720/13, Lef 28.

İran'la hemfikirdi. Nitekim Hakkı Paşa protokol müsveddesi hakkındaki mütalaasında Erzurum Anlaşması'nın ikinci ve üçüncü maddelerinin sınırın bazı noktaları hakkında açıklamaları içerdiğini ve dokuzuncu maddesinin de sakit kalan kısımlarda eski anlaşmalardaki değiştirilmemiş olan maddelerinin geçerliliği hakkında olduğuna vurgu yaparak sınırın belirlenmesinde bu maddelerin hükümlerinin göz önüne alınmasını istiyordu²²⁶.

İran Devleti'nin bu değişiklik önerilerinin üzerine Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği protokol müsveddesiyle ilgili bir rapor hazırladı. Raporda İran'ın, Osmanlı delegelerinin de İranlılar gibi iddialarını belge ve sabit delillere dayandırmalarına dair talebinin kabul edilebilir olduğu vurgulanıyordu. Hatta raporda metnin Fransızca'sında geçen "revendicationary" yani "hakkı olma, hak kazanma" kelimesine bir tedbir olarak bu kelimenin hemen arkasına "reclamations" yani "dava, talep" kelimesinin eklenmesiyle fıkranın eski haline döndürülebileceğine de yer veriliyordu.

Hukuk müşavirliği, İran'ın teklif ettiği ikinci değişikliğin ise dikkat çekici olduğunu belirterek kendilerinin müzakerelere esas oluşturmak üzere Erzurum Anlaşması ile bu anlaşmanın imza sürecinde teati olunan siyasi belgelerin göz önüne alınmasını teklif ettiklerini hatırlatıyordu. İran hükümeti ise bu belgelerin hükümetler arasında teati edilen belgelerden ibaret olmasını istemekteydi. Raporda Osmanlı Devleti'nin Erzurum Anlaşması'nı onaylamadan önce anlaşmada yer alan bazı noktalar konusunda İran hükümetinden açıklama ve teminat talep ettiği hatırlatılarak İran Devleti'nin tasdiknamesini alarak İstanbul'a gelen Mirza Muhammed Ali Han'ın bu açıklama ve teminatı yazılı olarak Osmanlı hükümetiyle beraber Rusya ve İngiltere sefaretlerine de tebliğ etmiş olduğunun altı çiziliyordu. Ayrıca Rusya ve İngiltere sefaretlerinin 9 Mart ve 26 Şubat 1848 tarihli müşterek notaları da İran tarafından verilen bu açıklama ve teminatı aynen içermekteydi. Bunun üzerine Padişah'ın tasdiknamesi hazırlanmış ve böylece İran'ın bu açıklamaları 1847 Anlaşması'nın tamamlayıcı parçası olmuştu. Hukuk müşavirliği durum bu şekilde cereyan etmişken, İran Hariciye Nazırı'nın, İran'ın bazı ileri gelenlerinin yetkili olmadıkları halde vermiş olduklarını iddia ettiği açıklama ve teminatı, Erzurum Anlaşması'nın açıklanmasında geçerli olacak belgelerden ayırmak için protokol müsveddesinde bu değişiklik önerisinde bulduklarını ifade ederek, bu önerinin kesinlikle kabul edilemez olduğunun altını çiziyordu. Raporda Osmanlı delegelerinin bunlardan başka belgeler de bulabilecekleri belirtilerek bulunabilecek

²²⁶ *Aynı vesika*, Lef 28.

bu belgelere istinat etmekten mahrum kalmamalarının lüzumundan da bahsediliyordu. Hukuk müşavirliği ayrıca, Erzurum Anlaşması'ndan önceki anlaşmaların da göz önünde bulundurulmasına yönelik fıkranın müsveddedeki şekliyle kabul edilmesinin de tercih edileceğini belirtiyordu. Rapor bu görüşlerin kabul edilmesi durumunda Tahran Sefiri Hassib Bey'e gönderilmek üzere bir telgraf şeklinde kaleme alınması gereğini ifade ederek son buluyordu²²⁷.

Bu şekilde kaleme alınan telgraf müsveddesi Sadaret'e takdim edildi. Fakat karma komisyona atanan Osmanlı delegeleri ile yapılan müzakereler neticesinde Sadaret bu telgrafın yeniden kaleme alınmasını uygun görmüştü²²⁸. Bu şekilde Osmanlı-İran sınırına dair hazırlanacak olan protokol hakkında Tahran sefaretine gönderilmek üzere Sadaret'e takdim edilen telgraf müsveddesi üç defa kaleme alınmış oluyordu. Önce 20 Mart tarihli mütalaa takdim edilmiş ve Sadaret'ten gelen emre göre değiştirilerek 25 Mayıs 1911 tarihinde ikinci tezkere gönderilmişti. Sadaret'le Hariciye Nezareti arasında meydana gelen söz konusu müzakere neticesinde de telgrafta yeniden değişiklik yapılması gerekmiş ve böylece telgraf üçüncü kez kaleme alınmıştı²²⁹.

Bu şekilde Ağustos ayının sonlarına doğru protokol müsveddesi üzerinde gerekli değişikliklerin yapılarak Tahran sefaretini vasıtasıyla İran hükümetine teklif edilmesine karar verildi²³⁰. Kaleme alınan telgraf müsveddesi yine Sadaret'e sunulacak ve uygun bulunması durumunda gönderilecekti²³¹. Sadaret'in, söz konusu telgraf müsveddesini benimsemesi sonucu 29 Ağustos 1911 tarihinde Tahran sefaretine bu görüşler doğrultusunda bir tebligat gönderildi²³². Osmanlı hükümetinden gelen bu önerilere İran, bir başka protokol taslağı ile cevap verdi.

İran tarafından gönderilen bu protokol taslağının birinci maddesinde tarafların eşit miktarda delegelerinden oluşturulacak olan bir komisyonun, mümkün olduğu kadar kısa bir zaman içerisinde İstanbul'da toplanması öngörülüyordu. İkinci maddede, hükümetler tarafından tayin edilecek olan delegelerin iddialarını sağlam delillere dayandırmak suretiyle Osmanlı-İran sınır hattını ciddi ve samimi bir tarafsızlıkla belirlemeleri öngörülüyordu. Ayrıca bu madde, daha sonra kurulacak fenni bir komisyonun, nihai sınırı ilk komisyonun

²²⁷ *Aynı vesika*, Lef 21; BOA, *HR.SYS 700/2*, Lef 55.

²²⁸ BOA, *HR.SYS 720/13*, Lef 24, 32.

²²⁹ *Aynı vesika*, Lef 25.

²³⁰ BOA, *HR.SYS 700/2*, Lef 123.

²³¹ BOA, *HR.SYS 720/13*, Lef 49.

²³² BOA, *HR.SYS 700/2*, Lef 224.

müzakereleri sonucunda ortaya çıkan esaslar üzerine yerinde tatbik etmesini de içeriyordu. Üçüncü maddede ise İstanbul'da toplanacak olan karma komisyonun muameleatına 1847 Erzurum Anlaşması hükümlerinin esas oluşturacağı yer almaktaydı. Tarafların delegelerinin sınır sorununu çözmek üzere altı ay müddetle müzakere etmelerini şart koşan dördüncü maddede, taraflar Erzurum Anlaşması'nın bazı hükümlerinin uygulanmasında veya yorumlanmasında anlaşmaya varamadıkları takdirde bütün meselenin nihai olarak çözüme ulaşması için tartışmalı noktaların teferruatına bakılmaksızın bütünüün La Haye Hakem Mahkemesine havale olunacağı ifade ediliyordu. Beşinci ve son maddeye göre ise taraflardan hiçbirinin tartışmalı olan arazilerin askeri işgal altında bulunmasını ispata hakkı olmayacak ve bu konuda delil gösterilemeyecekti²³³.

İran hükümeti tarafından önerilen bu protokol tasarısı değerlendirilmek üzere Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliğine gönderildi²³⁴. Hukuk müşavirliğinin hazırladığı rapor, Osmanlı hükümetinin bu konu hakkındaki bakış açısının ana hatlarının; İstanbul'da Osmanlı ve İran delegelerinden oluşturulacak bir komisyonun toplanmasından, 1847 Erzurum Anlaşması'nın müzakerelere esas oluşturmasından ve tarafların delegeleri arasında anlaşma sağlanamaması durumunda La Haye Hakem Mahkemesine konun havale edilmesinden ibaret olduğunu belirtilerek başlıyordu. Rapor; bir önceki protokol tasarısında, Erzurum Anlaşması hükümleri ile birlikte bu anlaşmanın imzalandığı dönemde teati edilen diplomatik belgelerin ve ayrıca bu anlaşmada sakit kalan kısımlara dair önceki anlaşmalarda bulunan ve dokuzuncu madde uyarınca halen yürürlükte olan hükümlerin de müzakerelere esas olmasının Osmanlı hükümeti tarafından teklif edildiği hatırlatılıyordu. Buna karşılık İran hükümeti dokuzuncu madde ile beraber ikinci ve üçüncü maddelerin de göz önüne alınmasını ve diplomatik belgelerin zaman kaydı bulunmaksızın hükümetler arasında belge teatisini kapsamasını önermişti. Osmanlı hükümeti açısında ise sorunun bir an önce çözümünün gerektiğini anımsatan Hukuk müşavirliği, bu yüzden yalnız Erzurum Anlaşması'ndan bahsedilmesinin yeterli görüldüğünü ve genel anlamda 1847 Erzurum Anlaşması esas alınarak ikinci derecede önemli olan belgelerin kaldırılmasının istenmiş olduğunu belirtiyordu.

Fakat bu sefer de İran hükümetinin bu üç esasa iki tane daha ilave ederek protokolün beş madde şeklinde hazırlanmasını istediğini vurgulayan hukuk müşavirliği, İran hükümetinin teklif etmiş olduğu dördüncü maddede oluşturulacak komisyonun faaliyetlerinin altı ay ile sınırlandırıldığına vurgu yapıyordu. Bu zamana kadar sınır sorununu ve bu konu hakkındaki

²³³ BOA, *HR.SYS* 700/2, Lef 134.

²³⁴ BOA, *HR.SYS* 720/13, Lef 51.

müzakereleri uzatıp erteleyen tarafın İran hükümet olduğu ve Osmanlı hükümetince meselenin mümkün olduğu kadar kısa bir zamanda halledilmesinin zorunlu olduğu ifade edilen raporda, söz konusu komisyonun müzakereleri tahmin edilen zamanda son bulmayacak olursa bunun sebebinin İran tarafı olacağı vurgulanıyordu. İran hükümetinin söz konusu protokolü imzalaması durumunda La Haye Mahkemesi huzuruna gitmekle mükellef olacağı belirtilen raporda İran Devleti'nin çıkarlarını komisyonda uzlaşmada değil de bu mahkemenin hakeminde görmesi durumunda zamanın azaltılması veya çoğaltılmasının bir faydası olmayacağını ifade ediliyordu. Çünkü bu durumda İran hükümeti müzakereleri ancak bu sürenin bitimine kadar erteleyebilirdi. Ayrıca rapora göre, süre belirlemesi yapılmaması ve İran hükümetinin müzakereleri sürükleme yolunu seçmesi durumunda Osmanlı hükümeti'nin zarar göreceği aşıkardı. Çünkü hukuk müşavirliğine göre, sınır belirleme faaliyetlerinin kısa zamanda sonuçlandırılmasında ve bizzat Osmanlı hükümetinin fikri olan La Haye Mahkemesine müracaat edilmesinde Osmanlı Devleti'nin çıkarı vardı. Fakat hukuk müşavirliği, İran tarafından sunulan protokol tasarısının dördüncü maddesinin son satırının yazılış tarzı yani İstanbul'da hazırlanan metne “tous ensemble” “aynı zamanda” ve “question entiere” “tüm sorunlar” kelimelerinin ilave edilmesinin sorun yaratabileceğini belirterek bu yüzden bu maddeye açıklık getirilmesi gereğinden bahsediyordu. Raporda ayrıca bu konuda sınır belirleme komisyonuna atanan Osmanlı delegelerinin de görüşlerini almanın gerekliliği vurgulanıyordu.

Hukuk müşavirliği raporunda son olarak protokol taslağının beşinci maddesi hakkındaki yorumlarına yer veriyordu. Beşinci madde, tartışmalı araziler üzerindeki askeri işgalin hiçbir hukuki delile dayandırılmamasını öngörüyordu. Hukuk müşavirliği, Osmanlı hükümetinin işgal ettiği yerlerin kendisine aidiyetinden emin olduğunu ve bu yüzden buraları işgale teşebbüs ettiğini belirterek maddenin bu şekli koruması durumunda çok eski sorunların bile müzakere edilmesine zemin oluşturacağını ve böylece zaman kaybedileceğini savunuyordu. Fakat bu maddenin protokolden çıkartılmasını talep etmenin ağır bir teklif olacağını belirten hukuk müşavirliği ayrıca bu durumun bir seneden beri müzakere edilmekte olan protokolün imzalanmasını uzun bir müddet daha geciktireceğinin altını çiziyordu. Bu sıkıntılara rağmen protokolün bir an önce imzalanmasındaki de önem günden güne artmaktaydı. Bu durumda maddenin, “teorideki ve pratikteki sınırın komisyon kararlarına ve gereken durumlarda da La Haye Mahkemesi hükmüne göre değiştirilmesinin mümkün olduğu” şeklinde düzeltilmesinin uygun olacağını belirten hukuk müşavirliği, karma komisyona müzakerelere esas oluşturmak üzere bir anlaşma gösterilmiş olduğuna göre

herhangi bir noktanın askeri güçle işgal edilmesinin anlaşma kurallarına aykırı olduğunun belirlenmesi durumunda oranın tahliye edilmesinin de tabii olacağını ifade ediyordu. Hukuk müşavirliği raporunu bu konuda karma komisyona seçilen Osmanlı delegelerine de danışıldıktan sonra Tahran Sefaretine cevap yazılmasını gereğini vurgulayarak bitiriyordu²³⁵.

Hukuk müşavirliğinin tavsiyesi doğrultusunda, bu kurumun hazırladığı rapor karma komisyonun Osmanlı delegeleri tarafından da bir oturum düzenlenerek tartışıldı²³⁶. Hukuk müşavirliğinin raporuna uygun olarak düzenlenen telgraf müsveddesi Tahran sefaretine gönderilmeden önce onaylanmak üzere Sadaret'e sunulduysa da bu telgrafın aynen gönderilmesi Sadaret tarafından uygun görülmedi. Sadaret, İran tarafından gönderilen protokol taslağının, üzerinde değişikliğe gidilmeden kabul edilmesini yönünde karar alarak bu şekilde İran Devleti ile anlaşma yapmak üzere Tahran sefiri Hassib Bey'e yetki verdi²³⁷.

Osmanlı hükümetinde protokol taslağı üzerinde bu tarz müzakereler yapılırken İran'da da yeniden bir hükümet bunalımı yaşanıyor. Kasım ayının ortalarında İran kabinesi ve Naibü's-Saltana istifa etmişti. İran'da bu gelişmelerin yaşanması Hariciye Nezareti tarafından protokolün onaylanmasının uzayacağı yönünde yorumlanmışsa da²³⁸ İran'ın iç siyasetinde yaşanan bu çalkantı dış politikasına yansımamış ve Tahran Protokolü 21 Kasım 1911'de Hariciye Hukuk Müşavirliğinin sunduğu tüm çekincelere rağmen İran'ın isteklerine uygun olarak imzalanmıştı.

3. 1911 Tahran Protokolü ve Karma Sınır Belirleme Komisyonu

21 Kasım 1911 tarihinde Tahran'da imzalanan protokolün ardından Osmanlı Devleti, komisyonun toplanmasından evvel sınırdaki tartışmalı olan noktaları gösterir bir harita oluşturmaya karar verdi. Bu fikir ilk defa Osmanlı komisyon delegeleri tarafından ortaya atılarak kısa süre içerisinde hükümet nezdinde de kabul gördü.

Osmanlı delegeleri, Sadaret'e, komisyon toplantıları esnasında sınırın hangi noktaları hakkında iddialarda bulunulacağını ve bu iddiaları kuvvetlendirmek üzere neler

²³⁵ *Aynı vesika*, Lef 52 ve BOA, *HR.SYS* 700/2, Lef 137. Ayrıca Osmanlı delegeleri de bu raporu hazırlayan ve İran konusunda uzmanlığı nedeniyle karma komisyona da atanmak istenen Hariciye Nezareti Hukuk Müşaviri Reşid Bey ile aynı görüşteydiler. BOA, *HR.SYS* 702/1, Lef 4.

²³⁶ BOA, *HR.SYS* 700/2, Lef 139 ve BOA, *HR.SYS* 720/13, Lef 57.

²³⁷ BOA, *HR.SYS* 700/2, Lef 227.

²³⁸ *Aynı vesika*, Lef 224.

yapılabileceğine dair bir mazbata gönderdi. Mazbataya göre sınır hattı, Karun nehrini geçerek mülkiyeti anlaşmalarla belirlenmiş olan Huveyze²³⁹ ve önceden beri Osmanlı hakimiyetinde bulunan Katban livasının doğusundan geçecek ve Basra Körezi'ne ulaşacaktı. Bu sınır hattının Osmanlı Devleti tarafında kalan kesiminden yalnızca Abadan Ceziresi daha önce imzalanan anlaşmalarla İran'a bırakılmıştı²⁴⁰. Geri kalan tartışmalı bölgelerin aidiyeti ise protokole uygun olarak İran Devleti ile yapılacak olan müzakerelerle veya icap etmesi durumunda La Haye Mahkemesi'nde kararlaştırılacaktı. Komsiyon delegeleri, ellerinde bulunan kayıtlar ve belgelerinden tamamen istifade edilebilmesi ve sınır hattının sağlıklı bir şekilde belirlenebilmesinin, devlet kayıtlarında geçen tüm noktaları gösterecek mükemmeliyette bir haritanın düzenlenmesine bağlı olduğunu belirtiyordu. Böyle bir harita ise ne Erkân-ı Harbiye dairesinde, ne Divan-ı Hümayun'da, ne de Avrupa'da mevcuttu²⁴¹. Sözü geçen bu noktaların bir harita üzerinde gösterilmesinin aciliyetinden dolayı devlet kayıtlarındaki yer isimlerini içeren kitapçıklar bastırılıp bunlara gerekli krokilerin ilave edilmesine karar verildi. Bu kitapçıklarda yer alan her yer isminin karşısında o yere ait bilgilerin yazımı için ayrılmış boş haneler bulunuyordu. Bu kitapçık ve krokilerin; Dahiliye Nezareti vasıtasıyla Erzurum, Van, Musul, Bağdat ve Basra vilayetleri mülkiye memurlarına; Harbiye Nezareti vasıtasıyla sınır civarındaki ilgili askeri memurlara; Hariciye Nezareti vasıtasıyla da İran dahilinde ve sınır civarında bulunan Şehbenderliklere gönderilmesi kararlaştırıldı. Böylece istenilen bilgiler doğrultusunda mümkün olduğunca hızlı bir biçimde incelemeler tamamlandıktan sonra elde edilen sonuçlar boş bırakılan hanelere açık bir biçimde yazılacak ve her ismin tahmini yeri krokilere işaretlenecekti. Gerekli işlemde geçen bu kitapçık ve krokiler ise daha sonra gözden geçirilmek üzere yine bu nezaretler vasıtasıyla komisyon delegelerine iletilecekti²⁴². Fakat Osmanlı memurlarının yapacakları araştırmalar ancak kendi bölgeleri ve civarıyla sınırlıydı. Oysa asıl incelenmesi gereken yerler İran'ın hakimiyeti altında bulunan bölgelerdi. Bunun üzerine bu bölgelerin civarındaki askeri birliklerden, gönderilmesi düşünülen bölgenin sosyo-kültürel yapısına hakim Erkân-ı Harbiye subaylarından uygun görülenlerin Şehbenderliklerin hesap defterlerini kontrol etmek gibi bahanelerle sivil olarak tartışmalı

²³⁹ Osmanlı Devleti, 1847 Anlaşmasının dokuzuncu maddesini referans göstererek Huveyze'nin aidiyeti konusundaki iddialarını 1140/1727 Hamedan Anlaşması'nın yedinci maddesine dayandırıyor. Hamedan Anlaşması'nın yedinci maddesi şu şekildeydi: "Huveyze memleketi Basra'ya karib ve Bağdad ve Basra arasında vaki' olmağla daima onda olan urban eşkiyası ile öteden beri niza' ve teshir oluna gelmekle bundan sonra memleket-i mezburenin taraf-ı devlet-i aliyyemden zabt ve teshir olmasına ehem-i mühimattan olmağla şah tarafından memleket-i mezbureye kat'a dahl ve taaruz olunmayıp taraf-ı devlet-i aliyyemden zabt ve teshirine mümanaat olunmaya". BOA, *HR.SYS* 720/13, Lef 30.

²⁴⁰ BOA, *HR.SYS* 700/2, Lef 193.

²⁴¹ *Aym vesika*, Lef 194.

²⁴² *Aym vesika*, Lef 194.

bölgelere gönderilmesi kararlaştırıldı²⁴³. Gönderilen subaylar Şehbenderlerle birlikte çalışarak hem bu bölgelerle ilgili araştırmaların çabuk ve kolay yürütülmesini sağlayacak, hem de kroki üzerinde gösterilecek olan yer isimlerinin daha sağlıklı ve gerçeğe yakın tayin edilmesine çalışacaktı. Komisyon, subayların ne şekilde yollanacaklarının Harbiye ve Hariciye Nezaretleri arasında kararlaştırılarak bir an evvel yola çıkmaları gereğinin de ayrıca altını çiziyordu. Ayrıca karma komisyon çalışmalarına Bağdat ve Basra vilayetlerinden başlayacağı için buralardaki çalışmaların hızlandırılmasını sağlamak amacıyla komisyon refakatinde bu işlerle ilgili çalışan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesinde memur Binbaşı Sabih Bey'in o civarlara vukufundan ötürü bölgeye gönderilmesi de uygun görülmüştü. Böylece basılan kitapçık ve krokiler daha önce belirlenen yerlere gönderildi. Ayrıca bu kitapçık ve krokilerin başkalarına verilememesi ve ilgili bölümleri doldurulduktan sonra tekrar nezaretler vasıtasıyla komisyona iade edilmesi konusunda nezaretler ve onlar aracılığıyla da ilgili memurlar uyarıldı²⁴⁴.

Bunun üzerine Sadaret, 1912 yılı başında Hariciye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıyla Padişah tarafından da kabul gören bu fikrin uygulanması için gerekenlerin yapılmasını emretti²⁴⁵. Fakat bu arada Hariciye Nezareti'nden de gerekli işlemlerin yapılması yönünde bir karar çıkmasına rağmen kitapçık ve krokilerin nezarete bir türlü ulaşamamasından dolayı uygulamada gecikmeler yaşandı²⁴⁶.

1) Müzakere Süreci

1911 Tahran Protokolünün imzalanmasının ardından komisyon çalışmalarının başlaması için ortada bir tek engel kalmıştı; bu da İran delegelerinin İstanbul'a gelmeleri idi. Protokolün imzalanması üzerinden yaklaşık bir ay geçmesine rağmen İran delegeleri henüz İstanbul'a ulaşmamışlardı. Bunun üzerine Sadaret, gizli bir yazıyla komisyonun müzakerelere başlaması için İran delegelerinin bir an önce yola çıkması lüzumunu Hariciye Nezareti'ne bildirerek gönderdiği bir telgraf ile Petersburg sefaretine de konu hakkında bilgi verdi.

²⁴³ *Aynı vesika*, Lef 195.

²⁴⁴ *Aynı vesika*, Lef 196.

²⁴⁵ *Aynı vesika*, Lef 189.

²⁴⁶ Gerçekten de kitapçık ve krokilerin gelmesi o kadar gecikmişti ki ilgili belgenin üzerine "Mecmua ve krokiler nereden gelecek ve ne vakit, İran delegeleri geldiğinde yani iş işten geçtikten sonra mı?" şeklinde bir not bile düğülmüştü. *Aynı vesika*, Lef 186.

Komisyonun Osmanlı delegeleri de bu konu hakkında Sadaret'e bir mazbata yollamışlardı²⁴⁷. Sadaret birkaç gün sonra bu talebini yineleyerek, Hariciye Nezareti'ne gizli bir yazıyla İran delegelerinin İstanbul'a hareket etmelerinin nezaretin bu konuda yapacağı girişimlerin sonucuna bağlı olduğunu hatırlattı²⁴⁸. Sadaret bununla da yetinmeyerek, İran delegelerinin bir an önce İstanbul'a gelmeleri konusunda Tahran sefaretine de telgrafla talepte bulunuldu. Bu talep doğrultusunda Tahran sefaretinden Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıyla, İran Hariciye Nezareti nezdinde girişimde bulunulduğu bildirildi. İran bu taleplere karşılık olarak verdiği notada, komisyon delegelerinden Tebriz ve Tahran'dan gitmeleri gerekenlerin bir sonraki ayın ortalarına doğru İstanbul'a hareket edeceklerini bildirdi²⁴⁹.

Fakat Şubat ayı gelmesine rağmen İran delegeleri hala İstanbul'a hareket etmemişlerdi. Durum daha önce Petersburg sefaretine bildirilmiş olmasına rağmen, Rusya Hariciye Nazırı Mösyö Sazanov'un telkinleri de bir işe yaramamıştı. Bunun üzerine Sadaret ve Hariciye Nezareti'nin ortaklaşa aldıkları karar doğrultusunda konu tekrar Rus tarafına bildirildi²⁵⁰. Sadaret ayrıca Tahran Sefareti vasıtasıyla İran Devleti'ne, İran delegelerinin İstanbul'a gelişlerinin hızlandırılmasına ve gereksiz yere meydana gelen bu gecikmenin yaratacağı sonuçlardan Osmanlı Devleti'nin sorumlu olmayacağına dair sert bir nota gönderdi²⁵¹. Tahran sefareti verdiği cevapta İran hükümeti nezdinde hem sözlü hem de yazılı olarak girişimde bulunulduğunu belirtiyordu. İran Devleti bu girişimlere karşılık verdiği notada, bu defa da komisyon delegelerinden Nazımü'l-Mülk ile İtilaü'l-Mülk'ün Tebriz ve Tahran'dan hareketle Tiflis'te buluşarak İstanbul'a geleceklerini bildirerek; İtilaü'l-Mülk'ün Şubat ayının on sekizinde Tahran'dan hareket ettiğini de ilave ediyordu²⁵². Tahran sefaretinden birkaç gün sonra alınan diğer bir yazıda da Nazımü'l-Mülk'ün Hoy'da meydana gelen olayları araştırmak ve İstanbul'a gelmek üzere Tebriz'den hareket etmiş olduğu Hariciye Nezareti'ne, nezaret vasıtasıyla da Sadaret'e bildirildi²⁵³. İran hükümeti tarafından gelen bu cevaplar müzakerelere başlamak için aylardır İran delegelerinin İstanbul'a ulaşmalarını bekleyen Osmanlı delegelerine de bildirildi²⁵⁴.

²⁴⁷ *Aynı vesika*, Lef 225.

²⁴⁸ *Aynı vesika*, Lef 234.

²⁴⁹ *Aynı vesika*, Lef 232.

²⁵⁰ *Aynı vesika*, Lef 209,210.

²⁵¹ *Aynı vesika*, Lef 220.

²⁵² *Aynı vesika*, Lef 222.

²⁵³ *Aynı vesika*, Lef 233.

²⁵⁴ *Aynı vesika*, Lef 219.

Böylece İran Hariciye Nezareti'yle aylarca süren karşılıklı yazışmalar ve İran'ın her yazışmada farkı delege isimleri öne sürerek delegelerini İstanbul'a göndermekten kaçınması sonucu, İran delegeleri ancak Şubat ayının sonlarına doğru yani protokolün imzalanmasından ancak dört ay sonra İstanbul'a ulaşabilmişlerdi²⁵⁵.

İran delegelerinin gecikmeli de olsa İstanbul'a ulaşmalarından sonra komisyon nihayet 25 Mart 1912 tarihinde ilk komisyon toplantısını gerçekleştirdi. Osmanlı ve İran delegasyonlarında bulunan isimlerin tanıtıldığı bu oturumda ayrıca delegasyonlara tanınmış olan yetkilerin sınır ve kapsamı da tartışıldı. Karma komisyonun yaptığı bu ilk toplantı bir sonraki oturumda yetki belgelerinin karşılıklı olarak sunulması kararının alınmasıyla sona erdi²⁵⁶. Bu oturumda İran delegelerinin, Osmanlı delegelerinin gerekli tüm yetkilerle donatılmış olduklarına dair ellerinde bulunan belgelere benzer bir yetki belgesine sahip olmadıkları anlaşıldı. Böylece komisyonun nihayet dört ay sonunda toplanabilmesinden sonra, bu sefer de İranlı delegelerin hükümete sunmak zorunda oldukları yetki belgelerini getirmemiş olmaları yeni bir sorun olarak ortaya çıkmıştı. Yetki belgelerinin eksik olmasına rağmen Osmanlı delegeleri bunu da hoş göyerek müzakereleri erteleme yoluna gitmedi. Hatta Osmanlı delegeleri kendi ellerinde bulunan yetki belgelerini İranlılara vererek, bunların Tahran'a ulaştırılmasını ve aynı şekilde hazırlanan yetki belgelerinin ilk postayla İstanbul'a gönderilmesini, ayrıca bu yetki belgelerinin tasdikli bir suretinin de Tahran Sefareti'ne yazılması lüzumunun İran Hariciye Nezareti'ne bildirilmesini teklif etti. Bu şekilde Tahran sefaretinden Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gönderilecek yetki belgelerinin tasdikli suretlerine dayanılarak müzakerelere devam edilecekti²⁵⁷.

Komisyon yapmış olduğu ilk oturumun ardından üç gün sonra yetki belgelerini teati etmek üzere yeniden toplandı. Fakat Osmanlı delegeleri yetki belgelerini sunmalarına rağmen İranlı delegelerin yetki belgeleri hala ulaşmamıştı. Her ne kadar İran delegasyonu tarafından, İran Hariciye Nezareti'nin bu belgeyi Tahran'daki Osmanlı sefirine gönderdiğine dair bir telgraf okunmuşsa da sonuç olarak bir önceki oturumda kararlaştırıldığı üzere ikinci oturumda

²⁵⁵ Aslında İran Devleti'nin delegelerin gönderilmesini geciktirerek sorun yaratmaları ilk kez yaşanmıyordu. Bir önceki komisyonun çalışmaları esnasında da benzer sorunlar yaşanmıştı. Nitekim Osmanlı Devleti çok önceden delegelerini tayin edilip görev yerlerine gönderilmesine ve bunun üzerinden de iki aydan fazla bir zaman geçmesine rağmen İran delegeleri bir türlü görev yerlerine ulaşmamışlardı. Dönemin Sadaret Başkatibi 1907 tarihinde Padişah II. Abdülhamit'e takdim ettiği yazıda, Babıali'nin iyi niyetini göstermesine rağmen İranlıların Osmanlı Devleti'ni oyalayarak vakit geçirmeye çalıştıklarını ifade ediyordu. BOA, *İrade Hariciye (İ.HR)* 1325.N.13.

²⁵⁶ Bir numaralı Proses verbatim tamamı için bkz. Richard Schofield (editor), *Iran-Iraq Border (1840-1958)*, Oxford 1989, c.5, s. 159.

²⁵⁷ BOA, *HR.SYS* 704/2, Lef 1.

yetki belgelerinin karşılıklı teatisi tamamlanamamıştı. Bunun üzerine müzakerelere devam etmek için İran'dan gelecek yetki belgelerini bekleme kararı alan karma komisyon, bu esnada daha sonraki görüşmeleri kolaylaştırmak amacıyla karşılıklı görüş alışverişinde bulunulmasını kararlaştırdı²⁵⁸.

Bu şekilde İran Hariciye Nezareti'nin gerekli belgeleri postaya verdiğini Tahran Sefaretine bildirmesi göz önünde bulundurularak karşılıklı görüş alışverişine başlandıysa da, nezaret bu belgelerin tasdikli suretlerini Tahran Sefareti'ne uzun müddet iletmedi²⁵⁹. Tasdikli yetki belgeleri, Osmanlı Hariciye Nezareti'ne ancak Nisan ayının ortalarına doğru iletilebilmiş ve bunun ardından Osmanlı delegelerine de durumdan haberdar edilmişti²⁶⁰.

İran delegelerinin İstanbul'a varmaları ve gerekli yetki belgelerinin de Osmanlı Hariciye Nezareti'ne ulaşmasıyla sorunlar aşılarak müzakere süreci başladı. Ancak İran delegelerinin ilk toplantıdan itibaren çeşitli bahanelerle çalışmalarını erteletmeye çalışmalarını müzakerelerin güçlüğüyle ilerlemesine neden oluyordu. İran delegeleri müzakereler esnasında, kesin görüşlerini ifade etmekten ve en açık ve reddedilemeyecek derecede sağlam olan kanıtları bile kabul etmekten kaçınmalarının yanı sıra, somut belgelere dayanmayan iddialarla müzakereleri uzatarak vakit geçirmeye çalışmaktaydı²⁶¹.

Komisyon ayrıca her toplantının sonunda iki tarafın ileri sürdüğü ifadeleri içeren bir *proces verbal*²⁶² düzenliyordu. Müzakereler boyunca bu proces verballerin düzenlenmesinde de çeşitli sorunlar yaşandı. Procel verballer oluşturulurken İran delegelerinin beyanları neden ibaret ise kendilerine okunuyor ve tutulan zabtın ifadelerine uygun olup olmadığı veya ekleyecek daha başka sözleri olup olmadığı kendilerine soruluyordu. İran delegeleri zabtın ifadelerine uygun olduğunu ve eklemek istedikleri başka bir şey olmadığını belirttikten sonra Osmanlı delegeleri İran delegelerinin söz konusu iddialarına cevap veriyorlardı. Fakat Osmanlılar, İran delegelerinin iddialarını delillerle çürüterek kendi iddialarının doğruluğunu ispat ettiklerinde, İranlılar önceden kendilerine sorularak zabta geçirilmiş olan ifadelerinin bir çoğunun zabta geçmemiş olduğunu iddia ederek proces verballeri imza etmekten

²⁵⁸ İkinci Proces verballin tam metni için bkz. Schofield, *a.g.e.*, s.160.

²⁵⁹ BOA, *HR.SYS 704/2*, Lef 1.

²⁶⁰ BOA, *HR.SYS 700/2*, Lef 273.

²⁶¹ BOA, *HR.SYS 704/2*, Lef 2. Osmanlı delegeleri sonunda "geçerlikte olan anlaşma hükümlerine dayanmayan ve gerçek belgelerle kanıtlanmayan hiçbir deklarasyonun kendileri tarafından dikkate alınmayacağını" açıklamak zorunda kalmıştı. Proces verballin tam metni için bkz. Schofield, *a.g.e.*, s. 467.

²⁶² Proces verbal, müzakerelerin resmi tutanağını ifade eder. Proces verballer, ayrıca katılanlar tarafından imzalandığı takdirde bağlayıcılık kazanır. Metin Kuştaoğlu ve diğerleri, *Temel Lisan Kursları Diplomatik Yazışma Dersleri ve Müzakere Tekniği*, Ankara 1985, s.17,57.

kaçınıyorlardı. Bunun üzerine Osmanlı delegeleri, İranlıların ifadelerini kendilerine okuyup imza ettirdikten sonra cevap verme usulünü benimsemek zorunda kalmıştı²⁶³.

Müzakere sürecinde ortaya çıkan bir diğer sorun ise İran delegelerinin Osmanlı delegelerinin kendilerine verdikleri cevaplara karşılık vermekten sakınarak gereken cevabı bir sonraki toplantıda vereceklerini beyan etmeleriydi²⁶⁴. İranlı delegeler bu şekilde gerekli cevapları zamanında vermeyerek hem konunun tartışılmasını engelliyorlar, hem de ifade edeceklerini söyledikleri beyanları üçüncü-dördüncü toplantıya kadar erteleyerek zamanın boşa harcanmasına sebep oluyorlardı²⁶⁵. Osmanlı delegelerinin, müzakerelerin faydasız ve Erzurum Anlaşması'yla bağdaşmayan iddialarla boş yere uzatılması yerine eğer taraflar bir maddede uzlaşamazsa, o maddenin La Haye Mahkemesine havale olunacağına proces verbale eklenerek diğer maddeye geçilmesine dair teklifleri ise İranlılar tarafından kabul görmemişti. İranlı delegelerin bu hareketlerinin iki nedeni vardı. Birinci neden İngiltere ve Rusya Hükümetleri'nin Rumiye Konsoloslarının İstanbul'a gelerek müzakere sürecinde Rusya Sefareti baş tercümanı Mösyö Mandlistam/Mandeltam (?) vasıtasıyla İranlı delegelere sürekli talimat vermesiydi. İranlı delegeler de müzakereler sırasında, bu konsoloslardan aldıkları talimatlar doğrultusunda cevap vermekte ve aldıkları talimat dışında beyanda bulunmaktan kaçınıyorlardı²⁶⁶. İkinci nedense İranlıların haksız çıkacaklarını bildikleri için La Haye Mahkemesine gitmekten çekinmeleriydi. İranlı delegeler, sonu gelmeyen karşılıklı cevaplarla müzakereleri uzatma ve altı ay olarak belirlenen müddeti tamamlayarak meseleyi kendi haline bırakmayı siyaset addetmişlerdi.

İranlı delegelerin bu tutumları yüzünden müzakerelere başlanmasının üzerinden bir aya yakın zaman geçmesine rağmen Erzurum Anlaşması'nın ikinci maddesinin bir fıkrası hakkında yapılan tartışmalarda bir karara varılması veya bu konunun La Haye Mahkemesine havalesi seçeneklerinden biri İranlı delegelere benimsetilememişti. Osmanlı tarafı bu teklifte ısrar edince sonunda bu maddenin La Haye Mahkemesine havale edileceği proces verbale eklenerek İranlı delegelere de imza ettirildi. Fakat bu gelişme üzerine İran sefiri ve delegasyon başkanı İhtişamü's-Saltana İran Hariciye Nazırı ile görüşecek acil işleri olduğunu

²⁶³ BOA, HR.SYS 704/2, Lef 2.

²⁶⁴ Nitekim beşinci oturumdaki "açıklayıcı notanın kabulü" hakkındaki tartışmaya İranlı delegeler ancak on yedinci oturumda cevap vermişlerdi. İran delegasyonu bu gecikmeye sebep olarak ise Tahran'dan yollanması gereken belgelerin gecikmesini göstermişlerdi. Beşinci ve on yedinci oturumların proces verballeri için bkz. Schofield, *a.g.e.*, s.164 ve 468.

²⁶⁵ BOA, HR.SYS 704/2, Lef 3.

²⁶⁶ İranlı delegelerin müzakerelerde izledikleri politikaya dair düzenledikleri layihada Osmanlı delegeleri, İranlıların bu tavrını "zabta geçecek sözleri (Rusya ve İngiltere'nin Rumiye konsoloslarına) söylet"me olarak ifade ediyorlardı. *Aynı vesika*, Lef 3.

öne sürerek komisyondaki diğer delegelerle müzakerelere devam edilebileceğini belirtti. İhtişamü's-Saltana ayrıca, müzakerelerin Erzurum Anlaşması çerçevesinde çözümüne gerek olmadığını ifade ederek, sınır sorununun uzlaşma yoluyla halli taraftarı olduğunu ve bu önerisi kabul edilmediği takdirde kendisinin delegelikten çekileceği tehdidinde bulundu²⁶⁷. Bunun üzerine Osmanlı tarafı, Tahran Protokolü'nde sınırın karma komisyon tarafından Erzurum Anlaşması'na uygun olarak belirlenerek anlaşılmasını konuların La Haye Mahkemesine havale edilmesinin kararlaştırıldığını ve iki tarafın delegelerine de bu yolda yetki verildiğini İran sefirine hatırlatmak durumunda kaldı. Osmanlı delegeleri ayrıca sorunun uzlaşma yoluyla çözülmesinin Tahran Protokolü hükümleri ve ellerinde bulunan yetki belgeleriyle çelişeceğini belirterek, komisyonun görevi sona erdikten sonra ortaya çıkacak neticeye göre gerekli görülürse uyuşulamayan noktaların müzakereler ve siyasi yazışmalar ile neticeye bağlanmasının ancak o zaman düşünülebileceği yolunda İran Hariciye Nazırı'nın sözlerini anımsattı²⁶⁸. Buna rağmen sorunun uzlaşma yoluyla çözülmesi fikrinde ısrarını sürdüren İhtişamü's-Saltana'ya, kendisine bunun ne şekilde belirlenmesi fikrinde olduğunun gayr-ı resmi sorulması üzerine İran sefiri, sınırın kuzeyden güneye kadar İranlıların eskiden beri ısrar ettikleri şekilde çözülmesinden yana olduğunu ifade etti. Bu ise anlaşmalarla Osmanlı Devleti'ne aidiyeti kesinleşmiş bir çok yeri İran'a terk etmek anlamına geleceğinden, Osmanlı tarafı için kabul edilemez bir istektir.

Hal-i hazırda anlaşılmasını ve sürekli tartışmalara yol açan söz konusu madde Erzurum Anlaşması'nın Muhammara ve Ceziretü'l-Hızır'a dair olan hükmüydü. 1847 Anlaşması'nın ikinci maddesini oluşturan bu hüküm yüzünden zaten anlaşmanın ortaya çıkış sürecinde de türlü sorunlar ve tartışmalar yaşanmıştı. Daha önce de değinildiği gibi Osmanlı Devleti anlaşma müsveddelerinin ikinci maddesinin yanı sıra dördüncü ve dokuzuncu maddelerini muğlak ve kimi fıkralarını hukuka aykırı görerek bunların daha anlaşılır ve açık bir hale kavuşturulmalarını talep etmişti. İngiltere ve Rusya devletleri de Osmanlı'nın bu taleplerini haklı görerek İran Devleti'ne bu istekleri kabul etmesi yönünde baskı uygulamıştı. İran'ın baskılar üzerine talepleri kabul etmesinin ardından iki aracı devlet Osmanlı Devleti'ne gönderdikleri ortak bir notayla durumu bildirmişti. Osmanlı Devleti de İngiltere ve Rusya devletlerinin bu ortak notasını teminat olarak kabul ederek anlaşmayı imzalayacağını ve eğer bu maddeye ileride muhalefette bulunulursa kendilerinin Erzurum Anlaşması'nı "keen lem yekun" yani hiç olmamış gibi kabul edeceklerini belirtmişti. Aracı devletlerin bunun üzerine

²⁶⁷ BOA, HR.SYS 704/2, Lef 4.

²⁶⁸ *Aynı vesika*, Lef 5.

gönderdikleri ortak notayla, Osmanlı'nın taleplerinin İran nezdinde de kabul edildiği tekrar edilmiş ve böylece bu müşterek nota 1847 Erzurum Anlaşması'nın tamamlayıcı parçası kabul edilmişti²⁶⁹. İşte hal-i hazırda süren müzakereleri çıkmaza sokan da İran delegelerinin, hükümetlerinin, söz edilen ortak notayı imzalamadığını söyleyerek tanımayı reddetmeleriydi²⁷⁰. Açıklayıcı notaya dair bu tartışmalar 11 Nisan tarihli üçüncü oturumun tümünü kaplamıştı. Aynı tartışmalar 15 ve 18 Nisan tarihli dördüncü ve beşinci oturumlarda da devam etti. Mirza Mahmud Han'ın açıklayıcı belgeyi imzalamaya yetkili olmadığını yanı sıra Osmanlı Devleti'nin bu duruma itirazda geç kaldığını da iddia eden İran delegeleri, hal-i hazırda devam eden müzakerelerin olumlu sonuçlanabilmesi için sadece Erzurum Anlaşması'nın temel alınması gerektiğini savunuyorlardı²⁷¹. Uzun süren çabalar ve Osmanlı delegelerinin ısrarları sonucu İran delegasyonu bu tavrından vazgeçerek açıklayıcı notayı tanıdığını belirtmek zorunda kaldı²⁷².

2)Emperyal Devletlerin Müzakerelere Müdahalesi

Osmanlı ve İran delegeleri arasında Muhammara konusunda bu tartışmalar yaşanırken İngiltere tarafında ise Muhammara konusunun bu derece irdelenmesi karşısında duyulan bir rahatsızlık mevcuttu. İngiltere'de duyulan rahatsızlık, 26 Nisan tarihli bir telgrafla ve Londra sefiri Tevfik Paşa vasıtasıyla Hariciye Nezareti'ne bildirilmişti. İngiltere, Tahran Protokolü'nde sınır sorununun Erzurum Anlaşması'na uygun olarak çözülmesi kararlaştırılmışken Osmanlı delegelerinin 1848 tarihli açıklayıcı notanın İranlılarca kabul edilmesi üzerinde ısrar ederek müzakereleri kesintiye uğratma tehdidinde bulduklarını iddia ediyordu. İngiltere Hariciye Nezareti, “yaklaşık 60 seneden beri uyumakta olan Muhammara sorununun” kurcalanmasından kuşkulandıklarını belirterek, Osmanlı Devleti'nin statükoyu ihlal edecek her türlü hareketinin Basra Körfezi meselesiyle ilgili iki devlet arasında süren müzakereleri zora sokacağını hatırlatıyordu. Tevfik Paşa İngiltere'nin kaygılarını aktardıktan sonra, Muhammara meselesinin İngiltere'nin son derece hassas olduğu bir konu olduğunu belirterek Basra Körfezi ile ilgili meselelerin çözüme ulaştırılmaya çalışıldığı bir zamanda, Muhammara sorunu üzerinde durulmasının İngiltere nezdinde devletin iyi niyetinden şüphe

²⁶⁹ Aynı vesika, Lef 6.

²⁷⁰ Aynı vesika, Lef 7.

²⁷¹ Dördüncü Proses verbal için bkz. Schofield, *a.g.e.*, s.163.

²⁷² İranlı delegeler on yedinci oturumda, “her ne kadar Mirza Mahmud Han açıklayıcı notayı imzalama yetkisine haiz olmamış olsa da” sırf müzakerelerin devam edebilmesi için açıklayıcı notayı tanıdıklarını beyan etmişlerdi. Aynı eser, s. 468.

ettireceği gibi Bağdat demiryolları hakkındaki müzakereleri de neticesiz bırakabileceğini ifade ediyordu. Londra sefiri ayrıca Osmanlı Devleti'nin asıl menfaatinin, İran'da arazi elde etmeye çalışılmaması ve devletin elinde bulunduğu alanlarla bağdaştırılamayacak bölgeler için gayret sarf edilmemesi olduğu kanaatindeydi. Tevfik Paşa, bunların yapılmaması durumunda İngiltere ve Rusya devletlerinin küstürülerek Azerbaycan konusunda birleşmelerine sebebiyet verilmiş olacağını belirtiyor ve Osmanlı delegasyonunun bu abartılı(!) iddialarını düzelteceklerine emin olduğunu da sözlerine ekliyordu²⁷³.

Tevfik Paşa'dan gelen bu telgraf üzerine Osmanlı delegasyonu, Hariciye Nezareti ve Londra sefaretini arasında bir yazışma trafiği başladı. Her ne kadar Hariciye Nezareti, Tevfik Paşa'ya iddiaların gerçeklerle örtüşmediğine dair bir yazı gönderdiyse de Londra sefirini duruma bir türlü inandıramamıştı. Londra sefiri birkaç gün sonra Hariciye Nezareti'ne yeni bir telgraf yollayarak nezaretin kendisine iddiaların aslı olmadığını bildirmesine rağmen, kendisine gönderilen komisyon tutanaklarının ve resmi evrakların İngiltere'nin iddialarını doğruladığını söylüyordu. Tevfik Paşa'ya göre, İngiltere'nin Hindistan politikasından dolayı Basra Körfezindeki siyasi meselelerde olduğu gibi Muhammara meselesinde de Osmanlı Devleti tarafından delil gösterilmesinin fayda sağlamayacağından, olumlu neticeleneceği muhtemel olan Bağdat ve Basra Körfezi meseleleri müzakerelerinin Muhammara sorunu yüzünden riske atılmaması gerekiyordu. Ayrıca iki devlet arasındaki ilişkilerin iyileşmesi için Muhammara meselesi komisyon müzakerelerinden çıkarılarak, La Haye mahkemesine gönderilmesi gibi bir fikirden de uzaklaşılması lazımdı. Tevfik Paşa, Osmanlı ve İngiltere devletleri arasında güvensizlik yaratan sorunların iki tarafın da çıkarlarını karşılayacak bir biçimde çözülmeye çalışıldığını belirterek, hem İstanbul hem de Londra'da bu anlamda çok samimi hislerle hareket edildiği bir dönemde iki taraf arasında huzursuzluk yaratmakta olan böyle bir sorunun İngiltere'nin güvensizliğini yenileyecek bir şekilde ortaya çıkmasının makul bir siyaset olmadığını savunuyordu. Londra sefiri sözlerini bir önceki telgrafında olduğu gibi Osmanlı delegelerine bu görüşler doğrultusunda talimat verilmesi isteğiyle bitiriyordu²⁷⁴.

Londra sefirinden gelen bu suçlamalar üzerine Osmanlı delegeleri yolladıkları bir layiha ile müzakereler esnasında İranlıların yarattıkları sorunları tek tek açıkladıktan sonra bu şikayetin İngiltere Hariciye Nezareti'ne şüphesiz İran sefaretinden sızdırıldığını belirterek gerçeklerin iddiaların tamamen aksi yönünde olduğunu ifade etti. Delegasyon ayrıca,

²⁷³ BOA, HR.SYS 700/1, Lef 6.

²⁷⁴ *Aynı vesika*, Lef 10.

müşterek notanın kabul edilmemesi durumunda müzakereleri kesecekleri hakkındaki rivayetlerin gerçekte ilgisi olmadığını ve kendilerinin söz edilen durum karşısında bu meselenin La Haye Mahkemesine havale edilerek diğer maddelerin müzakeresine geçilmesini teklif ettiklerini ve bunun da proces verballerle sabit olduğunu sözlerine ekliyordu²⁷⁵. Tahran Protokolü'nde müzakerelerin Erzurum Anlaşması'na uygun olarak cereyan edeceğinin belirtilmesi ve müşterek notada da bu notanın Erzurum Anlaşması'nın tamamlayıcı parçası olduğunun açıkça ifade edilmiş olmasından dolayı Osmanlı delegeleri vermiş oldukları beyanların son derece mantıklı ve anlaşma hükümlerine uygun olduğunu savunuyorlardı. Delegeler, konunun La Haye Mahkemesine havale edilmesi gibi Tahran Protokolünde yer alan bir tedbirin dile getirilmesinden telaş duyulmasının anlamsızlığını vurgulayarak soruna dair imzalanan önceki anlaşma hükümlerinin tümünü kuzeyden güneye her noktada çiğneyen İran hükümetinin, Osmanlı'ya aidiyetinden şüphe olmayan bölgelerde delil göstermeksizin hakimiyet iddia etmesine karşılık, Osmanlı Devleti'nin anlaşmalarla kendisine aidiyeti kesinleşmiş fakat İran'ın işgali altında olan bölgelerdeki hukuki haklarını, üstelik imzalanmış bir protokole uygun olarak deliller göstermek suretiyle ispat etmeye çalışmalarına itiraz edilemeyeceğini de belirtiyorlardı. Osmanlı delegeleri son olarak eğer kendileri tarafından hukuka ve anlaşmalara aykırı bir biçimde sahte iddialarda bulunuluyorsa bunun La Haye Mahkemesi tarafından reddedileceğini de ekleyerek savunmalarına son veriyorlardı²⁷⁶.

Komisyona bu sert açıklamaları karşısında Tevfik Paşa geri adım atmak zorunda kalmıştı. 14 Mayıs tarihinde Hariciye Nezaretine çektiği telgrafta Tevfik Paşa, komisyon mazbatalarından Osmanlı delegeleri tarafından Muhammara meselesinin çıkarıldığı rivayetinin doğru olmadığını kabul ediyor, fakat Muhammara meselesinin, Erzurum Anlaşması'nın tamamlayıcı parçası olan müşterek notanın içeriğini oluşturması sebebiyle müşterek notanın müzakeresi sırasında bu meselenin söz konusu olmasının tabii olduğunun anlaşıldığını ifade ediyordu. Londra sefiri ayrıca, meselenin bu şekilde müzakerelere konu olmasının normal olduğunu ve İran delegelerinin müşterek notayı inkara devam ettikleri takdirde konunun La Haye Mahkemesine havale edilmesinden başka çare kalmayacağını İngiltere Hariciye Nazırı'na ileterek nezaretin bu tarz asılsız iddiaların tesirinde kalmaması gerektiğini de sözlerine eklediğini belirtmişti. Londra sefirinin bu açıklaması karşısında Edward Grey ise İngiltere hükümetinin maksadının Muhammara'da statükonun muhafaza ve devamı olduğunu bu yüzden bu ifadeler çerçevesinde hareket olunacağı temin edilirse

²⁷⁵ BOA, HR.SYS 704/2, Lef 7.

²⁷⁶ Aynı vesika, Lef 8.

meselenin kapanmış addedileceğini söyleyerek durumdan hoşnutluğunu dile getirmişti²⁷⁷. Tevfik Paşa, Hariciye Nazırının bu sözlerini aktardıktan sonra İngiltere'nin Muhammara sorununa Kuveyt kadar önem verdiğini ve birincisinin meydana çıkarılması durumunda ikincisinin ve belki diğer askıda olan sorunların da çözümsüz kalma ihtimali bulunduğundan Edward Grey'in beyanları doğrultusunda hareket edilmesinin devletin menfaatlerine uygun olacağını belirtmeyi de ihmal etmemişti.

Aslında İngiltere'de bu rahatsızlığın oluşması ve dile getirilmesinde iki nedenden bahsetmek mümkündür. Bunlardan birincisi yukarıda da bahsedildiği gibi İran Devleti tarafından İngiltere'ye yapılan müracaattı. Bir diğer nedense Muhammara Şeyhi Haz'al Han'ın Osmanlı Devleti hakkında İngiltere sefaretine şikayette bulunmasıydı. Asıl konu Şeyh Haz'al'ın ikametgahı olan Filiye'ye ve şeyhin kardeşinin idaresi altında bulunan Huveyze'ye Osmanlı Devleti tarafından asker sevk edileceğine dair ortada dolaşan bir rivayetti. Şeyh Haz'al, bu şekilde bölgedeki hakimiyetinin tehlikeye gireceğinden korkarak İngiltere sefirine baş vurmuştu. Rivayetin aslı ise bu mevkilerde bulunan ve Osmanlı Devleti'ne ait olan sınır karakollarıydı. Bu mevkilerden biri Filiye karşısında jandarma karakolu bulunan bir adada, diğeri ise Ammare sancağına bağlı Duvric nahiyesindeydi²⁷⁸. İngiltere sefaretini vasıtasıyla ifade edilen bu şikayet üzerine Sadaret ve Hariciye Nezareti konuyu ele alarak²⁷⁹ bahsedilen bölgelere yönelik bir askeri sevkıyat fikrinde bulunulmadığının Londra sefiri Tevfik Paşa vasıtasıyla İngiltere Hariciye Nazırı Sir Edward Grey'e bildirilmesine karar verdi²⁸⁰. Bu esnada Harbiye Nezareti tarafından da statükonun korunması konusunda kolorduya çoktan emir verilmişti²⁸¹. Fakat gösterilen çabalara rağmen İngiltere'nin müzakerelere müdahalesi yine de önlenememişti.

Aslında müzakereler esnasında ortaya çıkan bu durum Hariciye Nezareti'nin siyaseten ne kadar büyük bir acz içerisinde olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekiciydi. Zira bu kadar önemli meselelerin gündemde olduğu bir dönemde Londra sefirliği gibi bir göreve yükselmiş olan bir şahsın Osmanlı gündemini bu kadar meşgul etmiş olan bir sorunu bilmemesi ve hatta bilmemesinin yanı sıra ısrarla kendi hükümetinin verdiği izahatlara güvenmeyerek İngiltere'nin iddialarını savunmaya çalışması gerçekten de Hariciye Nezareti'nin içerisinde bulunduğu sıkıntıya iyi bir örnekti. Daha önce Hariciye Nazırlığı ve

²⁷⁷ BOA, *HR.SYS* 700/1, Lef13.

²⁷⁸ *Aynı vesika*, Lef 4.

²⁷⁹ *Aynı vesika*, Lef 3,5; BOA, *HR.SYS* 715/1, Lef 157.

²⁸⁰ BOA, *HR.SYS* 700/1, Lef 5.

²⁸¹ *Aynı vesika*, Lef 4; BOA, *HR.SYS* 715/1, Lef 160.

Sadrazamlık gibi devlet mekanizmasının en tepesindeki görevlerde de bulunmuş olan Tevfik Paşa,²⁸² sorunun gündeme geldiği esnada Osmanlı Hariciyesinden gelen açıklamalara inanmadığı gibi bir de bilmemesi hayret verici olan bir mesele karşısında anlaşmalara uygun olarak çalışmalarını yönünde almış oldukları talimatı uygulayan Osmanlı delegasyonunu “abartılı iddialarda” bulunmakla suçlamıştı. Ayrıca senelerce siyaset ve diplomasının içerisinde bulunmuş üst düzey bir görevlinin devletlerarası politikada “samimi hislerle” davranmanın çıkar sağlamaktan ziyade devletin reel politikalarına zarar vereceğini bilmemesi veya düşünmemesi de ayrı bir zaaftı. Bunda hiç şüphesiz, Osmanlı Devletinin diplomasiyi yürütecek yeterli sayıda elemanının bulunmamasının büyük rolü vardı. Zaten yetersiz olan diplomatların bir bölümü de kendi devletinden ziyade buldukları ülkenin doğrularına göre hareket etmekte oluşu Osmanlı diplomasisinin bir çıkmazı idi.

Hariciye Nezareti cereyan eden gelişmeler neticesinde, Tevfik Paşa'nın telgrafını Sadaret'e göndererek görüş bildirmesini istedi. Bunun üzerine verilen cevapta, önceki kabineler döneminde Sadaret'te toplanması adet olmuş olan sınır komisyonunun bu defa Hariciye Nezareti bünyesinde toplanması sebebiyle komisyonun Sadaret makamıyla bir ilgisi kalmadığı vurgulanarak Osmanlı delegelerinin Hariciye Nezareti talimatıyla hareket etmelerinin uygun olacağı belirtildi²⁸³. Böylece sorumluluk ve yetkinin Hariciye Nezareti'ne havalesiyle, Muhammara sorununun çözümü yolunda Tevfik Paşa'nın ısrar ve tavsiyeleri benimsenmeye başlanmıştı²⁸⁴.

Karma komisyon delegeleri arasında Erzurum Anlaşması'nın tamamlayıcı parçası olan açıklayıcı notanın geçerliliği ve sorunun La Haye mahkemesine havalesi konusunda ortaya çıkan anlaşmazlık ve İngiltere'nin duruma müdahalesi, hükümetin hukuki anlamda da kafasının karışmasına neden olmuştu. Dönemin Hariciye Nazırı Asım Bey, Meclis-i Vükela toplantılarının birinde La Haye mahkemesine müracaatın Erzurum Anlaşması'nın bazı hükümlerinin yorumu konusunda anlaşmazlık çıkmasına bağlı olduğunu belirtmiş ve komisyon toplantıları esnasında İran delegeleri tarafından Erzurum Anlaşması'nın kısmen değil tamamen tanınmamasından dolayı İran'ın La Haye mahkemesine gidilmesini talep

²⁸² Ahmed Tevfik Paşa'nın Devlet mekanizmasında üstlendiği görevlerin dökümü için bkz. Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İstanbul 2003, s.61.

²⁸³ BOA, HR.SYS 700/1, Lef 12.

²⁸⁴ *Aynı vesika*, Lef 10.

etmeye hakkı bulunmadığını iddia etmişti²⁸⁵. Bunun üzerine Tahran Protokolü'nün aslı ve tercümesi Bâbîali Hukuk Müşavirliğine gönderilerek konu hakkında görüş istendi.

Hukuk müşavirliği, bu konu hakkında Sadaret'e gönderdiği raporda karma komisyonun toplantılarına dair tutanaklarını incelediğini ve İran delegelerinin Erzurum Anlaşması'nı tamamen inkar etmeyip ondan önceki anlaşmaların varlığını inkara teşebbüs ettikleri kanaatinde olduğunu belirtiyordu. Raporda, İran delegelerinin Erzurum Anlaşması'ndan önceki anlaşmaları inkar ettiklerine dair komisyon tutanaklarından çeşitli örnekler gösterildikten sonra dönemin Hariciye Nazırı Asım Bey'in Meclis-i Vükela toplantısında dile getirdiği iddianın yanlış olduğunu ifade ediliyordu. Hukuk müşavirliğine göre Asım Bey'in bu yanlış anlamasının nedeni de kendisine komisyon dışından sızdırılmış olan yanlış bilgilendirmeden kaynaklanmaktaydı. Rapora göre, 1911 yılında imzalanmış olan Tahran Protokolü'nün üçüncü maddesinde "İstanbul'da toplanacak olan karma komisyonun müzakerelerine 1847 Erzurum Anlaşması'nun hükümleri esas oluşturacaktır" şeklinde yer alan ibareyle İran hükümeti Erzurum Anlaşması'nı daha baştan beri açıkça tanımıştı. Söz konusu anlaşma da şu ana kadar İran Devleti tarafından inkar veya fesh edilmemiş olduğundan Tahran Protokolü hükümlerine uygun olarak tayin edilmiş olan İran delegeleri Erzurum Anlaşması'nı inkar edemezlerdi²⁸⁶.

Raporda ayrıca, Erzurum Anlaşması'nın dokuzuncu maddesinde "1823 anlaşması başta olmak üzere geçmişte iki devlet arasında imzalanan anlaşmalarda olup da bu anlaşmayla değiştirilemeyen veya halledilemeyen tüm hususlar kelime kelime bu anlaşmaya ilave edilmiş gibi uygulama alanı bulur" şeklinde bir ibare yer aldığı halde İran delegeleri Erzurum Anlaşması'ndan önceki anlaşmaların geçerli olmadığını iddia ediyorlarsa da bu davranışın Erzurum Anlaşması'nı tamamen inkar etmek anlamına gelmediği vurgulanıyordu. Yani hukuk müşavirliğine göre, Erzurum Anlaşması inkar edilebilir değildi ve dolayısıyla hakeme müracaat yolu da kapanmamıştı. Zira ne Erzurum Anlaşması şu anki haliyle inkar olunmaya müsait bir metindi ne de onun dokuzuncu maddesinin birinci fıkrasında bahsedilen önceki anlaşmaların inkarı mümkündü. Hukuk müşavirliği duruma, eğer "Erzurum Anlaşması'ndan önce başka anlaşmalar mevcut değil idiyse, o zaman taraflar dokuzuncu maddenin söz konusu fıkrasını bu kadar açık bir biçimde beyana neden mecbur olmuşlardır?" şeklinde bir soruyla da açıklık getiriyordu. Ayrıca hukuk müşavirliği, devletlerin yeni bir anlaşma yaptıkları esnada önceki anlaşmaların devamı veya sona ermesi hakkında ortaya çıkabilecek şüpheleri

²⁸⁵ BOA, *HR.SYS* 720/13, Lef 53.

²⁸⁶ *Aynı vesika*, Lef 53.

ortadan kaldırmak veya önceki anlaşmaları diğerine teyit ettirmek isterlerse veya taraflardan biri buna lüzum görürse yeni hazırlanan anlaşmaya bu talebi karşılayan bir fıkra eklendiğini de ifade ederek Erzurum Anlaşması'nda bu tarz bir hükmün olmadığını hatırlatıyordu²⁸⁷.

Raporda daha sonra, İran delegelerinin coğrafyadaki kısmetsizliklerini dört bir yanı işgal etmeye kadar vardıkları iddia edilerek ayrıca bu delegelerin delil öne sürmekteki maharetlerinin de safsatalıktan başka bir tabir ile açıklanamayacağından söz ediliyordu. Raporda ayrıca, İran delegeleri ile müzakerelerin sürdürülmesinin lafı uzatma ve boş yere yazı yazmadan başka bir sonuç ortaya çıkarmayacağı şimdye kadar cereyan eden müzakere tutanaklarından anlaşıldığını da belirtiliyordu. Muhammara meselesinin komisyonda mevzu bahis olmasının İngiltere'yi asabileştirdiğini ifade eden hukuk müşavirliği, kuzey kısımlar hakkındaki müzakerelerin de, Rusya'nın İran nedeniyle Bâblâli'ye karşı bir müddetten beri takındığı tehditkar tavırlarını daha da bariz ve vahim bir hale getirdiğini vurguluyordu. Hukuk müşavirliği, Osmanlı delegeleri tarafından mahzur görülmemesi ve İran delegeleri'nin de razı edilmesi durumunda meseleyi şimdiden La Haye mahkemesine sevk etmenin uygun olacağını belirtiyor ve zaten tarafların şimdye kadar hiçbir noktada ittifak etmemiş olduklarını da ilave ederek rapora son veriyordu²⁸⁸.

Bu arada müzakereler sırasında Osmanlı ve İran delegeleri arasında çıkan bu tarz anlaşmazlıklar sonucu İngiltere ve Rusya devletleri sonunda kendi çıkarlarının muhafazası amacıyla duruma müdahale ederek sınır bölgesindeki taleplerini gönderdikleri notalarla Osmanlı Devleti'ne ilettiler. İngiltere ve Rusya devletlerinin birbirlerinden haberdar olarak gönderdikleri²⁸⁹ notaların ikisi de sınır sorununun Erzurum Anlaşması'na dayanarak oluşturulan statükoya uygun olarak belirlenmesini talep etmekteydi.

a) İngiliz Memorandumu

İngiltere Hariciye Nazırı Edward Grey her ne kadar Tefvik Paşa ile görüşmesi esnasında sorunun kapanmış varsayılabilirliğini söylemiş olsa da, İngiltere'nin Muhammara sınırının belirlenmesiyle ilgili talep ve ısrarları sürüyordu. İngiltere, Huveyze'den Basra Körfezi'ne kadar uzanan sınır hattının arzuları doğrultusunda belirlenmesi durumunda Şattü'l-

²⁸⁷ *Aym vesika*, Lef 54.

²⁸⁸ *Aym vesika*, Lef 54.

²⁸⁹ Schofield, *a.g.e.*, s.285-287.

Arap nehrinin aidiyetinin tümüyle Osmanlı Devleti'ne bırakılması konusunda İran'a baskı yapılabileceğini ima eden bir memorandumu²⁹⁰ 17 Temmuz tarihinde Hariciye Nezareti'ne gönderdi.

İngiltere hükümeti gönderdiği muhtırada²⁹¹, Muhammara sınırında statükonun korunmasına atfettiği önemi Osmanlı Devleti'ne daha önce de bildirdiğini belirterek bu defa Muhammara hakkındaki görüşlerini daha etraflıca açıklayacağını ifade etmişti. İngiltere bu fikirleri beyan ederken sadece Erzurum Anlaşması'nda ortaya konan yazılı ve sözlü delillerin incelenmediğini, bunun yanı sıra çeşitli tarihlerde Muhammara bölgesindeki arazi durumu hakkında incelemelerde bulunarak Muhammara'nın her kesimindeki halkın mülkiyet hakkına dair son derece emin bilgiler elde etmiş olduğunu iddia ettiği Binbaşı Sir Henry Rolinen tarafından toplanan geniş belgelere de atıfta bulunulduğunu belirtiyordu²⁹².

Erzurum komisyonunun ulaşamadığı bir çok bilginin 1635 senesinden beri doğrudan doğruya Basra ile ticari ilişkide bulunan Hindistan Kumpanyası'nın kayıtlarında mevcut olduğunu öne süren İngiltere hükümeti, bu kayıtların özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda Şattü'l-Arap'ta meydana gelen olaylar hakkında ayrıntılı içeriğe sahip olduğunu da söylüyordu. İngilizler ayrıca muhtıraya ekledikleri haritaların Muhammara sınırına dair statükoyu gösterdiğini iddia ederek sınırı Huveyze civarından başlayarak Şattü'l-Arap'a ve buradan da Basra Körfezi'ne kadar olmak üzere ikiye ayırıyordu.

Muhtıraya göre Huveyze'nin yaklaşık 16 mil kuzey-batısında bulunan Şuayib karyesinde Şeyh Haz'al'ın kardeşi olan Huveyze hakimine bağlı Beni Sakin ve Beni Salih kabileleri ikamet etmekteydi. Şuayib karyesinin doğu ve güneyinde yaşamaya elverişli ne kadar yer alan varsa bunların hiçbirinde Osmanlı hakimiyetinin “zerre kadar eseri” yoktu²⁹³. Buradaki arazi statükosu, Basra Körfezi'ndeki İngiliz siyasi memurunun ve yörenin ileri gelen ihtiyar ahalisinin görüşlerine dayanarak tanımlanmaktaydı. İngiltere'ye göre bu kazaya mensup olup İran'a vergi veren aşiretler tarafından mesken edinilen Huveyze kazası İran sınırı dahilindeydi. Yine İngiliz muhtırasına göre burada genel kabul gören sınır hattı Havru'l-Azim bataklığı doğal bir sınır oluşturduktan sonra Şuayib karyesinin batısındaki bataklığı

²⁹⁰ Esas itibarıyla notadan pek farkı olmayan muhtıra, iki devlet arasında mevcut bir sorunun çeşitli sebeplerini, hukuki sonuçları ve muhtırayı veren devletin görüşlerini belirtir. Memorandum veya muhtırada üzerinde durulan sorunun ve bu konuda cereyan eden müzakerelerin gerektiğinde tarihçesi yapılır; bu belgeyi veren devletçe izlenen politikanın haklılığı vurgulanır; sorunun siyasi ve hukuki yönleri açıklanır. Dışişleri Bakanlığı, *a.g.e.*, s.89.

²⁹¹ Muhtıranın İngilizce metni için bkz. Schofield, *a.g.e.*, s.285.

²⁹² BOA, *HR.SYS* 704/1, Lef 1.

²⁹³ *Ayn vesika*, Lef 1.

geçerek Köşk-i Basri'nin batısında eski bir binaya ulaşarak buradan güneye doğru Daici'ye kadar düz bir çizgi biçiminde inmekteydi. Köşk-i Basri'nin sınır seçilmesinin nedeni buranın yakınlarındaki Yafer'de kış aylarında yağmur sularından oluşan gölün aşiretler tarafından geçilmemesi dolayısıyla doğal bir sınır oluşturmasıydı²⁹⁴. İngiltere hükümeti, Huveyze'de meşru gördükleri sınırı belirttikten sonra kendilerinin son derece kesin ve geniş delillere sahip olduklarından söz ediyor ve Osmanlı Devleti'nin kanıtlarını kast ederek, doğruluğu ispatlanmamış iddia ve delillere müracaat etmeye lüzum görmediklerinden bahsediyordu. İngilizler ayrıca Derviş Paşa'nın, "Tahdid-i Hudud-ı İraniye" adlı eserinin 13. bendinde Huveyze'de Osmanlı hakimiyetini iddia etmenin adil olmayacağını ve burası hakkında ancak başka bir yeri talep etmek için iddiada bulunulabileceğinin yazılı olduğunu da hatırlatmıştı²⁹⁵. Notada Derviş Paşa'nın bahsedilen talebinin Kerha nehrinin sınır kabul edilmesi olduğu da iddia ediliyordu.

İngiltere sınırın birinci kısımdaki iddia ve taleplerini tamamladıktan sonra ikinci yani Şattü'l-Arap'tan denize kadar uzanan kısma geçiyordu. İngiltere'nin talep ettiği sınır burada Daici'den başlayarak Nehr-i Daici ile Nehr-i Ebu'l-Arabeyr arasında bir noktada Hain Kanalı'na dahil oluyordu. Hain kanalını takip eden sınır hattı Nehr-i Hain ile Nehr-i Naziliye'nin birleştiği noktada Şattü'l-Arap'a ulaşıyordu. Sınır hattı bundan sonra Şattü'l-Arap boyunca nehrin ortasından geçerek Basra Körfezi'ne ulaşmaktaydı.

İngiltere, Şattü'l-Arap sınırını bu şekilde tarif ettikten sonra çeşitli örneklerle bu sınırın meşruluğunu ispat etmeye çalışıyordu. Bu örneklerden birisi Osmanlı mahalli memurlarının sınır hattını belirlemek üzere bu bölgeye çukur kazarak kömür gömmeleriydi. Belli mevsimlerde yapılması icap eden nehrin temizlenmesi görevinin Nehr-i Hain'de Muhammara Şeyhinin emriyle İranlılar tarafından yapıldığı, Nehr-i Daici'de ise Osmanlı nahiye müdürlerinin emriyle yapılması da sınırın meşruluğuna gösterilen diğer bir kanıt olarak addediliyordu. İngiltere, yine yerel halkın sözlerini delil göstererek Şattü'l-Arap nehri üzerindeki Şamşamiye, Barin, Akavat, Ummu't-Tuvaile adalarının İran'a ait olduğunu iddia ediyordu²⁹⁶.

İngilizler kara sınırı üzerindeki taleplerini tamamladıktan sonra Şattü'l-Arap nehrinin aidiyetini tartışmaya açıyordu. Uluslararası hukukta bir nehrin komşu iki devlet arasında sınır oluşturduğu durumlarda nehrin ortasından geçtiği varsayılan hattın bu devletler arasında sınır

²⁹⁴ *Aynı vesika*, Lef 2.

²⁹⁵ Bu bendin tamamı için bkz. Derviş Paşa, *Tahdid-i Hudud-ı İraniye*, s.16.

²⁹⁶ BOA, *HR.SYS 704/1*, Lef 2.

kabul edildiğinden söz eden İngiltere, bununla beraber bu teamülün, bu iki devletten birinin sözü geçen nehri daha önce hakimiyeti altına aldığı veya eskiden beri tasarrufunda bulundurduğunun çeşitli deliller veya anlaşma hükümleriyle ispatlanabilmesi durumunda geçersiz kaldığını belirtiyordu. Bu hukuki teamülleri hatırlatan İngiltere muhtırası; gerek Doğu Hindistan Kumpanyası'nın, gerek İngiltere hükümetinin arşivlerinde bulunan son üç yüz senenin resmi evraklarında, gerekse Erzurum Anlaşması'nda Şattü'l-Arap nehrinin mülkiyetine dair açık bir hüküm olmadığını ifade ederek, üstü kapalı bir biçimde Osmanlı Devleti'ni tehdit ediyordu. Notada İngiltere hükümetinin sadece mahalli görüşlere ve anlaşma hükümlerine riayet etmiş olması durumunda, Huveyze'den başlayarak Şattü'l-Arap boyunca Basra Körfez'ne kadar uzanan söz konusu sınır üzerinde ısrar edebileceği ifade edilerek halbuki İngiltere'nin gerek iki devlet, gerek Osmanlı ile Muhammara şeyhi arasında tartışmalı olan noktaları bertaraf edecek, gerekse diğer alakadar devletleri memnun edecek bir uzlaşma sağlanmasından yana olduğu belirtiliyordu. İngiltere bundan sonra, Osmanlı Devleti'nin Huveyze civarından başlayarak Hain Kanalı ve Nehr-i Naziliye'nin Şattü'l-Arap'a karıştığı noktaya kadar ki sınırı yukarda sözü edilen statükoya uygun şekliyle kabul etmesi durumunda kendilerinin de Osmanlı'nın tüm Şattü'l-Arap nehri üzerindeki hakimiyetinin tanınması için İran hükümeti ve Muhammara şeyhi nezdinde girişimde bulunacağını taahhüt ediyordu²⁹⁷. Gerek Muhammara şeyhinin İngiltere'ye bağımlılığı, gerekse İran'ın güney kesimini İngiltere nüfuzuna bırakan İngiltere-Rusya ittifakı göz önünde bulundurulduğunda, İngiltere'nin kara sınırında kendi taleplerinin yerine getirilmesi durumunda, Osmanlı Devleti'nin Şattü'l-Arap nehri üzerindeki mutlak hakimiyetinin tanınmasını vaat ettiği açıktı.

İngiltere bu teklifin kabul edilmesi halinde çeşitli şartlar öne sürmekteydi. Bunlardan ilki; Muhalla adası, bu adanın karşısındaki Bahriye adası, Şatet ile Ma'viye (Ma'awiyeh) adaları arasında bulunan dört ada ve Mankuhi haricinde/ötesinde bulunan iki adanın İran'a aidiyetinin tanınmasıydı. Ayrıca hal-i hazırda mevcut olan, daha sonra meydana çıkacak, cezir halinde Ceziretü'l-Hızır'la veya Nehr-i Naziliye'nin aşağısında nehrin İran sahiliyle birleşecek adalar da İran toprağı sayılacaktı. İkinci olarak, Şattü'l-Arap nehrinde gemilerin serbestçe ulaşımının sağlanması ve bunun korunmasına yönelik İngiltere tarafından teklif olunan anlaşmanın Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilmesi gerekiyordu. Ayrıca Şattü'l-Arap ve Karun nehirlerinin birleştiği noktanın yukarısında ve aşağısında bulunan Muhammara limanı İran dahilinde bulunduğu kabul edilmesi de talepler arasındaydı. Bunun yanı sıra İngiltere, Şattü'l-Arap sahilinde geçerli balık avlama kurallarının geçerliliğinin korunması ve

²⁹⁷ *Aynı vesika*, Lef 3.

bu maddenin İran sahilini ve med-cezir zamanında nehirde meydana çıkacak olan İran adalarını da kapsamasını arzu ediyordu²⁹⁸. Nehir boyunca Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti suların yükselmesinden veya başka bir nedenden dolayı geçici olarak sular altında kalan İran sahilindeki araziye kapsamayacağı gibi, İran'ın tasarruf hakkı da nehirde cezir zamanında veya kazara, geçici olarak ortaya çıkacak olan araziye içermeyecekti. İngiltere muhtırasında, son olarak ise Muhammara şeyhi'nin Osmanlı topraklarında bulunan mülkiyet hakkını kullanmaya devam etmesi istemine yer veriliyordu²⁹⁹.

Muhammara'nın statükosunda meydana gelecek herhangi bir değişim İngiltere'nin çıkarlarını etkileyeceği için İngiltere bu bölgenin yerel hakimi olan Şeyh Haz'al Han'ı özellikle Şattü'l-Arap nehrindeki ticaretinin koruyucusu olarak görüyordu³⁰⁰. İşte bu nedenle İngiltere'nin verdiği bu muhtıra, tamamen bölgede kendi çıkarlarının koruyucu olarak gördüğü yerel hakimlerin çıkarlarına dayandırılmıştı. Muhammara hakimi Şeyh Haz'al Han'ın İngiltere'den istekleri Şattü'l-Arap üzerindeki bazı adalardaki egemenliğinin tanınması ve Osmanlı tasarrufunda kalan arazilerini kullanmaya devam etmesiydi. Şeyh Haz'al bu taleplerinin İngiltere'nin hazırladığı muhtırada yer almasını da başarmıştı. Muhtırada Muhammara-Fav arasında teker teker zikredilerek İran hakimiyetine bırakılması istenen adalar aslında Şeyh Haz'al'ın kendisine ait olduğunu iddia ettiği adalardan ibaretti. Ayrıca çizilmesi istenen sınır hattı Şeyh Haz'al'ın bu bölgedeki hakimiyetini devam ettirmesini sağlayacağı gibi ayrıca İran'ın Muhammara limanına müdahalesini de etkisiz bırakacaktı³⁰¹.

Sınırın Huveyze kısmında ise Beni Salih, Beni Sakin ve Beni Turuf aşiretlerinin çıkarları gözetilerek bir sınır tanımı oluşturulmuş ve İngiltere muhtırasına da aynen yansımıştı. Çünkü bu aşiretler Şeyh Haz'al'ın kardeşi olan Huveyze hakimine vergi ödemekte ve dolayısıyla onun hakimiyetini tanımaktaydılar³⁰².

²⁹⁸ *Aynı vesika*, Lef 3.

²⁹⁹ *Aynı vesika*, Lef 4.

³⁰⁰ Kaikobad, *a.g.e.*, s.24-25.

³⁰¹ *Aynı eser*, s.28-29.

³⁰² *Aynı eser*, s.29.

b) Rusya Memorandumu

İngiltere'nin yolladığı muhtıradan yaklaşık bir ay sonra, 22 Ağustos 1912 tarihinde, gönderilmiş olan Rusya muhtırası Erzurum Anlaşması'nın oluşum sürecini özetledikten sonra ağırlıklı olarak sınırın kuzey kesimiyle ilgili Rus taleplerini dile getiriyordu.

Notada 1843 yılında Osmanlı ve İran devletleri arasındaki sınırın belirlenmesi sorununa İngiltere ve Rusya'nın arabulucu sıfatıyla katıldıkları hatırlatılarak Rus ve İngiliz yetkililerin Erzurum Konferansı müzakereleriyle konferans tutanaklarının düzenlenmesi ve oluşturulması sürecinde aldıkları aktif rolün altı çiziliyordu. Bu konferans Erzurum Anlaşması olarak anılan ve 1848 yılında tasdik olunan 1847 tarihli anlaşmanın imzalanmasıyla sonuçlanmıştı. Fakat Rusya, anlaşmanın bazı maddelerinin açıklanma tarzı hakkında ortaya çıkan anlaşmazlıklar sonucu anlaşmanın yürürlüğe konmadığından ve altmış seneye yakın bir müddet sınır üzerinde belirsiz bir durumun meydana geldiğinden bahsediyordu. Notada, 1869 senesinde taraflar arasında imza olunan ve statükoya geçici bir süre uyulmasını temin eden özel bir mukavele sayesinde karışıklığa meydan verilmediği de ifade ediliyordu³⁰³. Notanın devamında, Osmanlı Devleti'nin 1905 senesi Eylül'ün Lahican'da statükoyu ihlal ettiğini iddia edilerek, sınırın kuzey kesimindeki Rus talepleri sıralanıyordu. Rusya notanın sonunda, Erzurum Anlaşması'nın ikinci ve üçüncü maddeleriyle, Muhammara meselesi de dahil, tüm sınır sorunlarının neticelendirildiğinden söz edilerek, bu yüzden anlaşmanın dokuzuncu maddesinin bundan sonra hiçbir sınır sorununa uygulanamayacağını iddia ediliyordu. Nota, Rus Devleti'nin; Erzurum Anlaşmasının 1848 statükosunu oluşturan hükümlerinin zaman geçirilmeden uygulamaya konulmasını talep ettiğini belirterek sona eriyordu³⁰⁴.

3) Rusya ve İngiltere Muhtıralarının Osmanlı Hükümetindeki Yankıları

İngiliz muhtırasının Hariciye Nezareti'ne ulaşmasının hemen ardından nezaret Sadaret'i gönderdiği bir yazıyla bilgilendirdi³⁰⁵. İngiltere muhtırasından bir ay sonra Rusya Devleti'nden aynı mealde bir muhtıra alınması ise Hariciye Nezareti'nde adeta telaş

³⁰³ BOA, *HR.SYS* 704/1, Lef 31. Rus muhtırasının tam metni için ayrıca bkz. BOA, *HR.SYS* 705/1, Lef 12-14.

³⁰⁴ BOA, *HR.SYS* 704/1, Lef 34.

³⁰⁵ BOA, *HR.SYS* 701/1, Lef 13.

yaratmıştı. Komisyon müzakerelerinde Osmanlı ve İran delegeleri arasında ortaya çıkan anlaşmazlık bir türlü hasır altı edilemiyor, yankıları uluslararası alanda halen sürüyordu.

Bunun üzerine Hariciye Nezareti, Eylül ayında Sadaret'e durumu bildiren ve alınması gereken önlemleri tartışan bir yazı yolladı. Yazıda, İranlı delegelerin Osmanlıların delillerle ispat ettikleri hukuki haklarını müzakerelerin başından beri tanımayı reddetmelerine rağmen Osmanlı delegelerinin, boşa zaman harcanmaması için anlaşmazlık olan noktaların La Haye Mahkemesine havale edilerek diğer maddeler üzerinde müzakerelere devam edilmesi yönünde istekte buldukları vurgulanmakta fakat bu talebin de altı aylık müzakere sürecinin henüz bitmediği gerekçesiyle İranlılarca kabul edilmediği ifade edilmekteydi³⁰⁶. Hariciye Nezareti, İranlı delegelerin müzakereleri bu şekilde neticesizliğe sürüklemekte olduklarının proces verballerle de sabit olduğuna vurgu yaptıktan sonra söz edilen bu proces verballerin imzalandıkça birer kopyalarının nezaretçe Rusya'nın da içerisinde bulunduğu çeşitli sefaretlere gönderildiğini belirtiyordu³⁰⁷. Nezaret mevcut durumu özetledikten sonra alınması gerekli önlemler konusuna geçiyordu. Sözü edilen proces verballer incelenerek bunlardan çıkarılacak kanıtların Rusya Hariciye Nazırı'na ve diğer gerekenlere münasip bir dille anlatılması, alınması gereken ilk önlemdi. Bunun yanı sıra, Osmanlı hükümetinin komşu devletlerin hiçbirine karşı saldırgan bir tavır benimsemediği gibi, İran Devleti'nden de "bir karış yer almak arzusunda ve niyetinde olmadığı"³⁰⁸ vurgulanarak, Osmanlı Devleti'nin sadece, kendi hakimiyetinde iken İranlılar tarafından Osmanlı'nın zayıflığından faydalanarak çeşitli tarihlerde işgal edilmiş olan bölgelerdeki meşru haklarının komisyonda ispat edilmesi çabasında olduğu anlatılmalıydı. Osmanlı Devleti'nin komisyonda bir anlaşma sağlanamaması halinde protokole uygun olarak La Haye Mahkemesi huzurunda meşru hukuki haklarını ispata ve bu hakların korunmasından başka bir emeli olmadığı gibi mahkemenin tarafsız ve adil hakemlerinin önüne çıkmaya da şimdiden hazır olduğu ayrıca ifade edilmeliydi. Hariciye Nezareti, İran delegelerince imzalanmış olan proces verballere de yansıyan Osmanlı Devleti'nin iyi niyet ve hakkaniyet arayan tavırlarına karşılık sınır sorunun bir çözüme ulaşmaması halinde sorumluluğun kendilerine değil İran Devleti'ne ait olacağının da belirtilmesi gereğiyle sözlerini tamamlıyordu. Nezaret, Osmanlı Petersburg Sefareti'ne ve

³⁰⁶ Gerçekten de on sekizinci oturumda Osmanlı delegasyonu mevcut şartlar altında ortaya yeni iddialar öne sürmenin öncekileri tekrar etmekten başka bir işe yaramayacağını belirterek sorunun çözümünün La Haye Mahkemesine havalesini talep etmişti. Fakat İranlı delegelerin müzakereler için ön görülen altı aylık müddetin henüz sona ermediğini belirtmesi ve bu konudaki ısrarlı tutumları nedeniyle Osmanlı delegeleri bu itirazı kabul etmek zorunda kalmıştı. Schofield, *a.g.e.*, s.481.

³⁰⁷ BOA, *HR.SYS* 701/1, Lef 37.

³⁰⁸ *Ayn vesika*, Lef 38.

diğer gerekli sefaretlere, bu yolda görüş beyan etmeleri için hazırlanacak bir genelge³⁰⁹ gönderilmesini Sadaret'ten talep ediyordu.

Hariciye Nezareti'nin talebine uygun olarak aynı gün Petersburg sefaretine bu yolda bir yazı gönderildi. Ayrıca Sadaret, Hariciye Nezareti'nin isteklerine uygun bir de genelge hazırlayarak gerekli sefaretlere gönderilmek üzere Hariciye Nezareti'ne ilettili. Nezaret de 6 Ekim 1912 tarihiyle bu genelgeyi Londra, Paris, Viyana, Berlin, Tahran ve Petersburg sefaretlerine gönderdi. Genelgede, Osmanlı-İran sınırını belirlemek üzere İstanbul'da gerçekleştirilen karma komisyon müzakerelerinin cereyan ediş tarzı ve Osmanlı delegelerinin görüşleri hakkında bir müddetten beri gerek bazı siyasi mahfillerde gerekse basında dolaşmakta olan bir takım asılsız rivayetlerin red ve tekzibi ile gerçek durumun ortaya çıkarılması maksadıyla daha önce Petersburg sefaretine gönderilmiş olan yazının birer kopyasının ilgili sefaretlere gönderildiği belirtiliyordu³¹⁰.

İngiltere ve Rusya notalarına uluslararası alanda bu tepkiler verilirken, konu Osmanlı siyasetinde de tartışılmaya başlanmıştı. Nitekim Hariciye Nezareti konuyu 7 Ekim tarihinde Meclis-i Vükela görüşmelerine taşıdı. Nezaret, İngiltere ve Rusya hükümetlerinden gelen talep doğrultusunda Erzurum Anlaşması'ndan doğan statükonun tamamen uygulanmasını ve sınır güzergahına dair talepleri içeren söz konusu muhtıraların kabul edilmesini istiyordu. Bunun üzerine Meclis-i Vükela'da konu görüşülerek İngiliz ve Rus muhtıralarının incelenmek üzere sınır belirleme komisyonuna gönderilmesine karar verildi. Muhammara sınırının neticelendirilmesi, İngiltere ile Basra Körfezi ve Bağdat demiryolları gibi meseleler hakkında yapılacak olan müzakereleri kolaylaştıracaktı. Bu yüzden İngiltere'nin Muhammara ve civarındaki sınırın statüko gereğince belirlenmesi konusundaki ısrarları göz önüne bulundurularak Muhammara konusunun da komisyonca incelenerek müzakere edilmesi kararlaştırıldı³¹¹.

İngiliz ve Rus muhtıraları karma komisyon müzakerelerine de damgasını vurmuştu. Söz konusu muhtıraların Osmanlı Devleti'ne ulaşmasının ardından yapılan ilk komisyon toplantısında, Osmanlı delegeleri komisyona bir bildiri sundu. Bu bildiride İngiltere ve Rusya devletlerinin sınır sorununa yaklaşık yetmiş seneden beri arabuluculuk yapmış oldukları

³⁰⁹ Diplomatik lisanda "Genelge Nota" veya "Note Circulaire" olarak da adlandırılan bu belge türü Dışişleri Bakanlığı tarafından tüm Misyon Şeflerine, özellikle idare nitelikteki veya protokolle ilgili konulara dair genelge olarak gönderilen diplomatik yazışma türüdür. Dışişleri Bakanlığı, *a.g.e.*, s.88.

³¹⁰ BOA, *HR.SYS* 701/1, Lef 36.

³¹¹ BOA, *MV*169/73.

belirtilerek barışın sağlanmasını amaçlayan bu arabuluculuk görevinde amaca ulaşıldığına göre doğal olarak bitmiş olduğunun altı çiziliyordu. Bildiride, Osmanlı ve İran devletleri arasında 1911 yılında Tahran'da imzalanan protokolde soruna bu devletlerin kendi aralarında kesin çözüm bulmayı amaçladığı ifade edilerek, söz konusu protokolün her türlü arabuluculuğu reddettiği hatırlatılıyordu. Çünkü Tahran Protokolü'ne göre taraflar arasında karara bağlanamayan sorunlar La Haye Hakem Mahkemesi'ne havale edilecekti. Bildiride ayrıca, mevcut durumda herhangi bir arabuluculuk durumunun söz konusu olmadığı da vurgulandıktan sonra Osmanlı delegasyonunun bu konuda olası şüpheleri bertaraf etmek için bu tarz bir deklarasyon sunduğuna dikkat çekiliyordu³¹².

Hükümet içerisinde bu tartışmalar yaşanırken komisyon müzakereleri için öngörülen sürenin de hemen hemen sonuna gelinmişti. Tahran Protokolü uyarınca İstanbul'da toplanan karma komisyon beş numaralı tutanağında komisyonun müzakere etmesi için belirlenmiş olan altı ay müddetin 25 Nisan 1912 tarihinde başlamasını kabul etmişti. Dolayısıyla kararlaştırılan altı ay müddet 25 Ekim 1912 tarihinde doluyordu. Oysa müzakereler esnasında iki taraf arasında yaşanan anlaşmazlıkların yanı sıra komisyonca araştırılması gereken meselelerin çeşitli ve karışık olması da müzakerelerin yavaş ilerlemesine neden olmuştu. Bu yüzden müzakereler için belirlenen zamanın bitmesine çok az bir vakit kalmasına rağmen, çoğu önemli sorunun daha tartışılmasına dahi başlanamadığı gibi kalan zaman, bu kadar geniş bir alanı kaplayan Osmanlı-İran sınırının hangi alanlarında anlaşma sağlanıp hangilerinin tartışmalı kalmış olduğunu belirlemek için bile yeterli değildi. Bunun üzerine Osmanlı delegelerinin gelmemesi nedeniyle bir çok toplantının da yapılamamış olduğunu iddia ve bahane eden İran'ın İstanbul sefiri, sınır boyunca geniş alanların tartışmaya konu olmamış bulunmasının uygun olmayacağını da ekleyerek 25 ekim 1912 tarihinden itibaren müzakerelerin üç ay daha uzatılmasını talep etti³¹³. Hatta, Hariciye Nezareti ve Sadaret arasında bu konu hakkındaki tartışmalar sürerken İran'ın İstanbul sefiri komisyonun altı ay boyunca düzenli toplanmadığını gerekçe göstererek müzakerelerin üç ay daha uzatılması fikrini yineledi. Bu ısrarlar üzerine Hariciye Nezareti tarafından bu teklifin uygun görülerek kabul edildiği sefere bildirdi. Nezaret ayrıca, Sadaret'e de bilgi vererek durumdan komisyonu haberdar etmesini istedi³¹⁴. Komisyon delegelerinin durumdan haberdar edilmesinin ardından Hariciye Nezareti, gönderdiği diğer bir yazıyla Osmanlı delegelerinin toplantıya başlamaları

³¹² BOA, *HR.SYS* 704/4, Lef 36.

³¹³ BOA, *HR.SYS* 701/1, Lef 45.

³¹⁴ *Aynı vesika*, Lef 48.

için gerekli emirlerin verilmesi ve ilk toplantı gününün tayin edilmesi hakkındaki İstanbul sefirinin taleplerini Sadaret'e ileterek gerekenlerin yapılmasını istedi³¹⁵.

İran hükümetinin teklifi kabul edilerek komisyon müzakerelerinin uzatılması Osmanlı hükümeti tarafından da onaylanmıştı. Fakat komisyonun Osmanlı delegeleri, haklarında öne sürülen iddialar sonucu hem devlet mekanizması içerisinde tartışılarak yıpranmış, hem de uluslararası alanda güvenilirliklerini yitirmişlerdi. Komisyon delegeleri arasında meydana çıkan bu anlaşmazlık sonucu müzakerelerin bitimine yaklaşıldığı halde bir sonuç alınamamış ve müzakereler üç ay daha uzatılmıştı. Gazetelerde çıkan, komisyonun müzakerelere gerek kalmadığına karar verdiği ve yeniden müzakerelere başlanmasına lüzum görülürse delegelere bildirileceğini belirten ve müzakerelere sona erdiğini iddia eden rivayetler de cabasıydı³¹⁶. Üstelik mevcut durumda komisyonda bulunan Osmanlı delegeleri, İngiltere ve Rusya muhtıralarını kabul etmeye de pek istekli değillerdi. Üstelik bu durumun aksi olsa bile komisyon delegelerinin müzakerelerin başından beri savundukları iddialardan bir anda vazgeçerek İngiltere ve Rusya muhtıraları yönünde karar almaları da beklenemezdi. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti komisyon delegelerini değiştirme yoluna gitti.

İngiltere ve Rusya tarafından gelen baskılara dayanamayan hükümet 18 Aralık 1912 tarihinde İran sınır sorununun bir an önce çözüme kavuşması amacıyla eski Çetine sefirlerinden Sadreddin, eski Tahran sefaret müsteşarı Baha ve Hariciye Nezareti hukuk müşavirlerinden Reşid Beyler ile Erkân-ı Harbiye Dairesince konu hakkında deneyimli olan kurmaylar arasından seçilecek bir kişinin de katılımıyla bir komisyon kurulmasına karar verdi. Meclis-i Vükela'ca alınan bu kararın uygulanması ve neticesinin kurula bildirilmesi için Hariciye Nezareti görevlendirilirken, Harbiye Nezareti de durumdan haberdar edilecekti³¹⁷.

Fakat bu karar gereğince komisyona dahil olması istenen delege adaylarından Reşid Bey'in işlerinin çokluğu ve diğer adayın da emekliliği dolayısıyla görevlendirilemediğinden bu isimlerin yerlerine Hariciye Nezareti tarafından müsteşarı Said ve eski Çetine sefirlerinden Sadreddin Beyler komisyon delegeliğine atandı³¹⁸. Komisyon delegeliğine, Harbiye Nezareti tarafından ise bir önceki komisyonda zaten delege sıfatıyla bulunan Mirliva Ali Nadir Paşa

³¹⁵ Aynı vesika, Lef 50.

³¹⁶ Küpürde gazetenin ismi yer almamaktadır. BOA, HR.SYS 702/1, Lef 11.

³¹⁷ BOA, MV 172/13.

³¹⁸ BOA, HR.SYS 701/1, Lef 58.

yeniden atanmıştı³¹⁹. Aslında Harbiye Nezareti'nin yapmış olduğu bu görevlendirmenin bir anlamda önceki komisyonun çalışma ve iddialarından duyduğu memnuniyeti ifade ettiğini söylemek mümkündür. Yeni komisyona atanan delegeler, İngiliz ve Rus muhtıraları ertesinde Hariciye ve Harbiye Nezaretlerinin Muhammara sorununa farklı baktığını gösteriyordu. Nitekim Hariciye Nezareti tarafından belirlenen iki ismin değişmesine rağmen Harbiye Nezareti'nin seçtiği ismin aynı kalması bu kararı doğrular nitelikteydi.

Hariciye ve Harbiye Nezaretleri tarafından uygun görülen delege adayları, hükümet tarafından da onaylanarak kesin olarak görevlendirildi³²⁰. Komisyon delegelerinin kesinleştiği bu sırada komisyon müzakereleri için uzatılmış olan üç aylık vaktin dolmasına da bir aydan az bir zaman kalmıştı. İran sefiri de müddetin tükenmesine çok az bir zaman kalmasına rağmen halen bir şey yapılmadığından şikayet ederek bir an önce müzakerelere yeniden başlanmasını istiyordu³²¹. İran tarafından gelen bu şikayetlerin üzerine karma komisyonun 19 Ocak 1913 tarihinde, yine Hariciye Nezareti'nde toplanmasına ve komisyonun toplanacağı bu tarihten önce Osmanlı delegelerinin yetki belgelerinin de hazırlanmasına karar verildi. Alınan bu karar Sadaret tarafından önce Hariciye Nezareti'ne³²², nezaret vasıtasıyla da İran sefirine ve komisyon delegelerine bildirildi³²³.

Planlandığı gibi 19 Ocak 1913 tarihinde yapılan karma komisyonun yirmi birinci oturumu; Adil Bey'in görevlerinin fazlalığı, Danyal Paşa'nın ise emekliliği nedeniyle görevlerine devam edemeyeceklerinin belirtilmesiyle başladı. Oturumda Osmanlı delegasyonu, söz konusu delegelerin yerlerine Hariciye Nezareti müsteşarı Said ve eski Çetine sefirlerinden Sadreddin Beylerin görevlendirildikleri hakkında komisyona bilgi vererek bu delegelerin yetki belgelerini karma komisyona sundu. Karma komisyon müzakerelerinin yeniden uzatılması konusunda karara varılan oturuma, Osmanlı delegasyonunun müzakerelere başlamak için hükümetinden henüz emir almadığını belirtmesi üzerine son verildi³²⁴.

Komisyon müzakereleri için belirlenmiş olan altı aylık süre sona ermek üzere iken gönderilen İngiliz ve Rus muhtıraları Osmanlı hükümetinde adeta şok etkisi yaratmış ve hükümetin ilgisi bir anda iç siyasete kayıp Osmanlı delegelerinin tartışılmasına yoğunlaşınca

³¹⁹ BOA, *HR.SYS* 702/1, Lef 15.

³²⁰ BOA, *MV* 173/15.

³²¹ BOA, *HR.SYS* 702/1, Lef 14.

³²² Aynı vesika, Lef 20.

³²³ Aynı vesika, Lef 16.

³²⁴ BOA, *HR.SYS* 704/4, Lef 42.

komisyon çalışmaları da durma noktasına gelmişti³²⁵. Çünkü Osmanlı hükümeti kendi içinde delegelerin ne şekilde hareket etmesi gerektiğini tartışıyordu. Osmanlı Devleti kendi içerisindeki tartışmaları bitirip komisyona yeni delegeler atamaya karar verdiğinde ise daha önce uzatılması kararlaştırılmış olan süre bitmek üzereydi. Tahran Protokolü'ne göre müddetin dolması ve bir anlaşma sağlanamaması durumunda taraflar konuyu La Haye Mahkemesine götürmek zorundaydı. Fakat anlaşmazlığın La Haye Mahkemesine götürülmesi sorunun çözümünü uzatacağından, Rusya ve İngiltere'nin anlaşmazlığın acilen halledilmesine yönelik taleplerini karşılamayacaktı. Ayrıca yeni belirlenen komisyon delegelerinin görevlerine başlamaları için de müzakerelerin yeniden uzatılması ve ilk toplantının yapılacağı tarihten önce İran delegelerine bildirilmesi gerekiyordu³²⁶. Bu nedenlerle Hariciye Nezareti 25 Ocak 1913 tarihinde sona erecek olan müzakere sürecinin iki ay daha uzatılmasını Sadaret'ten talep etti. Bir yandan Sadaret, nezaretin teklifini kabul ederek görüşmelerin iki ay daha uzatılmasını onaylarken, bir yandan da Meclis-i Vükela bir neticeye ulaşılması için söz konusu görüşmelerin altı ay daha uzatılması kararını alıyordu³²⁷. Hükümetin bu kararı benimsenerek hem karma komisyona hem de bir notayla İran sefaretine bildirildi³²⁸. Böylece Osmanlı-İran sınırını belirlemekle görevli karma komisyonun müzakereleri altı ay daha uzatılmış oluyordu.

Komisyon yeni üyelerin atanması ve müzakere sürecinin uzatılmasıyla görüşmelerin yeniden başlaması sağlanmıştı. Fakat Osmanlı delegeleri bir önceki komisyon delegelerinin durumuna düşmek istemiyorlar ve müzakereleri ne şekilde yürütmeleri gerektiğine dair açık bir talimat almadıkça görüşmelere başlamak istemiyorlardı. Bu yüzden delegeler göreve başlamalarının hemen ardından gönderdikleri bir raporla, önceki komisyonun öne sürdüğü iddialar ve hareket tarzını özetleyerek müzakereler esnasında kendilerinin nasıl bir tutum izlemeleri gerektiğini Hariciye Nezareti'ne sordu.

Raporda önceki komisyon delegeleri Mirliya Ali Nadir Paşa ve Sadaret müsteşarı Adil Bey'in sözlerinden ve komisyon tutanaklarından yola çıkılarak, önceki komisyonun protokole uygun olarak Erzurum Anlaşması'nı dayanak kabul etmek suretiyle önce Zuhab Sancağı üzerinde müzakerelere başladığı belirtiliyordu. Zuhab konusunda Osmanlı delegelerin sunduğu delil ve iddialar, İranlılar tarafından kabul görmemiş ve bu maddenin La

³²⁵ 5 Eylül 1912 tarihinde yapılan yirminci otumdan sonra komisyon müzakereleri kesintiye uğramış ve ancak dört ay sonra toplanabilmişti. Yirminci ve yirmi birinci proses verballer için bkz. BOA, *HR.SYS* 704/3, Lef 22 ve BOA, *HR.SYS* 704/4, Lef 42.

³²⁶ *Aynı vesika*, Lef 18.

³²⁷ BOA, *MV* 173/16.

³²⁸ BOA, *HR.SYS* 702/1, Lef 22.

Haye Mahkemesine havale edilmesi kabul edilerek Süleymaniye Sancağı ile ilgili maddeye geçilmişti. Bu madde hakkında da Osmanlı delegeleri'nin, Erzurum Anlaşması ve bu anlaşmanın dokuzuncu maddesi gereğince h.1049/1639 Kasr-ı Şirin Anlaşması'na dayanarak Süleymaniye Sancağı sınırlarının çizilmesi teklifi de İranlı delegeler tarafından delil gösterilmeksizin reddedilmişti. Bunun üzerine aylardır devam etmekte olan müzakerelerin gidişatından hiçbir sonuca varılamayacağına kanaat getiren eski Osmanlı delegasyonu, iddialarının hukuka ve anlaşmalara uygunluğuna da güvenerek sorunun La Haye Mahkemesi'ne götürülmesini uygun görmüş ve bunu da İran delegelerine kesin bir dille ifade etmişlerdi³²⁹.

Yeni delegeler eski komisyon görüşmelerini özetledikten sonra, İngiltere ve Rusya devletleri tarafından gönderilen notaların içeriklerine de değinerek Londra Sefiri Tevfik Paşa'nın Muhammara sorunun çözümsüz bırakılmaması yönündeki tavsiyelerini hatırlatıyorlardı. Mevcut durum hakkında Hariciye Nazırı'na başvurduklarını belirten delegeler, İngiliz ve Rus muhtıralarına göre Osmanlı-İran sınırının üç bölgeye ayrıldığıнын kendilerine ifade edildiğini belirtiyorlardı. Sınır biri kuzeyde Süleymaniye'nin bir kısmını da içine alan Rus ve diğeri ise güneyde Muhammara tarafında İngiliz nüfuz alanlarına bölünmüştü. Üçüncü bölge ise bu iki parça arasında Süleymaniye Sancağı'nın bir kısmıyla Zuhab ve Huveyze sınırlarına tesadüf eden kısımdı. Rusya ve İngiltere Sefirleri, muhtıralarında belirtilen bölgelerdeki talepleri kabul gördüğü takdirde üçüncü kısma ait müzakerelerin Osmanlı menfaatlerine uygun olarak çözülebileceğinin sinyallerini vermekteydi³³⁰.

Raporun devamında, bundan evvelki komisyonun önceki anlaşmalar ve çeşitli belgelere dayanarak Osmanlı Devleti'nin mülkiyet hakkını ortaya koyduklarını ve bu hakkın elde edilmesi için yegane çareyi de sorunun La Haye Mahkemesine havalesinde gördükleri belirtiliyordu. Delegeler, eğer mevcut durumda Osmanlı Devleti bu sözü edilen çareden vazgeçerek İngiltere ve Rusya sefaretlerinin taleplerine ve yolladıkları muhtıralara uygun bir çözümü talep ediyorsa bunun Meclis-i Vükela'da kararlaştırılarak kendilerine ona göre açık bir emir verilmesini isteyerek sözlerine son veriyorlardı³³¹.

Hariciye Nezareti Osmanlı heyetinden gelen bu raporu Sadaret'e göndererek, Rus ve İngiliz sefirlerin son günlerde nezarete sürekli başvurduğunu ve sınır sorunun gönderdikleri

³²⁹ BOA, *HR.SYS* 704/5, Lef 1.

³³⁰ *Ayn vesika*, Lef 2.

³³¹ *Ayn vesika*, Lef 2.

notaların içeriğine uygun olarak bir an evvel çözüme kavuşturulmasını aralıksız ve ısrarla talep ettiklerini ifade etti. Durumun aciliyet ve önemine vurgu yapan Hariciye Nezareti, Osmanlı delegelerinin Meclis-i Vükela'ca alınacak kararı beklemekte olduklarını da belirterek bir an önce gerekenlerin yapılması istemini Sadaret'e ilettiler³³².

Osmanlı heyetinin ve Hariciye Nezareti'nin talepleri üzerine Meclis-i Vükela toplanarak konu hakkında görüş alışverişinde bulundu. Fakat Meclis-i Vükela'dan, "İran sınır sorununun karma komisyonca, barışçı yollarla çözümü çaresinin araştırılması maksadıyla Hariciye Nezareti'ne durumun havale edilmesi"³³³ şeklinde son derece muğlak ve Osmanlı delegelerini tatmin etmeyecek bir karar çıktı. Meclis-i Vükela'dan çıkan bu karar Sadaret tarafından Hariciye Nezareti'ne ve Osmanlı delegelerine de bildirildi³³⁴.

Meclis-i Vükela'dan çıkan bu karardan yaklaşık bir hafta sonra komisyonun Osmanlı delegeleri tarafından Hariciye Nezareti'ne bir rapor daha gönderildi. Bu rapor, daha önce gönderilen raporla hemen hemen aynı içeriğe sahipti. 6 Şubat tarihli bu raporda delegeler, Hariciye Nezareti'ne bildirmiş oldukları talepler doğrultusunda konunun Meclis-i Vükela'ya götürüldüğünü ve buradan çıkan kararın da kendilerine iletildiğini ifade ediyorlardı.

Raporda daha sonra, 1911 yılında Tahran'da imzalanan protokolün ardından sınır sorununun Erzurum Anlaşması'na uygun olarak çözümü için görevlendirilen Osmanlı ve İran delegelerinin müzakerelere başladığı belirtiliyordu. Delegeler ayrıca, bu müzakereler esnasında Osmanlı delegeleri tarafından Zuhab, Muhammara ve Süleymaniye Sancağı'yla ilgili olarak öne sürülen delil ve tekliflerin İranlılar tarafından kabul edilmediği ve bunun üzerine Osmanlı delegelerinin konuyu söz konusu protokole uygun olarak La Haye Mahkemesine götürmeye karar verdikleri yineleniyordu³³⁵. Karma komisyonun eski Osmanlı delegeleri, Muhammara sorunu için Erzurum Anlaşması'nın tamamlayıcı parçası olan müşterek notanın, Zuhab ve Süleymaniye için de h.1049/1639 Kasr-ı Şirin Anlaşması'na kadar olan önceki anlaşmaların ve belgelerin esas kabul ederek Osmanlı Devleti'nin mülkiyet haklarını ortaya koymuş ve bunları proces verballere de geçirmişlerdi. Fakat önce İngiltere'nin Muhammara'da hal-i hazırda İran hakimiyetinde bulunan arazinin ihlal edilmemesini ve daha sonra da Rusya'nın Süleymaniye Sancağı sınırının belirlenmesi için bazı teklifleri içeren muhtıraları Osmanlı Devleti'ne ulaştı ve bunu Rus ve İngiliz

³³² Aynı vesika, Lef 3; BOA, HR.SYS 702/1, Lef 25.

³³³ BOA, MV 173/25.

³³⁴ BOA, HR.SYS 702/1, Lef 31.

³³⁵ BOA, HR.SYS 704/6, Lef 1.

sefirlerinin Hariciye Nezareti'ne muhtıralardaki taleplerinin kabul edilmesine dair yaptıkları aralıksız müracaatları izlemişti. Osmanlı delegeleri ayrıca, raporun yazılmasından bir ay önce eski Hariciye Nazırı Gabriel Noradonkyan Efendi'nin Osmanlı delegelerini ziyaret ederek İngiltere ve Rus taleplerini yenilediğini ve söz edilen muhtıralar dikkate alınarak müzakerelere devam edilmesinin devletin menfaatleri açısından uygun olacağını söylediğini de sözlerine ekliyordular³³⁶.

Osmanlı delegeleri tarafından sunulan raporun sonunda, söz konusu muhtıra içeriklerine göre hareket edilecek olursa ortaya çıkacak olan Osmanlı hakimiyeti iddialarıyla önceki komisyon delegelerinin savundukları arasında hayli fark meydana geleceğine ve bu farkın devletin korunması açısından tehlike ve mahzurlar içereceğine dair Ali Nadir Paşa'nın çekincelerine yer veriliyordu. Osmanlı heyeti raporunu, açıklanan nedenler dolayısıyla müzakerelerde ne şekilde tavır sergilenmesi gerektiğinin Meclis-i Vükela'ca kararlaştırılmasını ve kendilerine de bu konuda açık bir emir gönderilmesini talep ederek bitiriyordu³³⁷. Kısaca Hariciye Nezareti'nin adayları hükümetin kararlarına karşı uyumlu bir tutum sergileyeceklerinin sinyallerini verirken Harbiye Nezareti'nin adayı Ali Nadir Paşa önceki delegelerin iddialarının doğruluğunu ısrarla savunarak hükümetin tutumuna yön vermeye çalışıyordu.

Osmanlı delegelerinin yolladığı son raporla beraber Hariciye ve Harbiye nezaretleri arasındaki görüş ayrılığı artık iyice açığa çıkmıştı. Rapora, Ali Nadir Paşa'nın görüşlerinin ayrıca eklenmesi, muhtemelen diğer komisyon delegelerinin paşayla aynı görüşte olmadığını bir ifadesiydi. Üstelik komisyonun, belki de Ali Nadir Paşa'nın ısrarları sonucu, Meclis-i Vükela'dan net bir ifade çıkmadan hareket etmek istememesi ve istediği sonucu alana kadar konunun ısrarla Meclis-i Vükela'ya gönderilmesini talep etmesi de dikkat çekiciydi.

4) Nezaretler Arası Anlaşmazlık

Hariciye Nezareti, Osmanlı heyetinden ardı ardına gelen raporlar ve Harbiye Nezareti ile arasında beliren bu farklı görüşler karşısında bir çıkış noktası aramaya başladı. Nezaret, gönderdiği bir yazıyla komisyon delegelerinden gelen raporu Sadaret'e sundu.

³³⁶ *Aynı vesika*, Lef 2.

³³⁷ Osmanlı delegeleri tarafından gönderilmiş olan raporun diğer bir sureti için bkz. BOA, *HR.SYS* 702/1, Lef 32-33.

Önceki komisyonun aldığı kararları ve İngiliz-Rus muhtıralarının içeriğini de özetleyen nezaret, konunun gerek La Haye Mahkemesine götürülmesi gerekse şimdiye kadar komisyon toplantılarında iddia edilen Osmanlı hakimiyetinden feragat edilerek aranacak yeni bir zeminin İngiltere ve Rusya devletleriyle önemli konularda müzakerelerin yapıldığı bir dönemde gecikmeye neden olarak anlaşmazlığın devam etmesini sağlamaktan başa bir iş yaramayacağını vurguluyordu. Hariciye Nezareti, Ali Nadir Paşa'nın ve dolayısıyla Harbiye Nezareti'nin görüşlerine de atıfta bulunarak sorunun çözümünde ortaya çıkabilecek mahzurlara meydan vermemek için alınması gereken önlemleri içeren bir taslak sunuyordu³³⁸.

Öneri taslağına göre Osmanlı Devleti, Erzurum Anlaşması'nın ikinci ve üçüncü maddelerinin gerektirdiği statükoyu, İngiliz ve Rus muhtıralarını ve Derviş ve Hurşid Paşaların raporlarını esas alarak anlaşma yoluna gidecekti. Fakat askeri ve stratejik açıdan önemi bulunan noktalarda devletin çıkarlarını koruyacak bir sınır hattını belirlemek üzere Harbiye Nezareti tarafından konuya hakim birkaç Erkân-ı Harb zabitinden (subaydan) oluşturulacak bir heyete konuyla ilgili bir rapor ve harita düzenletilecekti. Bu rapor ve haritaların Meclis-i Vükela'da onaylanmasından sonra bunlar üzerinde İngiltere ve Rusya devletleriyle anlaşarak İran hükümetine de kabul ettirilecekti. Bundan sonraki adım ise, mevsim uygun olduğu bir sırada İran ve Osmanlı delegelerinden oluşacak bir heyetin üzerinde anlaşılan rapor ve haritalara göre sınıra özel işaretler yerleştirerek sınırı ikiye ayırmasıydı. Eğer nezaretin ortaya koyduğu bu öneriler Meclis-i Vükela'ca da kabul edilirse karma komisyondaki İran delegeleri durumdan haberdar edilerek karma komisyonun faaliyetlerine son verilecek ve durum İran, İngiltere ve Rusya sefaretlerine de bildirilecekti. Hariciye Nezareti, yazısını konunun aciliyet ve öneminden dolayı bir an önce Meclis-i Vükela gündemine alınması talebiyle noktalyordu.

Aslında bir anlamda Harbiye Nezareti'nin tavrını yumuşatmak amacını da taşıyan Hariciye Nezareti'nin bu teklifi Sadaret katında da kabul gördü. Hariciye Nezareti'nin önerileri doğrultusunda İran sınır hattını belirlemek üzere konuya hakim subaylardan oluşturulacak bir heyetin mümkün olduğunca kısa sürede harita ve raporlar hazırlamalarını uygun gören Sadaret, heyette ayrıca eski Çetine sefiri Sadreddin Bey'in de bulunması istemini dile getiriyordu. Sadaret bu talebini Harbiye Nezareti'ne de iletmişti. Durumdan daha sonra Sadreddin Bey de haberdar edildi³³⁹.

³³⁸ *Aynı vesika*, Lef 27; BOA, *HR.SYS* 704/6, Lef 3.

³³⁹ BOA, *HR.SYS* 702/1, Lef 29.

Bu arada Osmanlı delegelerinin yazdıkları son raporun üzerinden haftalar geçmesine rağmen Meclis-i Vükela'dan hala bir karar çıkmamıştı. Bunun üzerine zaten gönderilen son rapor içerisinde de görüşleri ayrı olarak yansıtılan Ali Nadir Paşa, bizzat bir rapor hazırlayarak sınır sorunu hakkındaki görüşlerini açıkça yazıya dökmüş oldu.

Yaklaşık beş buçuk senedir bu sorunla meşgul olduğunu belirten Ali Nadir Paşa, beyan ettiği görüşlerin bu görevi sırasında yaptığı incelemelerden çıkardığı sonuçlara dayandığını ifade ediyordu. Paşaya göre İran hükümetinin öteden beri izlediği siyaset Osmanlı Devleti'nin, sıkıntıya düştüğü zamanlarda ona karşı meydan okuyarak tecavüzde bulunmak; kuvvetli olduğu dönemlerde ise İslam kardeşliği kisvesi altında ondan yardım dilenmekti. İran var olma ve hayatta kalma amacını ancak İslam devletleri arasında nifak ve anlaşmazlıkların devamında görmekteydi³⁴⁰. Ali Nadir Paşa, Osmanlı Devleti'nin İran'a karşı siyasetinin ise kardeşlik, iyilikseverlik ve iki devlet arasındaki dostluğa dayandığını söyleyerek kuzey sınırında İran'a "bağışlanan" toprakları buna örnek gösteriyordu. İran'ın en güçsüz olduğu zamanlarda imzalanan anlaşmaları bile Osmanlı Devleti'nin büyük fedakarlıklar göstererek kabul ettiğini belirten Ali Nadir Paşa, fakat İran'ın bunların uygulanmasında bile bahaneler öne sürerek sorun yaratmaktan geri kalmadığını ifade ediyordu. Bu şekilde İran Devleti'yle doğrudan doğruya anlaşma imkanı olmadığı anlaşılmış ve İngiltere ile Rusya devletlerinin arabuluculuğu kabul edilmişti. Nadir Paşa halbuki, İngiltere ve Rusya devletlerinin asıl amaçlarının komşu İslam devletleri arasındaki anlaşmazlığın ortadan kaldırılması değil, tam tersine devam ettirilmesi olduğunu savunarak; böylece içeriği her türlü yoruma müsait ve açık hükümler içermekten uzak olan Erzurum Anlaşması'nın bu aracı devletler tarafından hazırlanarak Osmanlı ve İran devletlerine imzalandığını hatırlatıyordu. Bu girişimlerin sonucunda ise sorunun, kolaylaştırılması bir yana daha da zorlaştırılmasından dolayı çözümsüz kaldığı ifade edilen raporda, anlaşmazlığa konu olan arazide yaşayanların genelde göçebe aşiretlerden oluşmasından dolayı da arazi sınırının ve yaşayanların tabiiyetlerinin muğlak kaldığını belirtiliyordu. Doğal olarak önceki anlaşmalarda ve uygulanmalarında ortaya çıkan bu belirsizliklere sonraki anlaşmalarda meydana gelen karışıklıklar da eklenmişti³⁴¹.

Raporun devamında, coğrafi olarak stratejik bir noktada bulunan İran'ın İngiltere ve Rusya devletleri arasında rekabete sahne olarak, sonunda bu devletlerin istilalarına maruz

³⁴⁰ BOA, HR.SYS 704/7, Lef 1.

³⁴¹ *Aynı vesika*, Lef 2.

kaldığı hatırlatılıyordu. Paşa'nın görüşlerine göre hal-i hazırda İran'a dair yapılan paylaşımın fiilen uygulanması için de batı sınırının belirlenmesi gerekmektedir.

Raporda ayrıca, Erzurum Anlaşması'nın onaylanmasının, bu anlaşmanın tamamlayıcı parçası olan müşterek notanın kabulüne bağlı olduğunu hatırlatan Nadir Paşa, İran tarafından notanın inkar edildiğine de değinerek Osmanlı Devleti'nin buna karşı Erzurum Anlaşması'nı feshe ve eski sınırın tamamen iddia ve talebine hakkı olduğunu ifade ediyordu. Rapora göre, Osmanlı Devleti'nin bu hakkını tamamen veya kısmen kullanmaktan feragat etmesi bile hem İngiltere ve Rusya devletlerinin arzularına karşı gayet uygun bir tavır, ayrıca İran için de büyük bir fedakarlıktır³⁴². Ali Nadir Paşa, bununla beraber yalnızca İngiltere ve Rusya devletlerinin hatırı için İran'ın ciddiye alınır hiçbir delile dayanmayan iddialarının geçerli kabul edilmesinin, Irak Kürdistan'ı ve Doğu Anadolu'nun savunmasında tehlikeler ortaya çıkaracağına da altını çiziyordu. Nadir Paşa, İranlıların bu şekilde Basra ve Muhammara'dan sonra Irak'ın iktisadi ve özellikle de askeri anlamda en büyük kapısını istila etmeye çalıştıklarını vurguluyordu.

Ali Nadir Paşa, raporun devamında Azerbaycan ve kuzey sınırları hakkında da çekincelerini dile getirdikten sonra Osmanlı-İran sınırının barışçı bir şekilde çözülmesi için izlenmesi gereken yolu tarif ediyordu. Sorunun çözümü için öncelikle uluslararası alanda geçerli olan kayıtlar ve resmi evraklara dayanarak Osmanlı Devleti'nin hakimiyet sahasını gösteren eski sınırın ispat edilmesi, daha sonra ise bu eski sınırın Erzurum Anlaşması gereğince ne şekilde değiştirildiğinin gösterilmesi gerekiyordu. Ali Nadir Paşa zaten İngiltere ve Rusya'nın tavsiyeleri üzerine oluşturulan ve belli bir zamanla sınırlanan komisyonda anlaşmazlık yaratan noktaların enine boyuna incelendiğini belirterek, sonraki aşama olarak bu konuların protokol uyarınca La Haye Mahkemesine havale edilmesi gerektiğini söylüyordu. Paşa'ya göre İngiltere ve Rusya'nın bu şekilde bir çözümü uygun görmemeleri, yalnızca İranlı delegelerin yalan beyanlarının bir sonucu olabilirdi. Ali Nadir Paşa bu durumun ise Osmanlı-İran sınırının tamamen belirlenmesi halinde Muhammara'nın statükosunun korunması konusunda İngiltere'ye ve Aras havzası konusunda da Rusya Devleti'ne teminat verilerek aşılabileceğine olan inancını belirterek raporunu noktalyordu³⁴³.

Raporda Ali Nadir Paşa'nın eski komisyon delegelerinin görüşlerini savunarak La Haye Mahkemesi'ne gidilmesinde ısrar etmesi bir nevi Harbiye Nezareti'nin de konu

³⁴² *Aym vesika*, Lef 3.

³⁴³ *Aym vesika*, Lef 5.

hakkındaki tutumunu açığa çıkarıyordu. Üstelik Nadir Paşa'nın inatla Rusya ve İngiltere muhtıralarının aynen kabulüne karşı çıkararak çekincelerini dile getirmesi de Harbiye Nezareti'nin bu konu hakkında Hariciye Nezareti'yle ne kadar farklı bir tutum içerisinde olduğunu anlamak için yeterliydi. Kısaca Hariciye Nezareti, İngiltere ve Rusya muhtıralarının itirazsız kabul edilmesini savunurken Harbiye Nezareti, bu iki emperyal devletin de rızası sağlanarak, Osmanlı Devleti çıkarlarına uygun yeni arayışlara girilmesinden yanaydı.

Bu arada Hariciye Nezareti'nin sunduğu öneri taslağındaki ilk aşama olan, Erkân-ı Harb subaylardan oluşturulacak bir heyetin konuyla ilgili bir rapor ve harita hazırlaması çalışmalarına da başlanmıştı. Yeni komisyon başkanı ve eski Çetine sefiri Sadreddin Bey başkanlığında çalışmalarını yürüten askeri komisyon da Ali Nadir Paşa'nın sunduğu rapordan yaklaşık bir ay sonra bu görüşler doğrultusunda incelemelerde bulunarak bir rapor düzenledi.

Komisyonun düzenlediği raporda, Osmanlı-İran sınırını belirlemek üzere Sadaret müsteşarı Adil Bey başkanlığında bir komisyon toplandığı ve daha sonra bu komisyonun görevlerinin yeni kurulan başka bir komisyona devredildiği anımsatılıyordu. Bu yeni kurulan komisyon tarafından müzakerelerin ne şekilde sürdürüleceğine dair Hariciye Nezareti'ne yollanan yazı sonucu nezaret, alınması gereken tedbirleri açıklamış ve ilk olarak Harbiye Nezareti tarafından konuya hakim birkaç Erkân-ı Harb subayından bir heyet oluşturularak eski anlaşmalara, Derviş ve Hurşid Paşaların raporlarına, Erzurum Anlaşması'na ve İngiltere ve Rusya devletlerinin verdikleri notalara dayanarak konuyla ilgili bir rapor ve harita düzenlenmesi istenmişti. Raporda, Sadreddin Bey'in başkanlığında Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi (Genel Kurmay Başkanlığı)'nde toplanan komisyonun, yaptığı incelemelerden çıkardığı sonuçlar sıralanıyordu³⁴⁴.

Komisyon; Derviş ve Hurşid Paşaların raporları, İngiliz ve Rus notaları, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi'nde bulunabilen harita ve krokiler ve de on birinci, on ikinci ve on üçüncü kolordu kumandanlıklarıyla³⁴⁵ yapılan yazışmalar sonucu elde edilen bilgiler doğrultusunda mevcut harita ve raporun hazırlandığını belirtiyordu.

Komisyon raporuna sorunun alt yapısını ve zaman içerisinde geçirdiği süreci anlatarak başlıyordu. Osmanlı ve İran sınırının çeşitli tarihlerde yapılan anlaşmalarla belirlenmesi gerekirken bu sınırın asırlardan beri kesin olarak tanımlanması sağlanamamıştı.

³⁴⁴ BOA, *Babiâli Evrak Odası (BEO) Sadaret Evrakı (A.VRK) 770/13*, Lef 1.

³⁴⁵ On birinci kolordu Van vilayetini, on ikinci Musul vilayetini ve on üçüncü de Bağdat ve Basra Vilayetlerini kapsamaktaydı. *Aynı vesika*, Lef 1.

İranlılar ise bu keşmekeşten yararlanarak anlaşmalarla tanımlanan sınırları ihlal ederek daha fazla toprak talep etmişlerdi. Bunun neticesinde, 1848 yılında İngiltere ve Rusya'nın arabuluculuğuyla Erzurum Anlaşması'nın imzalanması sonucu sınırın kesin olarak belirlenmesi kararlaştırılmışsa da bu çabalar sonuçsuz kalmıştı. Ortaya çıkan belirsizlik üzerine sınır sorunu kesin olarak çözüme kavuşana kadar 1848 yılındaki statükonun korunması, Osmanlı ve İran devletleri ile aracı devletler tarafından kararlaştırılmış; buna rağmen İran söz edilen tarihten itibaren kuzey sınırında bu statükoyu sürekli ihlal etmişti. Bu olayları göz önünde bulunduran komisyon, hukuka en uygun sınır tanımının Adil Bey zamanında kurulan komisyonun talep ettiği veya Derviş ve Tahir Paşaların belge ve delillerine dayanarak ispat ettikleri tanım olduğunu iddia ediyordu. Bu sınır hattı güneyde, Kaban arazisinin doğusunda Basra Körfezi'nin girintisini oluşturan noktaya kadar uzanmaktaydı. Komisyon bu "ideal" sınırı 1/1.000.000 ölçeğinde bir harita üzerinde de göstermişti. Bu harita üzerine ayrıca Derviş ve Hurşid Paşaların belirledikleri sınır ile Tahir Paşa zamanında kurulan komisyonun incelemeleri sonucu ortaya çıkan sınır hattı da işlenmişti. Bu iki hat güney sınırı için aynıydı. Kerha nehrinin eski yatağıyla Huveyze'den geçen bu sınır çizgisi yine Kaban arazisinin doğusunda Basra Körfezi'nin girinti oluşturduğu noktada denize ulaşmaktaydı. Raporunda bu sınır çizgileri belirtildikten sonra, mevcut anlaşma ve belgelere göre çizilen sınır ne olursa olsun, bu sınırın en az Derviş Paşa hattından Adil Paşa komisyonunun çizdiği sınır hattına kadar olan sahada aranması gereğinin altı çiziliyordu. Komisyonun hazırladığı harita üzerinde ayrıca, statüko hattı ile İranlıların daha sonra bu hatta tecavüzleri sonucu ortaya çıkmış olan mevcut durum da işaretlenmişti. Buna ek olarak Erzurum Anlaşması gereğince İran'a terk edilmiş olan Muhammara ve Ceziretü'l-Hızır da haritada gösterilmişti. Hazırlanan haritaya, İngiltere'nin Şattü'l-Arap dahilinde bulunan bazı adalarla sonradan oluşabilecek adaların terki, Muhammara limanının genişletilmesi ve Huveyze civarındaki bazı arazilerin İranlılara verilmesine yönelik talepleri de yansıtılmıştı³⁴⁶.

Raporun devamında Rus muhtırasına değiniliyordu. Komisyon, Rusya muhtırasında tarif edilen statüko hattının çarpıtılmış olduğunu çeşitli deliller göstererek iddia ettikten sonra bu notanın incelenmesinin Hariciye Nezareti'nin sorumluluğunda olduğunu hatırlatıyordu.

Raporun devamında tüm sınır bölgesi; on birinci, on ikinci ve on üçüncü kolordu kumandanlıklarının görev sınırlarına göre üçe ayrılarak inceleniyordu. Komisyon öncelikle

³⁴⁶ *Aynı vesika*, Lef 1.

kuzey sınırı hakkındaki fikir ve çekincelerini dile getirdikten sonra on üçüncü kolordunun görev bölgesine tesadüf eden güney sınırı hakkındaki incelemelerine yer veriyordu.

Komisyon, Huveyze kesimi hakkında Basra Vilayetinin tanımında yer alan sınırın “Kurna kazası dahilinde Teşve(?) nahiyesi merkeziyle İran’a bağlı olan Huveyze’nin dokuz saat batısından” geçtiği ifadesinin İngilizlerin Huveyze ile Şarya³⁴⁷ arasında bulunan kısım hakkındaki taleplerine uygunluk gösterdiğini ifade ediyordu³⁴⁸. Fakat buradan güneye inen hattın tanımında Basra vilayetinden alınan görüş ile İngiltere arasında farklılıklar mevcuttu. Vilayet, hattın Köşk-i Basri’den sonra Karun nehrine yakın bir noktaya kadar doğu ve daha sonra güney-batıya yönelerek Nehr-i Naziliye civarında Şattü'l-Arap’a ulaştığını belirtirken, İngiliz muhtırasında hattın Köşk-i Basri’den itibaren güneye yönelerek Daici mevkiinde Şattü'l-Arap’a vardığı iddia ediliyordu. Komisyon sınır tanımlamaları arasındaki bu farkı belirttikten sonra, Huveyze bölgesinde dikkat edilmesi gereken yegane noktanın sınırın mümkün olduğunca Şattü'l-Arap nehrinin uzağından geçmesi olduğunu vurguluyordu. Bunun nedeni ise bir seferberlik halinde Basra ile Bağdat arasındaki nakliyat ve nehir taşımacılığının rahatça yapılabilmesiydi³⁴⁹.

Komisyon Huveyze sınırının ardından Basra civarından denize kadar uzanan sınırdaki incelemelerine yer veriyordu. 1847 tarihinde imzalanan Erzurum Anlaşması’yla Muhammara şehri, limanı, ve Behmişir kanalıyla Şattü'l-Arap nehri arasında uzanan Ceziretü'l-Hızır İran hükümetine bırakıldığı gibi Muhammara’nın güneyinde kalan kesimde, Şattü'l-Arap üzerinde İran gemilerine ulaşım hakkı da verilmişti. Raporda İran’a bu civarda bundan başka taviz taahhüdünde bulunulmadığının ve bu durumun arabulucu devletler tarafından da resmen onaylandığının altı çiziliyordu. Osmanlı Devleti’nin bundan sonra hiçbir zaman başka bir taahhüt altına girmediğini vurgulayan komisyon, ayrıca Derviş Paşa’nın yaptığı incelemelerinden Muhammara’nın güney-doğusundaki Kaban bölgesi ile Muaviye livasının Osmanlı Devleti’ne ait olduğuna dair gösterilebilecek bir çok delilin de Basra vilayetinde mevcut bulunduğunu ifade ediyordu. Komisyon sözü geçen iki bölgenin İran devletinin teşvikiyle İran aşiretleri tarafından tecavüz edildiğini ve İran işgalinin burada halen sürmekte olduğunu belirterek Adil Bey başkanlığında toplanan eski Osmanlı delegasyonun da incelemeleri sonucu aynı neticeye vardıklarının altını çiziyordu. Raporda İranlıların bu bölgelere yaptıkları tecavüzler yetmezmiş gibi bir de İngiltere’nin muhtırasında Muhammara

³⁴⁷ Şarya, Kerha nehrinin güneyinde yer almaktaydı. BOA, HR.SYS 704/1, Lef 2.

³⁴⁸ BOA, BEO A.VRK 770/13, Lef 1.

³⁴⁹ Aynı vesika, Lef 1.

sınırı ve Şattü'l-Arap sahilindeki adalar hakkında yeni ve çok önemli talepler öne sürüldüğü de ifade ediliyordu³⁵⁰.

İngiltere'nin taleplerinden ilkinin Şattü'l-Arap dahilinde bulunan Muhalla adası ile diğer bazı adaların İran sınırı içerisinde tanınmasıyla ileride ortaya çıkacak veya cezir halinde İran tarafına yahut Nehr-i Naziliye'nin aşağısındaki İran sahiline bitişecek olan adaların İran'a bırakılması oluşturmaktaydı. Raporda İngiltere'nin bu talepleri, gelecekte Irak'ın açık denizlere çıkışını engelleyeceğinden ve Bağdat demiryolu hattından elde edilecek olan faydayı sıfıra indireceğinden son derecede önemli ve bir o kadar da zararlı olarak tanımlanıyordu. Zaten Şattü'l-Arap'ın sözü edilen kısmında bulunan adacıklar yüzünden gemi ulaşımı güçlüğüle yapılabiliyordu. Bir de med-cezir ve su taşkınları gibi sebepler yüzünden ortaya çıkacak yeni adaların İran'a bırakılması durumunda buradaki gemi ulaşımı büsbütün kesintiye uğrayacaktı. Raporda ayrıca İngiltere'nin temizleme faaliyetlerini üstlendiği Behmişir nehrini rivayet edildiği gibi yeni bir Süveys Kanalı haline getirmesi sonucu Basra'nın ticari öneminin Muhammara'ya kayacağına yer veriliyordu. İngiltere'in bu sebepler yüzünden Erzurum Anlaşması'nda Muhammara'ya bırakılan limanla yetinmeyerek bu limanın Nehr-i Naziliye'ye kadar genişletilmesini talep ettiğini vurgulayan komisyon, bu talebin kabul edilmesinin, askeri açıdan ziyade daha çok ticari anlamda sakıncalar yaratacağını vurguluyordu. Çünkü Şattü'l-Arap'ın Basra ile deniz arasındaki kısmı Behmişir Kanalı'nın açılması durumunda askeri önemini korusa da Behmişir nehrinin gemi ulaşımına elverişli hale gelmesi ticari anlamda Basra'nın önemini sıfırlayacaktı. Bu ihtimalin gerçekleşmesi durumunda Basra gümrüğünden sağlanan gelirler büyük ölçüde düşeceği gibi, Bağdat hattının gelirlerinde kilometre başına garanti verilmiş olmasından dolayı, Osmanlı Devleti ayrıca önemli bir miktarda tazminat ödemeye de mecbur kalacaktı. Bahsedilen bu askeri ve iktisadi nedenlerden dolayı Şattü'l-Arap dahilinde Osmanlı'nın önceden terk etmiş olduğu Ceziretü'l-Hızır dışında mümkün olduğu kadar hiçbir adanın terkinin kabul etmemesi gerektiğini belirten komisyon, aksi halde Irak'ın ekonomik geleceğinin tehlikeye gireceğini de sözlerine ekliyordu³⁵¹.

Raporda ayrıca Erzurum Anlaşması'yla İran'a bırakılan Muhammara limanının Nehr-i Naziliye'ye kadar genişletilmesine dair İngiltere talebinin Muhammara'da yeni kurulan liman üzerinde İran Devleti'nin hakimiyetini tanımak anlamına geleceği vurgulanarak İngiltere'nin bu arzusunun ardında askeri ve ekonomik olmak üzere iki nedenin bulunduğu

³⁵⁰ *Aym vesika*, Lef 1.

³⁵¹ *Aym vesika*, Lef 1.

belirtiliyordu. Şattü'l-Arap'taki adaların İran'a terki sonucu buradaki ulaşım engellenerek bu trafiğin Behmişir'e kaydırılması durumunda Basra'nın ticari önemi Muhammara'ya geçecekti. Bundan dolayı Irak'ın gelecekte denize tek çıkış noktası olması muhakkak olan Muhammara limanının genişletilmesi, İngilizlerin ekonomik çıkarına son derece uygun ve Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına ise bir o kadar zararlıydı. Bunun yanı sıra olası bir Irak işgalinde, Hint Okyanusundan gelecek vapurlarla nakledilecek askeri gücün çıkarılması için son derece uygun olan Muhammara, ayrıca ordunun ileriye doğru hareketi için de seçilebilecek en makul nokta olacaktı. İngilizlerin ekonomik ve askeri çıkarlarını bu şekilde sıraladıktan sonra komisyon, Muhammara limanının mevcut durumuyla söz edilen vazifeleri yerine getirmeye uygun olmamasından dolayı İngilizlerce genişletilmesi için şimdiden çarelere başvurulduğunu belirterek raporuna sona veriyordu³⁵².

Sadreddin Bey başkanlığında oluşturulan komisyonun sunduğu görüşler Ali Nadir Paşa'nın ve dolayısıyla da Harbiye Nezareti'nin görüşlerini destekler nitelikteydi. Zaten komisyonun Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesinde toplanması ve dört üyesinden üçünün de asker olması da göz önünde bulundurulduğunda buradan çıkacak görüşlerin Harbiye Nezareti yanlısı olması sürpriz değildi. Nitekim komisyonca düzenlenen bu rapora, Ali Nadir Paşa'nın raporu da eklenerek 22 Mart tarihinde Harbiye Nezareti'ne sunuldu³⁵³.

Sadreddin Bey başkanlığında kurulan komisyonun hazırladığı raporu ve haritaları sundukları bu dönemde, Sadaret de Basra Vilayeti'ne gönderdiği bir yazıyla Şattü'l-Arap'taki adalar hakkında ayrıntılı bilgi talep ediyordu. Fakat Sadaret'in talep ettiği bilgilerle ilgili Basra vilayetindeki resmi dairelerde ne güvenilir bir kayda, ne de sağlam bir belgeye rastlanamamıştı. Bunun üzerine bu adalardan yaşayanlardan alınan bilgilere çeşitli belgeler eklenerek Sadaret'e istenilen cevap verilmeye çalışılmıştı. Basra Vilayeti, Sadaret'ten talep edilenlere yeterli cevap verilemediğini düşünerek; bu başarısızlığın telafisi için İran sınırında bulunan veya vilayete bağlı bütün köy, kasaba ve mevkiiler; buradaki aşiret ve kabilelerin ikamet ettikleri ve dolaştıkları bölgeler hakkında bilgiler toplayarak, bunları bir de harita üzerinde işaretlemeyi uygun görmüştü. Basra Vilayeti, hazırlanacak harita ve raporun eksiksiz olması için daha ne gibi bilgilerin toplanması gerektiğini bir yazıyla Dahiliye ve Harbiye

³⁵² *Aym vesika*, Lef 1.

³⁵³ *Aym vesika*, Lef 2.

nezaretlerine sordu³⁵⁴. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti de İran sınırıyla ilgili olan bu durumu Hariciye Nezareti'ne bildirerek talep ettikleri bir bilginin olup olmadığını sordu³⁵⁵.

Harbiye Nezareti, Dahiliye Nezareti'ne yazdığı bir yazıyla raporun eksiksiz olması için eklenmesi gereken bilgileri bildirdi. Harbiye Nezareti'ne göre bu raporun faydalı olabilmesi için öncelikle vilayette bulunan aşiretlerin ayrı ayrı ve doğru olarak isimleri ve nüfus miktarları ile şeyhlerinin bu aşiretler üzerindeki nüfuzlarının belirlenmesi gerekiyordu. Ayrıca bu aşiretlerin mezhepleri, hayat tarzları ve şehir hayatına uyum sağlama kapasiteleri, Osmanlı hükümetine bağlılık dereceleri, geçim tarzları(maişet ve zanaatları), servetlerinin ve yaptıkları ticaretin miktarı, bu aşiretlerin birbirlerine karşı durumları ve nüfuzları, hayvanlarının cinsi ve miktarı, aşiretlerin ellerinde bulundurdukları silah ve cephanenin cinsi, miktarı ve ne vasıtayla bunları elde etmekte olduklarının da araştırılması gerekmektedir. Harbiye Nezareti bu bilgilerin yanı sıra, ulaşım sırasında Dicle ve Şattü'l-Arap nehirlerinin hangi kısımlarında ve hangi mevsimlerde hastalıklara rastlandığı; çeşitli mevsimlerde vapurların kaç günde gidip geldiklerinin; Fırat nehrinde yelkenli gemilerin normal zamanlarda Felluce'den Kurna'ya kaç günde ulaşabilmekte olduklarının ve bunların buharlı gemilerle (istimbot) çekilmesi durumunda bu sürenin ne kadar azalacağını; Fırat, Dicle ve Şattü'l-Arap dahilindeki adaların mevkileriyle bunlardan hangilerinin hangi ayda su altında kaldıklarına dair incelemelerin de yapılarak rapora eklenmesi gerektiğinden bahsediyordu³⁵⁶. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, Harbiye Nezareti'nden gönderilen bu talepleri Basra vilayetine ilettilti³⁵⁷.

Bu şekilde bir rapor veya haritanın hazırlanıp hazırlanmadığına dair arşiv belgeleri arasında bir bulguya rastlanmamakla beraber, Sadreddin Bey başkanlığındaki komisyonun çekincelerini bildirmesinin hemen ardından Sadaret tarafından bu denli ayrıntılı bilgileri içeren bir harita ve rapor hazırlanmasının talep edilmesi bile başlı başına dikkat çekici bir durumdur.

³⁵⁴ BOA, *Dahiliye Nezareti Siyasi Evrakı (DH.SYS) 25/71*, Lef 2.

³⁵⁵ *Aynı vesika*, Lef 1.

³⁵⁶ BOA, *DH.SYS 25/74*, Lef 2.

³⁵⁷ *Aynı vesika*, Lef 1.

İKİNCİ BÖLÜM

ULUSLARARASI BİR ÇEKİŞME ALANI OLARAK “ŞATTÜ’L-ARAP” SORUNU

1. Osmanlı-İngiliz Müzakerelerinin Soruna Etkisi

Osmanlı Devleti Muhammara sorunuyla meşgul olduğu bu dönemde aynı zamanda eski sadrazamlardan İbrahim Hakkı Paşa’yı da İngiltere’yle müzakere etmek üzere Londra’ya yollamıştı. Aslında hükümet devletin içinde bulunduğu mali sorunları çözmek için 1910 yılında önce Fransa’ya daha sonra da İngiltere’ye borç almak için müracaatta bulunmuş fakat istediği yanıtı alamamıştı. Sonunda Alman bankalarından borç para alınmasına rağmen bu para mali sorunları çözümleyemediği için hükümet, devlet gelirlerini arttırma teşebbüsüne girişti³⁵⁸. Gümrük gelirlerini arttırmayı amaçlayan hükümetin bunu başarabilmesi için kapitülasyonlar sonucu bir çok iktisadi imtiyazı ellerinde bulunduran “büyük devletler”in rızasına ihtiyacı vardı. Bu amaçla 1910’dan 1911 yazına kadar müzakereler yapılmasına rağmen, görüşmelerin daha başında İngiltere’nin bazı talepleri kabul edilmedikçe Osmanlı’nın isteklerine müsaade etmeyeceği belli olmuş ve hükümetin İngiltere’nin bu isteklerini kabul etmemesi sonucu müzakereler kesintiye uğramıştı³⁵⁹.

Fakat Osmanlı içerisinde bulunduğu mali zorluklarla daha fazla baş edemeyerek Londra sefaretı vasıtasıyla yeniden İngiltere’ye başvurdu. 1911 yılı sonunda başlayan görüşmelerde Osmanlı hükümeti, İngiltere’nin tekliflerini kısmen kabul etmişti. Fakat Trablusgarb ve Balkan Savaşları nedeniyle kesintiye uğrayan müzakereler ancak 1913 yılında yeniden başlayabilmişti. İngiltere daha öncekilerde olduğu gibi Osmanlı’nın bu zaafından

³⁵⁸ Cevdet Küçük, “İran-İrak Hududunu Belirleyen 1913 Tarihli İstanbul Protokolü”, *Atatürk’e Armağan*, İstanbul, 1981, s.246.

³⁵⁹ *Aynı makale*, s.246.

faydalanarak müzakereler esnasında iktisadi sorunların çözümünü, siyasi meselelerin halledilmesine bağlamıştı³⁶⁰.

Müzakerelerde günlük politikaya ait konular Tevfik Paşa'ya bırakılmış, ana konuların çözümü için ise hükümet eski Sadrazamlardan Hakkı Paşa'yı İngiltere ile bir anlaşmaya varmak için her çareye başvurması talimatı ile Londra'ya göndermişti³⁶¹. Hakkı Paşa, Şubat ayının başlarında İngiltere'ye vararak görüşmelere başlamıştı³⁶². Osmanlı Devleti'nin iktisadi talepleri karşısında İngiltere'nin çözümünü şart koştuğu konulardan biri de Muhammara sorunuydu. Bu anlamda Hakkı Paşa'nın Muhammara hakkında Londra'da yaptığı müzakereler Osmanlı-İran sınırının güney kesiminin belirlenmesi ve dolayısıyla Osmanlı-İran sınırını belirlemek için kurulan karma komisyonun Osmanlı üyelerinin ne yönde hareket edeceklerinin belirlenmesi açısından da önem taşıyordu.

Ali Nadir Paşa'nın ve Sadreddin Bey başkanlığında kurulan komisyonun raporları merkeze ulaştırıldığı esnada İbrahim Hakkı Paşa da Londra'daki görüşmelerinden edindiği izlenimleri aktarmak ve bu konuda talimat talep etmek üzere Sadaret'e bir rapor göndermişti. Yani hükümetten nasıl davranması gerektiği konusunda talimat bekleyen yalnızca Osmanlı-İran karma komisyonundaki Osmanlı delegeleri değildi.

Hakkı Paşa raporuna, bir önceki yazısında Muhammara konusuna İngiltere'nin verdiği önemden bahsettiğini ve bu konuda Sadaret'ten talimat talep ettiğini hatırlatarak başlıyordu. Bir önceki yazısından bu yana İngiltere Hariciye Nezareti'nde Muhammara konusunu tartışmak üzere üç defa daha toplanıldığını ifade eden Hakkı Paşa, İran sınırı konusunun uzun uzadıya tartışıldığını ve kendisinde bu konunun bir an önce çözümünde selamet olacağı kanaati oluştuğunu belirterek Osmanlı-İran sınır sorununun çözümüne sebep olacak bazı malumat ve görüşleri izah etme gereği duyduğunu vurguluyordu³⁶³.

Hakkı Paşa raporuna, Erzurum Anlaşması esnasında Osmanlı Devleti tarafından İngiltere, İran tarafından da Rusya'nın arabulucu olarak görevlendirildiği hatırlatarak devam ediyor ve anlaşmanın da bu devletler aracılığıyla imzalandığını sözlerine ekliyordu. Son derece düzenli olan Hariciye Nezareti arşivinde Erzurum Anlaşması'na ait tutanakların ve o zaman Osmanlı ve İran delegelerinin talep ettikleri yerleri gösterir haritaların mevcut

³⁶⁰ Kuşun, *Katar'da Osmanlılar (1871-1916)*, s.137.

³⁶¹ Küçük, *a.g.m.*, s.247.

³⁶² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ankara 1983/III, s.334.

³⁶³ BOA, *HR.SYS* 113/10, Lef 5.

olduğunu belirten Hakkı Paşa, bu yüzden ister hakeme isterse bir arabulucuya başvurusun o dönem Osmanlı delegesi olan Enveri Efendi tarafından iddia ve talep edilmemiş olan bir yerin mevcut durumda İran'dan talep edilip alınmasının mümkün olmadığını altını çiziyordu³⁶⁴.

Erzurum Anlaşması ve sonrasında ortaya konulan gayretlerin de bir sonuç getirmediği vurgulanan raporda, Sultan Abdülaziz döneminde yine İngiltere ve Rusya'nın aracılığıyla tarafların iddiaları saklı kalmak üzere, sınır belirleme çalışmalarının yeniden başlamasına kadar statükoya uyulmasını kararlaştıran bir kararname imzalandığı anımsatılıyordu. Hakkı Paşa bunun ardından, zamanında İran'ın statüko karşıtı hareketleri olmuşsa da bu statükonun sekiz senedir Osmanlı Devleti tarafından tamamen ihlal edildiğinin inkar edilemez bir durum olduğunu ifade ediyordu³⁶⁵.

Hal-i hazırda sürmekte olan müzakerelere sebep olan teklifin kendi sadrazamlığı döneminde yapıldığını hatırlatan İbrahim Hakkı Paşa, o zaman hakim olan siyasi durum dolayısıyla tavizde bulunmadan ve hakem tayin etmeksizin sorunun çözümüne imkan bulunmadığı için sorunun hakeme havalesiyle, onun uygun gördüğü karara boyun eğmekten başka çare görülemediğini belirtiyordu. Raporda, daha sonra meydana gelen olayların devletin siyasi duruşunu değiştirdiği ve Rusya'nın müdahale ve ısrarlarıyla bir çok arazinin terk edilerek bundan üç sene önce Osmanlı Devleti'nin ısrar edebileceği çoğu iddianın bugün talep edilmesinin imkan dahilinde olmadığı vurgulanıyordu. Paşaya göre, içinde bulunulan durumda İran'la olan sınır probleminin sadece iki devlet arasında kalabileceği veya yalnızca hukuki bir sorunmuş gibi ele alınabileceği düşünülemezdi. Hakkı Paşa ayrıca; tarafların o dönemki iddialarını içeren tutanaklarla, Rusya ve İngiltere'nin üzerinde anlaşılması için hazırladıkları harita meydana iken ve ayrıca Derviş ve Hurşid Paşaların hazırladıkları raporlar bir çok noktada hal-i hazırdaki Osmanlı iddialarının aleyhinde deliller içererek karşı tarafın elinde Osmanlı Devleti'nin aleyhine kuvvetli bir kanıt oluşturuyorken bunun dışındaki talepleri herhangi bir hakemin kabul edebileceğini düşünmenin büyük bir basiretsizlik olacağını iddia ediyordu³⁶⁶.

İbrahim Hakkı Paşa, yaptığı değerlendirmeler ışığında, Osmanlı Devleti'nin bundan sonra atması gereken adımın, sürmekte olan sınır belirleme çalışmalarında önceden İngiltere ve Rusya'nın hazırladıkları müşterek haritaya uygun olarak hareket edileceğini açıklaması, olduğunu belirtiyordu. Osmanlı Devleti ayrıca bu teklifi bizzat kendisi yapmalıydı. Çünkü

³⁶⁴ *Ayn vesika*, Lef 5.

³⁶⁵ *Ayn vesika*, Lef 6.

³⁶⁶ *Ayn vesika*, Lef 7.

Hakkı Paşa'ya göre Osmanlı Devleti'nin İran'ın kuzey kısmını istila edeceği yolundaki söylentiler ancak bu şekilde bertaraf edilebilirdi.

Hakkı Paşa sorunun çözümünde bu şekilde bir hareket tarzının kararlaştırılması durumunda sıranın sınır hattının belirlenmesine geleceğini ifade ediyor ve İran'ın mevcut siyasi durumunun alışılmışın dışında bulunduğunu hatırlatıyordu. İngiltere ve Rusya İran'da kendilerine nüfuz bölgeleri belirlemişler ve ortada da tarafsız bir kısım bırakmışlardı. Kuzeyde Rusya'nın elde ettiği nüfuz bölgesinden taviz vermeyeceğini vurgulayan Hakkı Paşa "imkansız ile uğraşmaktan ve Doğu Anadolu ve hatta sonunda devletin idamesi için tehlikeli bir yola girmekten ise şimdiden Rus muhtırası içeriğinin kabul edilmesinin akıllıca bir hareket" olacağını ifade ediyordu³⁶⁷. Sözü edilen Rus muhtırasında talep edilen noktaların hepsinin otuz altıncı paralelin kuzeyinde bulunduğu belirtilen raporda, bu paralelin kuzeyinde kalan noktalarda Rus muhtırasına uygun olarak sınır belirleme faaliyetleri yürütülerek bu şekilde otuz altıncı paralelin güneyindeki bölgelerin İran iddialarından kurtarılarak, Osmanlı Devleti'nde kalmış olacağının altı çiziliyordu.

İran sınırının, otuz ikinci paralelin güneyinden denize kadar uzanan kısmı ise İngiltere'nin nüfuzuna bırakılmıştı. İngiltere muhtırasında sınırın bu kesiminin olduğu gibi bırakılması talep ediliyordu. Hakkı Paşa, İngiltere'nin bu bölgede toprak sahibi olan İran'dan bile daha hakim olduğuna dikkat çekerek Muhammara şeyhinin adeta İran'dan ziyade İngiltere'yi tanımasından dolayı bu bölgede İngiltere'nin politikalarına ters düşecek bir çıkar elde etmenin mümkün olmadığını belirtiyordu. Hakkı Paşa'ya göre otuz ikinci paralelin güneyinde kalan kesiminde İngiltere muhtırası gereğince statükonun muhafaza edilmesi zaruriydi. Çünkü "İngiltere bu taleplerinin yerine getirildiğinden emin olmadıkça ve İstanbul sefirinden gelen telaşlı haberlere bağlı olduğu anlaşılacak asabiyet ve infial hali sürdükçe" Osmanlı-İngiltere ilişkilerinin normalleşmesi mümkün olamayacaktı³⁶⁸.

Otuz altıncı ve otuz ikinci paralellerin arasında kalan bölge ise İran'ın Osmanlı-Yunan savaşını fırsat bilerek işgal ettiği Zuhab³⁶⁹ ile buranın güneyindeki Huveyze arazisini içermekteydi. Rusya'nın bu bölge hakkında bir iddiası olmadığını belirten Hakkı Paşa,

³⁶⁷ *Aynı vesika*, Lef 8.

³⁶⁸ *Aynı vesika*, Lef 9.

³⁶⁹ Kaikobad, *a.g.e.*, s.35.

İranlıların her tarafta olduğu gibi bu bölgede de oldukça geniş istekleri olmasına rağmen burada mevcut durumun Osmanlı lehine idamesinin mümkün olduğunu savunuyordu³⁷⁰.

Hakkı Paşa, bu önerilerin sınır sorununun çözümü için bir program oluşturmak üzere Osmanlı Devleti tarafından teklif edilmesi halinde İngiltere hükümetince de destek göreceği fikrindeydi. Hakkı Paşa'ya göre İngiltere, sınırın kuzey kesimini Rus nüfuz bölgesi olarak tanımışsa da bu devletin sınır meselesi bahanesiyle Azerbaycan'da önemli miktarda kuvvet bulundurması ve sınır sorununun bu kuvvetleri harekete geçirmesi ihtimalinden çekinmekteydi. Raporda bu nedenle İngiltere Hariciye Nazırı Edward Grey'in, sınır sorununun Rusya ve Osmanlı arasında bir çatışmaya dönüşmeden bir an önce tamamlanması taraftarı olduğu da belirtiliyordu. Mevcut durumu bu şekilde tanımladıktan sonra Hakkı Paşa, art arda gelen "felaketlerin devleti temelinden sarstığı bir sırada İran sınırında birkaç köyün mümkün olsa bile elde edilmesinin bir öneminin olmadığını ve devletin bekasının her şeyin üstünde" olduğunu belirtiyordu³⁷¹. Meydana gelen olayların yarattığı hasarı tamir etmek için uzun bir barış dönemine ihtiyaç olduğunu da vurgulayan İbrahim Hakkı Paşa, meselenin küçük çıkarlarla değil geniş bir bakış açısıyla ele alınması gerektiğini ifade ediyordu.

Hakkı Paşa, bu programın İstanbul'daki İran delegelerine veya Rusya ve İngiltere sefirlerine teklifi ve bu defa da çözüm gayretlerinden bir sonuç alınmazsa eski statükonun devam edeceği şeklinde çekince konulması yönündeki önerisinin kabul edilmesi halinde kendisine bildirilmesini talep ederek sınır sorununun, İngiltere ile imzalanması tasarlanan anlaşmadan önce çözüme ulaştırılmasında fayda olacağını tekrar vurguluyordu. Hakkı Paşa, Muhammara konusunda Sadaret'ten beklediği talimatı hatırlatarak raporunu noktalyordu³⁷².

Hariciye Nezareti, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu yalnızlık politikasından ancak, bir takım fedakarlıklar karşılığında İngiltere'nin dostluğunu kazanması halinde kurtulabileceğini düşünüyordu³⁷³. O sırada Hariciye'de yaygın olan görüş; dağılma sürecine girmiş olan Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunun, ancak İngiltere ile anlaşmak suretiyle mümkün olduğu ölçüde kapitülasyonların getirdiği ağır yükümlülüklerden kurtulmak ve diğer devletler ile tartışmalı alanların da bir şekilde çözüme kavuşturularak her hangi bir oldu bitti ile sonuçlandırılmasını engellemekle mümkün olabileceği şeklindeydi³⁷⁴. Nitekim İbrahim Hakkı

³⁷⁰ BOA, HR.SYS 113/10, Lef 9.

³⁷¹ Aynı vesika, Lef 10.

³⁷² Aynı vesika, Lef 10.

³⁷³ İttihat ve Terakki'nin İngiltere politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Feroz Ahmad, "1908-1914 Yılları Arasında İngiltere'nin Genç Türklerle İlişkileri", *İttihatçılıktan Kemalizme*, İstanbul 1999, s.130-160.

³⁷⁴ Kurşun, *Katar'da Osmanlılar (1871-1916)*, s.137.

Paşa'nın³⁷⁵ “İran sınırında birkaç köyün mümkün olsa bile elde edilmesinin bir öneminin olmadığı”na dair ifadeleri de Hariciye’de böyle bir kanaatin varlığını doğrular niteliktedir.

Delegelerden ve Hakkı Paşa’dan gelen talimat talepleri, Hariciye Nezaretinin çözüm önerileri ve Harbiye Nezareti’nin üstü kapalı baskılarına bir de İngiltere ve Rusya devletlerinin sorunun bir an önce çözülmesine dair ısrarları eklenince hükümet Meclis-i Vükela’yı toplayarak bir karar alma mecburiyetinde kaldı. Devletin çeşitli kurumlarıyla İngiltere ve Rusya devletlerinden bildirilmiş olan görüşlerin ele alındığı bu oturumdan Hariciye Nezareti’nin ve Hakkı Paşa’nın önerileri doğrultusunda bir karar çıktı.

Hükümet, sınırın kuzey kısmındaki isteklerinin yerine getirilmesi karşılığında Rusya’dan; Zuhab sınırının ve diğer tartışmalı sorunların Osmanlı Devleti’nin çıkarları doğrultusunda belirlenmesi için İran hükümeti nezdinde nüfuzunu kullanmasını talep etmeyi planlıyordu. Ayrıca kararlaştırılmış olan şekliyle sınırın kesin bir biçimde belirlenerek lazım gelen sınır noktalarına özel işaretler yerleştirilmesi amacıyla yaz mevsiminde bu bölgelere tarafların delege ve memurlarından oluşturulacak bir heyetin gönderilmesi ve bu defa da sorun kesin bir neticeye bağlanamazsa Osmanlı Devleti’nin eski statükoya geri dönme hakkının saklı kalması için de Rusya’dan destek istenecekti³⁷⁶. Rusya’nın muhtırasına bu şekilde cevap gönderildikten sonra Londra’da bulunan Hakkı Paşa’ya da bir telgraf gönderilerek İngiltere’nin Muhammara hakkındaki muhtırasının içeriğinin kabul edildiği bildirilecekti. Rus muhtırasının içeriğinin kabul edildiği İngiltere hükümetine de haber verilerek, kendilerinin sınırın Zuhab kesimine dair Osmanlı taleplerinin kabulü için İran hükümeti nezdinde baskı oluşturacaklarına dair vaatleri hatırlatılacaktı. Hükümetin belirlediği bu hareket tarzı hakkında da Hakkı Paşa’ya, önceki raporunda talep ettiği üzere, ilk postayla talimat gönderilecekti.

Meclis-i Vükela toplantısından, Hariciye Nezareti ve Hakkı Paşa’nın çözüm önerilerine uygun olarak, İngiltere ve Rusya notalarının kabulü ve bu şekilde tayin edilecek sınırın nihai olarak belirlenmesi için yaz mevsiminde fenni bir komisyon kurulması fikri çıkmıştı. Ayrıca hükümet yine bu raporlara uygun olarak; kuzeyde Rusya’nın, güneyde ise İngiltere’nin muhtıralarının esas alınmasıyla, tarafsız bölgede kalan Zuhab sınırının Osmanlı çıkarları doğrultusunda çözülmesi için hem Rusya’dan hem de İngiltere’den İran hükümeti nezdinde girişimde bulunmalarını talep etme kararı almıştı. Bu İngiltere ve Rusya

³⁷⁵ İbrahim Hakkı Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriya Kurşun, “İbrahim Hakkı Paşa”, *DİA*, Ankara 2003, C.21, s.311-314.

³⁷⁶ BOA, *HR.SYS* 702/1, Lef 63. Meclis-i Vükela’nın bu oturumunun zabıtları için bkz. *Aynı vesika*, Lef 61-63.

devletlerinin, gönderdikleri muhtıraların kabulü halinde Osmanlı'ya İran toprakları üzerinde vaat ettikleri tavizlerle örtüşmekteydi. Meclis-i Vükela'da Ali Nadir Paşa'nın çekincelerinden ve Sadreddin Bey başkanlığında kurulan komisyondan söz edilse de bunların çekince ve itirazları karar esnasında göz önünde bulundurulmamıştı. Aslında sorun delegelerin ne şekilde hareket edecekleri noktasından yola çıkarak adeta devletin politikalarının sorgulandığı bir hal almıştı. Hariciye ve Harbiye nezaretleri arasındaki görüş ayrılıkları ve Hariciye Nezareti'nin görüşlerinin devlet mekanizmasında öne çıkması da bu anlamda değerlendirilebilirdi.

Hükümetin aldığı kararlar Londra'ya ulaşmış ve önerilerinin kabul edilmesi Hakkı Paşa'yı son derece memnun etmişti. Hakkı Paşa, hükümetten bu tarz bir kararın çıkmasının akabinde Hariciye Nezareti'ne bir telgraf gönderdi. Hakkı Paşa telgrafında, İngiltere ve Rusya devletleri sınır sorununun arzu ettikleri biçimde bir an önce çözülmesini gerçekten istiyorlarsa, Osmanlı Devleti'nin son derece ılımlı ve çözüme yönelik olarak ortaya koyduğu fikirlerine karşılık, Zuhab bölgesinde Osmanlı'nın taleplerinin İran tarafından bahane gösterilmeksizin kabul edilmesi konusunda çaba sarf etmeleri gerektiğini belirtiyordu. Hakkı Paşa, İngiltere ve Rusya'nın, İstanbul'daki sefirleri vasıtasıyla kuzey ve güney sınırının kendi istekleri doğrultusunda belirlenmesi halinde Osmanlı Devleti'nin Zuhab hakkındaki taleplerini İran'a kabul ettireceklerini önceden vaat ettiklerini de hatırlatıyordu³⁷⁷.

Hakkı Paşa, hükümetten aldığı talimat doğrultusunda İngiltere nezdinde Osmanlı'nın teklifi doğrultusunda sınır sorununun çözümü için girişimlere başladı. Bir önceki telgrafından yaklaşık iki hafta sonra yolladığı diğer bir telgrafta Hakkı Paşa; İngiltere Devleti'nin, İstanbul sefiri Gerard Lowter'a Zuhab konusu hakkında Rusya sefiriyle görüşerek bir karara varması için talimat verdiğini bildirerek her iki sefirin de bu konuda Osmanlı görüşlerini kabul etme taraftarı olduklarını belirtiyordu. Muhammara'nın kara sınırı için anlaşma sağlandığını da ifade eden Hakkı Paşa, Şattü'l-Arap'ın Daici ve Nehr-i Naziliye arasındaki Hain Kanalını takip eden sol tarafı üzerinde ise İngiltere'nin ısrar ettiğinden bahsediyordu. Osmanlı sınırının, Daici'deki gümrük idaresi şubesiyle -sadece- komşu olması İngiltere'nin tezlerini doğrular nitelikte idi. Hakkı Paşa, kendisine İngiliz teklifini olduğu gibi kabul etmeye dair talimat ve yetki verilmiş olmasına rağmen, hal-i hazırda münazaalı bölgede Osmanlı Devleti'nin fiilen hakim olup olmadığını veya o kısmın -İngilizlerin iddiasına göre-

³⁷⁷ *Aynı vesika*, Lef 121.

Muhammara idaresi altında bulunup bulunmadığının, kendisine açık bir şekilde bildirilmesini Hariciye Nezareti'nden talep ediyordu³⁷⁸.

Harbiye Nezareti tarafından Londra'ya gönderilen cevapta Seb-i Kasban kanalının Hain kanalıyla birleştiği noktadan Daici noktasına kadar Hain kanalının sekiz kilometre uzunluğunda olan sol sahil kesiminin Osmanlı toprağı olduğu ve halen de Osmanlı hakimiyeti altında bulunduğu vurgulanıyordu. Harbiye Nezareti, bu iki kanalın birleştiği noktadan, Muhammara tarafına doğru bir kilometre uzaklıkta bulunan Filiye'de, Muhammara şeyhi Haz'al'ın ikametgahı olduğu bildirilerek, Daici kanalının Şattü'l-Arap'a karıştığı noktada gümrük idaresi şubesinin bulunmasının da gümrük gelirlerini korumak amaçlı olduğunun altı çiziliyordu³⁷⁹. Ancak gelişen şartlar ve özellikle Balkan savaşları soruna yeni bir boyut kazandırmıştı.

Birinci Balkan Savaşı, 1912 Ekiminde Karadağ'ın Osmanlı devletine savaş açması ile başlamış ve Osmanlı ordularının Balkan devletleri karşısında hemen hemen her cephede yenilgisi ile sonuçlanmıştı. Birinci Balkan Savaşlarının bitmesinden kısa bir zaman sonra, 1913 yılı Ağustos'unda sona erecek olan İkinci Balkan Savaşı patlak verdi. Balkanlarda karışıklık çıkarılmasının ardında ,

Osmanlı Devleti'ni daha güç bir duruma düşürerek Ortadoğu'da İngiltere'nin istediği tavizleri kabul etmesini sağlamak yatıyordu³⁸⁰. Hükümet ise bir yandan devlet için hayati öneme sahip Balkan Savaşlarıyla uğraşırken diğer taraftan ise İran ile olan sınır sorununu çözmeye çalışıyordu. Tam da Birinci Balkan Savaşını bitiren anlaşmanın 1913 Mayıs'ında Londra'da imzalandığı sırada; Osmanlı Devleti'nin, İngiltere ile İran'la olan sınırının güney kesimini belirleyen beyannameye imza atmasını tesadüf olarak yorumlamak çok zordu. Nitekim İngiltere amaçlarına ulaşmış ve Osmanlı Devleti de, Balkan Savaşları'nın yarattığı siyasi ve mali sorunlar nedeniyle Muhammara konusunda İngiltere'nin istediği tavizleri vermek zorunda kalmıştı.

2. 1913 Osmanlı-İngiliz Anlaşmaları ve Muhammara Sınırının Belirlenmesi

³⁷⁸ *Aynı vesika*, Lef 134.

³⁷⁹ *Aynı vesika*, Lef 132.

³⁸⁰ Küçük, *a.g.m.*, s.247.

Hükümetin İran'la sınır sorunu konusunda izlenecek politikayı belirlemesinin hemen ardından Hakkı Paşa'ya bir telgrafla gerekli talimat verilmişti. Bunun üzerine Hakkı Paşa, Şattü'l-Arap bölgesi kara sınırı hakkında İngiltere ile müzakerelere başlamıştı. Zaten müzakerelere gayr-ı resmi olarak da çok daha önceden başlandığı için hükümetten Hakkı Paşa'ya talimat verilmesinin hemen ardından İngiltere ile Şattü'l-Arap kara sınırı konusunda anlaşmaya varıldı. 6 Mayıs 1913 tarihinde Muhammara ve civar sınırının belirlenmesine dair İngiltere Hariciye Nazırı Edward Grey ile Osmanlı temsilcisi İbrahim Hakkı Paşa arasında parafe edilen bu beyanname, “gizli” damgasıyla Hariciye Nezareti'ne gönderildi³⁸¹. Bu

³⁸¹ Beyanname şu şekildeydi: “Hükümet-i Seniyye Huveyze havalisinden denize kadar Osmanlı ve İran arazisini tefrik eden hudud meselesini tedkik eylemiş olduğundan hatt-ı hududun ber-vech-i ati tayin edilmesi lazım geldiğini beyan eyler:

Hatt-ı hududun Havre'l-Düvel'in Havre'l-Azim'den ayrıldığı Umm-Şir nam mahalden bed' eder. Umm-Şir, Havre'l-Muhaysin'in Havre'l-Azim ile Bisaitin'in dokuz mil şimal-i garbisinde telakki eylediği mahalın şarkında kındır. Ve bu mahal 31° 43' 29'' arz derecesindedir. Umm-Şir'den itibaren hatt-ı hududun cenub-ı garbiye doğru giderek kezalik Azim namıyla maruf olan Havre'l-Azim dahilinde ve Şuayib'in şimal-i garbisinde biraz mesafede bulunan küçük bir gölün münteha-yı cenubisinde 45 tul derecesine vasıl olur. Bu noktadan hatt-ı hudud otuz birinci arz derecesine kadar bataklık boyunca cenuba doğru devam ederek Köşk-i Basri mevkiini Osmanlı arazisine bırakarak mezkur Köşk-i Basri'nin şimal-i şarkisinde kain bir noktaya kadar doğrudan doğruya şarka doğru takib eyler. Bu noktanın hatt-ı hudud Şattü'l-Arab'a kadar cenuba giderek Nehr-i Daici ile Nehr-i Ebu'l-Arabeyr arasında kain bir noktada Hain Kanalı ile telakki ettiği noktaya iltihak eyler. Ve bu noktadan hudud Şattü'l-Arab mecrasını denize kadar takib ederek orada kain nehir ile bilcümle adaları atii' z-zikr şerait ve istisnaat tahtında olarak zir-i hakimiyet-i Osmaniye'de bırakır.

A) 1. Muhalla Ceziresi ve bu cezire ile Şattü'l-Arab'ın sahil-i yesarı (Abadan nam İran sahil) beyninde bulunan iki cezire,
2. Kaffesi Abadan ceziresinin tevabiinden bulunan Şatet ve Muaviye beynindeki dört cezire ile Mankuhi önündeki iki cezire,
3. El-yevm mevcut bulunan veyahud mevcut olmayıp da ileride teşekkül edebilecek olan ve suların cezri münasebetiyle Abadan ceziresiyle veyahud Nehr-i Naziliye nehrinin mansabı cihetindeki İran toprağı ile irtibat peyda eyleyecek olan her adacık İran'a aiddir.

B) Karun nehriyle Şattü'l-Arab'ın mahal-i iltisakının yukarı ve aşağı cihetinde kain Muhammara mersayı cedidi ile lenger mahalli Erzurum Muahedesi mucebince kema-kan İran'ın hakk-ı kazası dahilinde bulunacak ve bu keyfiyet hükümet-i Osmaniye'nin nehrin bu kısmını isti'mal hususunda haiz olduğu hakkı haleldar edemeyeceği gibi İran'ın hakk-ı kazası da nehrin lenger mahallinden haric kalan aksamına şamil olmayacaktır.

C) Şattü'l-Arab'ın İran sahilinde sayd-i mahi hususunda mevcut olan hukuk ve örf ve adata asla iras-ı nakısa edilmeyecek ve sahil kelimesi suların cezri ile sahile inzimam eden araziye dahi ihtiva eyleyecektir.

D) Hükümet-i Osmaniye'nin hakk-ı kazası İran sahilinin med yahud sair esbab-ı arıza dolayısıyla muvakkaten sular altında bulunabilecek olan aksamına şamil olamayacağı gibi İran hükümeti de hakk-ı kazasını suların cezri halindeki hadd-i tabiiyi tecavüz ederek muvakkaten ve arızı olarak meydana çıkacak olan arazi üzerinde isti'mal edemeyecektir.

E) Muhammara şeyhi Osmanlı arazisi dahilinde haiz olduğu hukuk-ı tasarrufiyeden kavanin-i Osmaniye'ye tevfikeyen istifade etmekte ber-devam olacaktır.

İşbu beyanname ta'yin olunan hatt-ı hudud melfuf harita üzerinde sürh ile irae edilmiştir.

İngiltere hükümeti balada ve melfuf harita üzerinde işaret edilmiş olan hattı Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ile olan hudud-ı cenubiyyesinin güzergah-ı kat'iyyesi olmak üzere kabule Hükümet-i İraniye'yi davet etmeyi ta'ahhüd eyler.

İngiltere hükümeti işbu beyanname ile ta'yin olunan hududun arazi üzerinde tatbiki vazifesiyle mükellef bulunacak olan komiserlerin müddet-i kalile-i mümkün zarfında ta'yini için Hükümet-i Osmaniye ile akd-i itilafa Hükümet-i İraniye'yi davet etmeyi dahi deruhde eyler.

Balada zikr olunan Hain Kanalı üzerindeki arazinin geçen (efrenci) kanun-ı saninin biri tarihinde memurin-i Osmaniye tarafından bil-fiil işgal ve idare edilmiş olduğu hududun tahdidi esnasında İngiltere hükümeti ile Hükümet-i Osmaniyece tahakkuk ettiği takdirde güzergah tashih edilecektir.

beyannameyle beraber aynı zamanda sınır çizgisinin geçeceği noktaları gösteren ve İngiliz Harbiye Nezareti tarafından 1912’de hazırlanmış olan harita da parafe edilmişti³⁸². Beyannamenin parafe edilmesinin ardından Hakkı Paşa, 15 Mayıs tarihli raporuyla Londra’da beyannamenin kararlaştırılma süreci ve beyannamede dikkat edilmesi gereken noktalar hakkında Osmanlı hükümetine bilgi veriyordu.

Raporun girişinde Osmanlı Devleti ve İran’ı ilgilendiren bir konuda üçüncü bir devletle anlaşma imzalamanın uluslararası hukuka aykırılığından bahsedilerek bu yüzden alınan kararların bir beyanname şeklinde ilan edildiği ifade ediliyordu. Alınan kararların ilan edilmesinde ortaya çıkan bu sorun, sınır hattının Osmanlı Devleti tarafından beyan edilmesi ve İngiltere tarafından da arabulucu sıfatıyla kabul edilmesi şeklinde bir çözümle aşılmıştı³⁸³.

Hakkı Paşa hükümetten aldığı emirlerin öngörülen sınır hattını İngiltere’ye kabul ettirmek olduğunu fakat bu taleplerin karşı taraftan kabul görmemesi durumunda Havru’l-Azim’den Daici’ye kadar İngiltere’nin talep ettiği statükonun korunmasına dair sınır hattı teklifini kabul etmeye de yetkisi olduğunu hatırlatıyordu. Hakkı Paşa, anlaşmaya varılmasının tahmin edilenden uzun sürmesinin nedenini de müzakerelerin her adımında Hindistan Nezareti ve bazen de Hindistan hükümeti ile yapılan yazışma trafiğine bağlıyordu. Sonuçta öne sürdükleri teklifin kabul edilmediğini fakat kara sınırı hakkında bazı önemli noktalarda düzeltmeler yaptırmayı başardığını söyleyen Hakkı Paşa, hazırlanan beyannamenin ekindeki harita ile İngiltere muhtırasının haritasının karşılaştırılmasından da anlaşılacağı gibi sınır hattının başlangıcının ilk teklife göre daha doğuya çekilerek Köşk-i Basri’nin Osmanlı tarafına bırakılmış olduğunu belirtiyordu. Hakkı Paşa’ya göre beyannameye yansıyan bu yeni sınır hattı İngiltere ve Osmanlı tekliflerinin orta yolunun bulunması anlamına geliyordu. Gerçekten de Huveyze civarındaki sınır hattında Osmanlı lehine değişiklikler mevcuttu. Daha önce Sadreddin Bey başkanlığındaki komisyonun beyan ettiği gibi Basra ve Bağdat arasında mühimmatın sevki için bu kesimde nehir ulaşımının başka bir devletin etkisine maruz kalmadan rahatça yapılabilmesi gerekiyordu. Beyannameye eklenen bu değişikliklerle sınırın bu kesimde daha doğuya çekilerek Şattü'l-Arap nehrinden uzaklaştırılması bu amaca hizmet etmekteydi.

İşbu mukavelename (29 Temmuz 1913) tarihinde Londra’da iki nüsha olarak tanzim ve tasdike ta’liken sahh edilmiştir.” BOA, HR.SYS 113/10, Lef 3.

³⁸² Küçük, *a.g.m.*, s.249.

³⁸³ *Ayn vesika*, Lef 1.

Raporun devamında Hakkı Paşa; İngiltere'nin daha önce de ısrarlarını dile getirmiş olduğu Şattü'l-Arap üzerindeki kısımda ise Nehr-i Naziliye ile Nehr-i Daici arasındaki Hain Kanalı tarafının Osmanlı Devleti'ne aidiyeti konusundaki iddialarının İngilizler tarafından katiyen kabul edilmediğini bildiriyordu. İngilizler, bu kesimin eskiden beri Muhammara şeyhine ait olduğunu ve hatta Hain Kanalı'nın daima İranlılar tarafından temizlendiğini iddia ederek sınırın Daici'de başladığı konusunda ısrar etmekteydiler. Almış olduğu talimatta Daici sınırını kabul etmesi konusunda kendisine yetki verilmiş olduğundan bu hattı kabul ettiğini belirten İbrahim Hakkı Paşa, fakat bu kesimin gerçekten Osmanlı idaresinde bulunmakta olduğunun anlaşılması durumunda, İngiltere ile hazırlanan beyanname gereğince bu kesimin önceden tahliye edilmesi gibi bir durumun meydana gelmemesi için bu beyannamenin son fıkrasına bir çekince koydurmayı da başardığını vurguluyordu. Çünkü eğer bu beyanname gerçekten mevcut statükoyu sürdürmek amacını taşıyor idiyse, Osmanlı'nın hal-i hazırda hakimiyetini de kabul etmek durumundaydı. Bu konuda müzakereler sonucu elde edilmiş olandan fazlasını kazanmanın mümkün olmadığını belirten Osmanlı temsilcisi, uluslararası hukuk ve teamüller göz ardı edilerek sınır hattının Şattü'l-Arap nehrinin ortasından geçmesi engellenerek nehrin Osmanlı hakimiyetinde bırakıldığının altını çiziyordu³⁸⁴.

Hakkı Paşa açıklamalarına devam ederek beyannamenin "A" fıkrası üzerinde Osmanlı hükümetinin daha önce iki noktada çekincesi olduğunu belirtiyordu. Bunlardan biri Bahriye adasıydı. Hakkı Paşa'ya göre sorun bu bölgede Bahriye isimli iki ada bulunmasından kaynaklanıyordu. Muhalla adasının İran'a aidiyeti konusunda iki devletin hem-fikir olduğunu hatırlatan Hakkı Paşa, Muhalla adasının kuzeyinde ve bu adayla Ceziretü'l-Hızır'ın arasında bulunan Bahriye adasının mantıken İran'a ait olması gerektiğini ve düzenlenen haritalarda da Muhalla adası ile Abadan arasında iki ada gösterilmiş bulunduğundan fıkranın İngiltere'nin talepleri doğrultusunda yazıldığını ifade ediyordu. İbrahim Hakkı Paşa, bu fıkra doğrultusunda Muhalla adasının güneyinde başka bir Bahriye adası daha mevcut ise bu durumda bu adanın tabii ki Osmanlı hakimiyetinde olacağını vurguluyordu. Osmanlı Devleti'nin itirazı olan bir diğer konu ise suların çekilmesiyle oluşmuş veya oluşabilecek adalar hakkındaydı. Hakkı Paşa, buna itiraz edecek "bir teklifin kabul edilmesinin ihtimali olmadığını" belirtiyordu. Med-cezir hareketi sonucu sahiller üzerinde genişleme ve daralmalar olduğunu ifade eden Osmanlı temsilcisi, suların çekildiği zamanlarda çıplak kalan ve bir sahilin yanında ada gibi gözüken yerlerin o sahilin doğal uzantısı olduğunu ve hatta kara sularının belirlenmesinde bile bu adaların sona erdiği noktanın dikkate alındığını

³⁸⁴ *Aynı vesika, Lef 1.*

vurguluyordu. Suların yükselmesi ve çekilmesi esnasında ortaya çıkan bu durumun iki taraf arasında hakimiyet iddialarına dönüşüp anlaşmazlığa yol açmaması için bu fıkranın kaleme alındığını söyleyen Hakkı Paşa, fıkranın kaleme alınış biçiminin devletin çıkarlarına uygun olduğunu iddia ediyordu. Böylece İran topraklarındaki bir alanın geçici olarak sular altında kalması durumunda burada Osmanlı Devleti'nin hakimiyet iddiaları önleneceği gibi, Osmanlı topraklarındaki bir noktadan geçici olarak suların çekilmesi durumunda da İran Devleti'nin burada hak iddia etmesinin önüne geçilecekti³⁸⁵. Beyannamenin bahsedilen bu fıkrası tamamen İngiliz muhtırasının içeriğine uygundu.

Beyannamenin “B” işaretli fıkrasıyla, yeni kurulmuş olan Muhammara limanı üzerindeki hakimiyet hakkı İran'a veriliyordu. Bu durumun Erzurum Anlaşması'nda İran'a verilen tavizlerin genişletilmesi anlamına gelmesine rağmen beyannameye “Erzurum Anlaşması'na uygun olarak” ibaresinin konulması Erzurum Anlaşması'nın tamamlayıcı parçası olan ortak notanın tamamen geçersiz sayıldığına bir ifadesiydi. Hakkı Paşa ise bu fıkranın kabulünün mecburi olduğu kanaatindeydi. Ona göre kabul edilen bu durumun daha sonra bir sorun yaratmaması için ikinci kısımda yer alan çekincenin ilave edilmesi bile bir kazançtı. Böylece Sadreddin Bey başkanlığındaki komisyonun Irak'ın ekonomik geleceğini belirleyecek kadar önemli olduğunu ifade ettiği yeni kurulan Muhammara limanı İran'a terk edilerek, hem ekonomik anlamda bir zarara neden olunuyor, hem de Erzurum Anlaşması delinerek bundan sonra Osmanlı'nın bu anlaşmada elde etmiş olduğu diğer kazanımların da tartışılır hale getirilmesi sağlanmış oluyordu.

İbrahim Hakkı Paşa, geri kalan konuların zaten hükümet nezdinde daha önceden de İngiliz muhtırasına uygun olarak kabul gördüğünü hatırlatıyordu. Böylece Huveyze bölgesinde alınan ufak ve çok da önemi olmayan bir taviz karşılığı, Osmanlı Devleti İngiltere'nin muhtırasının tamamına yakınına kabul etmiş oluyordu. İngiltere ile parafe edilen bu beyanname, hükümet nezdinde Harbiye Nezareti'nce sunulan fikirlerin çok fazla dikkate alınmadığını göstermesi açısından da dikkat çekiciydi.

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında bu şekilde güney sınırının belirlenmesine yönelik anlaşma sağlanması Rusya'yı da harekete geçirmişti. Viyana sefiri Hüseyin Hilmi Paşa Sadaret'e gönderdiği³⁸⁶ mektubunda İran sınırında anlaşmazlık konusu olan noktaların La Haye Mahkemesine götürülmesini Rusya'nın artık kabul etmediğinden bahsederek “bu

³⁸⁵ *Aym vesika*, Lef 1.

³⁸⁶ BOA, *BEO A.VRK 772/32*, Lef 1.

işin uzatılmamasının bazı taraflardan şiddetle tavsiye” olunduğunu söylüyordu³⁸⁷. Zuhab konusunda Osmanlı’ya verilecek tavizler ile yetinmenin devlet çıkarlarına uygun olduğunu belirten Hüseyin Hilmi Paşa, zaten Osmanlı Devleti’nin geniş bir araziye sahip olduğunu ifade ederek “bu gibi işleri sürüncemede bırakarak yine tehlikeler ortaya çıkmasına neden olmanın akıl kararı” olmadığından söz ediyordu³⁸⁸. Viyana sefiri devletin öncelikle elinde bulunan araziye iyi idare etmesi gerektiğini vurgulayarak devletin, yüz sene önce elinden çıkmış olan araziye Osmanlı Devleti’nden “pek büyük kuvvetlere” karşı elde etmeğe uğraşacak halde olmadığını iddia ediyordu.

İngiltere ile Osmanlı-İran güney sınırını belirleyen söz konusu beyannamenin, 6 Mayıs’ta parafe edilmesinin ardından, yine Hakkı Paşa ve Edward Grey tarafından 29 Temmuz 1913 tarihinde imzalandı.

Beyannamenin taraflarca imzalanmasının ardından tasdik edilmesi süreci başladı. Beyanname ve buna ek olarak İngiltere Hariciye Nezaretince hazırlanan sınır haritalarının kopyaları Londra sefareti vasıtasıyla Hariciye Nezareti’ne gönderildi. Hakkı Paşa, sözü edilen haritaların ve padişah tarafından, beyannamenin onaylandığına dair hazırlanan tasdiknamenin (tasdikname-i hümayun) beyannameye eklenerek İngiltere ile teati edilmek üzere kendisine gönderilmesini Hariciye Nezareti’nden talep etti³⁸⁹. Hariciye Nezareti de Hakkı Paşa’nın bu talebini Sadaret’e ilettili³⁹⁰. Bunun üzerine 19 Ağustos günü toplanan Meclis-i Vükela, Edward Grey ile Hakkı Paşa arasında imzalanan beyanname içeriğini münasip görerek bunun Londra’da teati edilebilmesi için gereken tasdiknamenin düzenlenmesine ve Londra sefaretine yollanmasına karar verdi³⁹¹. Bu toplantıda hazırlanan ve konuyu uygulanması için Hariciye Nezareti’ne havale eden irade³⁹² de ayrıca Londra sefareti vasıtasıyla Hakkı Paşa’ya gönderilecekti.

Hükümetten çıkan bu karar doğrultusunda aynı gün Divan-ı Hümayun’da beyanname için gerekli tasdikname hazırlandı³⁹³. Söz konusu tasdikname Padişah tarafından onaylanıp

³⁸⁷ *Aynı vesika*, Lef 3.

³⁸⁸ *Aynı vesika*, Lef 3.

³⁸⁹ BOA, *HR.SYS* 113/23, Lef 1.

³⁹⁰ BOA, *HR.SYS* 113/13, Lef 2 ve BOA, *İ.MM* 1331.N.17/4, Lef 7.

³⁹¹ BOA, *İ.MM* 1331.N.17/4, Lef 8.

³⁹² *Aynı vesika*, Lef 10.

³⁹³ Tasdikname aynen şu şekildeydi: “Biz ki bi-lutfihi’l-müvellî Türkistan ve şamil olduğu memalik ve buldanın Padişahı es-sultan ibni’s-sultan el-sultan Muhammed Han ibn-i el-sultan el-gazi Abdülmecid Han ibn-i el-sultan el-gazi Mahmud Hanız. İşbu tasdikname-i hümayunumuzla beyan ve i’lan ederiz ki Hükümet-i Seniyyemle İran Devletine aid araziye tefrik eden hatt-ı hududun cenub kısmının suret-i kat’iyede ta’yini için murassa’ -i osmani ve mecidi nişanlarını haiz ve hamil olan işbu Sadrazamımız düstur-ı mükerrerem ve muazzam müşir-i mufahham

mühürlendikten sonra Sadaret'e iade edildi³⁹⁴. Tasdikname Sadaret'e sunulmasının³⁹⁵ ardından Hakkı Paşa'ya gönderildi³⁹⁶. Fakat tasdiknameye eklenerek onaylanması gereken dört parça haritanın Londra'ya gönderilmesi unutulmuştu. Bunun üzerine Hakkı Paşa, yolladığı bir telgrafla sözü edilen haritaların da aynı usulde tasdiknameye eklenerek onaylanması gereğini ifade ederek tasdiknameyi, tamamlandıktan sonra iade edilmek üzere Hariciye Nezareti'ne gönderdi³⁹⁷. Durumun Sadaret'e iletilmesinin ardından³⁹⁸ haritalar Hakkı Paşa'nın isteği doğrultusunda onaylanarak³⁹⁹ Londra sefaretine iade edildi⁴⁰⁰. Fakat çıkan bu aksilikler sonucu harita ve tasdiknameler Hakkı Paşa'nın eline ancak Kasım ayının başında geçmişti. Gerekli evrakların Hakkı Paşa'nın eline ulaşmasının ardından Edward Grey ve Hakkı Paşa daha önce imzalamış oldukları beyannamenin tasdiknamelerini teati etmek üzere Londra'da bir araya geldi. Tasdiknameler, karşılaştırılmak suretiyle aynı içeriklere sahip olduklarının belirlenmesinin ardından imzalanıp mühürlenerek 11 Kasım'da teati edildi⁴⁰¹. Tasdiknamelerin teatisi akabinde İngiltere Kralının tasdiknamesinin Bâbîlî'ye ulaştırılmasıyla beyanname geçerlilik kazanmış oldu⁴⁰².

İngiltere hükümeti ile İran sınırının güney kesimi hakkında anlaşmaya varılmasının ve beyannamenin parafe edilmesinin ardından sınırın kuzey kısmı da Rusya ile kararlaştırılmış ve Zuhab hakkında İngiltere ve Rusya'nın arabuluculuğuna karar verilmişti⁴⁰³.

Sınırın bu şekilde halledilmesinden sonra, bir yandan beyannamenin tasdik edilmesi için çalışmalar sürerken bir yandan da fenni bir komisyon kurularak bu komisyona atanan memurlar tarafından sınırın kesin olarak belirlenerek işaretlenmesi kararlaştırılmıştı. Daha Osmanlı Devleti ve İran arasında resmi bir anlaşma imzalanmadan kurulacak fenni komisyon ve buraya atanacak üyeler tartışılmaya başlanmıştı. Böylece Harbiye ve Hariciye nezaretleri,

ve muhterem nizam el-mealim vezir-i fatanet semirim Hakkı Paşa edamellahu-teala iclalehu ile İngiltere hükümet-i fehimesi Hariciye Nazırı Sir Edward Grey beyenlerinde zirde muharrir beyanname bil-müzakere kararlaştırılmıştır.

Balada aynen münderic olunan beyanname Meclis-i Vükelamız kararı ile led-el-arz hatime taraf-ı eşref-i Şahanemden kabul ve tasdik kılınmış olduğunu mübeyyen işbu tasdikname-i hümayunum isdar ve İngiltere hükümet-i fehimesine i'ta kılına tahriren fi-el-yevm". BOA, *BEO Nâme-i Hümayun (A.DVN.NMH)* 37/6.

³⁹⁴ BOA, *İ.HR* 1331.L.01.

³⁹⁵ BOA, *MV* 231/176; BOA, *HR.SYS* 113/13, Lef 3.

³⁹⁶ BOA, *HR.SYS* 113/13, Lef 1.

³⁹⁷ BOA, *HR.SYS* 113/12, Lef 5.

³⁹⁸ *Aynı vesika*, Lef 6.

³⁹⁹ BOA, *BEO A.DVN.NMH* 37/6.

⁴⁰⁰ BOA, *HR.SYS* 113/12, Lef 7.

⁴⁰¹ *Aynı vesika*, Lef 1-2.

⁴⁰² İngiltere Kralının tasdiknamesi Sadaret'e sunulardan ardından Divan-ı Hümayun Dairesinde saklanmasına karar verildi. *Aynı vesika*, Lef 9.

⁴⁰³ BOA, *HR.SYS* 702/1, Lef 233.

tarafarca gönderilecek olan memurların önce İstanbul'da buluşması ve bu şekilde daha sonra hareket etmeleri öngörülen noktalara gönderilmelerinin uygun olacağına karar verdi. Harbiye Nezareti, arabulucu devletlerin memurlarının İstanbul'a ulaşip ulaşmadıklarının ve hareket noktalarının kendisine bildirilmesini Hariciye'den ayrıca talep etti⁴⁰⁴. Hariciye Nezareti cevabında, fenni komisyona atanacak Osmanlı üyelerinin belirlenmekte olduğu ve sınır hattı hakkındaki esas müzakerelere bitmiş gözüyle bakılabileceği Rusya ve İngiltere sefaretlerine bildirildiğinden⁴⁰⁵ bu devletlerce tayin edilecek memurlar hakkında kendilerine bir yazı gelmesi durumunda bu memurların isimleri ve buluşma noktaları hakkında Harbiye Nezareti'ne de bilgi verileceğini beyan etmişti⁴⁰⁶.

Böylece oluşturulacak fenni komisyonda görevlendirilecek Osmanlı üyeleri belirlenmeye başlandı. Öncelikle kuzey ve güney olmak üzere iki fenni komisyon oluşturulması düşünüldüğünden görevlendirilen adaylar da buna göre belirlenmişti. Fenni komisyona önce Harbiye Nezareti tarafından atanan üyeler belli oldu. Kuzey komisyonunun başkanlığına, daha önce sınır meselesiyle çeşitli defalar meşgul olmuş olan Erkan-ı Harb Kaymakamı Behçet Bey atanmıştı. Komisyonda ayrıca üye sıfatıyla Erkan-ı Harb Binbaşı Aziz Samih Bey, topoğraf sıfatıyla Yüzbaşı Seyid Bahri ve Salih efendiler, Süvari Mülazımı Nüzhet bey ve bir adet de askeri doktor bulunmaktaydı. Güney komisyonu başkanlığına ise Erkan-ı Harb Miralay Cevdet Bey uygun görülmüştü. Güney komisyonda ayrıca üye sıfatıyla Binbaşı Sabih Bey, topoğraf sıfatıyla Yüzbaşı Sabri ve Fehmi efendiler, Mülazım Halid Efendi ve yine bir adet askeri doktor bulunuyordu⁴⁰⁷. Harbiye Nezareti tarafından komisyona gönderilecek üyelerin belirlenmesinin ardından komisyona Hariciye Nezareti tarafından nezaretin Kalem-i Mahsus Birinci sınıf memurlarından Hasan Basri Bey atandı⁴⁰⁸. Harbiye Nezareti tarafından güney komisyonunun başkanlığına atanan Aziz Samih Bey'in Beyrut Jandarma Alayı Kumandanlığına tayini nedeniyle komisyondaki görevine sınır sorunuyla daha önceden de meşgul olmuş olan Erkan-ı Harb Yüzbaşı Abdülhamid Bey'in atanmasına karar verilmişse⁴⁰⁹ de Osmanlı ile İran arasında imzalanan sınır protokolünden sonra komisyona atanan isimler arasında Aziz Samih Bey'in de bulunması bu düşünceden daha sonra vazgeçildiğini göstermekteydi.

⁴⁰⁴ *Aynı vesika*, Lef 246.

⁴⁰⁵ Durum ayrıca Tahran Sefaretine de bildirilmişti. *Aynı vesika*, Lef 249.

⁴⁰⁶ *Aynı vesika*, Lef 245.

⁴⁰⁷ Üyelerin isimlerinin bulunduğu yazıda ayrıca atanmış bu memurların atamaları yapılmadan önce nerelerde ve hangi görevlerde buldukları da belirtilmişti. *Aynı vesika*, Lef 183.

⁴⁰⁸ *Aynı vesika*, Lef 256.

⁴⁰⁹ *Aynı vesika*, Lef 259.

3. 1913 Osmanlı-İngiliz Beynamesinin Uygulanması: 1913 İstanbul Protokolü

Osmanlı-İran güney sınırının 29 Temmuz 1913'te Londra'da İngiltere ile kararlaştırılmasının ardından İngiltere ve Rusya sefaretleri Osmanlı Devleti'ne 18 Ağustos 1913 tarihinde gönderdikleri müşterek bir notayla⁴¹⁰ Osmanlı-İran sınırına dair o zamana kadar yapılmış olan yazışmalarla kararlaştırılan esasları kısaca tekrar ettiler⁴¹¹. Osmanlı Devleti de, bu müşterek notalara 23 Eylül 1913'te yolladığı cevabi bir notayla aynı içerikte bir cevap verdi⁴¹². Bu şekilde bu üç devlet sınır sorununun çözümü üzerinde mutabakata varmış oluyordu. Bunun üzerine İngiltere, girişimlerde bulunarak sürüncemede kalan Osmanlı-İran sınır sorununun çözümlenmesi konusunda İran'ı ikna etti.

Osmanlı, İngiliz, Rus yetkililer İstanbul'da buluşarak müzakerelere başladılar. Zuhab bölgesi sınırının tartışıldığı bu müzakerelere İran katılmamış ve dolayısıyla söz konusu bölge hakkında bizzat bir iddiada da bulunmamıştı. İran hükümeti sadece, zaman zaman Tahran'daki İngiliz sefiri tarafından müzakereler hakkında bilgilendiriliyordu. Bunun nedeni, İran'ın bizzat kendi girişimleriyle sağlayabileceğinden çok daha fazlasını aracı güçlerin müdahalesiyle elde edebileceğine dair İran hükümetinde hakim olan kanaat idi. İran hükümetindeki bu kanaate güvenen İngiltere ve Rusya da, Osmanlı Devleti'nin, önerilen sınır hattını kabul ettiğini açıklamasına kadar İran'la daha fazla iletişime geçilmemesine karar vermişti. Aracı devletler, önce Osmanlı Devleti'ni ikna edip sonra bu sınır tanımının tamamını kabul ettirmek üzere İran'a mutabakata varılan anlaşma metnini göndermeyi planlıyorlardı⁴¹³.

Böylece 27 Ekim 1913 tarihinde İngiltere ve Rusya tarafından İran hükümetine gönderilen müşterek notada İran hükümeti, Osmanlı Devleti ile yapılan anlaşmayı imzalamaya ve sınır üzerinde taviz vermeye çağırılıyordu. Müşterek notada ayrıca, anlaşmanın imzalanmasından sonra kurulacak fenni komisyona İran'ın da vakit geçirmeden delege atması talep ediliyordu. Bu notalara cevaben, her ne kadar İran hükümetinden Şattü'l-Arap üzerinde İran'ın egemenlik haklarının korunması gibi çeşitli istekler geldiyse de bu

⁴¹⁰ İngiltere ve Rusya'nın gönderdiği müşterek notalar için bkz. Schofield, *a.g.e.*, s.706-711.

⁴¹¹ BOA, *HR.SYS* 720/11, Lef 3.

⁴¹² BOA, *MV* 180/33.

⁴¹³ Kaikobad, *a.g.e.*, s.49.

talepler aracı devletler tarafından hasır altı edilerek anlaşma içerisinde yer almadı⁴¹⁴. Bu şekilde taraflar sınır konusunda anlaşmaya vararak, 17 Kasım 1913 tarihinde “İstanbul Protokolü” olarak da bilinen “Osmanlı-İran Sınır Belirleme Protokolü”ne imza attılar.

İstanbul Protokolü⁴¹⁵ Osmanlı-İran sınırının tanımlamasıyla başlıyordu. Protokolün devamında sınırın nihai güzergahının ne şekilde tayin edileceğine dair maddeler yer alıyordu.

⁴¹⁴ Aynı eser, s.50.

⁴¹⁵ İstanbul Protokolü'nün Şattü'l-Arap bölgesiyle ilgili kısımları şu şekildeydi:

“I. Huveyze kıtasından denize kadar olan tahdid-i hududa gelince ; hatt-ı hudud, Havrü'l-Düvel'in Havrü'l-Azim'den ayrıldığı Umm-Şir nam mahalden bed' eder (başlar). Umm-Şir, Havrü'l-Muhaysin 31° 43` 29` arz derecesinde kain, Bisetin'in 9 mil şimal-i garbisinde Havrü'l-Azim ile birleştiği noktanın şarkında kaimdir. Umm-Şir'den itibaren hatt-ı hudud cenub-ı garbiye doğru tevcih eder ve “Azim” namıyla dahi ma'rif olub Şuayib'in biraz şimal-i garbisinde kain bulunan ufak bir gölün münteha-yı cenubisinde 45° tul derecesine vasil olur. Bu noktadan itibaren hatt-ı hudud 31° arz derecesine kadar bataklık boyunca cenuba doğru devam ederek burasını Köşk-i Basri mevkiini Osmanlı arazisinde bırakacak surette bu mevkiin şimal-i garbisinde bir noktaya kadar şarka doğru ve doğruca takib eder.

Bu noktadan sonra hatt-ı hudud, Nehr-i Daici ile Nehr-i Ebu'l-Arabeyr arasında kain bir noktada Hain kanalına kadar cenuba gider ve Hain kanalının Nehr-i Naziliye mansabında Şattü'l-Arab'a iltihak ettiği noktaya kadar bu kanalın hatt-ı miyah-i vüstasını takib eyler.

Bu noktadan itibaren hudud, Şattü'l-Arab mecrasını denize kadar takib ederek nehir ile nehirdaki adaların kaffesini atiyü'z-zikr şerait ve istisnaat ile taht-ı hakimiyet-i Osmaniye'de bırakır:

a) 1. Muhalla adası ve işbu ada ile Şattü'l-Arab'ın sahil-i yesarı (İran'a aid Abadan sahil) arasında bulunan iki ada

2. Şatet ile Muaviye arasındaki dört ada ve Menkuhi önünde kain olub cümlesi Abadam adasının tevabiinden bulunan iki ada

3. El-yevm mevcut olan veyahud mevcut olmayıp da teşekkül edebilecek ve suların cezir halinde bulunduğu zaman Nehr-i Naziliye'nin mansab cihetine doğru ve Abadan adasına veya İran toprağına ittisal peyda edecek olan her bir adacık İran'a aiddir.

b) Muhammara yeni limanı ile mersa-yı Karun nehrinin Şattü'l-Arab ile birleştiği noktanın menba' ve mansab cihetlerinde Erzurum Muahedenamesi'ne tevfiken İran'ın taht-ı hükmünde bulunmakta devam edecek ve bu cihet hükümet-i Osmaniye'nin nehrin bu kısmını isti'mal hususundaki hakkını iskat edemeyeceği gibi, İran'ın hüküm ve nüfuzu nehrin mersa haricinde kalan aksamına şamil olamayacaktır.

c) Şattü'l-Arab'ın İran sahilinde sayd-ı mahi icrası (balık avlama) hususunda mevcut olan hukuk ve usul ve adâta hiçbir nakısa-ı iras (engel) olunmayacak ve sahil kelimesi suların cezri halinde sahil ile birleşecek olan karaları dahi ihtiva eyleyecektir.

d) Devlet-i Osmaniye'nin hüküm ve nüfuzu, İran sahilinin med vuku'undan veya diğer esbab-ı arızadan naşi muvakkaten su altında kalabilecek olan aksamına şamil olamayacağı gibi, İran'ın hüküm ve nüfuzu dahi cezir halinde suların sath-ı tabiisini aşarak muvakkaten veya kazaen meydana çıkacak olan araziye şamil olamayacaktır.

e) Muhammara şeyhi, arazisi-i Osmaniye'deki hukuk-ı tasarrufiyesinden, kavanin-i Osmaniye'ye tevfiken istifadeye devam edecektir.

İşbu beyanname tesis ve ta'yin olunan hatt-ı hudud, melfuf harita üzerinde sürh ile gösterilmiştir.

Hududun salifü'z-zikr güzergahta tafsil olunmayan aksamı Erzurum Muahedenamesi'nin üçüncü maddesi hükümlerine tevfiken statüko esaslı üzerine ta'yin kılınacaktır.

II. Hatt-ı hudud, dört hükümet komiserlerinden mürekkeb olan tahdid-i hudud komisyonu ma'rifetiyle mahallerinde ta'yin ve işaret olunacaktır.

Her bir hükümet işbu komisyonda bir komiser ile bir komiser muavini bulunduracak ve komiser muavini icabı halinde komisyonda komiserin yerine kaim olacaktır.

III. Tahdid-i hudud komisyonu uhdesine tevdi' edilmiş olan vazifenin ifasında:

Evvela işbu protokol ahkâmına,

Saniyen işbu protokole merbut bulunan tahdid-i hudud komisyonunun “nizamname-i dahilisi”ne tevfi-i harekete mecbur olacaktır.

IV. Hududun filan veya falan kısmının güzergahı hakkında komisyonca ihtilaf-ı efkar vuku'u halinde Osmanlı ve İran komiserleri kendi noktalarını havi olarak bir fezleke tahrir ederek bunu kırk sekiz saat zarfında Rus ve İngiliz komiserlerine tevdi' edecekleri ve işbu komiserler suret-i hususiyede akd-ı ictima' ederek mesail-i

münaza'ün-fiha hakkında ita-yı hüküm ve karar eyleyecekler ve kararlarını Osmanlı ve İran komiserlerine bildireceklerdir. Bu karar ictima'-ı umuminin zabıtnamesine derc edilecek ve hükümat-ı erba'nın cümlesince mecburiü'l-icra ad olunacaktır.

V. Hududun bir kısmı tahdid edilir edilmez bu kısım suret-i kat'ide ta'yin edilmiş ad olunacak veya bilahare tedkik veya tashih olunamayacaktır.

VI. Ameliyat-ı tahdidiye ilerkekidke hükümet-i Osmaniye ile İran hükümeti hudud üzerinde karakollar tesis etmek hakkını haiz olacaklardır.

VII. Şurası mukarrardır ki hükümet-i İraniye canibinden 28 Mayıs 1901 ve 9 Safer 1319 tarihli mukavelename ile William Knox d'Areı ita olunan ve el-yevm (işbu protokolün (b) işaretli melfufunda mukavelename diye yad olunan) mukavelename-i mezkurun dokuzuncu maddesi ahkamına tevfikeyn merkezi Londra'da "Winchester House"da bulunan "Anglo-Persian Oil Company Limited" kumpanyası tarafından işletilen imtiyaz, işbu protokol ile (b) işaretli melfufun ahkamı vechle İran canibinden Devlet-i Osmaniye'ye devr ü ferağ olunan arazinin her tarafında tamamıyla meri' ve cari olacaktır.

VIII. Hükümet-i Osmaniye ile İran hükümeti komisyon tarafından tanzim olunan tahdid-i hudud haritasının ve bir de komisyonun nizamname-i dahilisinin on beşinci maddesinde musarrah beyanname tercümesinin suretlerinden hudud üzerindeki memurinin miktar-ı kafi tevzi' edeceklerdir. Ma'mafih şurası mukarrardır ki yalnız Fransızca metin mu'teber ve ma'mulü'n-bih olacaktır.

"A" işaretli melfuf

Osmanlı-İran tahdid-i hudud komisyonu nizamname-i dahilisi

1. Mevki-i şahsileri ne olursa olsun dört komiser tamamen ayn-ı hukuk ve imtiyazatı haiz olacaklardır.

Komisyonun ictima'atuna komiser tarafından bil-münavebe riyaset edeceklerdir. Gerek komiser muavinlerinin kendi beynlerindeki münasabatda ve gerek ayn-ı vezaifi ifa etmekte olan komiserlerin aza-yı sairesi beynindeki münasabatda müsavat-ı kamileye dair aynı prensib tatbik edilecektir.

2. 1869-1870'de hükümet-i Osmaniye ile İran hükümetine tebliğ olunan müttehid haritanın nüsha-ı asliye-i sahihası tahdid-i hudud için topografyaca esas ittihaz olunacaktır.

3. Bir hastalık veya diğer bir sebep zuhuru takdirinde komisyon azasından her biri komisyonda vekaleten muavinini hazır bulundurabilecek ve bu halde muavin-i müma-ileyh vekalet eylemekte olduğu komisyon azasından birinin haiz bulunduğu hukukun kafesini haiz olacaktır.

4. Komisyon lisan-ı resmisi Fransızca olacaktır.

5. Komisyon mahallerinde icra olunan ameliyat-ı tahdidiyenin netayicini tedkik için haftada bir defa veya inde'l-lüzum daha ziyade ictima' edeceklerdir.

Her ictima'da bir zabıt varakası tutulacak ve bu zabıt varakası ictima'-ı atinin bidayetinde kıraat edilecek ve komisyon azasınca ale'l-usûl tasdik olunduktan sonra onlar tarafından imza kılınacaktır. İşbu zabıt varakaları gerek hudud işaretlerinden her biri ve gerek hudud hakkında tarif-ı müfsileyi ihtiva edeceklerdir.

Hatt-i hudud suret-i kat'iyede kararlaştırıldıktan komisyon azası tarafından sah keşide edilecek olan müttehid harita üzerinde perder-pey irae edilecektir.

6. Komisyon zabıt varakalarının tahrir ve tanzimine ve komisyonun tevdi'ini muvafık göreceği vezaif-i sairenin ifasına memur edilecek olan kalemin vezaifi hakkında tertibat ve tedabir-i lazımeyi icra eyleyecek ve kalem erkanı komisyonun ictima'tında hazır bulunacaktır.

7. Zabıt varakalarının suretleri komisyon azası tarafından vakt-i münasibinde hükümet-i matbualarına tebliğ eyleyecektir.

8. Tesis ve inşa edilecek hudud işaretlerinin mahiyeti komisyon tarafından kararlaştırılacak ve bunların tesis ve inşası için ihtiyar olunacak masarif hükümet-i Osmaniye ile İran hükümeti tarafından münasefeten deruhde edilecektir. Masarif-ı inşaiye her menzil için komisyon tarafından takribi olarak ta'yin edilecek ve ta'yin olunan meblağ bilahare hükümet-i Osmaniye ile İran hükümetinin komisyonundaki azası tarafından münasefeten tediyeye kılınarak dokuzuncu maddede musarrah tali komisyonların teftiş ve murakabeleri tahtında sarf-ı edilecektir. Komisyon masarif-ı vaka'nın iki hükümet beyninde suret-i kat'iyede tevzi' için bir hesap tutacaktır.

9. Komisyon, hudud işaretlerinin vaziyeti suret-i kat'iyede ta'yin edildikçe bunların inşasına nezaret için bir tali komisyon teşkil edecektir. Gerek bu tali komisyon azası ve gerek komisyon memurini meyanında intihab edilmek üzere la-ekal iki azadan mürekkeb olacak ve tali komisyon tarafından kendi vezaifi hakkında tanzim edilecek mufassal bir zabıtname sürat-i mümkinine ile komisyona ita edilecektir.

Bu rapor komisyonun zabıtnamesine derc olunacaktır. Tali komisyon daimi olarak teşkil edilebilecektir.

10. Komisyon hükümat-ı erbaa'nın heyet-i umumiye halinde ictima' edecek olan dört azası tarafından vezaifi tasvib ve tasdik edilmek kayd-ı ihtiyarisi tahtında olarak lede'l-hace şerait-i anife dairesinde suret-i mahsusada bir takım tali komisyonlar teşkil edilebilecektir.

11. Komisyon azasınca kendi maiyyet memurlarının tezyidi muvafık görüldüğü takdirde iktiza-yı hale göre hükümet-i Osmaniye'nin veya İran hükümetinin komisyonundaki azasından biri hükümet-i mahalliye nezdinde teşebbüs-ı lazıme icrasını deruhde eyleyecektir.

Ayrıca protokole dahil olan “A” işaretli ekte Osmanlı-İran sınırın nihai güzergahının belirlenmesi için oluşturulacak olan sınır belirleme komisyonunun dahili nizamnamesi ve “B” işaretli ekte de Zuhab bölgesinde Osmanlı Devleti’ne geçen topraklar üzerinde “Anglo-Persian Oil Company Limited”ın haklarının korunmasına yönelik maddeler bulunmaktaydı.

İstanbul Protokolü’nün Osmanlı-İran sınırını zikreden bölümünde, sınırın güney kısmını Osmanlı ve İngiltere arasında belirleyen 29 Temmuz 1913 tarihli beyannameye hemen hemen sadık kalınmıştı. Sadece güney sınırının tanımlandığı bölümün bir yerinde 29 Temmuz tarihli beyannameye “Bu noktanın hatt-ı hudud Şattü'l-Arab’a kadar cenuba giderek Nehr-i Daici ile Nehr-i Ebu'l-Arabeyr arasında kain bir noktada Hain Kanalı ile telakki ettiği noktaya iltihak eyler” şeklinde ifade edilen güzergah, İstanbul Protokolü’nde “Bu noktadan sonra hatt-ı hudud, Nehr-i Daici ile Nehr-i Ebu'l-Arabeyr arasında kain bir noktada Hain kanalına kadar cenuba gider ve Hain kanalının Nehr-i Naziliye mansabında Şattü'l-Arab’a iltihak ettiği noktaya kadar bu kanalın hatt-ı miyah-i vüstasını takib eyler” ibaresiyle belirtilmişti.

Sınırın nihai olarak belirlenmesi için dört devletin delegelerinden oluşan karma bir fenni komisyon oluşturulmasını öngören ve sınırın nihai güzergahının ne şekilde tayin edileceği hakkındaki esasların açıklandığı bölümde ise İngiltere ve Rusya lehine verilmiş ciddi tavizler bulunuyordu. Anlaşmanın dördüncü maddesine göre, sınırın bir kesimiyle ilgili Osmanlı ve İran komiserleri arasında bir anlaşmazlık çıkması durumunda bu komiserlerin kendi görüşlerini yansıtan bir fezlekeyi kırk sekiz saat içinde Rus ve İngiliz komiserlerine vermeleri gerekiyordu. Bunun üzerine İngiliz ve Rus komiserler özel olarak toplanarak anlaşmazlık konusu olan sorun hakkında hüküm ve karar vererek Osmanlı ve İran komiserlerine bildireceklerdi. İki aracı devletin vermiş olduğu bu kararın itirazı olmayacak ve uygulanması zorunlu addedilerek tutanaklara geçirilecekti. Anlaşmanın bu maddesi Osmanlı

Komisyon azasından her biri mahiyetindeki adamlarıyla birlikte hududdan serbestce geçecektir.

12. Komisyon tebdil-i mekana aid hususâtı müttefiken kararlaştıracaktır. Mamafih komisyon azasından her biri mümkün olduğu kadar komisyonun hareketına imtisal etmek şartıyla kendi ikametine mahsus olan mahalli intihab edecektir.

13. Komisyon ahval-i havaiyeye müstenid esbabdan veya esbab-ı saireden dolayı hududun bir kısmının tahdidini muvakkaten tehir etmek hakkını haiz olacak ve bu babdaki karar ekseriyet-i ara ile itihaz edilecektir.

14. Komisyon vezaifinin tamamıyla ikmalini müteakib azanın kaffesi tarafından imza olunan ikinci maddede mezkur harita suretleri sür’at-i mümkünine ile tevafuk ve ihzar ve ber-vech-atı tevzi’ edilecektir:

Komisyonunda memur bulunduran hükümetlerden her birine birer suret Tahran’daki Devlet-i Osmaniye sefiri ile Rusya ve İngiltere sefirlerinden her birine birer suret Dersaadet’teki İngiltere, İran ve Rusya sefirlerine birer suret.

15. Komisyon azası tarafından hududa aid marü’z-zikr harita dört devlete ita olunmakla beraber aynı zamanda hududun mufassalan tarifini mübeyyin bir beyanname dahi ita edilecek ve işbu tarifname komisyonun zabıtnamelerinde münderic tarifnameye harfiyen tevafuk eyleyecek ve dört komiserin imzalarını muhtevî bulunacaktır”.

ve İran arasında çıkan bir anlaşmazlığın İngiliz ve Rus komiserlerin keyfine göre çözülmesi anlamına geliyordu. Üstelik sınır Osmanlı ve İran devletlerine ait olmasına rağmen sanki bu devlet karar alıcı olmaktan çıkarılarak sınırın belirlenmesinde seyirci rolüne indirgeniyordu.

Anlaşmanın “B” işaretli ekine atıfta bulunan altıncı maddede ise Zuhab bölgesinde kendisine kazandırılan araziler karşılığında Osmanlı Devleti, İngiltere’ye, burada daha önce kazanmış olduğu petrol anlaşmalarını eskisi gibi devam ettirme imtiyazını vermiş oluyordu.

İstanbul Protokolü’nün imzalanmasının hemen sonrasında devletler protokol uyarınca oluşturulacak fenni komisyona tayin edilecek üyeleri kararlaştırmaya başladı. Zaten Osmanlı hükümeti içerisinde protokolün imzalanmasından önce güney ve kuzey olarak iki bölümden oluşacağı tasarlanan fenni komisyona atanacak üyeler hemen hemen belli olmuştu. İstanbul Protokolü’nün imzalanmasının ardında da hükümet içinde komisyonda görevlendirilecek isimler üzerinde tartışmalar devam etti.

Protokolde devletlerin fenni komisyona birer komiser ile birer komiser muavini tayin etmeleri kararlaştırılmıştı. Hariciye Nezareti, Sadaret’e bir yazıyla güney komisyona Erkan-ı Harbiye binbaşlarından Aziz Samih Bey’in komiser ve Basri Bey’in de komiser muavini olarak atanmalarının uygun görüldüğünü bildirdi. Durum Sadaret tarafından da onaylanırsa bu isimler ilgili hükümetlere bildirilerek Harbiye Nezareti’ne de haber verilecekti⁴¹⁶. Fenni komisyonun kuzey ve güney olmak üzere iki kısımdan oluşması planlandıysa da daha sonra bundan vazgeçilerek tüm sınır için bir komisyon oluşturulmasına karar verildi⁴¹⁷. Bu durumun

⁴¹⁶ BOA, *HR.SYS* 702/1, Lef 260.

⁴¹⁷ Fakat daha Osmanlı ve İran devletleri arasında protokol imzalanmadan önce Osmanlı hükümeti içerisinde fenni komisyon ve buraya atanacak üyeler tartışılmaya başlanmıştı. Protokolün imzalanmasından önce fenni komisyonun kuzey ve güney olarak iki kısımdan oluşması planlanıyordu. Dolayısıyla da protokol öncesi fenni komisyona atanan Osmanlı üyeleri kuzey ve güney olarak iki kısım şeklinde atanmıştı. Fakat İstanbul Protokolü’nün imzalanmasının ardından bu görüşten vazgeçilerek benimsenen tüm sınır hattı için tek bir komisyon oluşturulması fikri, Osmanlı tarafından daha önce bu komisyonlara üyeler atanmış olması bakımından sorunlara yol açtı.

Nitekim kuzey ve güney komisyon üyelerinin belirlenmesinden tüm sınır hattı için tek bir fenni komisyon oluşturulmasının kararlaştırılmasına kadar üç aylık bir zaman dilimi geçmişti. Bu süre zarfında belirlenen isimler komisyon adına çalışmalarda bulunmuş fakat komisyonun teke indirilmesi sonucu görevlerine son verilmişti. Bu üyelerin görevleri doğrultusunda sarf etmiş oldukları masrafların devlet tarafından karşılanması gerekiyordu. Önceden komisyona tayin edilerek daha sonra atanmasından vazgeçilen Erkan-ı Harbiye yüzbaşlarından Mesud Bey komisyon çalışmaları için yapmış olduğu harcamalar yüzünden yüklü miktarda borçlanmıştı . Ayrıca daha önce fenni komisyonun güney kısmının başkanlığına atanmış olan Erkan-ı Harbiye Kaymakam Reisi Behçet Bey de görevini yerine getirmek üzere Erzincan’dan İstanbul’a gelmiş ve diğer komisyon üyeleriyle buluşmak üzere hazırlıklarda bulunmak için burada üç ay kadar ikamet etmişti. Behçet Bey bu süre zarfında görevini yerine getirmek için çeşitli harcamalarda bulunarak borçlu duruma düşmüştü. Böylece bu gibi nedenlerle zarar gören eski komisyon üyelerinin zararının tazmin ve borçlarının temin edilmesi için gerekli miktarda ücret ödenmesine karar verildi. Hükümet bu paranın ödenmesini “muvafık-ı ma’delet (adalet, hakkaniyet)” olarak görüyordu. Bunun için önce Dahiliye tertibatından kaynak aktarılması düşünülmüşse de nezaretin bu fondan istenen paranın karşılanamayacağını belirtmesi üzerine Harbiye nezaretine bağlı tahkikat-ı

ortaya çıkmasının ardından Harbiye Nezareti tarafından, fenni komisyona başkan sıfatıyla Erkan-ı Harbiye binbaşı Aziz Samih Bey'in yanı sıra üye sıfatıyla da Erkan-ı Harbiye yüzbaşlarından Abdülhamid Bey'in atanmasını teklif etti. Harbiye Nezareti ayrıca, fenni komisyon üyelerinin görevlerine başlayabilmeleri için Sadaret'ten gerekli yetki belgesi ve komisyonun görevleri hakkındaki talimatnamenin kendilerine gönderilmesini de talep etti⁴¹⁸. Tüm sınır için tek bir fenni komisyon kurulması kararı ve Harbiye Nezareti'nin bu komisyon için teklif ettiği adaylar Hariciye Nezareti'ne de bildirilmişti⁴¹⁹. Bunun üzerine Hariciye Nezareti cephesinden de komisyona Nezaretin Kalem-i Mahsus katiplerinden Hasan Basri Bey komiser muavini olarak tayin edildi. Böylece Sadaret, Hariciye ve Harbiye'nin ortak görüşleri doğrultusunda üç isim komisyonun Osmanlı tarafı üyeleri olarak atandı. Fenni komisyonun Osmanlı üyeleri olarak belirlenen bu isimler resmi bir yazıyla İngiltere, Rusya ve İran sefaretlerine de bildirildi⁴²⁰.

Osmanlı Devleti kendi üyelerini tesbit ettiği esnada Rusya da gönderdiği bir yazıyla fenni komisyona tayin ettiği üyeleri açıkladı. Rusya fenni komisyona İstanbul sefreti katiplerinden V. Minorsky'yi başkan, Bender-Buşir konsolos muavini D. Belayeff'i de komiser muavini olarak tayin etmişti. Rusya sefaretinden gelen yazıda ayrıca, Belayeff'in Muhammara'ya doğru yola çıktığı, Minorsky'nin ise en kısa sürede İstanbul'dan bu bölgeye hareket edeceği bildiriliyordu⁴²¹.

İngiltere de Rusya ile aynı gün komisyona atadığı isimleri Osmanlı hükümetine bildirdi. Fenni komisyona İngiltere tarafından, Girit Başkonsolosu A.C. Wratislaw komiser, Hindistan ordusu subaylarından yüzbaşı A.T. Wilson komiser muavini ve G.E. Hubbard da İngiliz komiserler nezdinde katip olarak atanmıştı⁴²². Fenni komisyonun İngiliz üyeleri birkaç gün içerisinde Basra'ya hareket edeceklerdi⁴²³.

Sınır sorunu öncelikle İngiltere, Rusya ve Osmanlı arasında kararlaştırılarak sınır tartışmalarına İran'ın daha sonra dahil edilmesi fenni komisyon üyelerinin atanmasına da yansımıştı. Sürecin işleyişine daha önceden vakıf olan üç devletin atayacağı üyeleri belirlemelerinden yaklaşık iki ay sonra İranlı üyeler ancak belirlenebilmişti. Tahran

şura (?) fonundan bu paranın karşılanması uygun görüldü . BOA, *Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti (DH.KMS)* 6/8, Lef 1-3.

⁴¹⁸ *Aynı vesika*, Lef 270.

⁴¹⁹ *Aynı vesika*, Lef 272.

⁴²⁰ *Aynı vesika*, Lef 271.

⁴²¹ *Aynı vesika*, Lef 269.

⁴²² *Aynı vesika*, Lef 278.

⁴²³ *Aynı vesika*, Lef 293.

sefaretinden gönderilen resmi yazıyla fenni komisyona İran tarafından, İtilaü'l-Mülk'ün başkan, Mansurü's-Saltana'nın komiser muavini, Muzaffer Han Salar-ı Muzaffer'in askeri üye, Mirza Abdürrezak Han'ın mühendis, Mirza Nasrullah Han Celilü'l-Mülk'ün katip ve Saidü'l-Etîbba'nın da doktor sıfatıyla tayin edildiği Hariciye Nezareti'ne⁴²⁴ bildirilmiş ve nezaret vasıtasıyla da Sadaret durumdan haberdar edilmişti⁴²⁵. İranlı delegeler hakkında ayrıca Osmanlı Dahiliye Nezareti, İran sınırında bulunan Erzurum, Van, Bağdat ve Basra Vilayetlerini de bilgilendirdi⁴²⁶.

Komisyunun çalışma masraflarının dışında sınırların tayin ve işaretlenmesinin de ekonomik boyutu vardı. Bu nedenle bir yandan komisyon delegeleri belirlenirken diğer taraftan da sınırın kesin olarak belirlenmesi için sınır hattına yerleştirilecek işaretlere dair masrafların ne şekilde karşılanacağı tartışılıyordu. İstanbul Protokolü'nün "A" işaretli bölümünün sekizinci maddesinde; sınıra yerleştirilecek işaretlerin şeklinin bölgeye hareket edecek komisyon tarafından tayin edilmesi ve inşaat masraflarının Osmanlı ve İran devletleri tarafından yarı yarıya ödenmesi yer aldığı gibi sınırın her kesimi için bu masrafların komisyon tarafından tahmin edilerek Osmanlı ve İran komiserleri tarafından komisyona teslim edilmesi öngörülüyordu. Ayrıca komisyon, sınır belirleme işinin bitiminde her iki hükümete düşecek miktarın paylaşılması için bir hesap tutacaktı.

Protokolün imzalanmasının hemen ertesi günü güney komisyonu başkanı Behçet Bey, sekizinci maddeye dayanarak sınır üzerinde inşa olunacak piramit şeklindeki işaretlerin masrafları için 500 liralık bir havalenin Bağdat Vilayetine gönderilmesini talep etmişti⁴²⁷. Sorun Sadaret ve Hariciye Nezareti arasında tartışıldığı sırada komisyon üyeleri değişerek komisyon başkanlığına Aziz Samih Bey getirildi. Aziz Samih Bey de göreve gelişinin ardından yazdığı bir yazıyla söz edilen meblağın bir an önce vilayete gönderilmesi talebini yineledi. Bunun üzerine Hariciye Nezareti, "acil" işaretli bir yazıyla konuyu Sadaret'e ileterek gerekenin yapılmasını istedi⁴²⁸. Sadaret de Hariciye Nezareti'nin talepleri doğrultusunda Maliye'ye başvurarak sözü edilen meblağın vilayete gönderilmesini sağladı⁴²⁹.

Bu arada anlaşmanın imzalanması ve komisyonun çalışmalara başlaması İran kamuoyunda da tartışılmaya başlanmıştı. Ulaşılan sonuçlardan rahatsız olanlar özellikle dış

⁴²⁴ BOA, *HR.SYS* 703/1, Lef 52.

⁴²⁵ *Aynı vesika*, Lef 51.

⁴²⁶ BOA, *DH.SYS* 11/8-6, Lef 4.

⁴²⁷ BOA, *HR.SYS* 702/1, Lef 265.

⁴²⁸ *Aynı vesika*, Lef 264.

⁴²⁹ BOA, *BEO Hariciye Nezareti Gelen Defterleri* 892, 317273.

müdahalelerden şikayet etmekte idiler. Daha önce Osmanlı-İran sınırının belirlenmesi için oluşturulmuş olan karma komisyonda da görev yapan eski Çetine sefirlerinden Sadreddin Bey buradaki görevinin sona ermesinin ardından 16 Haziran 1913'te Emin Bey'den boşalan Tahran sefirliğine getirilmişti⁴³⁰. İran'la olan sınır sorununda bu derece çözüme yaklaşıldığı kritik bir dönemde Tahran sefirliğine konuya bu derece vakıf bir kişinin getirilmesi meyvelerini veriyordu. İstanbul Protokolü'nün imzalanmasından yaklaşık bir hafta sonra İran'ın "Berk" gazetesinde çıkan ve Rusya, İngiltere ve İran devletlerine karşı sert ve ciddi eleştirilerde bulunan baş makale Tahran sefiri Sadreddin Bey tarafından dikkat çekici bulunarak Hariciye Nezareti'ne gönderildi⁴³¹.

Sözü edilen yazı, 23 Aralık 1913 tarihinde "Berk" gazetesinde, " 'Biz ve Osmanlılar' İstanbul mukavelenamesi münasebetiyle" başlığıyla yayınlanmıştı. Baş makalede, son olarak alınan haberlere göre Osmanlı-İran sınır sorununun İngiltere ve Rusya'nın da müdahil olduğu bir şekilde kararlaştırıldığı belirtilerek tarafların kesin bir biçimde soruna son vermek amacıyla bir mukavele imzaladıkları yer almaktaydı. Yazıda, bu kadar önemli bir meselenin bu kadar hızlı ve İran hükümetinin rızası alınmadan ve hatta hükümetin 16 Kasım tarihli notasına bile cevap verilmeden çözüme ulaşmasının asla beklenmediği vurgulanıyordu. Sorunun İran ile Sultan Mahmud arasında seksen sene önce imzalanan Erzurum Anlaşması'ndan beri belirsizliğini koruyan ve bir çok değişikliğe uğramış olan son derece önemli bir siyasi anlaşmazlık olduğu ifade edilen makalede, bu anlaşmazlığın 17 Kasım 1913'te iki devlet arasında imzalanan mukaveleye kadar devam etmiş olduğunun da altı çiziliyordu⁴³².

Gazete, Osmanlı ve İran arasındaki bu anlaşmazlığın çözümünde bu kadar geç kalınmasında iki devletin de çıkarı olmadığını aksine anlaşmazlığının çözümünün devletler arası dostluğu sağlamlaştıracağı gibi ayrıca anlaşmazlık konusu olan bölgelerde de düzen ve emniyetin sağlanarak buradaki aşiretlerin yatıştırılmasını garantiye almış olacağını savunuyordu. Makaleye göre, hem Osmanlı'nın hem de İran'ın çıkarlarına aykırı olan bu gecikme, iki İslam devletinin iyi niyet veya idarelerinin yokluğundan değil dış güçlerin ortaya çıkardığı güçlükler ve engellerden ileri gelmişti.

Makalenin devamında geçmişin kısa bir muhasebesi yapılıyordu. Makaleye göre Erzurum Anlaşması sınır hattını gayet başarılı bir biçimde belirlemişse de Savaşbulak,

⁴³⁰ BOA, *BEO Hariciye Nezareti Gelen Defterleri* 370, 313705.

⁴³¹ BOA, *HR.SYS* 702/1, Lef 283.

⁴³² *Aynı vesika*, Lef 284.

Rumiye, Muhammara ve Şattü'l-Arap gibi konularda sınırın kesin olarak çizilmesi için ayrıca bir komisyonun kurulmasına gerek duyulmuştu. Bu ihtiyaç dolayısıyla 1850 yılında ilk komisyon kurulmuş ve çalışmalarına başlamışsa da hiçbir neticeye ulaşamamıştı. O zamandan beri bu konuda sürekli tekrarlanan uzun müzakereler yapılmış ve İran Anayasal Devriminden kısa bir süre önce İhtişamü's-Salatana'nın başkanlığında bir komisyon daha oluşturulmuştu. Bu komisyon Hoy ve Rumiye taraflarından çalışmalarına başlayarak kuzey sınırının kesin bir biçimde çizimine yaklaşmışsa da gerek İran Devrimi gerekse diğer siyasi meseleleri yüzünden bu girişim de yarım kalmıştı. Gazeteye göre, İran'da iktidara gelen yeni hükümet sorunun halledilmesi için çeşitli girişimlerde bulunarak hem kuzey hem de güney sınırındaki devlet çıkarlarını göz önünde bulundurmuydu. Aynı zamanda Rusya da Osmanlı Devleti'nin yeni araziler elde edeceğinden ve kuzey sınırında askeri anlamda stratejik noktaları ele geçireceğinden korkarak sorunun Osmanlı lehine halledilmesi ihtimalinden rahatsızlık duymaktaydı. Osmanlı hükümeti ise sorunun çözümünü geciktirerek daha fazla toprak talebinde bulunmak arzusundaydı. Söz konusu üç devletin bu düşünceleri sorunun çözümünü geciktirmişti⁴³³.

Baş makalede, İran Devriminin başlamasından sonra Osmanlı Devleti'nin sınırın kuzeyindeki bazı noktaları işgal etmesinin İngiltere ve Rusya'yı harekete geçirdiği belirtilerek bu iki devletin Osmanlı'ya sınır meselesinin kurulacak karma bir komisyona havalesini kabul ettirdikleri hatırlatılıyordu. Makalede, sınır sorununun çözümü için İran hükümeti vasıtasıyla girişimde bulunmuş olması gerektiğinden bahsedilerek, İran hükümetinin ise konudan haberdar bile olmadığı vurgulanıyordu. Gazete, Rus ve İngiliz hükümetlerinin İran hakkında karar verme yetkisine sahipmiş gibi davrandıklarını belirterek halbuki İran hükümetinin bu devletlere böyle bir yetki vermediğini ifade ediyordu. İngiltere ve Rusya devletlerine karşı bu eleştirileri yönelten gazete, kendi hükümetlerini de korumadıklarını belirterek İran hükümetini memleketin hayati meselelerini ihmal ederek bunun yerine “park yapımıyla meşgul olmakla” suçluyordu⁴³⁴.

Makalede Reuters muhabirinin haberi kaynak gösterilerek, iki ay önce Tahran İngiliz ve Rus sefirlerinin İran hükümetine sınır sorunu hakkında görüş ve taleplerini bildirdiklerine yer veriliyordu. Gazete, İran hükümetinin meseleye doğrudan katılmadığı bu dönemde İstanbul Rus ve İngiliz sefirleriyle Osmanlı Devleti arasında sınır meselesinin kesin bir

⁴³³ Aynı vesika, Lef 284.

⁴³⁴ Makalenin bu noktasında Sadreddin Bey müdahalede bulunarak, “park” kelimesinden İran Hariciye Nazırı'nın da kardeşi olan Maliye Nazırı Kavamü's-Saltana'nın inşa ettirdiği hana ve bahçeye atıfta bulunulduğunu ifade ediyordu. Aynı vesika, Lef 284.

biçimde çözülmesi için karara varıldığını anımsatıyordu. Bunun üzerine İngiltere ve Rusya sefaretlerinin verdikleri muhtırayla Osmanlı ve İran devletlerinden yetki belgesi hazırlanmış bir temsilci tayin ederek bu temsilcinin Aralık ayında Muhammara'da toplanacak olan karma komisyona yollanmasını talep ettikleri ifade edilen baş makalede, İran hükümetinin bu muhtıraya 16 Kasım 1913'te verdiği cevapta Şattü'l-Arap'ta gemi ulaşımının serbestçe yapılması şartıyla bu öneriye rıza gösterebileceklerini bildirdiğinden bahsediliyordu. Bu cevabın akabinde Rusya ve İngiltere sefaretleriyle Osmanlı Devleti arasında bir mukavele imzaladıkları duyulmuştu. Baş makale, bu mukaveleye göre Osmanlı Devleti'nin kuzey sınırında bazı mevkiileri İran'a terk etmesi karşılığında güneyde Terukliye (?) nin Şatta ulaşan güney kesimi ve Berikan ile buna bağlı altı ada dışındaki tüm Şattü'l-Arap'a hakim olacağını ifade ediyordu. Gazetede ayrıca, Zuhab nahiyesinin Osmanlı hakimiyetine geçeceğinin ve Muhammara şeyhinin bütün emlak ve arazisi Osmanlı toprağı sayılmış olacağını da haber alındığını ilave ederek makaleyi noktalıyordu⁴³⁵.

İstanbul Protokolü'nün imzalanmasının üzerinden bir aya yakın zaman geçmesine rağmen protokolün Fransızca ve Türkçe nüshaları konuyu yakından takip eden ve içinde olan Harbiye Nezareti'ne ulaştırılmamıştı. Bunun üzerine Harbiye Nezareti, bir yazıyla söz konusu protokol nüshalarının gönderilmesini Hariciye'den istemişti⁴³⁶. Bu arada çeşitli sınır vilayetlerinden de aynı şekilde talepler Hariciye Nezareti'ne ulaşmaktaydı⁴³⁷. Hariciye Nezareti bu talepler üzerine Sadaret'e durumu açıklayıcı bir yazı gönderdi. Padişahın onayına sunulmuş olan İstanbul Protokolü Fransızca ve Türkçe nüshalarından sınırlı bir miktarı Tahran Sefareti ile Osmanlı-İran sınırında bulunan Osmanlı vilayetleri ve şebbenderliklerini bilgilendirmek üzere Hariciye Nezareti'ne önceden ulaştırılmıştı. Nezaret de, Bakanlar Kurulu kararlarına uygun olarak, bu protokol nüshalarının Matbaa-ı Amire'ye gönderilerek vilayetler, ordu kumandanlıkları ve nezaretlere dağıtılmak üzere basılmasını ve bu protokolün Divan-ı Hümayun'daki aslına eklenmiş olan haritaların çoğaltılması için bir Erkan-ı Harbiye subayının Divan-ı Hümayuna gönderilmesini Sadaret'ten talep ediyordu. Hariciye Nezareti ayrıca, durumun Harbiye Nezareti'ne bildirilmesi ve bu şekilde söz konusu haritaların kopyalanarak nüshalarının yine Matbaa-ı Amire'ye verilmek üzere kendilerine ulaştırılması taleplerini de sözlerine ekliyordu⁴³⁸.

⁴³⁵ Aynı vesika, Lef 284.

⁴³⁶ BOA, HR.SYS 705/1, Lef 153.

⁴³⁷ BOA, HR.SYS 703/1, Lef 55, 56, 57, 58.

⁴³⁸ Aynı vesika, Lef 125.

Hariciye Nezareti bundan birkaç gün sonra, Harbiye Nezareti'ne protokolünün sureti ve tercümesini ulaştırdı⁴³⁹. Hariciye Nezareti ayrıca, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği diğer bir yazıyla protokolün yeterli miktardaki nüshalarının gelen talepler üzerine sınırda bulunan vilayetler ve bu civardaki şebenderliklere gönderilmek üzere Dahiliye Nezareti'ne ve Tahran sefaretine ulaştırıldığını da bildirdi⁴⁴⁰. Sınırın kesin halinin komisyonun görevini tamamlamasından sonra meydana çıkacak olmasına rağmen Hariciye, komisyona havale edilen noktaların göz önünde bulundurulmadan tüm sınır boyunca sadece protokol uyarınca belirlenmiş yerleri gösteren bir harita hazırlanmasından yanaydı. Nezaret, çözümü komisyona havale edilmiş olan tabiiyeti belirsiz noktaların da çok fazla olmaması nedeniyle böyle bir haritanın mevcut sınır hattı hakkında bir dereceye kadar da olsa fikir verebileceği kanaatindeydi. Bu nedenlerle Hariciye, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesinde bu şekilde bir harita hazırlanarak bunun yeterli miktardaki nüshalarının gerekenlere ulaştırılmak üzere kendilerine gönderilmesini Harbiye Nezareti'nden talep etti⁴⁴¹.

Bir yandan İstanbul Protokolü, benimsenmesi amacıyla çeşitli noktalara gönderilirken diğer yandan da protokolün onaylanma süreci devam ediyordu. Hariciye Nezareti, Divan-ı Hümayun kaleminde kayıt işlemleri yapılmak üzere İstanbul Protokolü'nün tercümesini Sadaret'e gönderdi⁴⁴². Bundan birkaç gün sonra da, tasdik edildikten sonra Divan-ı Hümayun'da saklanmak üzere protokolün aslı Sadaret'e ulaştırıldı⁴⁴³. Bunun üzerine Meclis-i Vükela toplanarak İran sınırının kesin olarak belirlenmesi için hazırlanmış olan ve İstanbul'da imzalanan protokolü onayladı⁴⁴⁴. Ayrıca protokolün Fransızca aslı, Türkçe tercümesi ve haritalarının, tasdik süreci tamamlandıktan sonra yeterli sayıda nüshasının bastırılarak vilayetler, kolordu kumandanlıkları ve nezaretlere dağıtılmasına karar verildi. Meclis-i Vükela protokolün tasdik edilmesi için Divan-ı Hümayun'ca gereken muamelenin yapılması görevini de Hariciye Nezareti'ne havale etti⁴⁴⁵. Protokolün onaylandığına dair iradenin de 3 Şubat 1914 tarihinde çıkması üzerine⁴⁴⁶ Sadaret, Hariciye Nezaretine bir yazı göndererek alınan Meclis-i Vükela kararlarını bildirdi. Alınan bu kararlara uygun olarak protokol tercümesinin Divan-ı Hümayun'ca kayıt işlemlerinin yapıldığını belirten Sadaret, Hariciye Nezareti'nden protokolün çoğaltılan nüshalarının vilayetlere ve kolordu

⁴³⁹ BOA, *HR.SYS* 705/1, Lef 152.

⁴⁴⁰ *Ayn vesika*, Lef 154.

⁴⁴¹ *Ayn vesika*, Lef 154.

⁴⁴² *Ayn vesika*, Lef 129.

⁴⁴³ *Ayn vesika*, Lef 155.

⁴⁴⁴ BOA, *MV* 233/58.

⁴⁴⁵ BOA, *MV* 185/11.

⁴⁴⁶ BOA, *HR.SYS* 705/1, Lef 127.

kumandanlıklarına ulaştırılmak üzere Dahiliye ve Harbiye nezaretlerine göndermesini istedi⁴⁴⁷.

Bu arada sınırın nihai güzergahını belirleyecek olan komisyona atanacak üyelerin belirlenmesinin ardından, fenni komisyonun Basra yoluyla Muhammara'ya ulaşması ve buradan başlayarak sınır hattının belirlenmesine karar verilmişti.

Üyelerin belirlenmesinin ardından İngiltere, Londra sefaretine başvurarak Basra'ya hareket edecek olan İngiliz komisyon üyelerinin beraberlerinde bulundurdukları şahsi eşyalarıyla, çadır ve sınır belirleme işi için kullanılacak diğer malzemelerinin kontrol edilmeksizin gümrüklerden geçirilmesi ve bu konuda kendilerine kolaylık gösterilmesi için gereken emirlerin yollanmasını talep etti⁴⁴⁸. İngilizlerin bu başvurusunun ardından İran Hariciye Nezareti, İngilizlerle aynı talepleri içeren bir telgrafı Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gönderdi. İran memurlarının Bağdat yoluyla Muhammara'ya doğru yola çıkmak üzere olduğu belirtilen telgrafta bu memurların kişisel eşya ve silahlarının kontrol edilmeden gümrüklerden geçirilmesi için İran'la komşu olan vilayetlere gerekli emirlerin gönderilmesi isteniyordu⁴⁴⁹. Benzer taleplerin Rusya tarafından da dile getirilmesi üzerine Hariciye, yayınladığı bir genelgeyle, komisyon memurları kısa bir zaman içerisinde belirlenen noktalara ulaşmış olacaklarından, bu konudaki taleplerin karşılanacağını ve gerekli girişimlerin yapılmış olduğunu yabancı sefaretlere bildirdi⁴⁵⁰. Gerçekten de Hariciye tarafından, Maliye Nezareti'ne gümrüklerde sorun çıkarılmaması için gerekenin yapılmasını istemişti.

İran, daha sonra yolladığı diğer bir telgrafla yolculuk esnasında korunmak için yanlarında İran Kazak askerlerinden oluşan 40 kişilik bir süvarinin de bulunduğunu belirterek bunların da gümrükten sorunsuz geçirilmesini talep etti⁴⁵¹. Bunun üzerine Kirmanşah'tan yola çıkacak olan bu süvarilerin Lurların saldırısına uğraması ihtimali göz önüne alınarak⁴⁵² söz konusu askerlerin Bağdat üzerinden Muhammara'ya geçmelerine izin verilmiş ve durum Bağdat vilayetine de bildirilmişti⁴⁵³.

⁴⁴⁷ *Aynı vesika*, Lef 126.

⁴⁴⁸ BOA, *HR.SYS* 702/1, Lef 293.

⁴⁴⁹ *Aynı vesika*, Lef 297-298.

⁴⁵⁰ Zaten dile getirilen bu talepler İstanbul Protokolüne ek olarak imzalanan "Osmanlı-İran Sınır Belirleme Komisyonu Dahili Nizamnamesi"nin on birinci maddesiyle de örtüşmekteydi. *Aynı vesika*, Lef 303.

⁴⁵¹ *Aynı vesika*, Lef 296.

⁴⁵² BOA, *DH.KMS* 5/14, Lef 2.

⁴⁵³ *Aynı vesika*, Lef 1.

Üyelerin Osmanlı topraklarına ulaşmalarından önce çözülmesi gereken bir diğer sorun da haberleşmeydi. Komisyonun sınır üzerinde uğrayacağı noktalardan bazılarının, posta hizmetinin götürüldüğü yerler dışında kalması, komisyonca özel posta hizmeti sağlanmasını gerektiriyordu. Bu özel posta hizmetlerinin gerektiği gibi sağlanabilmesi için mahalli memurlara gerekli uyarılar yapılmış olmakla beraber ihtiyaç duyulduğunda en yakın telgrafhaneye gönderilerek komisyonun haberleşmesini kolaylaştırmakla yükümlü olacak yabancı dil bilen bir memurun da Osmanlı heyetine katılması uygun görüldü. Hariciye, Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti'ne başvurarak, bu vasıflara sahip bir memurun nezaret tarafından söz konusu göreve atanmasını talep etti⁴⁵⁴. Hariciye'nin bu talebi üzerine, Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti Fav telgraf memurlarından Diloti Efendi görevlendirilerek Osmanlı heyetine katılmak üzere Muhammara'ya gönderildi. Haberleşmenin kolaylaştırılması için alınan bu önlemden İngiltere, Rusya ve İran sefaretleri de haberdar edildi⁴⁵⁵.

4. Fenni Komisyonun Çalışmaları

Osmanlı hükümeti tarafından komisyon üyelerinin bölgeye ulaşmalarını ve çalışma koşullarını kolaylaştırmak için çeşitli hazırlıklar yapılırken İngiliz heyeti sınırın güney kesiminde ulaşmış ve ilk olarak bölgenin coğrafi konumunu belirleme çalışmalarına başlamıştı. İngiliz heyeti başkanı, Muhammara mevkiinin tayini ve Muhammara'yı başlangıç noktası olarak böylece sınırın trigonometrik ölçümlerle belirlenebilmesi için Karaçi ve Bender-Buşir'den Greenwich meridyenine göre Basra'nın coğrafi konumunu ölçmek zorundaydı. Bunun için İngiliz heyetinin, bir hafta müddetle her defası bir saat olmak üzere yalnız dört saat için Basra ile Fav arasındaki telgraf hattını kullanması amacıyla Basra İngiltere konsoloslugu, Basra vilayetine başvurarak izin istedi⁴⁵⁶. İzin talebi ayrıca Osmanlı Devleti nezdindeki İngiliz sefiri tarafından Hariciye Nezareti'ne de iletilmişti⁴⁵⁷. Bunun üzerine Hariciye Nezareti, Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti'ne gönderdiği bir yazıyla İngiliz heyetinin talebine olumlu cevap verildiğini bildirdi. Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti de, talep edilen hattın kullanılmasına müsaade edilmesi için Basra vilayeti ve Bağdat posta ve telefon ve telgraf müdürlüğüne gerekli emirleri vererek Sadaret'i durumdan haberdar

⁴⁵⁴ BOA, *HR.SYS* 702/1, Lef 295.

⁴⁵⁵ BOA, *HR.SYS* 703/1, Lef 54.

⁴⁵⁶ BOA, *HR.SYS* 702/1, Lef 300.

⁴⁵⁷ *Aynı vesika*, Lef 301.

etti⁴⁵⁸. İngiliz heyeti tarafından talep edilen hattın kullanımına izin verildiği resmi bir yazıyla İngiliz sefaretine de bildirildi.

Komisyon üyelerinin hareket noktalarına varmaları için bu önlemler alınırken Aziz Samih Bey başkanlığındaki Osmanlı heyeti de 19 Aralık'ta Şehr-i Zor'a vararak buradan Bağdat'a doğru hareket ediyordu⁴⁵⁹. Osmanlı heyeti 31 Aralık'ta Bağdat'a⁴⁶⁰, 13 Ocak 1914'te ise Basra'ya vardı. Heyetin Ocak sonunda Muhammara'ya vararak diğer komisyon üyeleriyle birleşmesi planlanıyordu⁴⁶¹.

Fenni komisyon tasarlandığı gibi ilk toplantısını 21 Ocak 1914 günü Muhammara'da gerçekleştirdi. İngiliz, Rus, İranlı ve Osmanlı komiser ve komiser muavinlerinin hazır bulunduğu bu oturumda, ilk gündeme gelen mesele oturuma kimin başkanlık edeceğiydi. Toplantıda usule uygun olarak, komisyon çalışmaları hangi hükümetin toprağında yapıyorsa o hükümet yetkilisinin oturuma başkanlık etmesi kararlaştırıldı⁴⁶². Böylece komisyonun çalışmalarını Muhammara'da sürdürmesinden dolayı ilk oturuma İran komiseri İtilaü'l-Mülk başkan olarak seçildi. Ayrıca bundan sonra yapılacak her toplantıda başkanlığın, delegelerin temsil ettikleri ülkenin baş harfine göre alfabetik sırayla belirlenmesi konusunda da karara varıldı.

Bu ilk oturumda ağırlıklı olarak Fav'dan Daici'ye kadar olan sınırın nasıl belirleneceği tartışıldı. Komisyon bu kısım için tali komisyonlar kurulmasına lüzum görmeyerek sınır hattının yön değiştirdiği noktalara sınır işaretleri inşa edilmesini kararlaştırdı. Sözü edilen sınır güzergahının belirlenmesi için Osmanlı ve İran devletlerine ait vapurlar kullanılacaktı. Komisyonca; Muhammara'dan Fav'a kadar Osmanlı, Muhammara'dan Daici'ye kadar ise İran vapurlarıyla seyahat edilmesi uygun görüldü⁴⁶³. Sınırın belirlenmesinde esas alınacak olan müşterek haritanın yeterli miktarda nüshaları da komisyona dağıtılarak Muhammara ve Fav arasında bu haritada gösterilmemiş olan ada ve adacıkların da komisyon çalışmaları esnasında bu harita üzerinde işaretlenmesi ayrıca karara

⁴⁵⁸ BOA, *BEO A.VRK* 781/89.

⁴⁵⁹ BOA, *HR.SYS* 702/1, Lef 13.

⁴⁶⁰ *Aynı vesika*, Lef 30.

⁴⁶¹ *Aynı vesika*, Lef 305.

⁴⁶² BOA, *HR.SYS* 706/1, Lef 23.

⁴⁶³ *Aynı vesika*, Lef 24.

bağlandı⁴⁶⁴. İlk oturum, Daici ile Köşk-i Basri arasındaki bölgede sınırın nasıl belirleneceği konusundaki teknik tartışmalarla sona erdi⁴⁶⁵.

Fenni komisyonun ikinci toplantısı 25 Ocak günü Osmanlı Devleti'ne ait olan Marmaris ganbotunda⁴⁶⁶ Muhammara-Fav arasındaki sınırı belirlemek üzere İngiltere komiseri başkanlığında yapıldı. Dört ülkenin komiser ve komiser muavinleri ile fenni heyetin hazır bulunduğu toplantıda, söz konusu bölgede komiserlerin gösterecekleri sınır güzergahının fenni heyet tarafından müşterek harita üzerine işaretlenmesine karar verildi⁴⁶⁷. Muhammara-Fav arasında, yol boyunca İstanbul Protokolü'ne göre İran'a ait bulunan adaları tespit eden komisyon üyeleri, Fav'a ulaşıldığında sınır güzergahının açık denizden gelerek İran sahiline temas ettiği noktayı belirlemek için karaya çıktı. Osmanlı komiseri, bu incelemeler sırasında harita üzerinde gösterilen adalar içinde hal-i hazırda mevcut olmayanların da bulunduğunu beyan ederek bu ifadesinin kayıtlara geçirilmesini talep etmiş ve bu talep uygun görülerek komisyonca kabul edilmişti.

Komisyon dönüş yolunda vapurda yeniden toplanarak bu bölgedeki sınır hattını belirledi. Bu hat; açık denizden gelerek Şeyh Haz'al'a ait olan kaleden, nehrin denize döküldüğü tarafa doğru iki mil mesafede bulunan bir noktada Şattü'l-Arap'ın İran sahiline temas ediyordu⁴⁶⁸. Şeyh Haz'al'a ait olan söz konusu kalenin mevki, Fav'daki Osmanlı telgrafhanesinden de incelenerek daha sağlıklı biçimde ölçülmesi sağlanmıştı. Hat, bu noktadan itibaren İran sahili sath-ı cezirini(suyun çekilmesi halindeki yüzey) Manyuhi'nin önüneki iki adaya kadar takip ederek bu iki adayı İran'a bırakacak şekilde yön değiştiriyordu. Daha sonra sath-ı mail (eğimli yüzeye) hattına karışarak bu hattı Muaviye ve Şatet adaları arasında bulunan dört adaya kadar takip eden sınır güzergahı, bu adaları İran arazisine bırakacak şekilde yön değiştirdikten sonra tekrar sath-ı cezir hattına karışıyordu. Bu hattı, İran'a ait Muhalla adası ve bu ada ile İran sahili arasındaki iki adaya kadar takip eden sınır çizgisi, Muhalla adasını dolaşarak Muhammara limanının başladığı noktaya ulaşıyordu⁴⁶⁹. Tuveyla olarak adlandırılan bu nokta Karun'un Şattü'l-Arap ile birleştiği noktanın yakınlarında, İran sahiline yaklaşık 4,650 İngiliz kademi⁴⁷⁰ uzaklıkta bulunuyordu.

⁴⁶⁴ *Aynı vesika*, Lef 25.

⁴⁶⁵ Bu teknik tartışmalar ve tarafların önerileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Aynı vesika*, Lef 26-28.

⁴⁶⁶ Ganbot, buharlı gemilerin icadından önce kullanılan savaş gemilerinden beşinci sınıfı teşkil eden bir gemi türüydü. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, c.1, s.643

⁴⁶⁷ *HR.SYS* 706/1, Lef 34.

⁴⁶⁸ *Aynı vesika*, Lef 35.

⁴⁶⁹ *Aynı vesika*, Lef 36.

⁴⁷⁰ Kadem yaklaşık 37.5 santimetreye tekabül eden bir ölçü birimiydi. Pakalın, *a.g.e.*, İstanbul 1993, c.2, s. 118.

Fakat Osmanlı komiseri bu sınır tanımlamasına karşı çıkararak, İran'ın hakimiyetine geçecek olan adaların sınır güzergahı belirlenirken teker teker zikredildiği halde Osmanlı hakimiyetine geçen adalardan söz edilmediğini vurgulayarak sınır tarifinin eksik olduğunu ifade etti. Aziz Samih Bey, “bu noktadan itibaren sınır, Şattü'l-Arap nehrini ve bu nehirde mevcut bütün adaları Osmanlı hakimiyeti altına bırakarak, Şattü'l-Arap nehrini denize kadar takip eder” şeklinde bir fıkranın sınır tanımlamasına eklenmesini talep ediyordu⁴⁷¹. Aziz Samih Bey'in bu talebi karşısında Rusya komiseri, sınır hattının İran sahilini takip ettiğini ifade ederek bu konuda fazla açıklamaya gerek olmadığını belirtirken; İran komiseri de bu ilavenin lüzumsuz olduğu kanaatini dile getiriyordu. İngiltere komiseri ise Osmanlı Devleti'nin Şattü'l-Arap ile diğer adalardaki hakimiyetinin daha önceden tanınmış ve protokolde tasdik edilmiş olduğunu iddia ederek komisyonun yalnızca sınırı göstermekle görevlendirilmiş olduğunu ifade ediyordu. Üç devletin de bu fikre karşı çıkması sonucu Osmanlı komiseri Aziz Samih Bey tutumunda esasta ısrar etmek kaydıyla biraz yumuşamış ve “diğer adalar Osmanlı Devleti'ne aittir” şeklinde bir fıkranın eklenmesini de makul görebileceğini belirtmişti. Bunu takiben Rusya komiserinin önerisi üzerine Osmanlı Devleti'nin bu beyanın söz konusu zabıtnamede dikkate alınmasına karar verildi⁴⁷².

Komisyon, daha sonra dört devlet komiserlerinin Muhammara'dan Daici'ye kadar uzanan sınır güzergahını belirlemek üzere 29 Ocak günü İran vapuruyla hareket etmesine ve her komisyona mensup delegelerden sınırlı sayıda alınmak kaydıyla oluşturulacak bir komisyonun da Şubatın birinci günü Köşk-i Basri'ye doğru yola çıkmasına karar verdi. İngiltere komiserinin, sınırın söz edilen kesiminde arazinin büyük bir kesiminin çöl olması nedeniyle gerekli hazırlıklar ve önlemleri kendi komisyonunun üstlenmesine dair teklifinin kabul edilmesiyle komisyonun ikinci toplantısı sona ermiş oluyordu⁴⁷³.

Komisyonun üçüncü toplantısı 29 Ocak tarihinde Muhammara-Daici arasındaki sınır güzergahını belirlemek üzere İran'a ait Karun isimli gemide ve İran komiseri başkanlığında yapıldı. Hain nehri ile Şattü'l-Arap'ın birleşme noktasına ulaşıldığında kanalın yatağını takip edebilmek için küçük sandallara binen komisyon üyeleri, daha sonra kanalın girişini göstermek için inşa edilecek olan bir numaralı sınır işaretinin yerini belirlemek üzere karaya çıktı. Bu işaret, nehrin iki tarafında uzanan sahilin bitimine direkler konulması şeklinde tayin

⁴⁷¹ BOA, *HR.SYS* 706/1, Lef 37.

⁴⁷² *Ayn vesika*, Lef 38.

⁴⁷³ *Ayn vesika*, Lef 39-40.

edilecek⁴⁷⁴, ayrıca Osmanlı ve İran komiserlerinden her biri bu sınır işaretini kendi hükümetine ait olan arazi üzerine inşa ettirmekle görevli olacaktı. Komisyon, daha sonra Nehr-i Hain'i, sınır hattının Köşk-i Basri'ye gitmek için bu nehirden ayrıldığı noktaya kadar takip ederek iki numaralı sınır işaretini inşa ettirdi⁴⁷⁵. Bu işaretin yerinin belirlenmesinden sonra; iki numaralı sınır işaretinin kuzeyine tesadüf edecek şekilde, iki ve üç numaralı sınır işaretleri arasındaki mesafenin 260 metre, üç ve dördüncü sınır işaretleri arasındaki mesafenin de 420 metre olması kararlaştırıldı.

Muhammara'ya dönüş esnasında gemi içersinde toplantıya devam eden komisyon üyeleri tarafından sınırın Tuveyla'dan Daici'ye kadar olan güzergahı tayin edildi. Sınır hattı, Tuveyla'dan itibaren Şattü'l-Arap'ın su bölümü çizgisine intikal ederek nehri, doğudaki Ummu'r-Rassas ve batıdaki Ummu'l-Khassasif adaları ile İran sahili arasından geçerek takip ediyordu. Sınır güzergahı, Şattü'l-Arap nehrinin iki tarafında uzanan sahillerin bitiminde inşa edilmiş olan bir numaralı sınır işaretleri vasıtasıyla nehirden ayrılan Nehr-i Hain'in doğu girişinin önüne ulaşınca kanala dahil oluyordu. Sınır hattı daha sonra, bu kanalın su bölümü çizgisini Nehr-i Ebu'l-Arabeyr ile Nehr-i Hain'in birleştikleri noktanın batısına tahminen 122 metre uzaklıkta bulunan bir noktaya kadar takip ediyordu. İki numaralı sınır işareti bu noktaya yerleştirilmişti⁴⁷⁶. Buradan itibaren sınır hattı, üzerine iki ve üç numaralı sınır işaretlerinden biri 260 metre ve diğeri 420 metre uzaklıkta olmak üzere üç ve dört numaralı sınır işaretleri inşa edilmiş olan eski bir toprak yığınının tepesini takip ediyordu⁴⁷⁷.

Muhammara'dan Daici'ye kadar uzanan sınırı bu şekilde belirleyen komisyon oturuma bundan sonra yapılması planlanan faaliyetleri tartışarak devam etti. Öncelikle komiserlerin sınırı belirlemek ve Köşk-i Basri mevkiinin güneyinde ve batısında yani Daici ile Havru'l-Azim bataklıkları kesiminde sınır işaretleri inşa etmek üzere Şubatın birinci günü Köşk-i Basri'ye doğru yola çıkmalarına karar verildi. Ayrıca yüzbaşı Alief, mülazım (teğmen) Mehmed efendi ve Muhsin Han'dan oluşturulacak bir tali komisyonun, Daici mevkiinin kuzeyinde ve Köşk-i Basri tarafında sınırı belirlemek ve ayrıca iki numaralı sınır işaretinin yerini Nehr-i Ebu'l-Arabeyr'e göre tayin etmek üzere aynı gün Daici'ye hareket etmeleri kararlaştırılarak oturum sona erdi⁴⁷⁸.

⁴⁷⁴ *Aynı vesika*, Lef 43.

⁴⁷⁵ *Aynı vesika*, Lef 44.

⁴⁷⁶ *Aynı vesika*, Lef 46.

⁴⁷⁷ *Aynı vesika*, Lef 47.

⁴⁷⁸ *Aynı vesika*, Lef 45.

Böylece şubat ayının başlarına gelindiğinde fenni sınır belirleme komisyonunun çalışmaları ilk sonuçlarını vermeye başlamıştı. Aziz Samih Bey üçüncü oturumdan bir gün sonra çektiği telgrafta Fav'dan Daici civarına kadar olan kısmı ile Daici'den Köşk-i Basri'ye uzanan hattın sınırları kesin olarak belirlendiğini ifade ediyordu. Osmanlı heyeti başkanı Aziz Samih Bey ayrıca, sınırın bu kısmının mevcut statükoya ve hükümet çıkarlarına uygun olarak belirlenerek sınır işaretlerinin yerleştirildiğinin de altını çiziyordu. Bundan sonra Köşk-i Basri'den itibaren sınır belirleme çalışmalarına devam etmek üzere bu noktaya hareket edileceğini belirten heyet başkanı, belirlenmiş olan kısma ait tutanakların suretleriyle haritaların Harbiye Nezareti'ne gönderildiğini de ekliyordu⁴⁷⁹. Sınırın güney kısmının büyük ölçüde belirlendiğine dair Aziz Samih Bey'den alınan bu telgraf Dahiliye, Hariciye⁴⁸⁰ ve Harbiye nezaretleri ile Sadaret'e⁴⁸¹ bildirildi.

Sınır güzergahının bu kesiminin belirlenmesinin ardından komisyon, çalışmalarına Köşk-i Basri'den itibaren devam ederek, dördüncü toplantısını 3 Şubat 1914 tarihinde bu mevkide Rusya komiseri başkanlığında gerçekleştirdi. Oturuma son üç günde yaptığı faaliyetleri özetleyerek başlayan komisyon, Şubatın birinci günü Muhammara'dan hareketle Saba'ya ulaşıldığını ve ertesi gün de buradan Köşk-i Basri'ye doğru yola çıkıldığını ifade ediyordu. Köşk-i Basri'deki yıkıntının yaklaşık beş mil doğusunda bulunan ve bu civardaki yegane su kaynağı olan küçük bir göle varan komisyon, burasının karargah olarak kullanılmasına karar vermişti. Aynı gün Köşk-i Basri'ye de giden komisyon, Hain kanalından 31° paraleline kadar uzanan sınır hattının geçeceği noktayı, buradaki harabe kuzey tarafının 300 metre doğusundaki bir nokta olarak tayin etmişti. Komisyon bu noktadan itibaren, kuzeyde bulunan ve müşterek haritaya göre, Köşk-i Basri ile 31° paraleline uzaklığı 3,019 metre mesafede bulunan bir hat belirliyordu⁴⁸². Sınır hattının Hain kanalından gelerek 31° paralelinde sona erdiği noktayı belirlemek üzere bu hattın bitimine tahmini altı kadem yüksekliğinde ve tabanı (kaidesi) on yedi kadem çapında toprak yığını şeklinde bir sınır işareti inşa ediliyordu. Sınır güzergahının tayini için, bu hattın güney kısmındaki birinci sınır işaretinin hacmen daha küçük olmak üzere topraktan dört sınır işareti daha oluşturulmuştu. Bu sınır işaretlerinden birincisi, 31° paraleli üzerinde bulunan başlıca sınır işaretinden itibaren 1,409 metre mesafede, Köşk-i Basri'deki harabenin 300 metre doğusunda bulunan ikinci işaret 3,019 metre mesafede, üçüncüsü 4,021 metre mesafede ve dördüncüsü de 6, 240 metre

⁴⁷⁹ BOA, *DH.SYS* 11/8-6, Lef 8.

⁴⁸⁰ BOA, *HR.SYS* 703/1, Lef 129.

⁴⁸¹ *Aym vesika*, Lef 128.

⁴⁸² BOA, *HR.SYS* 706/1, Lef 48.

mesafede inşa edilmişti. Bu mesafeler tahmini rakamlara dayanmaktaydı⁴⁸³. Bunlardan başka komisyon, hattın Havru'l-Azim bataklığına doğru 31° paralelini takip ettiği güzergahı belirlemek için başlıca sınır işaretinin batısında, yani biri bu işaretin yaklaşık 3,221 ve diğeri 5,797 metre uzaklığında iki sınır işareti daha inşa ettirmişti. Komisyonun gerekli içme suyu sağladığı noktadan uzaklaşmada yaşadığı sıkıntı sonucu bu noktaların güney ve batı kısımlarına daha fazla ilerleme imkanı bulunamamış ve çalışmalar bununla sınırlı kalmıştı.

Komisyon daha sonra, bir sonraki buluşmada Umm-Şir'e ne zaman hareket edileceğinin belirlenmesine karar verdi. Ayrıca bir sonraki toplantıda, fenni zabitlerin (teknik subayların), belirlenmiş olan sınır güzergahını, müşterek haritanın fotoğrafla alınmış bir sureti üzerinde komisyona göstermesi ve tali komisyon tarafından verilecek raporu gözden geçirilmesi kararlaştırılarak oturuma son verildi⁴⁸⁴.

Bir sonraki oturum Osmanlı komiserinin başkanlığında Muhammara'da yapıldı. Fav'dan Köşk-i Basri'ye kadar olan sınır güzergahının belirlenmesinden dolayı komisyonun toplantı yeri değiştirilerek Şubatın yirmi beşinci günü Umm-Şir'de yeniden toplanmasına karar verildi. Komisyonda daha sonra çölde inşa edilen sınır işaretlerinin mahiyetinden söz edilerek bunların topraktan imal edilebilmeleri konusunda da karara varıldı⁴⁸⁵.

Bunun ardından oturuma başkanlık eden Aziz Samih Bey, sınırın belirlenmesi esnasında Daici'ye ait birkaç yüz metre arazinin İran tarafında kalmış olduğunun kendisine bildirildiğini söyleyerek, Daici'deki çiftçilerin bu arazileri serbestçe kullanmaları konusunda gerekli emirlerin verilmesini İran komiserinden talep etti. Bu teklifinin İran komiserince kabul edildiğinin beyanından sonra Aziz Samih Bey, fenni heyet tarafından üzerinde sınır güzergahının çizilmiş olan müşterek haritanın değerlendirilmesini önerdi. Haritanın incelenmesi esnasında Osmanlı komiseri haritada, Şatet ile Muaviye arasında bulunan dört adanın birbirlerine çok yakın olmalarından dolayı sınır hattının sahile ulaşmak üzere iki adayı terk ettikten sonra önceki iki adayı dolaşmak üzere tekrar geriye dönmesinin komisyonca lüzumsuz bulunduğu not edilmesini talep etmiş ve bu talep kabul edilmişti⁴⁸⁶. Bu düzeltme dışında haritaya başka itiraz olmayınca, Fav'dan Köşk-i Basri'ye, yani 14 numaralı sınır işaretine kadar uzanan sınır güzergahı bu şekilde kabul edilerek; bu kısmı gösterir iki

⁴⁸³ Aynı vesika, Lef 49.

⁴⁸⁴ Aynı vesika, Lef 50.

⁴⁸⁵ Aynı vesika, Lef 51.

⁴⁸⁶ Aynı vesika, Lef 52.

sayfa parafe edildi⁴⁸⁷. Böylece Fav ve Köşk-i Basri arasındaki sınır güzergahı üzerinde taraflar arasında anlaşma sağlanarak oturma sona eriyordu.

Altıncı oturma planlanandan bir gün sonra yani yirmi altı Şubat'ta Umm-Şir'de, İngiltere komiseri başkanlığında toplandı. Toplantıya Daici'ye gönderilen tali komisyonun raporunun okunmasıyla başlandı ve bu raporun zabıtlara geçirilmesine karar verildi. Raporda dört numaralı sınır işaretinden itibaren Köşk-i Basri istikametinde tabanları 3 metre çapında ve yükseklikleri de 2 metre olmak üzere üç adet sınır işareti inşa edildiği belirtilerek bu işaretlerin aşağı taraflarına kömür ve ortalarına da ağaçtan direkler yerleştirilmiş olduğu ifade ediliyordu⁴⁸⁸. Yüzbaşı Alief ve Muhsin Han imzalı raporda ayrıca, bir çeşit toprak yığıntısından ibaret olan bu sınır işaretlerinin Kipregel'e göre ölçülmüş mesafelerinin dört ve beş numaralı sınır işaretleri arasında 2,178 metre, beş ve altı numaralı sınır işaretleri arasında 2,150 metre ve altı ile yedi numaralı sınır işaretleri arasında da 2,214 metre olduğu da bildiriliyordu. İngiltere komiseri, güney kesiminden Havru'l-Azim'e girişe mani olan sebepler yüzünden bu hat hakkında bir karar alınmadan önce Umm-Şir'e varışın beklenmesinin kararlaştırılmış olduğunu hatırlatarak kendisinin Bisetin ile Umm-Şir arasındaki bataklıktan geçtikten sonra Havru'l-Azim'in sınırının belirlenmesinin imkansızlığına kanaat getirdiğini ifade ediyordu. Wratislaw ayrıca, İstanbul Protokolü'ne ek olan harita üzerinde gösterilmiş olan kanalın bulunması için sarf edilen çabaların da başarısızlıkla sonuçlandığını anımsatarak⁴⁸⁹ ortaya çıkan sıkıntının aşılması için diğer komiserlerden teklif beklediğini belirtiyordu. Bunun ardından İran komiseri İtilaü'l-Mülk'ün sınır olarak bir meridyen hattının kabulünü teklif etmesi üzerine protokolün ekinde yer alan harita üzerinde gösterilen meridyen hatlarının sıhhati kesin olmadığından müşterek haritaya başvuruluyordu. Söz konusu sınırın belirlenmesi için; 47° 40` meridyen hattına, bu hattın 31° paralel hattıyla kesişmesinden itibaren düz bir hat çıkılarak, Umm-Şir'e ulaşmak üzere bu meridyen hattının belirli bir noktada terk etmesi kararlaştırıldı. Böylece sıra bu noktanın neresi olacağına karar vermeye gelmişti. 31° 25` paralel hattının 47° 40` meridyen hattıyla kesiştiği noktanın, İstanbul Protokolü'nde belirtilmiş olan "küçük gölün" Osmanlı arazisine bitiştiği mevkiin başlangıç alınması ileri sürülmüşse de,⁴⁹⁰ Aziz Samih Bey bu çözüm yolunun hükümetince uygun bulunmadığını ifade ederek başka bir teklif sunmuştu. Aziz Samih Bey, bahsedilen başlangıç noktasının 31° 25` paralel hattının 47° 40` meridyen hattıyla kesişme noktası olacak şekilde

⁴⁸⁷ *Aynı vesika*, Lef 53.

⁴⁸⁸ *Aynı vesika*, Lef 67.

⁴⁸⁹ *Aynı vesika*, Lef 68.

⁴⁹⁰ *Aynı vesika*, Lef 69.

tain edilmesini önerdi. İran komiserinin fenni zabitanla yaptığı görüş alış verişi sonucu Osmanlı komiserinin teklifini kabul etmesiyle sorun çözülmüş oldu.

Bu sorunun halledilmesinin ardından fenni heyet, harita üzerinde sınır güzergahının çiziminin kolaylaştırılması amacıyla, müşterek harita üzerinde yapılması gereken düzeltmelerle ilgili bir raporu komisyona sundu⁴⁹¹. Raporda, topografya çalışmalarına bir esas oluşturması için Albay Ryder ile Binbaşı Cowie'nin telsiz telgraf vasıtasıyla Fav ile Buşir'de bir takım ölçüm çalışmalarına giriştikleri ifade edilerek söz edilen iki mevkiinin meridyen hatları arasındaki farkın bu şekilde belirlendiğine dikkat çekiliyordu. Fenni heyetin raporunda, Madras (?) meridyen hattının Greenwich ile telgrafla haberleşme suretiyle incelenmesi esnasında durak vazifesi görmüş olan Buşir mevkiinin ölçümlerinin tamamıyla doğru kabul edilebileceğinin belirtiliyordu. Fav meridyen hattının da aynı şekilde oldukça sağlıklı bir surette tayin olunduğunun ifade edildiği raporda, bu hattın Greenwich saatiyle 48° 28' 55'' olarak belirlendiği de beyan ediliyordu. Bu sonucun, aynı noktanın İngiltere Bahriyesi tarafından yapılan ölçümler nihayetinde ortaya çıkan 48° 28' 25''lık bahriye derecesiyle karşılaştırılması neticesinde arada ancak otuz saniyelik cüzi bir fark görülmekteydi. Ayrıca rapora göre, müşterek harita üzerinde Fav meridyen hattının, bu noktanın paralel hattının Şattü'l-Arap'ın Osmanlı sahilini kestiği nokta esas alınarak hesaplandığı takdirde 48° 35' 39'' meridyeninde bulunduğu anlaşılmaktaydı⁴⁹². Yani Fav'ın müşterek harita üzerinde gösterilmiş olduğu nokta ile gerçekte bulunduğu nokta arasında 6' 44''lık bir fark mevcuttu. Birinci komisyon zamanında Muhammara'nın nehre karıştığı noktada muhtemelen trigonometrik veya başka bir usule dayanan hiçbir ölçüm yapılmamış olduğu belirtilen raporda; Muhammara'nın paralel derecesinin doğru olduğunun yapılan ölçüm sonucunda ortaya çıktığının da altını çiziyordu. Raporda Muhammara'nın meridyen derecesinin ise gerçek konumunun 2' 13'' doğusunda bulunduğu belirtilerek; Muhammara'nın gerçek konumunun Fav'ın gerçek meridyen derecesi ile denizdeki meridyen derecesi arasındaki farkın denizdeki derecesinden çıkartılarak bulunduğu ifade ediliyordu. Bu iki mevki arasında bahriye memurları tarafından yapılan trigonometrik ölçümler sayesinde doğru sonuçlara ulaşılmıştı⁴⁹³.

Müşterek harita üzerinde yapılan ve sarı mürekkeple gösterilen değişikliklerin iki sene önce Yüzbaşı Wilson başkanlığındaki komisyon tarafından hazırlanan harita esas alınarak yapıldığı belirtilen raporda, fenni heyetin Fav'a ulaştığı zaman bu düzeltmelerin ne derece

⁴⁹¹ *Ayn vesika*, Lef 70.

⁴⁹² *Ayn vesika*, Lef 71.

⁴⁹³ *Ayn vesika*, Lef 72.

sağlıklı olduğunu bir kez daha anlayarak yeniden düzeltme yapılmasına gerek görmediği vurgulanıyordu. Fenni heyetin hazırlamış olduğu raporda; Hain kanalının yakınlarındaki sulama kanallarınca yapılmakta olan tadilat nedeniyle, sınır hattının Hain kanalından ayrıldığı noktanın daha açık bir şekilde belirlenmesi için Albay Ryder tarafından hazırlanan küçük bir haritanın komisyonun evrak ve belgeleri arasına eklenmesinin faydalı olacağı da belirtiyordu⁴⁹⁴.

Raporda, sınırın Hain kanalından ayrıldığı nokta ile Köşk-i Basri arasındaki kısmında su kaynaklarının yetersiz olması nedeniyle çölde trigonometrik ölçüm yapılmasında ortaya çıkan zorluklar ve ayrıca müşterek haritanın Basra'dan geçmek üzere Köşk-i Basri ile Muhammara arasına getirilen kestirme yola istinat etmiş olması göz önüne alınarak bu iki noktanın konumlarının müşterek harita üzerinde olduğu gibi kabul edilmesi uygun görüldüğü belirtiliyordu. Hatta Köşk-i Basri'nin mevki bile müşterek harita üzerinde işaret edilmişti. Raporda, Hain kanalından geçen sınır hattının başlangıç noktasını belirlemek için bu nokta ile Nehr-i Daici arasındaki mesafe Ryder tarafından hazırlanan haritaya başvurarak hesaplandığı belirtiliyordu⁴⁹⁵.

Müşterek harita üzerinde yapılan ölçümlere göre sınır hattı, Köşk-i Basri'ye doğru kuzey istikametini takip ettiği ifade edilen rapor, fenni heyetin sınır güzergahının gerektirdiği noktalarda düzeltme yapılmasıyla yetindiği ve bu noktalar dışında müşterek harita üzerinde herhangi bir düzeltme yapılmadığının ifade edilmesiyle son buluyordu.

Fenni heyetin hazırladığı raporun incelenmesinin ardından, bahsedilen Hain kanalı bölgesine ait haritanın Daici yakınlarındaki sınırın tarifnamesine eklenmesine karar verildi. Komisyon daha sonra, Umm-Şir'e doğru yola çıkarak 15 numaralı sınır işaretinin yerini belirleyip bu noktaya birkaç kazık diktirerek bu mevkide topraktan bir sınır işareti inşasına başlıyordu. Bir sonraki toplantının ise ertesi gün yapılmasına karar verilerek oturuma son verilmiştir⁴⁹⁶.

Ertesi gün İran komiserinin başkanlığında ve yine Umm-Şir'de yapılan oturumda bir önceki oturumda belirlenen hat üzerinde anlaşmazlık çıkmıştı. Osmanlı komiseri Aziz Samih Bey, bir önceki oturumda belirlenen meridyen hattını 47° 45` olarak anladığını halbuki hattın tutanakta 47° 40` olarak yer aldığını söyleyerek hattı bu şekliyle kabul edemeyeceğini

⁴⁹⁴ *Ayn vesika*, Lef 73.

⁴⁹⁵ *Ayn vesika*, Lef 74.

⁴⁹⁶ *Ayn vesika*, Lef 75.

belirtiyordu. Aziz Samih Bey'in bu önerisi komisyonca dikkate alınarak, mühendislerin hakkaniyete uygun olacak bir meridyen hattı çizmeleri için görevlendirilmelerine karar verildi⁴⁹⁷. Bunun üzerine bir önceki oturuma ait tutanağın olduğu gibi imzalanması ve fakat meydana gelen yanlış anlaşılma nedeniyle, Osmanlı komiserinin bu tutanağı çekince koymak şartıyla imzalamasına karar verildi.

Oturumun devamında sınır hattının müzakere edilerek müşterek haritanın küçültülmüş bir kopyası üzerinde gösterilmesi ve ardından da arazi üzerinde uygulanması teklif ediliyordu. Komisyona göre, bu hareket tarzı acilen çözüme ulaştırılması için izlenecek en sağlam yoldu.

Bunun ardından komisyon Umm-Şir'den Tayb nehrine kadar olan kısımda sınır hattının belirlenmesi çalışmalarına başladı. Komisyona başkanlık yapan İran komiseri, Aziz Samih Bey'den bu kısımda belirlenecek sınır hattı için bir teklif vermesini istedi. Bunun üzerine Osmanlı komiseri, hükümet kayıtları ve defterlerinden çıkarılmış olan belgelere dayanan bir sınır hattı önerdi⁴⁹⁸. Bu teklife göre Duveric (Douveridj) nehrinden geçen sınır hattı Kanatır'dan bir saat uzaklıktaki bir noktada Kerha nehrine ulaşıyor ve bu nehri takip ederek Havru'l-Azim'e varıyordu. İngiltere komiserinin tanımlanan bu hattın müşterek harita üzerinde yer almadığını ifade etmesi üzerine⁴⁹⁹ Osmanlı komiseri, sınırın bu harita üzerinde işaretlenmiş olan noktalardan geçirilmesinin esas olarak kabul edilmiş olması sebebiyle nihai hattın, statüko hattına mümkün olduğu kadar yakın olması gerektiğini beyan ederek, iki ülke arasında oluşturulacak ideal güzergahın ancak coğrafi sınırlara dayanan bir hatla mümkün olabileceğini belirtip yeni bir teklif sunuyordu⁵⁰⁰. Aziz Samih Bey'in öne sürdüğü bu teklif tartışmalara neden oldu. Aziz Samih Bey'in Osmanlı topraklarında kalmasını teklif ettiği arazilerdeki halkın Muhammara hakimi Şeyh Haz'al'a vergi verdiğini savunan İran komiseri, bu alanın İran tasarrufunda kalması gerektiğini savunuyordu. Öte yandan Osmanlı komiseri de bu toprakların kendi hakimiyetleri altında olan aşiretler tarafından yönetildiğinde ısrar ediyordu⁵⁰¹. Böylece Umm-Şir ile Tayb nehri arasındaki sınır hattında Osmanlı ve İran komiserleri arasında anlaşmazlık çıkması sonucu konu İstanbul Protokolü'ne uygun olarak İngiltere ve Rusya'nın hakemliğine havale ediliyordu⁵⁰².

⁴⁹⁷ *Aynı vesika*, Lef 76.

⁴⁹⁸ *Aynı vesika*, Lef 77.

⁴⁹⁹ *Aynı vesika*, Lef 78.

⁵⁰⁰ *Aynı vesika*, Lef 79.

⁵⁰¹ *Aynı vesika*, Lef 81.

⁵⁰² *Aynı vesika*, Lef 85.

Tartışmalı geçen yedinci oturumun ardından Umm-Şir’de yapılan 28 Şubat 1914 tarihli oturum Rusya komiserinin bu bölgedeki çalışmalara katılmamasından dolayı komiser muavini Belaief başkanlığında toplandı.

Toplantıda fenni heyetin sınır güzergahını müşterek harita üzerinde 16 numaralı sınır işaretiyle gösterilen noktaya kadar önceden tayin etmiş olması nedeniyle, öncelikle bu güzergah komisyonca onaylanarak bu noktaları gösterir sınır haritaları imzalanıyordu. Daha sonra ise komisyon sınır hattının ve sınır işaretlerinin belirlenmesi için en uygun yolu bulmak üzere müzakereye girişiyordu⁵⁰³. Müzakereler sonucu, fenni heyetin bundan sonra konuları belirlenerek gösterilmek üzere sınır hattı ve sınır işaretlerinden her biri hakkında ayrıntılı açıklama sunmaları lazım geleceğine ve bu açıklamaların komisyonda onaylandıktan sonra sınır hattı belirlendikçe pey-der-pey komisyon tutanaklarına eklenmesine karar verildi. Bunun için fenni heyete derhal gerekli talimatlar verilecekti.

Bunun ardından İngiltere ve Rusya devletleri adına İngiltere komiseri söze başlayarak Osmanlı ve İran komiserlerinin Umm-Şir ile Tayb nehri arasındaki sınıra dair kendilerine sunmuş oldukları raporların incelendiğini ve bu konuda bir karara varıldığını ifade etti⁵⁰⁴. Karara göre sınır hattı 15 numaralı sınır işaretinden başlayarak düz bir hat şeklinde 16 numaralı sınır işaretine kadar gidiyor ve buradan Şattü’l-Amma kanalı ve Duveric nehrini geçerek Cebel-i Fohka’nın en yüksek noktasını, bu dağları Cebel-i Hamrin’e bağlayan sıradağlarla birleştiği noktaya kadar takip ediyordu⁵⁰⁵. Wratislaw ve Belaief imzalı raporda sınır güzergahı bu sıradağların zirvesini Cebel-i Hamrin ile birleştiği noktaya kadar takip ettikten sonra kuzey-batıya doğru yol alıyor ve Tayb nehrine ulaşınca kadar Cebel-i Hamrin dağlarını izlemeye devam ediyordu. İngiltere ve Rusya komiserlerinin hakem sıfatıyla açıkladıkları kararlarının ardından İran komiserinin, iki tarafın sunmuş olduğu raporların tutanağa eklenmesi yönündeki önerisinin kabul edilmesiyle oturum kapanmış oluyordu⁵⁰⁶.

Böylece Havru’l-Azim’in kuzeyinde bulunan Umm-Şir noktasından Tayb nehrine kadar olan sınır kısmı belirlenmiş, sonucu da Osmanlı komiseri Aziz Samih Bey bir telgrafla hükümete bildirmiştir. Sınır, Umm-Şir’den itibaren Duveric’e kadar haritalarda Şattü’l-Ömer olarak da gösterilen Duveric nehrinin eski yatağını takip ederek, Duveric’den itibaren Cebel Fohka’ya kadar yukarı çıkıyordu. Daha sonra kuzey-doğuya yönelen sınır hattı Cebel-i

⁵⁰³ Aynı vesika, Lef 86.

⁵⁰⁴ Aynı vesika, Lef 87.

⁵⁰⁵ Aynı vesika, Lef 88.

⁵⁰⁶ Aynı vesika, Lef 89.

Ümmü't-Tabare'ye ulaştıktan sonra Cebel-i Hamrin ve Cebel-i Şarka'nın üst kısmından geçerek Tayb nehrine varıyordu. Belirlenmiş olan bu sınır çizgisinin zamanında Derviş Paşa tarafından teklif edilip kabul ettirilemeyen hat olduğunu vurgulayan Aziz Samih Bey, Duveric'e kadar sınıra işaretler yerleştirildiğini ve geri kalan mevkiilerin de ertesi günden itibaren işaretlenmeye başlanacağını belirtiyordu. Aziz Samih Bey ayrıca komisyonun sürekli hareket halinde bulunması nedeniyle haritaların ve zabıtların hazırlanmasında sorunlar çıktığını ifade ederek söz konusu harita ve zabıtların iki güne kadar gönderileceğini de ekliyordu⁵⁰⁷. Heyet başkanı tarafından gönderilen bu haber Hariciye, Dahiliye⁵⁰⁸ ve Harbiye nezaretlerinin yanı sıra Sadaret⁵⁰⁹ ile Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerine⁵¹⁰ de ulaştırıldı.

Bundan sonra komisyon sınırın kuzey taraflarındaki güzergahı belirlemek üzere çalışmalarına devam etti. 16 Mart 1914 tarihinde Rusya komiseri başkanlığında ve Tayb nehri yakınlarında yapılan oturumda⁵¹¹ fenni heyet tarafından komisyona sınır güzergahı ile sınır işaretlerinin bir numaralı sınır işaretinden Duveric nehrine kadar olan açıklamaları sunuldu. Komisyon da bu açıklamaları onaylayarak tutanaklara geçirilmesine karar verdi⁵¹². Bütün bu çalışmalar neticesinde fenni heyetin sunduğu sınır tablosu şu şekildeydi⁵¹³:

⁵⁰⁷ BOA, *HR.SYS* 703/1, Lef 131.

⁵⁰⁸ BOA, *DH.SYS* 11/8-6, Lef 7, 10.

⁵⁰⁹ BOA, *HR.SYS* 703/1, Lef 130.

⁵¹⁰ BOA, *DH.SYS* 11/8-6, Lef 6.

⁵¹¹ BOA, *HR.SYS* 703/2, Lef 102.

⁵¹² *Aym vesika*, Lef 103.

⁵¹³ Tablo için bkz. *Aym vesika*, Lef 104-108.

Numara	Paralel	Meridyen	Sınır işaretlerinin mevkiileri ve sınır hattının açıklamaları	Sınır işaretlerinin açıklamaları
1	30° 27' 30''	48° 08' 28''	<p>Nehr-i Hain'in Şattü'l-Arap ile birleştiği noktadaki iki sahilin bitiminde sınır hattı kanala dahil olur.</p> <p>Bu kanalı 2 numaralı sınır işaretine kadar su bölümü çizgisinden takip eder.</p>	<p>Tuğladan yapılmış ve kare şeklinde iki sınır işareti (müşterek 1 numaralı). Yüksekliği 2 metre, genişliği 90 santimetre.</p>
2	30° 29' 00''	48° 03' 00''	<p>Nehr-i Hain'in kuzey sahilinde ve Nehr-i Ebu'l-Arabeyr'in Nehr-i Hain ile birleştiği noktanın yaklaşık 122 metre batısında.</p> <p>Buradan itibaren sınır 3 ve 4 numaralı sınır işaretlerinin inşa edilmiş olduğu eski bir toprak yığınının zirvesini takip eder.</p>	<p>Tuğladan yapılmış kare şeklinde sınır işareti. Yüksekliği 2 metre, genişliği 90 santimetre.</p>
3	30° 29' 10''	48° 03' 06''	<p>2 numaralı sınır işaretinin mesafesi 260 metre. İstikamet, kuzey-doğuda 23. azimut.</p>	<p>Aynısı.</p>

Numara	Paralel	Meridyen	Sınır işaretlerinin mevkiileri ve sınır hattının açıklamaları	Sınır işaretlerinin açıklamaları
4	30° 29' 28''	48° 03' 12''	3 numaralı sınır işaretinin mesafesi 420 metre. İstikamet, kuzey-doğuda 23. azimut. Sınır daha sonra 12 numaralı sınır işaretine kadar gerçek kuzeye doğru düz bir hat şeklinde takip eder.	Topraktan yapılmış kare şeklinde sınır işareti. Yüksekliği 1.60 metre, genişliği 60 santimetre.
5	30° 30' 22''	48° 03' 00''	4 numaralı sınır işaretinin mesafesi 2.178 metre.	Toprak yığını. Yüksekliği 2 metre, taban genişliği 10 kadem çapında. Ortasına ağaç bir direk ve aşağı tarafına da kömür yerleştirilmiştir.
6	30° 31' 42''	48° 03' 00''	5 numaralı sınır işaretinin mesafesi 2.178 metre.	Aynısı.
7	30° 32' 42''	48° 03' 00''	6 numaralı sınır işaretinin mesafesi 2.321 metre.	Aynısı.
8	30° 56' 50''	48° 03' 00''	7 numaralı sınır işaretinin mesafesi tahminen 24.25 coğrafi mil (46.50 kilometre). Mesafesi 6.240 metre.	Toprak yığını. Yüksekliği 1.50 ve çapı 3 metre.

Numara	Paralel	Meridyen	Sınır işaretlerinin mevkiileri ve sınır hattının açıklamaları	Sınır işaretlerinin açıklamaları
9	30° 57' 57''	48° 03' 00''	12 ve 13 numaralı sınır işaretlerinin mesafesi 4.021 metre.	Aynıdır.
10	30° 58' 28''	48° 03' 00''	Köşk-i Basri harabesinin kuzey tarafına 300 metre mesafede bulunur. 12 numaralı sınır işaretinin mesafesi 3.019 metre.	Aynıdır.
11	30° 59' 15''	48° 03' 00''	12 numaralı sınır işaretinin mesafesi 1.409 metre.	Aynıdır.
12	31° 00' 00''	48° 03' 00''	10 numaralı sınır işaretinin mesafesi 3.019 metre. Müşterek haritaya göre Köşk-i Basri harabesiyle 31° paraleli arasındaki mesafe. Sınır hattı 12 numaralı sınır işaretinden itibaren batıya doğru 31° paralelini takip eder.	Toprak yığını. Yüksekliği 2 ve çapı 5 metre.
13	31° 00' 00''	48° 01' 10''	12 numaralı sınır işaretinin mesafesi yaklaşık 4.219 metre.	Toprak yığını. Yüksekliği 1.50 ve çapı 3 metre.

Numara	Paralel	Meridyen	Sınır işaretlerinin mevkiileri ve sınır hattının açıklamaları	Sınır işaretlerinin açıklamaları
14	31° 00' 00''	47° 59' 35''	<p>31° paraleli üzerinde bulunan 12 numaralı sınır işaretinin mesafesi yaklaşık 5.797 metredir.</p> <p>Sınır hattı, 47° 42' meridyen hattına kadar 31° paralelini takip eder ve bu hattın 31° 24' paralel hattıyla olan kesişme noktalarına kadar bu hattın yukarısına doğru çıkar. Buradan düz bir hat şeklinde 15 numaralı sınır işaretine doğru yönelir.</p>	Aynısı.
15	31° 46' 55''	47° 51' 50''	<p>Şattü'l-Arap'ın Umm-Şir'deki iki kolu arasındaki bataklığın kenarında, kuru arazi üzerinde bulunur. Sınır hattı 16 numaralı sınır işaretine kadar düz bir hat şeklinde devam eder.</p>	Toprak yığını. Yüksekliği 4 ve çapı 6 metre.

Numara	Paralel	Meridyen	Sınır işaretlerinin mevkiileri ve sınır hattının açıklamaları	Sınır işaretlerinin açıklamaları
16	31° 48' 10''	47° 51' 15''	Şattü'l-Amma'nın iki kolunun birleşme noktasında bulunur. 15 numaralı sınır işaretinin mesafesi 2.463 metredir. Sınır hattı 17 numaralı sınır işaretine kadar Şattü'l-Amma'nın kurumuş olan yatağını takip eder.	Toprak yığını. Yüksekliği 2 ve çapı 4 metre.
			1 numaradan 16. numaraya kadar olan sınır işaretlerinin paralel ve meridyen dereceleri müşterek haritadan alınmıştır. Sayfa numaraları: 12, 13, 14.	
17	31° 49' 15''	47° 50' 05''	Şattü'l-Amma'nın kurumuş bir bataklıkta görünmez olduğu noktada bulunur.	Toprak yığını. Yüksekliği 2.50 ve çapı 5 metre.
18	31° 49' 55''	47° 49' 25''	Şattü'l-Amma'nın kuru yatağının yeniden görünmez olduğu noktada bulunur. 19 numaralı sınır işaretinin mesafesi 1.708 metredir.	Aynısı.

Numara	Paralel	Meridyen	Sınır işaretlerinin mevkiileri ve sınır hattının açıklamaları	Sınır işaretlerinin açıklamaları
19	31° 53' 45''	47° 46' 50''	Sınır hattı 20 numaralı sınır işaretine kadar düz bir hat olarak uzanır.	Aynısı.
20	31° 54' 20''	47° 46' 40''	19 numaralı sınır işaretinin mesafesi 1.037 metredir. Sınır hattı 21 numaralı sınır işaretine kadar Şattü'l-Amma'nın yatağını takip eder.	Aynısı.
21	31° 54' 45''	47° 45' 50''	Nehir yatağının biri 21 numaralı sınır işaretinin batısında ve en büyük iki kolu arasında bir toprak kabartısı üzerinde bulunur. Sınır hattı 22 numaralı sınır işaretine kadar Şattü'l-Amma'nın en büyük kolunu takip eder.	Toprak yığını. Yüksekliği 2.50 ve çapı 5 metre.

Numara	Paralel	Meridyen	Sınır işaretlerinin mevkiileri ve sınır hattının açıklamaları	Sınır işaretlerinin açıklamaları
22	32° 03' 40''	47° 38' 40''	32 metre uzunluğunda ve 3 metre yüksekliğinde ve Duvric'in sol sahilinden 30 metre uzaklıkta bulunan bir toprak yığını üzerinde bulunur. Sınır hattı düz bir hat şeklinde Duvric'e varır ve Cebel-i Fokka'nın en kuzeydeki zirvesinin nehre ulaştığı noktaya kadar su bölümü çizgisini takip ederek tekrar Duvric'in yukarısına çıkar.	Toprak yığını. Yüksekliği 2 ve çapı 4 metre.

Bu oturumdan sonra, Osmanlı komiseri Aziz Samih Bey başkanlığında 26 Mart 1914'te Baksay arazisinde yapılan⁵¹⁴ oturumda da fenni heyet tarafından Nasiri'den Dubric'e kadar yapılmış olan topografya çalışmalarına dair bir rapor sunulurken komisyonca kabul edildi. Fenni heyet tarafından topografya çalışmalarına dair altıncı oturuma ait tutanağa eklenmiş raporun devamı niteliğinde olan bu raporda kuzey-batıya doğru Umm-Şir'de gerçekleştirilen çalışmalar için bir esas elde etmek üzere Binbaşı Cowie, Ahvaz yakınlarında bulunan Nasiri'ye gittiği ifade ediliyordu. Binbaşı'nın burada İngiliz konsoloshanesinin mevkiini tayin ettiği belirtilen raporda bu ölçümler doğrultusunda bu mevkiin Greenwich hesabıyla 31° 19' 21'' paralelinde ve Muhammara'da Miralay Ryder ile telgrafla haberleşme neticesinde ortaya çıkan sonuçlara göre de 47° 40' 43'' meridyeninde olduğu beyan

⁵¹⁴ BOA, HR.SYS 703/1, Lef 161.

ediliyordu⁵¹⁵. Binbaşı Cowie'nin, bu rakamları doğru kabul ederek Umm-Şir'e kadar komisyonun bu noktaya ulaşmasından önce trigonometrik ölçümlere devam ettiği vurgulanan raporun, devamında Şattü'l-Amma'nın kurumuş olan yatağının Umm-Şir yakınlarındaki bataklıkla birleştiği noktanın müşterek haritaya göre paralel ve meridyen hatlarının trigonometrik ölçümlerle belirlenmesi sonucu elde edilen neticenin de geçeye son derece yakın olduğu ifade ediliyordu. Böylece 15 ve 16 numaralı sınır işaretlerinin yerleştirileceği mevkilerin müşterek harita üzerinde oldukça doğru olarak belirlenmesi mümkün olacaktı. Ayrıca bataklığın sınırına ait planın çizilmesi için Şuayib yakınlarına bir topografyacı gönderilerek neticenin buradaki sınırın, İstanbul Protokolü'ne ekli harita üzerinde müşterek haritadan daha doğru olarak gösterilmiş olduğu belirlenmişti⁵¹⁶. Çünkü rapora göre bataklık, Köşk-i Basri'ye müşterek harita üzerinde gösterildiğinden daha yakındı.

Yapılan trigonometrik ölçümlere Umm-Şir'den Duvric'e kadar devam edildiği belirtilen raporda bu noktanın paralel hattı müşterek haritaya göre gerçek konumundan 4` aşağıda olarak gösterilmiş olduğundan sınır hattının ve Umm-Şir ile Duvric arasındaki sınır işaretlerinin mevkilerinin tayin edilmesi için yeni bir harita çizilmesi gerektiği belirtiliyordu. Rapor müşterek harita üzerine "sınırın kesik çizgilerle gösterilmiş olan kısmının nihai güzergahı için 2 numaralı tamamlayıcı haritaya müracaat olunması" ibaresinin yazılmasının diğer bir gereklilik olduğunu belirterek sona eriyordu. Raporun kabul edilmesiyle 26 Mart tarihli oturum da sona ermiş oluyordu⁵¹⁷.

Sınır hattıyla ilgili bu düzeltmelerin yapılmasının ardından Osmanlı heyeti kuzey sınırında çalışmalarına devam etmek ve Şemiran'da bulunan İngiliz ve Rus memurlarıyla buluşmak üzere Musul Vilayeti dahilindeki Gülanbere'e hareket etti⁵¹⁸.

Komisyon çalışmalarıyla aynı esnada protokol ve harita nüshalarının nezaretlere ve diğer gerekenlere ulaştırılmasına dair Meclis-i Vükela kararının ardından Harbiye Nezareti, Dahiliye'ye 1913 yılının Aralık ayında Osmanlı-İran sınırına ait kroki şeklinde bir harita göndermişti. Fakat bu gönderilen haritanın İstanbul protokolünde sözü edilen mevkilerden bir çoğunun isimlerini içermemesi Dahiliye Nezareti'nin, vilayetlerden gelen bilgileri değerlendirmesinde güçlük çıkarıyordu. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, bir yazıyla

⁵¹⁵ *Aynı vesika*, Lef 163.

⁵¹⁶ *Aynı vesika*, Lef 164.

⁵¹⁷ *Aynı vesika*, Lef 165.

⁵¹⁸ Durumundan Hariciye, Harbiye, BOA, *HR.SYS* 703/1, Lef 146 ve Dahiliye, *Aynı vesika*, Lef 147; BOA, *DH.SYS* 11/8-6, Lef 9 nezaretleri haberdar edilmişti.

protokolde bulunan isimleri ve sınırı gösteren bir harita mevcut ise bu haritanın veya böyle bir haritanın yokluğu halinde de daha önce gönderilmiş olan haritanın diğer bir nüshasının üzerinde önemli noktaların işaretlenerek kendilerine gönderilmesini Harbiye'den talep etti⁵¹⁹.

Fakat İstanbul Protokolünde belirlendiği şekliyle Osmanlı-İran sınırını gösteren İngilizce haritaların Daire-i Erkan-ı Harbiye'ce tercüme edilen kopyaları konu hakkında fikir sahibi olmaları için ilgililere gönderilmek amacıyla Matbaa-ı Amire'de baskıdaydı. Sözü edilen haritaların basım aşamasında olması nedeniyle Harbiye Nezareti, Dahiliye'nin talebinin aciliyetini göz önünde bulundurarak protokol uyarınca tüm Osmanlı-İran sınırının 1/253.000 metre büyüklüğündeki 9 pafta İngilizce harita üzerinde işaretlenerek nezarete gönderilmesine karar verdi⁵²⁰. Haritaya ayrıca, sınır güzergahına ait bilgileri de içeren bir liste eklenmişti. Listede komisyon tarafından Mayıs ortasına kadar belirlenmiş ve protokol içeriğine göre tahmini olarak çizilmiş olan güzergahlara açıklık getirilmişti. Ayrıca protokolda sınırın, Divan-ı Hümayun'da bulunan 1/73.000 metre büyüklüğünde ve gayet ayrıntılı olan haritaya göre tarif edildiği belirtilerek, bu haritanın fotoğrafla alınmış kopyalarının fenni komisyonda olduğu ve bölgelerin kesin sınırları belirlendikçe bu harita üzerinde işaretlendiğinin de altı çiziliyordu. Bu işaretlenen haritalar komisyon memurları tarafından bağlı oldukları hükümetlere gönderilecekti. Açıklamada 1/253.000 büyüklüğündeki İngilizce haritanın, bu bahsedilen haritanın küçültülmüş şekli olduğundan söz edilerek, protokolda sınır güzergahı boyunca tarif edilen dağ, tepe, nehir ve karye (köy) isimlerinin işaretlendiği ifade ediliyordu. Fakat harita küçültülmüş olduğundan bazı noktaların işaretlenememiş olduğunun da ayrıca altı çiziliyordu. Açıklamada, komisyonun tamamıyla görevini bitirip tasdik ve imza edilmiş haritalar elde edilmedikçe, burada işaretlenmiş güzergaha kesin gözüyle bakılamayacağına da dikkat çekiliyordu⁵²¹. Bu şekilde hazırlanan harita ve eki, talep edilmesinin üzerinden neredeyse bir hafta geçmeden Dahiliye Nezareti'ne ulaştırıldı⁵²².

Bu arada Osmanlı heyet başkanı Aziz Samih Bey, Irak'dan Hanekin'e kadar sınırın iki tarafında ikamet eden halkın ve aşiretlerin durumları hakkında çeşitli bilgileri içeren bir raporu Mayıs ayında Harbiye Nezareti'ne sundu⁵²³. Raporda sınır hattı boyunca ikamet eden ahalinin tabiiyetleri, dinen ve cinsen bağlılıkları ayrıntılı bir biçimde incelendiği gibi tüm sınır

⁵¹⁹ BOA, *DH.SYS* 11/8-6, Lef 12.

⁵²⁰ *Aynı vesika*, Lef 19.

⁵²¹ *Aynı vesika*, Lef 18.

⁵²² *Aynı vesika*, Lef 17.

⁵²³ BOA, *DH.SYS* 108/37, Lef 2.

boyunca uzanan çeşitli bölgelerdeki yerel dengeler de ayrıntılarıyla irdelenmişti⁵²⁴. Aziz Samih Bey'in bu raporu Dahiliye Nezareti vasıtasıyla Basra ve Bağdat vilayetlerinin yanı sıra Sadaret'e de gönderilmiş ve raporun dikkat çekici içeriğine de vurgu yapılmıştı⁵²⁵.

Bu esnada fenni komisyonun çalışmaları sırasında sorunlar ve şikayetler de meydana gelmeye başlamıştı. Sınır güzergahını belirleme çalışmaları kuzeye doğru ilerleyerek devam ettiği sırada Osmanlı heyeti, sınır hattını belirtmek üzere yerleştirilmekte olan piramitlerin sağlam inşa edilmediğine dair şikayetlerini dile getirmeye başlamıştı. Osmanlı heyeti, fenni komisyon üyelerinin görevlerini bir an önce sona erdirmek amacıyla piramitlerin inşasını da çabuklaştırmak istediklerini belirterek bu hareketlerin piramitlerin sağlam inşa edilmemesine yol açtığını iddia ediyordu. Osmanlı heyetinin bu şikayetleri Sadaret'e ulaştırıldı. Sadaret de her ne kadar sınır belirleme işinin çabuk bitirilmesinde fayda gördüğünü belirtse de bu zamana kadar tartışmalara yol açan İran sınırında gelecekte sükutun temini ve yanlış anlaşılmalara sonucu yeniden bir komisyon oluşturulmasına gerek duyulmaması için piramitlerin sağlam inşa edilmeleri gerektiğinin de altını çiziyordu. Ayrıca güney kısımda Mendeli'ye kadar yapılan piramitlerin çoğu çöl ve ıssız mıntikalara inşa edildiğinden buralarda yanlış anlaşılma ihtimali düşük olsa da, bu notanın kuzeydeki sınır gayet arızalı ve her iki tarafta ikamet eden ahalinin de uğrak yeri olan mıntıkları içermesi nedeniyle piramitlerin de kolay kolay tahrip edilmeyecek şekilde inşaları gerekmektedir. Bu noktalara dikkat çeken Sadaret, gereğinin yapılması için konuyu Hariciye Nezareti'ne havale etti⁵²⁶. Hariciye Nezareti aldığı emir üzerine, İstanbul Rusya ve İngiltere sefaretlerine gereken tebligatı sözlü olarak iletmiş gibi Londra, Petersburg ve Tahran'daki Osmanlı sefaretlerine de gerektiğinde cevap vermeleri için söz konusu tebligatı yazılı olarak gönderdi. Osmanlı tarafından verilen şifahi notanın Rusya sefaretine ulaşmasından sonra İstanbul sefiri De Giers, gönderdiği bir telgrafla söz konusu piramitlerin inşasına dikkat edilmesi ve sağlam olmaları için azami çabanın gösterilmesi gerektiğini Rus heyeti başkanı Minorsky'ye bildirdi⁵²⁷.

Fenni komisyon memurları arasında çıkan anlaşmazlık, sadece sınır güzergahında inşa edilecek piramitlerle ilgili değildi. Osmanlı heyeti bu sefer de, Rus ve İngiliz yetkililerin ve topografların yanlarına Osmanlı Devleti'ne tabi muhafızlar almaksızın sınır civarında dolaşmalarından dolayı çeşitli olayların meydana gelmekte olduğuna dair şikayetlerini

⁵²⁴ Aziz Samih Bey'in sunduğu raporun tam metni için bkz. *Aynı vesika*, Lef 3-4.

⁵²⁵ *Aynı vesika*, Lef 1.

⁵²⁶ BOA, *HR.SYS* 703/2, Lef 60.

⁵²⁷ *Aynı vesika*, Lef 132.

aktarıyorlardı⁵²⁸. Durumun Sadaret'e iletilmesinden sonra bir önceki şikayette olduğu gibi Londra, Petersburg ve Tahran sefaretlerine konuyla ilgili notalar gönderilmekle yetinildi.

Bu arada Ağustos ayının başlarında Osmanlı heyeti katibi Basri Bey bazı özel işlerini mazeret göstererek bir aylığına İstanbul'a dönme talebinde bulundu. Basri Bey'in yokluğu esnasında İngiliz komiserliği katibi onun görevlerini üstlenecekti⁵²⁹. Hariciye ve Harbiye nezaretleri arasında yapılan yazışmalar sonucu⁵³⁰ Basri Bey'e bir aylığına İstanbul'a gitmesi için izin verildi. Bu izin resmi bir yazıyla Osmanlı heyetine de bildirildi⁵³¹.

Basri Bey'in bu talebiyle hemen hemen aynı tarihlerde Aziz Samih Bey ile Abdülhamid Bey'in dokuzuncu kolorduya katılmasını emreden bir yazı Osmanlı heyetine ulaşmıştı. Ayrıca Harbiye Nezareti gönderdiği resmi bir yazıyla aynı talebi Hariciye nezdinde de dile getirmişti⁵³². Bu talep üzerine Hariciye, İran sınır belirleme komisyonundaki Osmanlı memurlarının eskisi gibi görevlerine devam etmeleri gereğinin Harbiye Nezareti'ne daha önce tebliğ edilmiş olduğunu hatırlatarak, dokuzuncu kolorduya bu tebligata uygun olarak cevap verilmesini nezaretten talep etti⁵³³. Hariciye'nin bu hatırlatmasını dikkate alan Harbiye Nezareti, Aziz Samih Bey ve Abdülhamid Bey'in dokuzuncu kolorduya gönderilmelerinden vazgeçildiğini belirterek sözü edilen Osmanlı heyeti memurlarının görevlerine devam edebileceklerini ve bu durumun dokuzuncu kolorduya da tebliğ edilmiş olduğunu nezarete bildirdi⁵³⁴. Osmanlı heyetinin görevine devam edeceği ve ayrıca kendilerinin de celp edilmeyecekleri Aziz Samih ve Abdülhamid beylere de iletildi⁵³⁵.

Komisyonun çalışmalarına başlamasından kısa bir süre sonra Birinci Dünya Savaşı patlak vermişti. 28 Haziran 1914 günü, Avusturya-Macaristan veliahdı Arşidük François Ferdinand'ın Saraybosna'da bir Sırp tarafından öldürülmesi sonucu Avusturya ve Sırbistan arasında başlayan savaş⁵³⁶ 4 Ağustos tarihine gelindiğinde bir dünya savaşı halini almıştı.

Savaş öncesi İtilaf devletleri bloğuna katılmak için yaptığı teşebbüsler başarısızlıkla sonuçlanan Osmanlı Devleti ise Almanya ile bir ittifaka mecbur olmuştu. Savaş öncesi Almanya ile ittifak anlaşması imzalamasına rağmen Osmanlı Devleti savaşın başlarında

⁵²⁸ *Aynı vesika*, Lef 128.

⁵²⁹ *Aynı vesika*, Lef 137.

⁵³⁰ *Aynı vesika*, Lef 138.

⁵³¹ *Aynı vesika*, Lef 136.

⁵³² *Aynı vesika*, Lef 135.

⁵³³ *Aynı vesika*, Lef 134.

⁵³⁴ *Aynı vesika*, Lef 146.

⁵³⁵ *Aynı vesika*, Lef 145.

⁵³⁶ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Ankara, 1983, s.100.

mümkün olduğunca tarafsızlığını koruma çalıştı. Hatta Osmanlı Devleti savaşın başlangıcında tarafsızlığını ilan etmesine rağmen gerek Almanya'nın artan baskısı gerekse gelişen olaylar sonucunda savaşa dahil olmak zorunda kalmıştı. Nitekim Enver Paşa'nın emri ile Amiral Souchan kumandasındaki Osmanlı donanmasının Odesa ve Sivastopol gibi Rus limanlarını topa tutmaları sonucu 29 Ekim 1914'te⁵³⁷ Osmanlı Devleti resmen savaşa dahil olmuştu.

İşte Ağustos ayından itibaren Osmanlı Devleti'nin giderek kızışan savaşa doğru sürüklendiğini anlayan Harbiye Nezareti'nde, komisyon çalışmalarının durdurulması düşüncesi ağırlık kazanmaya başlamıştı. Önce memleket dahilinde uygulanan seferberlik hali ve daha sonra da Osmanlı Devleti'nin savaşa dahil olması nedeniyle komisyon çalışmalarının durdurulması bir çok kez gündeme geldi. Rusya'nın kuzey sınırında istediği kabul edilemez tavizlerin bu konuda oynadığı önemli rolün yanı sıra ayrıca komisyonun, çalışmalarını savaşın olduğu noktalarda sürdürmesi de güçlükle sağlanıyordu. Üstüne üstlük yaşanan ekonomik sıkıntılar da komisyonun çalışmaları için sarf edilecek olan miktarın bulunmasını gündend güne zorlaştırıyordu⁵³⁸. Nitekim Harbiye Nezareti, komisyon çalışmalarının durdurulmasına dair talebini birkaç kez dile getirdiyse de Hariciye Nezareti, İngiltere ve Rusya ile böyle kritik bir zamanda ilişkileri bozmamak adına bu taleplere karşı çıkmış ve sonuçta komisyonun çalışmalarına devam edebilmesini sağlanmıştı.

Eylül ayından itibaren komisyon çalışmalarının durdurulması tartışılmaya başlanmıştı. Harbiye ve Hariciye nezaretleri Eylül ayının başında mevcut siyasi durumdan ötürü sınır belirleme faaliyetlerine ara verilmesine karar verdi⁵³⁹. Komisyon çalışmalarına ara verilmesi kararını aldırın konu Kotur civarındaki altı köyün İran'a terk edilmesi sorunuydu. Burasının İran'a terk edilmesi, silah altına alınmış olan yöre halkında olumsuz yönde etki yaratacağından dolayı Osmanlı Devleti bu noktaları elinden çıkarmak istemiyordu⁵⁴⁰. Nezaretlerce alınan bu karar komisyon başkanlığına da bildirilmişti⁵⁴¹. Fakat daha sonra çalışmaların durulması fikrinden ziyade söz edilen köylerin elde tutularak Ararat'a kadar olan kısımdaki statükonun muhafaza edilmesi ve İstanbul Protokolü'ne de uyulması şartıyla

⁵³⁷ *Aynı eser*, s. 110.

⁵³⁸ Nitekim daha sonra İran sınır belirleme komisyonu başkanlığına atanan eski Rus sınır belirleme komisyonu başkanı Miralay Fuad Ziya Bey ve İstanbul'a gönderilen Hasan Basri Bey'in harcırahları Almanya tarafından karşılanmıştı. BOA, *HR.SYS* 703/2, Lef 207. Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'ne yapılan Alman iktisadi yardımlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, İstanbul, 2003, s.308-316.

⁵³⁹ BOA, *HR.SYS* 703/2, Lef 156.

⁵⁴⁰ *Aynı vesika*, Lef 174.

⁵⁴¹ *Aynı vesika*, Lef 154.

komisyon faaliyetlerinin devam ettirilmesi fikri ağırlık kazandı⁵⁴². Alınan bu karar Osmanlı heyetine de bildirildi. Fakat bu sefer de Osmanlı heyeti sınır belirleme faaliyetlerine devam edilmesinin emredilmesine rağmen kendilerine üç aydır çalışmaları devam ettirmek için gerekli paranın ödenmediğini belirterek paraları olmadığından hareket edemediklerini belirtiyor ve Van vilayetinden gereken meblağın kendilerine tahsis edilmesi için gerekli emirlerin verilmesini talep ediyordu⁵⁴³. Osmanlı heyetinden gelen bu talep üzerine Hariciye Nezareti tarafından, gerekli olan elli bin kuruşun heyete ulaştırılması için Van vilayetine talimat verilerek sorun halledildi⁵⁴⁴.

Fakat Rus heyeti başkanı Minorsky ve topograflarının sınır civarındaki hareketlilikleriyle komisyon çalışmalarının durdurulması bir kez daha gündeme geldi. Birinci dünya savaşının şiddetini arttırmasıyla Osmanlı Devleti'nin aldığı askeri önlemler de artmaya başlamıştı. Böylece İran sınırından Osmanlı tarafına geçişler bir süreliğine yasaklanarak askeri ve mülki memurlara bu yönde gerekli emirler verilmişti. Fakat bu durum komisyonun çalışmalarını sürdürmesini zorlaştırıyordu. Zira tam da bu kararın alındığı sırada Hoy'da bulunan Rus komiseri Minorsky ve topografları, Osmanlı tarafına geçmeye hazırlanıyordu. Bunun üzerine Osmanlı heyeti başkanı Aziz Samih Bey, Harbiye Nezareti'ne Minorsky ve topograflarının çalışmasına engel olunmasının İstanbul Protokolü hükümlerini ihlal edeceğini vurgulayan bir yazı gönderdi. Aziz Samih Bey ayrıca, üzeri örtülmesi gereken konular mevcut ise komisyonun çalışmalarına ara verilmesi gerektiğini belirterek aksi halde alınan tedbirlerin uygulanmasındaki emr-i vakinin ortadan kaldırılarak komisyonun özgürce çalışmasına izin verilmesini gerektiğinin de altını çiziyordu. Osmanlı heyeti başkanı, bu durum karşısında takınılacak tavrın bir an önce belirlenerek kendisinin de zor durumda bırakılmamasını talep etti⁵⁴⁵. Harbiye Nezareti komisyon başkanlığından gelen bu talebi dikkate alarak Minorsky ve topograflarının Osmanlı arazisi dahilindeki hareketlerinin sürekli göz altında bulundurulması kaydıyla çalışmalarını sürdürmelerine engel olunmamasını emretti⁵⁴⁶.

Fakat komisyon çalışmalarının durdurulmasını talep eden sadece Osmanlı heyeti başkanı Aziz Samih Bey değildi. Bir yandan Aziz Samih Bey sınırlara giriş çıkışta yaşanan sorunlardan şikayetini bildirerek komisyon çalışmalarının durdurulmasını isterken Erzurum'da bulunan üçüncü kolordu kumandanı Hasan Aziz Paşa da Rusların sınır belirleme

⁵⁴² *Aynı vesika*, Lef 174.

⁵⁴³ *Aynı vesika*, Lef 185.

⁵⁴⁴ *Aynı vesika*, Lef 184.

⁵⁴⁵ BOA, *DH.SYS* 108/44, Lef 3 ve BOA, *HR.SYS* 707/2, Lef 47.

⁵⁴⁶ Alınan bu karar Dahiliye Nezareti'nin yanı sıra, Erzurum'daki üçüncü ordu kumandanlığına da bildirilmişti. BOA, *DH.SYS* 108/44, Lef 1-2 ve BOA, *HR.SYS* 707/2, Lef 49.

çalışmaları esnasındaki davranışlarından duyduğu endişeyi dile getirerek sorunun sürüncemede bırakılmasını teklif ediyordu. Osmanlı-İran fenni sınır belirleme komisyonunun Ruslar tarafından ileri sürülen genel istikamet doğrultusunda birkaç kilometre uzunluğunda şeridvari bir harita hazırladığına değinen Aziz Paşa, hattın daha sonra kesinleşeceğini hatırlatarak hazırlanmakta olan bu şeridin Osmanlı Devleti'ne nahiyeler ve kazalar büyüklüğünde toprak kaybettirdiğini vurguluyordu. Kumandan, hazırlanmakta olan bu şerit dahilinde kendi arzuları doğrultusunda bir hat kabul edilse bile Osmanlı'nın kayıplarının asla telafi edilemeyeceğinin altını çiziyordu. Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşlarıyla meşguliyetini fırsat bilerek bu sınır meselesini ortaya çıkardığını ifade eden Aziz Paşa, mevcut durumda komisyon faaliyetlerinin büsbütün durdurulması mümkün değilse bile durum kesin bir şekil alıncaya kadar bu faaliyetlerinin sürüncemede bırakılmasını talep ediyordu⁵⁴⁷. Böylece Harbiye Nezareti, üçüncü kolordu kumandanlığından gelen bu talep doğrultusunda zaman kazanılması için faaliyetlerin sürüncemede bırakılmasına dair sınır belirleme komisyonunun Osmanlı memurlarına yazılı bir emir gönderdi⁵⁴⁸. Ayrıca komisyonun görevlerini sürdürmekte olduğu Erzurum vilayeti⁵⁴⁹ ile Hariciye⁵⁵⁰ ve Dahiliye nezaretleri de mevcut durum hakkında bilgilendirildi.

Komisyon çalışmalarının devamı konusundaki bu kararsızlık Osmanlı heyetinin davranışlarında da bir belirsizliğe yol açıyordu. Nitekim Osmanlı heyeti başkanı Aziz Samih Bey gönderdiği bir telgrafla, hastalığını bahane ederek çalışmaları ertelettiğini ve komisyon çalışmalarına devam edilip edilmeyeceği hakkında kendisine dört gün zarfında bir emir bildirilmesi gereğini ifade ediyordu⁵⁵¹. Aziz Samih Bey'in bu telgrafı üzerine Harbiye ve Hariciye nezaretleri arasında yeniden bir haberleşme trafiği başladı. Harbiye Nezareti, Meclis-i Vükela'nın üçüncü ordu kumandanlığından gelen talep ve Aziz Samih Bey'in seferberlikten dolayı tayin olduğu vazifeye devamı gereği dolayısıyla komisyonun çalışmalarına ara verilmesi yönünde karar aldığını iddia ediyor ve bu emrin Hariciye Nezareti tarafından Osmanlı heyetine iletilmesini talep ediyordu⁵⁵². Hariciye Nezareti ise verdiği cevapta, Meclis-i Vükela'nın bu tarzda bir karar aldığına dair kendilerine bir bilgi ulaşmadığını belirterek bu yönde Sadaret'ten gelecek talimata göre⁵⁵³ hareket edeceklerini belirtiyordu.⁵⁵⁴ Bunun

⁵⁴⁷ BOA, *DH.SYS* 11/8-6, Lef 70.

⁵⁴⁸ *Aynı vesika*, Lef 71.

⁵⁴⁹ *Aynı vesika*, Lef 69.

⁵⁵⁰ BOA, *HR.SYS* 707/2, Lef 68.

⁵⁵¹ BOA, *HR.SYS* 703/2, Lef 193.

⁵⁵² *Aynı vesika*, Lef 194.

⁵⁵³ Hariciye Nezareti, aynı gün Sadaret'ten de konu hakkında bilgi talep etti. *Aynı vesika*, Lef 196.

⁵⁵⁴ *Aynı vesika*, Lef 192.

üzerine, Harbiye Nezareti Aziz Samih Bey'in tayin edilmiş olduğu yeni görevinin sınır belirleme çalışmalarından daha önemli olduğunu ve bu yüzden bir an önce yeni görevine başlaması gerektiğini Hariciye Nezareti'ne bildirdi. Harbiye Nezareti ayrıca, komisyonun çalışmalarına devam ettikleri bölgenin uygun görülmemiş olmasından dolayı şu andan itibaren sınır belirleme çalışmalarına ara verildiğine ve Aziz Samih Bey'in yeni görevine katılması gereğine dair Osmanlı heyetine ve Dahiliye Nezareti'ne tebligat gönderildiğini de belirtiyordu. Harbiye Nezareti'nin Hariciye'den isteği ise alınan bu kararın komisyonun diğer delegelerine uygun bir lisanla anlatılmasıydı⁵⁵⁵. Harbiye Nezareti'nin söz konusu talebi üzerine Hariciye, sınır belirleme komisyonunun İngiltere ve Rusya devletleriyle özel olarak imzalanan anlaşmalarla ortaklaşa oluşturulmuş olduğunu belirterek hükümetin Osmanlı heyetini geri çekerek komisyon faaliyetlerine son vermesinin uygun olmayacağını ve bu yüzden Osmanlı heyetinin görevine devam etmesi gerektiğini ifade etti. Hariciye ayrıca, Aziz Samih Bey'in ordudaki hizmete ihtiyaç görüldüğü takdirde yerine birinin vekil tayin edilmesiyle⁵⁵⁶ sorunun aşılabileceğini vurguluyordu.

Bu tartışmalardan birkaç hafta önce yine Harbiye Nezareti tarafında, komisyonun çalışmalarına devam edeceği mevkie dair bir başka sorun ortaya çıkmıştı. Komisyon memurları sınır belirleme çalışmalarının sonunda haritaların yeniden gözden geçirilmesi ve çeşitli belgelerin düzenlenmesi için bir noktada ikamet etmeye mecburdu. Osmanlı heyeti de bu noktanın Bayezid olmasında bir sakınca olup olmadığını resmi bir yazıyla Harbiye Nezareti'ne sormuştu. Fakat üçüncü ordu kumandanlığı, seferberlikle meşgul olduğu böyle bir zamanda, fenni komisyonun hudut taburu merkezi olan Bayezit'te ikamet etmesinin kesinlikle uygun olmayacağını belirterek komisyonun, sınır yakınlarındaki Bazergan köyünde veya İran dahilinde münasip bir mevkide çalışmalarını sürdürmesinin daha yerinde olacağını vurguladı. Bunun üzerine üçüncü ordu kumandanlığının talebi doğrultusunda komisyona emir verilerek⁵⁵⁷ Dahiliye⁵⁵⁸ ve Hariciye⁵⁵⁹ nezaretleri de durumdan haberdar edildiye de komisyon bu çekincelere rağmen yine de Bayezit'te toplanmak zorunda kaldı.

Bu gibi çeşitli sorunlar nedeniyle Harbiye ve Hariciye nezaretleri arasında yaşanan bu yazışma trafiğinin ardından Harbiye Nezareti ordudaki vazifesine katılması mecburi görülen Osmanlı-İran sınır belirleme komisyonu başkanı Aziz Samih Bey'in yerine halen

⁵⁵⁵ BOA, *HR.SYS* 707/2, Lef 69.

⁵⁵⁶ *Aynı vesika*, Lef 66.

⁵⁵⁷ BOA, *DH.SYS* 11/8-6, Lef 67.

⁵⁵⁸ *Aynı vesika*, Lef 68.

⁵⁵⁹ BOA, *HR.SYS* 707/2, Lef 55.

Osmanlı-Rus sınır belirleme komisyonu başkanlığında bulunup buradaki görevi bitmek üzere olan Erkan-ı Harb Miralayı Fuad Rıza Bey'in tayin edildiğini ve bu görevin kendisine de bildirildiğini açıkladı. Nezaretce ayrıca, Rus sınırındaki görevin bitimine kadar İran sınır belirleme komisyonu faaliyetlerinin aksamaması için Fuad Bey'in yeni görevine başlamasına kadar komisyon başkanı sıfatıyla halen bu komisyonda üye bulunan Erkan-ı Harb Yüzbaşı Abdülhamid Bey'in çalışmalara devam etmesi uygun görülmüş ve durumdan Abdülhamid Bey de haberdar edilmişti⁵⁶⁰.

Aziz Samih Bey 17 Ekim tarihinde yolladığı telgrafta, alınan kararlara uygun olarak yerine Abdülhamid Bey'i vekil tayin ederek ertesi gün yeni görevine başlamak üzere yola çıkacağını belirtiyordu⁵⁶¹. Fakat Aziz Samih Bey'in yeni görevine gitmek üzere komisyondan ayrılması İran tarafının tepkilerine yol açmıştı. İran'ın İstanbul sefreti Aziz Samih Bey'in görevinden ayrılmasından iki gün sonra Osmanlı Devleti'ne bir nota verdi. Notada, Osmanlı heyeti başkanının görevini terk ederek yalnız o zamana değin belirlenen ve işaret konulan yerlerin karar ve haritalarını imzalayarak İstanbul'a hareket etmek istediğinden bahsediliyordu. Birçok çaba ve müzakerelerle İstanbul Protokolü'nün imzalandığı ve sınırın, aracı olan devletlerin sefaretleriyle beraber müştereken onaylanıp imzalandığı hatırlatılan notada sınır güzergahının belirlenmesi için buraya gönderilen karma komisyonun görevini bir çok masraf ve zahmetten sonra bitirmek üzere olduğu sırada çalışmaların kesilerek Osmanlı komiserinin İstanbul'a çağırılmasının, Osmanlı ve İran devletleri arasındaki iyi ilişkiler ve hükümetin bu konuda göstermiş olduğu iyi niyetle örtüşmeyeceği ifade ediliyordu. Söz konusu notada, sınırda tayin edilmemiş olan az miktardaki arazi üzerinde çalışmalara hız verilerek bu kesimin sınırları da nihai olarak belirlendikten sonra Osmanlı komiserinin yola çıkmasının Aziz Samih Bey'den talep edildiği ve kendisinin de mülakat esnasında bu konuda İran tarafına teminat verdiği anımsatılıyordu. İran sefreti, Osmanlı heyeti başkanınca verilen bu teminatın yerine getirilmesinin Osmanlı Devleti'nin iyi niyetini teyit edeceğini ifade ederek notaya son veriyordu⁵⁶².

Ekim ayının sonlarına gelindiğinde Fuad Bey'in heyete henüz katılmamasına rağmen sınır belirleme çalışmaları neredeyse tamamlanmıştı. Zaten bu dönemde artık savaş da iyice

⁵⁶⁰ Mevcut durum Hariciye Nezareti'nin yanı sıra Dahiliye Nezareti'ne de iletildi. BOA, *DH.SYS* 11/8-6, Lef 80, 82 ve BOA, *HR.SYS* 703/2, Lef 200. Ayrıca konu birer telgrafla İran, Rusya ve İngiltere sefaretlerine de bildirildi. BOA, *HR.SYS* 707/2, Lef 71. Durumdan İran sınırında bulunan Erzurum, Van, Musul, Bağdat ve Basra vilayetleri de haberdar edildi. BOA, *DH.SYS* 11/8-6, Lef 79.

⁵⁶¹ BOA, *DH.SYS* 11/8-6, Lef 81. Aziz Samih Bey'in Harbiye Nezareti'ne çektiği bu telgrafından Hariciye Nezareti de haberdar edildi. BOA, *HR.SYS* 707/2, Lef 72.

⁵⁶² BOA, *HR.SYS* 703/2, Lef 199.

şiddetlenmiş ve Osmanlı Devleti yavaş yavaş tarafsızlığından ödün vereceğine dair ipuçları vermeye başlamıştı. Seferberlik ilan edilmesinin ardından Osmanlı heyeti katibi Hasan Basri Bey de silah altına alınmıştı⁵⁶³. Osmanlı heyetinin yanı sıra İran heyetinden Salar Muzaffer Han da İran Seraskerinden aldığı emir üzerine komisyondan ayrılıp Tahran'a doğru yola çıkmıştı⁵⁶⁴. Tam da bu esnada Osmanlı heyetine, Bulakbaşı mevki ve civar sınırının ilerde Kotur'la beraber belirlenmek üzere komisyonun sürdürmekte olduğu sınır belirleme çalışmalarının ertelenmesi emri gönderildi. Fakat gönderilen bu telgraf heyete Fuad Bey'den dolayı Rus komisyonu şifresiyle geldiği için emrin çözülmesi zaman almış ve böylece telgrafın şifresinin çözülmesinden önce komisyon çoktan bu civarın sınırlarını belirleyerek sınır işaretlerini yerleştirmişti. Bunun üzerine, Fuad Bey'in yerine vekaleten Osmanlı heyetine başkanlık eden Abdülhamid Bey bir telgraf göndererek, Bulakbaşı mevkiinin seferberlik nedeniyle terk ve tahliye edilmemesi ve burası ile Kıryaran köyü arasındaki kamışlıklardan Bayezid ve civarı halkının eskisi gibi yararlanması şartıyla bu bölgeye sınır işaretleri yerleştirilmiş olduğunu ifade ediyordu. Abdülhamid Bey'e göre, kamışlık bu bölge ve civarının en önemli ve en vazgeçilmez korunma araçlarından biriydi. Komisyonun diğer üç ülkeye mensup delegelerinin, bu gibi şartlar öne sürülerek sınır belirleme çalışmalarını yürütmenin imkanı olmadığını ve görevlerini belirleyen protokol içeriğinden başka hiçbir şey tanımayacaklarını beyan ettiklerini de belirten Abdülhamid Bey, kendisinin bu şartlar kabul edilmedikçe bu kısmın sınırının belirlenmesinin mümkün olamayacağını delegelere izah ettiğini vurguluyordu. Abdülhamid Bey, delegelerle uzun süren tartışmalar sonucunda söz konusu şartlarla bu bölge arazisinin belirlendiğini belirtiyor ve bu şekilde devlet ve hükümetin menfaatlerinin korunmuş olduğu kanaatinde olduğunu da sözlerine ekliyordu⁵⁶⁵. Böylece Bulakbaşı ile Sedarbulak arasındaki sınır belirlenerek işaretleri yerleştirildiği gibi harita ve tutanaklar da eksiksiz olarak imzalanarak komisyon çalışmalarına son verilmişti. Fakat komisyon çalışmalarına son vermesine rağmen bir yandan İran delegesi, Kotur ve civar sınırı belirlenmedikçe sınırı terk etmemesine ve sürüncemede kalan bu kısmın sınır belirleme çalışmalarının bitirilmesine dair hükümetinden emir aldığını belirtiyor; bir yandan da Rus delegesi, Kotur kısmı ve civarı için sınırın yeni yapılan harita üzerinde işaretlenmesi için Osmanlı delegelerine emir ita edileceği hakkında Sadrazam'ın Rus sefirine vaatte bulunduğu dair sefaretinden emir aldığını söylüyordu. Bunun üzerine Abdülhamid Bey, bu anlamda hükümetinden hiçbir emir almadığından dolayı bu kısım hakkında karar almak için

⁵⁶³ BOA, *HR.SYS* 707/2, Lef 65.

⁵⁶⁴ BOA, *DH.SYS* 11/8-6, Lef 72, 73 ve BOA, *HR.SYS* 703/2, Lef 198.

⁵⁶⁵ BOA, *HR.SYS* 707/2, Lef 114.

yetkisi bulunmadığını ifade ederek bu konuda hükümetinden talimat talep edeceğini belirtiyordu. Bu şekilde uzayan tartışmalardan sonra nihayet bir oturum daha yapılarak çalışmalara son verilmesine karar verilmişti⁵⁶⁶.

Böylece komisyon çalışmalarının bir kaç güne kadar tamamlanacağı gerekçesiyle gerekli evrakların Hasan Basri Bey'le beraber Tiflis-Kütük vasıtasıyla Erzurum'a götürülmesine ve oradan da İstanbul'a gönderilmesine karar verildi⁵⁶⁷. Aslında İran ve Rus sınır belirleme komisyonlarına ait evrak ve büyük boyuttaki haritaları içeren bu belgelerin bizzat Fuad Bey tarafından İstanbul'a götürülmesi düşünüldüyse de Fuad Bey üçüncü ordu tarafından istihdam edileceğinden dolayı bu görevi Osmanlı-İran sınır belirleme komisyonu katibi Basri Bey'in⁵⁶⁸ üstlenmesine karar verilmişti. Bu karar Fuad Bey tarafından telgrafla Hariciye ve Harbiye nezaretlerine⁵⁶⁹ ve Hariciye Nezareti tarafından da Petersburg sefaretine⁵⁷⁰ iletildi. Sonunda Kasım ayının ortalarına doğru hacmi küçük olan harita ve tutanaklar postayla gönderilmiş geri kalan büyük boyutta olanlar ise Erzurum vilayetine teslim edilmişti⁵⁷¹.

Komisyon bu şekilde 27 Kasım 1914 tarihinde çalışmalarına son vermiş oluyordu. Ocak ayının ortalarında faaliyetlerine başlayan komisyon, Kasım ayının sonuna kadar, sonuncusu Rusya ve Osmanlı Devleti arasında savaş çıkmasından yirmi dört saat önce yerleştirilmiş olmak üzere 227 sınır işareti inşa etmiş⁵⁷² ve Kotur arazisinin küçük bir kısmı dışında tüm Osmanlı-İran sınır güzergahını belirlemiştir.

Komisyon faaliyetlerinin sona yaklaştığı Eylül ayından beri Osmanlı-İran sınır belirleme komisyonu üyelerinin birer nişan veya madalyayla taltif edilmeleri tartışılıyordu. Fikir ilk önce komisyondaki Osmanlı heyeti tarafından ortaya atıldı. Harbiye Nezareti de konuyu uygun görerek komisyon delegelerinin isimlerinin yazılı olduğu bir listenin hazırlanarak gönderilmesini uygun bulmuş⁵⁷³ ve durumu Hariciye Nezareti'ne havale etmişti⁵⁷⁴. Böylece Kasım ayının sonlarına Harbiye Nezareti eline ulaşan listeyi Hariciye

⁵⁶⁶ *Aynı vesika*, Lef 116.

⁵⁶⁷ *Aynı vesika*, Lef 99, 101.

⁵⁶⁸ *Aynı vesika*, Lef 103.

⁵⁶⁹ *Aynı vesika*, Lef 100, 102; BOA, *HR.SYS* 703/2, Lef 202.

⁵⁷⁰ BOA, *HR.SYS* 707/2, Lef 98.

⁵⁷¹ *Aynı vesika*, Lef 111, 112.

⁵⁷² Al-İzzi, *a. g. e.*, s.17.

⁵⁷³ BOA, *HR.SYS* 703/2, Lef 179.

⁵⁷⁴ *Aynı vesika*, Lef 178.

Nezareti'ne gönderdi⁵⁷⁵. Hariciye Nezareti ise Harbiye Nezareti'ne 1 Şubat 1915 tarihinde gönderdiği cevapta bu komisyondaki İngiliz ve Rus delegelerin, mensubu buldukları devletlerle Osmanlı Devleti arasında sürmekte olan savaş nedeniyle taltiflerinin söz konusu olamayacağını vurguluyordu. İranlı delegelerin ise, sınır belirleme çalışmaları tüm sınırda bilfiil devam ettiği ve henüz sonuçlanmadığı için taltif edilmelerinin askıda bırakılması Hariciye Nezareti tarafından uygun görülüyordu⁵⁷⁶. Böylece Harbiye Nezareti tarafından gönderilen isim listeleri de Hariciye tarafından iade edildi⁵⁷⁷.

5. Birinci Dünya Savaşı'nda Şattü'l-Arap Bölgesinin Durumu ve Savaş Sonrası İçin Tasarlanan Çözüm Önerileri

Osmanlı Devleti'nin savaşa dahil olduğu bu dönemde Irak'ın ve dolayısıyla Şattü'l-Arap bölgesinin durumu ise hiç de iç açıcı değildi. Seferberlikten önce Irak'ta bulunmuş olan birliklerden çoğu buradan alınmış ve bu bölgede savaşçı olan ve olmayanlar dahil yalnızca sekiz bin kişilik bir kuvvet bırakılmıştı. Enver Paşa, bu bölgenin Trablusgarb ve Bingazi'de olduğu gibi yerli aşiretlere dayanılarak savunulabileceğini umuyordu⁵⁷⁸ ki bu durum bölge şartlarını kesinlikle göz önüne almamak demektir. Zira her ne kadar bölgedeki güçlü aşiret reisleri olası bir savaşta Osmanlı Devleti'nin yanında yer alacağını beyan etseler⁵⁷⁹ de bu aşiretlerin çoğu daha önceden kendilerini bağlayıcı İngiltere ile özel anlaşmalar yapmışlardı. Enver Paşa ayrıca ahalisi büyük ölçüde Müslüman olan bu bölgede cihat ilan edilmesinin de olumlu tesir yaratacağı kanaatindeydi.

Ekim ayın başlarında İngilizler Batı Hindistan'daki altıncı tümenin bir tugayını gizlice vapurlara bindirip Basra Körfezine getirmişler ve bir süre bu vapurlarda beklettirmişlerdi. Bu esnada Osmanlı-İngiltere ilişkileri de giderek gerginleşmeye başlamıştı.

⁵⁷⁵ BOA, *HR.SYS* 707/2, Lef 120.

⁵⁷⁶ *Aynı vesika*, Lef 119.

⁵⁷⁷ *Aynı vesika*, Lef 121.

⁵⁷⁸ Bayur, *a.g.e.*, c.III/I, s.397.

⁵⁷⁹ Savaşın şiddetlendiği Ağustos ayının ortalarında, Kuveyt ve Muhammara'daki İngiliz konsoloslarının Fav, Muhammara ve Basra'ya geldiği ve bunların Muhammara şeyhi Haz'al Han ve Kuveyt şeyhi Mübarek el-Sabah Paşa ile Şeyh Haz'al'ın ikametgahı önünde demirlemiş bir vapurda uzun uzadıya gizli müzakerelerde buldukları tespit edilmişti. Bunun üzerine Haz'al Han ile Mübarek el-Sabah Paşa sorguya çekilmiş ve ifadelerinde konsolosa olası bir savaş durumunda tarafsız kalacaklarını fakat İngiltere ile münasebetlere de devam edeceklerini ifade ettiklerini belirtmişlerdi. Konsolosun ısrarı üzerine bu konuda yazılı teminat vermek mecburiyetinde de kaldıklarını belirten Mübarek Paşa ile Haz'al Han, savaş durumunda Osmanlı Devleti'nin müdafaası anlamında faydalı olamayacaklarını fakat İslami cemaat adına gizli olarak her türlü yardımda kusur etmeyeceklerini de belirtmişlerdi. BOA, *HR.SYS* 96/19, Lef 1.

Sorun Muhammara'da bulunan İngiltere'ye ait savaş gemilerine uygulanacak muameleydi. Osmanlı Devleti, bu konu hakkında İstanbul İngiltere sefaretine 11 Ekim 1914 tarihli bir nota verdi. Notada, İngiliz savaş gemilerinin kısa bir zaman içerisinde Muhammara'dan çıkarılmadıkları takdirde La Haye mukavelesi gereği savaş sonuna kadar buradan çıkarılmamaları ve liman dışındaki sularda dolaştıkları takdirde devletlerarası hukukun müsaade ettiği önlemlerin alınacağı belirtilerek Muhammara limanına giren İngiliz gemilerinin sekiz gün zarfında limanı terk ederek açığa çıkmaları talep ediliyordu⁵⁸⁰. İstanbul İngiltere sefiri Sir Lois Mallet ise cevaben gönderdiği 14 Ekim 1914 tarihli notada hükümetinin, Osmanlı Devleti'nin kendi toprağı olmayan Muhammara limanından İngiliz savaş gemilerinin çıkarılmasını talep etme hakkını tanımadığını belirtiyordu. Mallet'ın tabiriyle, İngiliz savaş gemileri burada barışçıl amaçlarla bulunuyordu. Muhammara'dan hareket eden veya buraya gelmekte olan gemilerin Şattü'l-Arap nehrini kullanmalarının hukuka uygun olduğu da belirtilen notada, Osmanlı Devleti'ne tarafsız bir devlet gibi davranması tavsiye ediliyordu. Söz konusu notada, tarafsız olmanın gerektirdiği vazifelerin, verilen tüm sözlere rağmen Goben ve Breslau gemilerinin subay ve mürettebatının alıkonulması sonucunda, Osmanlı Devleti tarafından ciddi bir biçimde göz ardı edildiği de vurgulanıyordu. Bâbfâli'nin tarafsız bir güç olarak uygulamak mecburiyetinde bulunduğu görevlerini uluslararası hukuk kurallarıyla uyum içerisinde yerine getirdiği noktada, İngiltere hükümeti'nin de Osmanlı Devleti'yle daha uyum içerisinde hareket etmeye hazır olacağı vurgulanarak notaya son veriliyordu⁵⁸¹.

İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında karşılıklı verilen notalar neticesinde Bâbfâli'de bu konuda ne tarz bir hareket tarzı benimseneceği tartışılmaya başlanmıştı. Zira bir yandan da Basra vilayeti İngiltere'ye verilen sekiz günlük müddetin bir sonraki gün dolmak üzere olduğunu belirterek, bu zaman zarfında Osmanlı taleplerinin yerine getirilmemesi durumunda İngiliz savaş gemilerinin açığa çıkmaları halinde top atışıyla karşılık vereceklerini ifade ediyordu. Her ne kadar Harbiye Nezareti tarafından kendilerine tebliğ edilen talimatnamede Şattü'l-Arap nehrinin yasaklı bölge ilan edildiği ve bu sahaya giren yabancı savaş gemileri üzerine ateş edilmesi lüzumu bildirilmiş ve Basra vilayeti de bu talimatnameye uygun olarak davranacağını ifade etmişse de Dahiliye Nazırı Talat Paşa daha soğukkanlı davranmak taraftarıydı. Talat Paşa, Basra vilayetinin mevki olarak önemi ve hal-i hazırda bu civarda bulunan İngiliz savaş gemileriyle Osmanlı kuvvetleri arasında meydana gelecek bir

⁵⁸⁰ BOA, *HR.SYS* 96/17, Lef 5.

⁵⁸¹ *Ayn vesika*, Lef 2-3.

çarpışmanın zaten son derece kritik olan karşılıklı siyasi ilişkileri üzerinde meydana getireceği önemli tesirleri dikkate alarak daha sonra bir siyasi sorunun ortaya çıkmamasına meydan vermemek için bir defa daha İngiltere sefaretine bu yönde nota verilmesi kanaatindeydi⁵⁸². Aslında durum 1 ve 4 Ekim 1914 tarihlerinde verilen notalarla çok daha önceden İngiltere hükümetine intikal ettirilmişti. Bu notalarda da Osmanlı Devleti, İran'la imzalanan Erzurum Anlaşması ve İngiltere ile imzalanan Muhammara beyannamesine göre Muhammara'nın İran'a aidiyeti belirlenmiş olsa da bazı adalar ile nehrin Muhammara önündeki kenarı dışında Şattü'l-Arap nehrinin tamamen Osmanlı Devleti egemenliğinde olduğu belirtilmişti. İran da dahil olmak üzere yabancı devletlere ait tüm savaş gemilerinin Şattü'l-Arap sularına girmesini yasaklama ve yasak karşıtı davranışların nehirden çıkarılmasını talebe Osmanlı Devleti'nin hakkı bulunduğu dikkat çekilen notada, halen Muhammara limanında bulunan İngiliz savaş gemilerinin tayin edilecek zaman zarfında buradan çıkarılmadığı takdirde İkinci La Haye Konferansının on üçüncü mukavelesinin özel maddesi gereğince savaş sonuna kadar çıkarılmayacağı ve hariç sularda dolaştıkları takdirde de uluslararası hukukun yetki verdiği ölçüde gerekli önlemlerin alınmasına, yani silahlarını çıkartmak tedbirine müracaata mecbur kalınacağı vurgulanmıştı.

Dahiliye Nezareti'nin önerisi, Hariciye Nezareti İstişare Odası'nca incelenerek, konu hakkında iki şık öneriyordu. Bunlardan biri yabancı devletlere ait savaş gemilerinin Şattü'l-Arap nehrine giriş yasağı göz önüne alınarak Basra vilayetinin, Osmanlı suları dahilindeki nehre giren İngiliz gemileri üzerine ateş etmek merkezinde olan Harbiye talimatnamesine uygun hareket etmesine mani olmamaktı. Diğer seçenek ise diplomatik girişimlerde bulunarak bir sonraki cevaba kadar şiddetli tedbirlere başvurulmamasıydı⁵⁸³. Bölgede Osmanlı kuvvetlerinin zayıflığı da göz önüne alınarak Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın görüşleri doğrultusunda ikinci şıkkın tercih edildiği anlaşılıyor. Zira İngiltere ile Osmanlı kuvvetleri arasında sıcak çatışma ancak Kasım ayının başlarında çıkacaktı.

Bu gelişmeler doğrultusunda 5 Kasım'da İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesinden sonra bütün altıncı tümen, yani yaklaşık 15.000 asker Irak'a getirildi. İngilizler Irak'a çıkartma yapmaya Fav'dan başladı. İngiliz kuvvetleri önce Şattü'l-Arap ağzındaki Fav bataryasını susturup burayı işgal etti ve 9 Kasım'da buranın kuzeyinde karaya asker çıkardı. Birkaç noktada meydana gelen önemsiz çarpışmalardan sonra 22 Kasım'da boşaltılmış olan Basra'yı işgal eden İngiliz birlikleri, çarpışmalar esnasında ele geçirdikleri yerli bir çok ufak

⁵⁸² *Aym vesika*, Lef 5.

⁵⁸³ *Aym vesika*, Lef 6.

gemi sayesinde Şattü'l-Arap'ın sığ ve bataklık olan kesimlerinde de kolaylıkla ilerleyerek askeri hareket yapabiliyordu. Böylelikle İngilizler 9 Aralık'ta Kurna'yı ele geçirerek tüm Şattü'l-Arap bölgesini de işgal etmiş oluyorlardı⁵⁸⁴.

Bu derece stratejik bir noktanın bu kadar kısa zaman içerisinde kaybedilmesi üzerine 20 Aralık 1914 tarihinde Irak ve civarı Genel Komutanlığına ve Basra valiliğine Binbaşı Süleyman Askeri atandı. Süleyman Askeri, 1911-1912 yıllarında İtalya'ya karşı Trablusgarb ve Bingazi'de Enver Paşa ile çalışmış ve gönüllü kuvvetlerle mücahitlerle İtalyanlara karşı direniş göstererek onları yıldırılmıştı. Balkan Savaşları'nın ikinci devresinde Batı Trakya'da görev yapan Askeri, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Teşkilat-ı Mahsusa'da çalışmaya başlamıştı. Makedonya'da Sırp'lar aleyhinde gizli bir teşkilat kurmakla görevlendirilen Süleyman Askeri buradan Irak ve civarı Genel Komutanlığı'na atanmıştı⁵⁸⁵.

Kurna'nın işgaline kadar yaşanan çatışmalarda buradaki aşiretlere güvenilemeyeceği, bu topluluğun karşısında düşmanı görünce dağıldığı ve kaçtığı ve asıl amaçlarının yağma olduğu bir kez daha meydana çıkmıştı⁵⁸⁶. Zaten askerlik eğitimi olmayan bu topluluğun hükümete bağlılıkları da bulunmuyordu⁵⁸⁷. Bölgede güçlü ve savaşa kabiliyeti olan aşiretler ise zaten İngiltere ile ittifak halindeydi. Bunların başında da Huveyze'ye kadar uzanan bölgede hakim olan Muhammara şeyhi Haz'al Han geliyordu⁵⁸⁸. Ayrıca Basra yakınlarındaki Zübeyr, Kurna, Harise şeyhleri de İngilizlere hizmet etmekteydi⁵⁸⁹. Ayrıca bu bölgedeki hurmalıkların ve adaların bir kısmının Kuveyt kaymakamı Mübarek el-Sabah Paşa'ya ait olması ve Mübarek Paşa'nın da İngiltere ile işbirliği halinde olması Osmanlı kuvvetlerinin durumunu zorlaştıran bir başka etkendi. Zira Kuveyt kaymakamı daha önce gönderdiği talimatlarla bu hurmalıklarda çalışan aşiret mensuplarından bölge savunmasına katılmamalarını bildirmişti⁵⁹⁰. Ayrıca İran topraklarında yaşamakta olan Bahtiyariler de İngiltere yandaşları arasındaydı. İran petrolünün işletme hakkına sahip olan "Anglo-Persian Oil Company Limited" adlı İngiliz ortaklığı Bahtiyarilerin ileri gelenlerine bu petrolerden

⁵⁸⁴ Bayur, *a.g.e.*, c.III/I, s.398-399.

⁵⁸⁵ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, s.120.

⁵⁸⁶ Bayur, *a.g.e.*, c.III/I, s.399.

⁵⁸⁷ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, s.68.

⁵⁸⁸ Muhammara şeyhi Osmanlı kuvvetlerinin tüm hareketlerini önceden haber alarak İngiliz kuvvetlerine bildirmekteydi. *Aynı eser*, s.73.

⁵⁸⁹ Bayur, *a.g.e.*, c.III/III, s.91.

⁵⁹⁰ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, s.70.

hisseler vererek savaş boyunca petrol tesislerinin ve petrol boru hatlarının minimum zarar görmesini sağlamıştı⁵⁹¹.

Aşiretlerin bu durumunun yanı sıra Osmanlı kuvvetleri aynı zamanda sahip oldukları taşıtlar ve silahlar yönünden de İngilizlerle kıyaslanamayacak durumda zayıftı. Savaşın cereyan ettiği bu bölgeye İngiliz ve Hintli birlikleri deniz yolu ile gelebilmekteydi. Sahip oldukları vasıtalar sayesinde Bağdat'a kadar nehirler vasıtasıyla rahatlıkla ulaşabilen İngiliz kuvvetleri ayrıca yiyecek konusunda da sıkıntı çekmiyordu. Osmanlı birlikleri ve bu birliklerin tüm gereksinimleri ise binlerce kilometre uzaktan kara yoluyla gelmek zorundaydı. Osmanlı birliklerinin elinde Dicle ve Fırat üzerinde ulaşımı sağlayabilmek için neredeyse hiç taşıt yoktu. Bu durum savaş esnasında Osmanlı kuvvetlerinin çeşitli kolları arasındaki irtibatı imkansız kılıyordu⁵⁹². Üstelik cephane bakımından da Osmanlı ordusu son derece fakirdi⁵⁹³. İngiliz askerlerinin Odin, Lawrens ve Espiyagel adlı ganbotların desteği altında çarpışmasına rağmen Osmanlı kuvvetlerinin elinde sadece Marmaris ganbotu bulunması aradaki uçuruma iyi bir örnekti. Ayrıca Osmanlı kuvvetlerinin elinde adi ateşli toplar bulunurken, İngilizlerin çabuk ateşli toplarla savaşmaları İngiliz üstünlüğünün bir diğer göstergesiydi⁵⁹⁴.

Bundan sonra İngilizler Basra'nın batısındaki Şuayib'te istihkamlar yapmak suretiyle beklemede kalarak Osmanlı kuvvetlerinin saldırısını beklemeye başlamışlardı. Bu esnada İran içersinden ilerleyen yaklaşık 3.500 kişilik bir Osmanlı kuvveti 6 Şubat 1915'ye Huveyze'ye girdi. Hemen aynı gün İran sefaretı, Osmanlı Devleti'ne bir nota göndererek topraklarının işgal edilmesini protesto etti. Protestoda, Osmanlı kuvvetlerinin bir müddetten beri Ammare'de toplandığı ve bu kuvvetlerden beş taburunun Gasbani aşireti ve diğer taifelerle beraber İran'ın Beni Tarif ve Sunra taraflarına geçerek oradan İran topraklarına tecavüz edeceklerinin haber alındığı ve böyle bir durumun o civarda güvenliği tehdit edeceği ifade ediliyordu. İran topraklarını işgal anlamına gelecek bu hareketin önlenmesi için Osmanlı kuvvetlerinin ve söz konusu aşiret ve taifelerin tez elden o civardan çıkartılması istenen protestoda, emniyet ve güvenliği bozacak bu hareketlerin sebebinin açıklanması da talep ediliyordu⁵⁹⁵.

⁵⁹¹ Bayur, *a.g.e.*, c.III/III, s.126.

⁵⁹² *Aynı eser*, s.92.

⁵⁹³ *Aynı eser*, s.89.

⁵⁹⁴ Birinci Dünya Savaşında Şattü'l-Arap bölgesinde yaşanan çatışmalar ve tarafların elinde bulundurdukları mühimmatlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, s.67-158.

⁵⁹⁵ BOA, *HR.SYS* 720/17, Lef 2.

Osmanlı Devleti ise buna karşılık gönderdiği 11 Mart 1915 tarihli notada, öncelikle İran'a Ocak ayında gönderilmiş olan Osmanlı notasına dikkat çekiliyordu. Daha önceki notada, Rusya'nın işgali altında olan Osmanlı topraklarında cihat ilan edildiği ve oralarda düşmanın uzaklaştırıldığına altı çizilerek bu bölgelerin Rusya işgalinden kurtarılması ile İran hükümetinin de çıkarlarının korunduğu belirtilmişti. 21 Ocak'ta gönderilmiş olan notada, bu ortak düşmanın istilacı amaçlarının ortadan kaldırılması hususunda iki İslam ülkesinin ortak çıkarlara sahip olduğu ifade edilmiş ve Osmanlı Devleti'nin İran'a karşı gizli amaçlar gütmeyeceği, bilakis ortak amaca ulaşmak için her türlü yardımı göstermeye de hazır olduğu vurgulanmıştı. Önceki notada Osmanlı Devleti'nin, İran'dan da mevcut durumu göz önüne alarak dostluk ve yardım görmeyi beklediğinin de altı çizilmişti.

11 Mart 1915 tarihli notada, daha önce gönderilmiş olan 21 Ocak tarihli nota bu şekilde anımsatıldıktan sonra; Osmanlı Devleti'nin İran kuzeyi hakkındaki görüşlerinin, benzer şartları barındıran güneyi hakkında da aynı şekilde geçerli olduğu belirtiliyordu. Notada bunun akabinde, Osmanlı hükümetinin Huveyze'de asker ikamesine ve Muhammara arazisine girmeye mecbur kaldığı ifade edilerek İran halkı ve bazı kabile şeyhlerinin tarafsızlığa aykırı faaliyetlerde bulduklarından şikayet ediliyordu. Bazı kabile şeyhleri hasar görmüş olan İngiliz ganbotunun tamirine yardımcı olmuşlar, ayrıca Seyhan ve Kutü'z-Zeyn muharebelerinde kabile üyelerinin büyük bir kısmıyla beraber Osmanlı kuvvetlerinin yan ve gerilerinden ateş ederek çarpışmaya fiilen katılmışlardı⁵⁹⁶. Ayrıca bu kabileler Kurna çarpışmasında da Mezira noktasının doğusunda cepheden ilerlemek isteyen İngilizlere karşılık verildiği sırada sazlıklar arasından kayıklar ile gelerek Osmanlı kuvvetlerine gerilerden taarruz etmişlerdi. Notada, İngilizlerin mevcut durumda Karun nehrinde bir ganbotları ve Ahvaz'ın kuzeyine kadar uzanan mıntıkada ise önemli miktarda kuvvetleri olduğu da İran hükümetine hatırlatılıyordu. İran aşiret ve kabilelerinin bu davranışları dikkate alınarak İran hükümetinin tarafsızlık kurallarına ciddi anlamda uymadığının ispat edildiği ifade edilen notada gerçekten tarafsız olan bir devletin kendi nehri sularında savaşan devletlerin savaş gemilerini ve kendi topraklarında savaşan devletlerin askeri kuvvetlerini buldurulmaması gerektiği de anımsatılıyordu.

Söz konusu notada, Osmanlı hükümetinin ortak düşmanların istilacı emellerine son vermek ve İran Devleti'ni kurtarmak amacıyla hareket ettiği ve İran hükümetinden de bu konuda iyi niyet ve yardımseverlik beklendiği yinelenerek İran aşiret ve kabileleri ile bunların

⁵⁹⁶ *Aynı vesika*, Lef 4.

şeylerine Osmanlı kuvvetlerine karşı düşmanca davranılmaması konusunda tavsiyelerde bulunulması talebiyle Osmanlı notası son buluyordu⁵⁹⁷.

Osmanlı-İran hükümetleri arasındaki nota alış-verişine rağmen Osmanlı kuvvetleri İran'ın Huzistan bölgesinde ilerlemeye devam ediyordu. 9 Mart 1915 tarihine gelindiğinde Osmanlı kuvvetleri bir İngiliz tugayını yenerek Ahvaz'a yaklaştı⁵⁹⁸. Bu arada söz konusu kuvvetler Nasriye'den Mescid-i Süleyman'a kadar uzanan petrol borularını delmek suretiyle tahrip ederek ateşe vermişler ve böylece büyük hasara sebep olmuşlardı. İran da, bu gelişmenin üzerine derhal, hasarın sahibine ait olacağına dair bir nota göndererek⁵⁹⁹ Osmanlı Devleti'ni protesto etti.

Protesto ve notaların ardı arkası kesilmiyordu. Huveyze hakkındaki Osmanlı-İran tartışması ve nota trafiği de bir türlü sona ermiyordu. 11 Mart 1915 tarihli Osmanlı notasına İran gönderdiği cevabi notayla karşılık verdi. İran bu notasında, Huveyze'nin eskiden beri İran toprağı olduğunu belirtiyor ve karma sınır belirleme komisyonunca da buranın İran'ın mülkü olduğunun açıkça tasdik edildiği beyan ediyordu. İran'ın Huveyze hakkındaki bu iddialarına karşılık vermek üzere Bâbîâli Hukuk Müşavirliği'nin hazırladığı mütalaa Harbiye Nezareti'ne sunuldu. Hukuk Müşavirliği, İstanbul Protokolü'nün Huveyze'nin hangi tarafta kaldığına tam bir açıklık getirmediğini belirterek protokolde yer alan Huveyze'yle ilgili kısmı aktardıktan sonra bu tariften Huveyze'nin hangi tarafta kaldığının iyice anlayamadığını tekrarlıyordu. Fakat Derviş Paşa haritasına göre Huveyze'nin sınır hattı üzerinde olduğunu vurgulayan hukuk müşavirliği 1909/1325 senesinde oluşturulan Osmanlı-İran sınır komisyonu tarafından hazırlanan haritada burasının Osmanlı toprakları dahilinde gösterildiğinin altının çiziyordu. İstanbul Protokolü'nün o sırada mevcut durumdan istifade eden İngiltere ve Rusya baskıları nedeniyle Osmanlı Devleti tarafından imzalandığını da hatırlatan hukuk müşavirliği, söz konusu protokolde hal-i hazırda savaş halinde olunan iki devletin imzalarının bulunduğuna değiniyordu. Hukuk müşavirliği, bu devletlerle imzalanmış olan bütün mukavele ve anlaşmalar fesh edilmiş olduğundan Huveyze'nin Osmanlı toprakları dahilinde olduğunu savunmanın mümkün olduğunu belirterek meselenin bu zemine kaydırılmasından önce Huveyze'nin askeri anlamda stratejik önemi haiz ve Osmanlı

⁵⁹⁷ *Aynı vesika*, Lef 5.

⁵⁹⁸ Bayur, *a.g.e.*, c.III/III, s.92.

⁵⁹⁹ BOA, *HR.SYS* 720/17, Lef 3.

toprakları dahilinde olması gerekli olan bir nokta olup olmadığının kendilerine bildirilmesini talep ediyordu⁶⁰⁰.

Osmanlı ve İran arasında Huveyze hakkında diplomatik mücadele sürerken bir yandan da Süleyman Askeri önderliğindeki Osmanlı kuvvetleri İngilizlere karşı bir baskına hazırlanmaktaydı. 12 Nisan'da Süleyman Askeri Nasıriye'deki kuvvetleri ileri sürerek İngilizlere baskın harekatı yaptı. Fakat aşiretlerin çarpışmanın ikinci günü kaçmalarından dolayı birlikler yarı yarıya eridiğinden Osmanlı kuvvetleri geri çekilmek zorunda kaldı. Yaşanan bu hezimet üzerine yaralı olduğu için çarpışmayı bizzat yerinden yönetemeyen, Irak ve civarı Genel Komutanı Süleyman Askeri kendini öldürdü. Huzistan'da Ahvaz üzerine yürümekte olan kuvvet de oradaki Şii Araplardan yardım görmesine rağmen Şuayyibe yenilgisinden sonra gelişen İngiliz karşı saldırısı nedeniyle Huveyze'ye çekilmek zorunda kaldı. Böylece Irak çarpışmalarının ilk safhası sona ererken İngilizler Şattü'l-Arap bölgesi üzerine hakimiyetlerini yerleştirmiş oluyorlardı⁶⁰¹.

Şattü'l-Arap bölgesinin İngilizlerin egemenliğine geçmesine sebep olan çarpışmalarda en dikkat çekici noktalardan biri de Osmanlı halifesinin yaptığı cihat çağırısına Sünnilerden ziyade Şii Müslümanların itibar göstermesiydi. Hatta İranlı müçtehitler cihat lehine propaganda yaparak halk ve aşiretlerin düşmana karşı direnmesini örgütlemişti⁶⁰².

Osmanlı Devleti'nin bölgede cihat eksenli propagandalarına İngiltere bölge halkına ve ileri gelenlerine bildiriler dağıtarak karşılık vermişti. Bildiriler savaşın gidişatına ve dağıtılacak bölge halkının eğilimine göre farklı üsluplarda yazılıyordu. Bunlardan biri de İngilizlerin Beni Ka'b aşireti mensuplarına yönelik 15 Mart 1915'te yayınladığı bildirgeydi. Bu bildirgede Beni Ka'b aşiretinden, Osmanlı'ya destek vermeyerek İngilizleri desteklemeleri isteniyordu⁶⁰³. Burada ilgi çekici olan nokta Beni Ka'b aşiretinin başında bulunan Muhammara hakimi Şeyh Haz'al'ın baştan beri İngiliz yanlısı olmasına rağmen bu aşiret içerisinde yine de Osmanlı Devleti yanında yer alan taifelerin çıkmış olmasıydı.

Şattü'l-Arap bölgesi üzerindeki İngiltere hakimiyetinin 1915 yılından itibaren perçinlenmesine rağmen Osmanlı hükümeti hala bölge hakkında umutlar besliyor ve bölgenin savaştan sonra nasıl yapılandırılması gerektiğini tartışıyordu. Osmanlı-İran karma

⁶⁰⁰ *Aynı vesika*, Lef 7.

⁶⁰¹ Bayur, *a.g.e.*, c.III/III, s.93.

⁶⁰² *Aynı eser*, s.93.

⁶⁰³ Bildiri metni için bkz. *Aynı eser*, s.97-98.

komisyonunda başkanlık yapmış ve bu görevinin bitiminde Tahran sefaretine atanmış olan ve dolayısıyla Osmanlı-İran sınır meselesine vukufu bulunan Sadreddin Bey 1916 yılında eski Tahran Sefiri sıfatıyla hükümete Şattü'l-Arap bölgesinde gelecek için ne gibi önlemler alınabileceğine dair bir rapor sundu. İngilizlerin Muhammara hakimini himaye etmekteki maksatlarının Şattü'l-Arap'ın çıkış noktasında dolaylı olarak hakimiyet elde etmek olduğunu belirten Sadreddin Bey, bu durumun ise Osmanlı çıkarlarına tamamıyla zıt ve son derece zararlı olmasından dolayı buradaki İngiliz nüfuzunun kırılmasının o civarda huzur ve düzenin sağlanması için elzem olduğunu ifade ediyordu. Aslında Muhammara'nın mülken İran'a ait olduğunu ve İngiltere ile asla alakası olmadığını vurgulayan Sadreddin Bey, İran hükümetinin de Muhammara şeyhinin elde etmiş olduğu bağımsızlıktan endişe duyduğunu ve bu nedenle İran hükümeti ile bu konuda anlaşma sağlayarak Şeyh Haz'al'ın yerine bir başkasının geçirilmesinin de imkan dahilinde bulunduğunu belirtiyordu. Sadreddin Bey'in hazırlamış olduğu raporda, bu maksada ulaşmak için öncelikle Muhammara hakkında İngiltere hükümetiyle 11 Ekim 1913 tarihinde teati edilmiş olan beyannamenin iptal edilmesi gereğinin altı çizilerek yapılacak barış anlaşmalarında bu konunun temin edilmesinin gerekliliği üzerinde duruluyordu. Çünkü Sadreddin Bey'e göre, İran'a ait bir mevki için üçüncü bir hükümetin müdahalesi her haliyle kabul edilemezdi. Raporda, İngiltere ile imzalanmış olan beyannamenin fesh edilememesi durumunda alınabilecek önlemler de sıralanıyordu. Tasarlanan önerilerden biri, Şeyh Haz'al'ın Osmanlı hükümetine meyletmesinin çarelerinin aranması ve bunun için şeyhin Basra vilayeti dahilinde sahip olduğu geniş arazilerin müsadere olunacağı tehdidinin ileri sürülmesiydi. Haz'al Han'ın İslami duygularının tahrik edilerek teşvik ile hükümete sadakate çağırılması da düşünülen başka bir çareydi. Sadreddin Bey, Osmanlı hükümetinin savaş sonrasında Basra sahillerinde oluşturacağı istihkamlar ve nehir içerisinde bulunduracağı gerekli donanımına sahip ganbotlarla etkisini arttıracak olmasından dolayı şeyhin her durumda itaatini temin etmenin kolay olacağı kanaatini belirterek raporunu tamamlıyordu⁶⁰⁴. Ancak bütün bunlar savaşın sonuçlarına bağlı idi. Osmanlı Hariciyesi eskiden olduğu gibi, galip ve mağlup tarafların bir masa etrafında toplanıp anlaşacaklarını umuyordu. Zaten söz konusu raporlar da buna istinaden hazırlanmıştı.

⁶⁰⁴ BOA, *HR.SYS* 113/10, Lef 4.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SORUNUN GELECEĞE TAŞINMASI: ŞATTÜ'L-ARAP NEHRİNDE ULAŞIM

1. Sorunun Gündeme Geliş Nedenleri: Nehir Üzerinde Egemenlik Tartışmaları

20. yüzyılın başında bölgede petrolün keşfedilmesi ve petrol arama çalışmalarının hızlanmasıyla beraber Şattü'l-Arap nehrinin, çıkarılan petrolün taşınması konusunda üstlendiği rol nedeniyle önemi giderek artmaya başlamıştı. Üstelik petrolü uzak ülkelere taşımak üzere Şattü'l-Arap nehrine gelen gemi sayısındaki artış ve petrol çıkarma çalışmaları için gerekli olan ağır ekipmanları taşımak için gemilerin artan büyüklükleri sonucu Muhammara limanı yeterli gelmemeye başlamıştı. Bu nedenle gemiler Muhammara dışında yüklerini boşaltmak ve demirlemek zorunda kalıyordu⁶⁰⁵. Şattü'l-Arap nehrinin İngiltere nezdinde bu şekilde artan önemine karşılık, nehrin Osmanlı hakimiyetinde olması ve giriş çıkışlar için ödenen gümrük harçları İngiliz ekonomik çıkarlarına bir engel teşkil ediyordu. İngiltere, Muhammara limanının artan öneminden dolayı bu noktayı Osmanlı denetiminden uzak tutmak için Muhammara şeyhi Haz'al Han'la ittifak yapmanın yanı sıra, bir yandan da nehir üzerinde çeşitli yollarla fiili bir hakimiyet kurmaya çalışıyordu. Bu şekilde bölgede Osmanlı Devleti ve İngiltere arasındaki rekabet şiddetlenmiş oldu.

1911 yılının başlarında Osmanlı Devleti artan gemi trafiğini göz önüne alarak Şattü'l-Arap nehrinin girişini teşkil eden Fav boğazına yerleştirilmek üzere birkaç adet şamandıra imal edilmesine karar verdi. Nehir girişine yerleştirilmesi düşünülen bu şamandıralardan iki tanesi Şubat ayının sonlarına doğru tamamlanarak gerekli yerlere konulmak üzere Marmaris ganbotuna gönderildi. Fakat Osmanlı'nın bu hareketi İngiltere tarafından protestoyla

⁶⁰⁵ Melamid, *a.g.m.*, s.353.

karşılandı. İngiltere hükümetine ait Lawrens vapuruyla bölgede bulunan Bender-Buşir konsolosu verdiği muhtırada söz konusu şamandıraları yerleştirme hakkının İngiliz hükümetine ait olduğunu belirterek bir daha kendilerinden habersiz bu tarzda bir harekete kalkışılmamasını talep ediyordu. Ortaya çıkan bu durum üzerine Basra valisi, merkeze bir telgraf çekerek durumu bildirdi. Basra valisi, Fav boğazının Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinde olduğunun aşikar olmasından dolayı burada şamandıra yerleştirilmesi, fener koyulması gibi faaliyetlerin Osmanlı Devleti'nin hukuki hakkı olduğunu ifade ediyordu. Basra valisi, İngiltere'nin amacının karşılıklı yazışmalar ile zaman kazanmak suretiyle bölgeye bir dizi şamandıra yerleştirmek ve Osmanlı hükümetini bir emr-i vaki karşısında bırakmak olduğuna kanaat getirdiğinden söz konusu Osmanlı şamandıralarının derhal yerleştirilmesini emretmişti. Vali ayrıca konsolosa da, şamandıra yerleştirme hakkının kime ait olduğunu takdir ve tayin etmenin kendi yetkisi dışında olduğunu ve hükümetinden aldığı emirlerin şamandıraları belirli noktalara yerleştirmek olduğunu ayrıca bu hareketin de gemilerin ulaşımını kolaylaştırmak amacından ileri geldiğini bildiren bir cevap yazmıştı⁶⁰⁶.

Bu olaydan birkaç gün sonra İngiltere ile Osmanlı arasında yeni bir gerginlik meydana geldi. Marmaris ganbotu söz konusu şamandıraları yerlerine yerleştirip⁶⁰⁷ Fav merkezini terk ettikten sonra İngiltere devletinin telsiz telgrafla teçhiz edilmiş Odin ganbotu, Fav telgrafhanesinin ve hükümet konağının karşısına, buradaki fenerin istikametinde med zamanında suların ne kadar yükseleceğini tahmin etmeye yarayacağı iddia olunan bir direk yerleştirmişti. Bunun üzerine Basra liman reisi, bu tarz olayların ilerde daha büyük sorunlar çıkaracağını belirterek Osmanlı hükümetine müracaat etmeksizin İngiltere'nin kendi kendine buraya bir işaret yerleştirmesinin uygun olmayacağını ve bu işaretin derhal kaldırılması gerektiğini Odin vapuru süvarisine bildirdi⁶⁰⁸. Liman reisi ayrıca uluslararası hukuka aykırı olan bu direğin kaldırılmaması durumunda jandarma vasıtasıyla kaldırılarak kendilerine teslim edileceğini de vapur süvarisine bildirdi. İngilizlerin direği kabule yanaşmamaları durumunda direk hükümet konağında muhafaza edilerek daha sonra Basra vilayetine gönderilecekti. Fakat tüm bu yapılan uyarılara rağmen İngilizler direği kaldırmaya yanaşmamıştı. Bu durum üzerine direk Osmanlı görevlileri tarafından kaldırılarak liman reisine ait bir filika⁶⁰⁹ ile Odin ganbotuna gönderilmiş ve ganbot süvarisi de direği geri almayı kabul etmişti. Basra valisi yaşanan bu olayları merkeze bildirerek İngilizlerin son zamanlarda söz konusu bölgede ve

⁶⁰⁶ BOA, *HR.SYS 94/20*, Lef 2.

⁶⁰⁷ Şamandıraların olaysız bir biçimde yerlerine yerleştirildiği de ayrıca merkeze iletilmişti. *Aynı vesika*, Lef 7.

⁶⁰⁸ *Aynı vesika*, Lef 3.

⁶⁰⁹ Genellikle savaş gemilerinde bulunan, kürek veya yelkenle yürütülen güvertesiz kayıklara filika denirdi. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara 1992, s.94.

özellikle Fav taraflarında uygulamakta oldukları siyasetin dikkat çekici olduğunu ve amaçlarının sorun yaratmaktan ibaret olduğunu da sözlerine eklemiştir⁶¹⁰. Basra liman reisi tarafından gönderilen bu protestoya ancak olayların sona ermesinden sonra Odin ganbotundan Osmanlı'nın direk hakkındaki itirazının teessüfle karşılandığına dair yanıt gelmişti. Söz konusu cevapta ayrıca, direğin sed haricinde bulunan kıyılarda suyun derinliğini ölçmek amacıyla yerleştirildiği belirtiliyordu. Ganbot süvarisine göre, eğer Osmanlı Devleti bu tarz bir işareti daha önceden yerleştirmiş olsaydı bundan Şattü'l-Arap nehrini kullanan tüm devletler fayda elde edeceklerdi⁶¹¹.

Basra vilayetinden gelen telgraflarla olaylar merkeze de ulaştırılmış ve vilayetin meydana gelen bu olaylar karşısındaki tutumunu merkezce son derece isabetli bulunmuştu. Olayların bu şekilde merkeze ulaşmasıyla, mesele çeşitli kurumlar aracılığıyla Hariciye Nezareti'ne bildirilmiş ve sorunun giderilmesi için yapılması gereken girişimler de yine bu nezarete havale edilmişti⁶¹². Bunun üzerine Hariciye Nezareti, ilk etapta Londra sefaretı vasıtasıyla şifahi olarak durumu İngiltere hükümetine bildirmekle yetindi⁶¹³.

Fakat gerek söylentiler gerekse İngilizlerin girişimleri bitmek bilmiyordu. Osmanlı hükümetinin İngiltere'yi şifahi olarak uyarmasının üzerinden daha bir hafta geçmeden Rusya konsolosı Basra vilayetine olası İngiliz faaliyetleri hakkında almış olduğu istihbaratı bildirdi. Rusya konsolosı, İngilizlerin iki vapurunun Fav boğazında bir takım girişimlerde bulunmakta ve şamandıralar yerleştirmekte olduklarını belirterek İngilizlerin Osmanlı'dan önce Şattü'l-Arap nehrine bir fener yerleştirmeye teşebbüs edeceklerini hatta Osmanlı hükümeti buraya kendilerinden daha önce bir fener yerleştirirse bile İngilizlerin yine de bir fener koymaktan vazgeçmeyeceklerini haber aldığını ifade etmişti. Konsolos hatta, İngilizlerin bu tarz davranışlarının boğazda hak iddia etmeye kadar varabileceğinin de altını çizmişti. Basra valisi ise soğuk kanlı tutumunu sürdürerek boğazın Osmanlı hükümetinin hakimiyetinde bulunduğu şüphe götürmez bir gerçek olduğunu hatırlatmış ve İngilizlerin girişimlerinin hiçbir zaman kendilerine bu tarz bir hak sağlayamayacağını savunmuştu. Basra valisi Rusya konsolosı ile arasında geçen bu konuşmayı merkeze ilettikten sonra aslında İngilizlerin boğazdaki faaliyetlerinin zararlı ve Osmanlı hukukunu çiğner nitelikte olduğunun altını çizerek hazırlanmakta olan duba tamamlanır tamamlanmaz üzerine fener yerleştirilerek derhal

⁶¹⁰ BOA, *HR.SYS 94/20*, Lef 6.

⁶¹¹ *Aynı vesika*, Lef 21.

⁶¹² Bahriye Nezareti ve Sadaret'in konu hakkında Hariciye Nezareti'ne göndermiş oldukları yazılar için bkz.

Aynı vesika, Lef 4, 5, 8, 11.

⁶¹³ *Aynı vesika*, Lef 8.

boğaza konulacağını da sözlerine ekledi. Basra valisi, alınacak tedbirleri ifade ettikten sonra buradaki komodor (Amiral yetkisiyle görevli deniz subayı) vekilinden şikayet ederek⁶¹⁴ bir an önce gönderilmesini talep ediyordu. Vali ayrıca, Fav gibi siyasi önemi günden güne artmakta olan bir kasabaya tecrübeli bir kaymakamla uluslararası denizcilik kurallarına hakim bir liman reisinin süratle tayin edilmesi gereğinin de altını çiziyordu⁶¹⁵.

Bir yandan bu gibi rivayetler Rusya vasıtasıyla hükümete yansıtılırken bir yandan da İngilizler Odin ve Palanoris ganbotlarını gün aşırı Osmanlı sularında dolaştırmaya başlamışlardı⁶¹⁶. Bu bir anlamda hakimiyet iddiası olarak yorumlanabileceği gibi bir taraftan da verilen şifahi nota üzerine İngilizlerin bir gövde gösterisi olarak nitelendirilebilirdi. Nitekim Rusya'dan bu istihbaratın alındığı sırada İngilizlerin yeniden şamandıra yerleştirmek üzere harekete geçtikleri Basra vilayetinden haber alındı. Daha önce İngilizlere ait Odin ganbotunun İran sahilinde işaretler yerleştirildiği istihbar olunmuş ve Marmaris ganbotu incelemelerde bulunmak üzere bölgeye gönderilmişti⁶¹⁷. Yapılan incelemelerde İngilizlere ait Palanoris ganbotunun on adet şamandırayla bölgeye geldiği ve bunları yerleştirmek için bir salapurya⁶¹⁸ kiralamış olduğu tespit edilmişti⁶¹⁹.

Bu şekilde ard arda meydana gelen olaylar üzerine Sadaret, bir telgrafla Basra vilayetine daha önce İngilizler tarafından Fav boğazına dikilen direğin bulunduğu mevkiin kendilerine mi İran'a mı ait olduğunu sordu. Ayrıca Basra vilayetinin önerilerini de dikkate alan Sadaret; liman reisinin değiştirilmesi hakkında Bahriye Nezareti'ne, gerekli niteliklere haiz bir kaymakam tayin olunması için de Dahiliye Nezareti'ne gerekli emirleri gönderdi⁶²⁰.

Basra vilayetinden Sadaret'e gönderilen cevapta İngilizler tarafından yerleştirilerek üzerine "kanal" yazılmış küçük şamandıranın Osmanlı sahilinde bulunduğu; bahsedilen direğin ise hem İran, hem Osmanlı sahilinde dikilmeye çalışıldığı belirtiliyordu. Boğazda

⁶¹⁴ Vali komodor vekilinden şikayetin nedenlerini şu şekilde ifade etmekteydi: "Şu kadar ki orada bulunan komodor vekili o kadar atıl, o kadar niyetsizdir ki lakırdı anlaşmak, iş gördürmek imkan haricindedir". *Aynı vesika*, Lef 20.

⁶¹⁵ Basra valisi, Fav meselesinin önemi nedeniyle birkaç nezareti ilgilendirmesinden dolayı durumu direk olarak Sadaret'e bildirmişti. *Aynı vesika*, Lef 20.

⁶¹⁶ *Aynı vesika*, Lef 9, 10, 12. Basra valisi de bu savaş gemilerinin "ikide birde gidip gelmesin(nin) gayr-ı münasib" olduğunu merkeze iletiyor ve Hariciye Nezareti vasıtasıyla İngiltere'ye tebligat gönderilmesini talep ediyordu. *Aynı vesika*, Lef 10.

⁶¹⁷ *Aynı vesika*, Lef 22.

⁶¹⁸ Salapurya özel bir biçimde açılır bir yelkeni olan büyükçe bir çeşit kayıktı. *Aynı vesika*, Lef 23. Salapurya, küçük mavna olarak da tanımlanabilir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 457.

⁶¹⁹ BOA, HR.SYS 94/20, Lef 23.

⁶²⁰ *Aynı vesika*, Lef 62.

daha önce yerleştirilip çoğu batmış olan şamandıraların da İngiliz tabiiyetindeki Mil kumpanyası tarafından yerleştirildiği rivayet olunuyordu. Fav boğazının Osmanlı hükümetine ait olduğu gerçeğinin altını çizen Basra valisi, kumpanyaların şamandıra yerleştirmelerinin tabi oldukları devlete bir tasarruf hakkı kazandırmayacağını vurguluyordu. Basra valisi ayrıca, 1847 Anlaşması gereğince İran'ın Şattü'l-Arap nehrinde yalnızca ulaşım hakkına sahip olduğunu hatırlatarak bu yüzden İngiltere'nin İran'ı ileri sürerek bir hak iddia etmeye de imkanı bulunmadığını ifade ediyordu⁶²¹. Basra vilayetinden alınan cevap üzerine Sadaret, konun çözümünü Hariciye Nezareti'ne havale etti⁶²².

Bu arada da Fav boğazının girişinde ve civarında İngiltere savaş gemileri tarafından şamandıra ve bunun gibi çeşitli işaretler yerleştirildiği ve bekaye (?) denilen gemiler imal edilerek üzerine İngiliz bandırası işaretlenmiş olduğu Bahriye kumandanlığından bildiriliyordu. Bunun üzerine Basra vilayeti, Basra İngiltere konsolosluğuna bir protesto çekti. Protestoda Şattü'l-Arap nehri tamamıyla Osmanlı hakimiyetinde olduğundan ve nehre girişin harici de dolayısıyla Osmanlı kara sularında bulunduğundan, İngiltere'den uluslararası hukuk kurallarına aykırı davranışlardan vazgeçerek şamandıralar ile diğer işaretlerin ve gemilerin buradan kaldırılması talep ediliyordu⁶²³. Basra vilayetinden çekilen bu protestonun İngiltere hükümetine ulaştırılması üzerine⁶²⁴ İngiltere sefiri tarafından konu Osmanlı Hariciye Nazırına iletildi. İngiltere'nin protestoya verdiği cevap ise söz konusu şamandıraların Osmanlı sularında olmadığı şeklindeydi⁶²⁵. İngiltere'den alınan bu cevap üzerine Hariciye Nezareti konu hakkında Basra vilayetinden bilgi isteyerek şimdilik protesto ile yetinilmesini ve verilecek talimata göre hareket edilmesini talep etti⁶²⁶.

Fakat bu diplomatik görüşmelerin sürdüğü esnada bile Osmanlı-İngiliz gerginliği bölgede yeni olaylarla devam ediyordu. Osmanlı Devleti gemi ulaşımının rahatça sağlanabilmesi için Fav boğazı girişine beş adet şamandıra yerleştirdi. Ayrıca aydınlatmaları Avrupa'dan sipariş edilmiş olan bir adet fener dubası da birkaç gün içerisinde boğaz girişine yerleştirilmek için hazırlanıyordu. İngiliz savaş gemileri de bu sırada boş durmayarak iskandil⁶²⁷ etmek bahanesiyle söz konusu bölgeye şamandıralar ve fener görevi gören yelken

⁶²¹ *Aynı vesika*, Lef 60.

⁶²² *Aynı vesika*, Lef 61.

⁶²³ *Aynı vesika*, Lef 16.

⁶²⁴ *Aynı vesika*, Lef 17, 59.

⁶²⁵ *Aynı vesika*, Lef 18.

⁶²⁶ *Aynı vesika*, Lef 25.

⁶²⁷ İskandil, denizin derinlik derecesini anlamak için gemilerde kullanılan alete verilen addır. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004, s.110.

gemileri yerleştirmişti. Durumun Basra Bahriye komodorluğundan haber alınmasının ardından bu sefer de Bahriye Nezareti ciddi önlemler alınmasını talep eden bir yazıyı Hariciye Nezareti'ne gönderdi. Hariciye Nezareti'nin yanıtı ise Basra vilayetine verilenle hemen hemen aynıydı. Hariciye, İngiltere hükümetinin söz konusu dubaların Osmanlı sularında olmadığı yönündeki açıklamasının altını çizerek hal-i hazırda İngiliz savaş gemilerinin yerleştirmek istediği dubaların Osmanlı sahillerine uzaklığının kendilerine bildirilmesini Bahriye Nezareti'nden talep etti⁶²⁸. Hariciye Nezareti'nin bu talebine cevap gecikmeden geldi. Basra vilayeti gönderdiği şifreli telgrafta İngiltere ganbotları tarafından itilen şamandıraların tamamının Şattü'l-Arap deltasında olduğunu belirterek bu deltanın doğrudan doğruya Osmanlı hakimiyetinde olduğunu hatırlatıyordu. İran'ın burada yalnızca gemilerinin geçiş hakkı bulunduğu da belirtilen telgrafta şamandıraların Talweg⁶²⁹ hattının batısında yani nehrin Osmanlı'ya ait kısmında bulunduğunu da ifade edilmekteydi⁶³⁰.

Bölgeden gelen ısrarlı talepler üzerine konu Londra sefiri Tevfik Paşa tarafından İngiltere Hariciye Nezareti nezdinde de gündeme getirildi. Tevfik Paşa, İngiltere Hariciye Nazırı Edward Grey'in Londra'da bulunmaması nedeniyle yerine vekalet eden müsteşar Sir Artur Nickolson ile görüşmüştü. Konunun dile getirilmesi üzerine müsteşar, şamandıra yerleştirilmesi hareketinin yeni bir durum olmadığını ve eskiden beri gemilerin güvenliği açısından tesis edildiklerini belirtmiş ve bu şamandıraların konulmuş olduğu mevkiin Osmanlı suları dahilinde bulunmadığını; Fav boğazının bir tarafının Osmanlı Devleti'ne, diğer tarafının ise İran'a ait olduğunu iddia etmişti. Sir Nickolson ayrıca, nehrin kenarına gerektiğçe dikilen sınıklar ile Şattü'l-Arap'ın sürekli mecra değiştirmesi sonucu gemilerin karaya oturmaması için yol göstermek amacı güdüldüğünün de altını çizmişti⁶³¹. Tevfik Paşa ise İngiltere'nin bu cevaplarına karşılık olarak kendisinin bu durumu dile getirmesinin İngiltere'ye karşı bir güvensizlik değil, iki tarafın memurları arasında ortaya çıkan bazı yanlış hareketleri düzelterek iki devlet arasındaki samimiyeti koruma olarak algılanması gerektiğini belirtmekle yetinmişti⁶³².

⁶²⁸ BOA, *HR.SYS 94/20*, Lef 24, 33.

⁶²⁹ Genel kullanımıyla, iki devleti birbirinden ayıran nehirler için kullanılan Talweg kuralına göre; nehrin ortasından geçen hat, iki devlet arasında sınır olarak tanımlanır. Aynı kurala göre, eğer bu nehir ulaşım elverişliyse sınır çizgisi ulaşımın sağlandığı kanalın ortasından geçer. M. S. Agwani, *Politics in the Gulf*, New Delhi 1978. Hariciye Nezareti'ne bağlı İstişare Odası ise Talweg'i "suyun akıntısıyla oluşan ve su yüzeyinin ortasından geçen kurgusal hat" olarak tanımlamaktaydı. BOA, *HR.SYS 94/20*, Lef 88.

⁶³⁰ Basra vilayeti telgrafında söz konusu şamandıraların coğrafi konumlarını da ayrıntılı olarak belirtmişti. *Aynı vesika*, Lef 19.

⁶³¹ *Aynı vesika*, Lef 26.

⁶³² *Aynı vesika*, Lef 27.

Nisan ayının ortalarına gelindiğinde yapılan tüm müracaatlara rağmen İngilizlerin Şattü'l-Arap nehri üzerindeki faaliyetleri devam ediyordu. İngiliz savaş gemileri bu sefer de Fav istihkam kışlası önüne med zamanında suların ne kadar yükseleceğini gösterir üç direk daha saplamışlardı⁶³³. Fav civarında meydana gelen bu olaylar da derhal merkeze iletildi⁶³⁴. Ayrıca İngiliz savaş gemileri de sık sık Osmanlı sularında dolaşmaya devam ediyordu. Odin ganbotunun Şattü'l-Arap dahilinde iskandil ederek ilerlemekte olduğu ve Buşir konsolosunu taşıyan⁶³⁵ Lawrens ganbotunun da Fav civarlarında görüldüğü Basra vilayetinden haber alınmıştı. İngilizlerin ısrarla bu tarz hareketleri devam ettirmeleri üzerine Basra valisi Hariciye Nezareti'ne bir kez daha şifreli telgrafla müracaat etmek zorunda kaldı. Fav civarlarında dolaşan İngiliz savaş gemilerinin sorun çıkarmak için vesileler hazırladıklarını iddia eden Basra valisi bu gemilerin Osmanlı hakimiyetinde bulunan Şattü'l-Arap nehrinde harita almak, iskandil etmek, şamandıra koymak, fener dikmek gibi uluslararası hukuka aykırı bir çok hareketlerde bulduklarını da ifade ediyordu. Dokuzu silahsız, 39 askerin Sih (?) denilen sahraya çıkarılmış olduğu belirtilen telgrafta, İngiltere'ye çekilen protestolardan bir fayda görülmediği vurgulanıyordu. Basra valisi, sefaret vasıtasıyla ciddi bir tebligat gönderilmesini ve bundan da fayda sağlanmazsa askeri kuvvete başvurulmasının zaruri olacağını ifade ediyordu. Çünkü buradaki hareket Osmanlı hukuki haklarını ihlal ettiği gibi, bölgede halk ve aşiretler arasında da rahatsızlık yaratmaktaydı. Basra valisi gösterilmiş olan müsamaha ve iyi davranışların İngiliz vapur süvarilerinin cesaretini arttırmakta olduğunu da ifade ederek telgrafi bitiriyordu⁶³⁶.

Fakat Basra valisinin tüm uyarılarına rağmen gerekli önlemlerin alınmaması İngilizler tarafından aynı tarzda hareketlerin tekrarlanmasına yol açıyordu. Nitekim Basra valisinin uyarı niteliğindeki bu telgrafından yaklaşık iki gün sonra İngiltere'ye ait aynı savaş gemileri yine izinsiz olarak iskandil faaliyetlerine girişmişlerdi⁶³⁷. Bunun hemen ertesinde ise İngiltere'nin Odin ganbotu tarafından harita çizmek maksadı ile Maar arazisi karşısına beyaz ve kırmızı işaretli bir gönder bırakıldı⁶³⁸. Ayrıca Buşir konsolosunu taşıyan Lawrens gemisi de hemen hemen aynı esnada yine Fav civarına gelmişti⁶³⁹. İngilizlerin bu tutumu vilayetten

⁶³³ *Aynı vesika*, Lef 48.

⁶³⁴ Durumdan Dahiliye ve Hariciye nezaretleri ile Sadaret haberdar edilmişti. *Aynı vesika*, Lef 49, 51, 58.

⁶³⁵ *Aynı vesika*, Lef 39, 41.

⁶³⁶ *Aynı vesika*, Lef 43.

⁶³⁷ *Aynı vesika*, Lef 44.

⁶³⁸ *Aynı vesika*, Lef 42.

⁶³⁹ *Aynı vesika*, Lef 32.

merkeze rapor edildi⁶⁴⁰. Bunun üzerine Londra sefaretine gönderilmek üzere Hariciye Nezareti tarafından bir nota müsveddesi hazırlanarak Mayıs ayının sonlarına doğru sefarete gönderildi⁶⁴¹.

İngiltere'ye gönderilen notanın üzerinden on beş gün geçmeden, Fav boğazında fener yakan Osmanlı gemisinden bir mil deniz tarafına ve sekiz kulaç suya "British India" adlı İngiliz kumpanyası tarafından gazlı bir şamandıra koyularak tutuşturuldu⁶⁴². Basra komodorluğu bu şamandıraların hiçbir lüzum ve faydası olmadığını da ekleyerek durumu Bahriye Nezareti'ne bildirdi⁶⁴³. Gelişmeler üzerine Osmanlı Hariciye Nezareti yerine İngiltere Hariciye Nezareti harekete geçti. İngiltere baş tercümanı Şattü'l-Arap girişinde İngilizler tarafından koyulan ve Osmanlı karasuları haricinde bulunan şamandıraların Basra mahalli memurları tarafından kaldırılmaya çalışıldığını ifade ederek bunu önlemek için bölgeye İngiltere hükümeti tarafından bir gemi gönderildiğini Osmanlı Hariciye Nezareti'ne bildirdi. Bunun üzerine Osmanlı Hariciye Nezareti, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıyla İngiltere ile Basra Körfezi hakkında müzakerelere girişileceğinden dolayı şamandıra sorunun çözümünün de bu zamana ertelenmesinin uygun olacağını belirtti⁶⁴⁴. Yerleştirilmiş olan şamandıraların Basra valisi tarafından kaldırılmaması zira buna teşebbüs edildiği takdirde İngiliz vapurunun harekete geçmesinin olası olduğu da Dahiliye Nezareti'ne iletildi. Hariciye Nezareti, Dahiliye'den mevcut durumun muhafaza edilmesi hakkında Basra vilayetine telgrafla haber verilmesini de ayrıca talep etti⁶⁴⁵.

Tam da Hariciye Nezareti'nin bölgede mevcut durumun korunması emrini verdiği sırada Basra vilayetinden konu hakkında yeni bir telgraf alındı. Bu sefer de bir İngiliz kumpanyası (şirketi) tarafından Braim'de karaya iki şamandıra çıkarıldığı ve bunların oraya gelecek vapurların bağlanması için suya itileceği haber alınmıştı⁶⁴⁶. Basra vilayeti şamandıraların yerleştirilmesinden önce harekete geçilmesi gereğini Dahiliye Nezareti'ne iletmişti⁶⁴⁷. Fakat Osmanlı hükümeti harekete geçene kadar söz konusu kumpanya şamandıralardan birini Şattü'l-Arap nehrine bırakmıştı bile. Bunun üzerine Basra valisi, diğer şamandıranın da bölgeye yerleştirileceğinin aşıkâr olduğuna ve bunların nehirdeki gemi

⁶⁴⁰ Durum Bahriye ve Dahiliye nezaretleri ile Sadaret'e rapor edilmişti. Sadaret de konuyla ilgili Hariciye Nezareti'ni tekrar uyararak gelişmeleri kendisine bildirmesini emretmişti. *Aynı vesika*, Lef 38, 45, 46.

⁶⁴¹ *Aynı vesika*, Lef 56.

⁶⁴² *Aynı vesika*, Lef 31.

⁶⁴³ Bunun üzerine durum Sadaret'e ve daha sonra da Hariciye Nezareti'ne aksetti. *Aynı vesika*, Lef 57.

⁶⁴⁴ BOA, *Dahiliye Nezareti İdâre-i Umûmiye (DH.İD)* 130/2, Lef 17.

⁶⁴⁵ *Aynı vesika*, Lef 18; BOA, *HR.SYS 94/20*, Lef 52.

⁶⁴⁶ BOA, *DH.İD* 130/2, Lef 15.

⁶⁴⁷ BOA, *HR.SYS 94/20*, Lef 64.

ulaşımını güçleştirdiğine dair Dahiliye Nezareti'ne bir yazı gönderdi. Yazıda, şattu'l-Arap nehrinin sadece Osmanlı hakimiyetinde olduğu ve burada hiçbir hükümetin tasarruf hakkı olmadığı halde İngilizlerin bu girişimlerine karşı müsamaha gösterilmesinin İngilizlere cesaret vereceği belirtiliyordu. Vali, sürekli devam eden bu tecavüzlerin önlenmesi için gerekli tedbirlere başvurulmasını nezaretten ayrıca talep etmiřti⁶⁴⁸. Basra valisi, bu yazının hemen ardından Dahiliye Nezareti'ne bir telgraf daha gönderme gereği duymuştu. Basra valisi bu telgrafında Abadan adasının adeta bir İngiliz sömürgesi haline getirildiğinin altını çizerek İngilizlerin burada hiçbir tasarruf hakları olmadığı halde, buraları kendi malları gibi kullandıklarını ifade ediyordu. Vali, merkezi hükümetin İngilizlerin bu tavırlarına göz yummasının ve hatta Basra vilayetini bile hakkını aramaktan men etmesinin karşı tarafın cesaretini arttırdığını da ekliyordu. Valiye göre, hükümetin bu “göz yumma politikası”na devam etmesi durumunda İngilizlerin yakın zamanda Basra'da da buna benzer tecavüzlere cüret edecekleri şüphesizdi. Vali gerekli tedbirlerin alınması isteğini yineleyerek telgrafına son veriyordu⁶⁴⁹. Benzer talepler eşzamanlı olarak Bahriye Nezareti'nden de gelmekteydi. Nezaret, bir hükümetin limanları arasındaki ulaşımın söz konusu liman ve nehirlerin ait olduğu hükümet tebaasına mahsus olması gereğinin uluslararası hukukun temellerinden olduğunu belirterek bazı istisnai izinlerle başka milletlerin tebaalarının bu uluslararası hukuk kurallarına rağmen sahip oldukları imtiyazların hiçbir şekilde genişletilmemesi gerektiğini vurguluyordu. Bu imtiyazlardan daha da önemli olan bir nevi hakimiyet hakkı iddialarına kapı açmak suretiyle diğer milletlerin tebaalarının gemi ulaşım hakları bile bulunmayan iç sularda şamandıra koymaya teşebbüs etmeleri olduğunun da altını çizen nezaret, bu durumun kesinlikle görmezden gelinecek veya göz yumulacak bir hadise olmadığını ifade ediyordu. Bahriye Nezareti, iç ve karasularında şamandıra koyulması ve çeşitli işaretler yerleştirilmesi gibi hareketlerin yalnızca hükümlanlık hakkına sahip olan devlete ait olduğunu ve Osmanlı tebaasının bile ancak bir takım kanuni şartlar ve kayıtlar altında, sınırlı şekilde bu tarz hareketlere hakları olabileceğini hatırlatıyordu. Nezaret, söz konusu İngiliz şirketi tarafından Braim'e yerleştirilmeye teşebbüs edilen şamandıraların sökölmesi için gereken emirlerin verilmesini Hariciye Nezareti'nden talep ediyordu⁶⁵⁰. Fakat tüm bu şikayetlere rağmen Hariciye Nezareti ancak olayların Sadaret'e de ulařması⁶⁵¹ ve konun böylece kendisine havale edilmesinin ardından harekete geçebildi. Hariciye Nezareti'nin konu hakkındaki ilk teşebbüsü

⁶⁴⁸ *Aynı vesika*, Lef 68; BOA, *DH.İD* 130/2, Lef 16.

⁶⁴⁹ BOA, *DH.İD* 130/2, Lef 19.

⁶⁵⁰ BOA, *HR.SYS* 94/20, Lef 55.

⁶⁵¹ *Aynı vesika*, Lef 54.

Braim'in nerede olduğunu Dahiliye Nezareti'ne sormak oldu⁶⁵². Basra Vilayeti'nden gönderilen bir telgrafla Braim coğrafi tanımı Dahiliye Nezareti vasıtasıyla Hariciye'ye ulaştırıldı. Basra valisi, Braim'in önceden İran'a terk edilen Ceziretü'l-Hızır üzerinde ve Muhammara'dan tahminen beş mil güneyde, yani 30° 21` kuzey enleminde ve 48° 16` doğu boylamında bulunduğunu ifade ediyordu. Söz konusu mevkiinin Şattü'l-Arap sahilinde ve İngilizlerin Ahvaz petrol kumpanyasının iskele olarak kullandığı yerde olduğunu belirten vali, Şattü'l-Arap nehrinde İran hükümetinin tasarruf hakkının olmadığını, yalnızca İran gemilerinin ulaşım hakkı bulunduğunu hatırlatıyordu⁶⁵³. Braim'in yeri konusunda alınan bu cevap üzerine Hariciye Nezareti, Londra sefaretine bir yazı gönderdi. Yazıda, Braim mevkiinin bulunduğu nokta bildirilmiş ve eğer İngilizler tarafından Şattü'l-Arap nehrine şamandıralar yerleştirilmesi nehirde ulaşımı düzenlemek amacına dayanıyorsa bunun için Osmanlı hükümetine müracaat etmek gerektiği, bu durumda dostane bir şekilde fikir alışverişi neticesinde gerekli önlemlerin alınabileceği vurgulanmıştı. Aksi takdirde İngiltere hükümetinin Osmanlı sularında müdahalesinin hukuka uygun olmayacağı ve mevcut duruma son verilmesi için İngiliz hükümeti nezdinde girişimlerde bulunulması da yazıda Londra sefaretine tavsiye edilmişti⁶⁵⁴. Hariciye Nezareti'nin, Londra sefareti vasıtasıyla yaptığı bu girişimden Basra vilayeti de ayrıca haberdar edildi⁶⁵⁵.

Aynı zamanda Mayıs ayında İngiltere'nin (Olert/Alert/Albert⁶⁵⁶) isimli ganbotunun Basra limanına gelmesi sonucu da gerginlik yaşanmıştı⁶⁵⁷. Bu olay üzerine hukuki inceleme başlatılmadan önce teamülün incelenmesine karar verilmiş ve Basra'ya on beş senedir başka milletlere ait savaş gemilerinin giriş-çıkışının benzeri görülmemiş olup olmadığı sorulmuştu. Bu konuda Basra komodorluğundan alınan cevapta 1904 senesinden beri Basra'ya senede veya iki senede bir defa yalnızca İngiltere'nin savaş gemileri geldiği belirtilmişti⁶⁵⁸. Alınan bu cevabın ardından olay hukuki boyutunun incelenmesi amacıyla Hariciye Nezareti istişare odasına havale edildi.

İstişare odası raporunda, uluslararası hukuka göre nehirlerin üç kısma ayrıldığını ifade ediyordu. Bunların birincisi bir memleketin arazisi içerisinde cereyan eden dahili

⁶⁵²Aynı vesika, Lef 63. Fakat Hariciye Nezareti konuyla o kadar alakasızdı ki Braim'in Basra vilayeti sınırlarında olup olmadığını bile bilmiyordu. Hatta ilk olarak Braim'in, Şeyh Said'in karşısında, Bade'l-Mendeb boğazında bir ada olduğu düşünülerek Yemen vilayetine telgrafla sorulması bile düşünülmüştü. Aynı vesika, Lef 64.

⁶⁵³Aynı vesika, Lef 66.

⁶⁵⁴Aynı vesika, Lef 67.

⁶⁵⁵Aynı vesika, Lef 68.

⁶⁵⁶Osmanlıca imlasından tam okunmamakla birlikte "Albert" olma ihtimali yüksektir.

⁶⁵⁷BOA, DH.SYS 117/7.

⁶⁵⁸BOA, HR.SYS 94/20, Lef 89.

nehirlerdi. İkincisi iki devletin arazisini ayıran ve sınır oluşturan nehirlerdi. Üçüncüsü ise, birkaç devletin arazi boyunca uzanan müşterek nehirlerdi. İstişare odası Şattü'l-Arap nehrinin Muhammara'ya kadar olan kısmını birinci kısım nehirlere, bu nehrin Muhammara'dan başlangıcı olan Kurna'ya kadarki kısmını ise ikinci kısım nehirlere örnek gösteriyordu. Üçüncü kısım nehirlere örnek olarak ise Tuna nehri verilebilirdi.

İstişare odası uluslararası hukuk kurallarına göre nehir çeşitlerini tanımladıktan sonra nehirlerin tabi olduğu usul hakkındaki görüşlerini beyan ediyordu. Dahili nehirlerin bir devletin arazisiyle çevrili olmasından dolayı bu nehirlerde tasarruf hakkı ve hakimiyetin söz konusu devlete ait olduğunu ifade eden istişare odası, bu bağlamda söz konusu devletin buralarda gemi ulaşımı düzenlemek ve başka milletlerden gemilerin giriş çıkışını engellemek yetkisine sahip olduğunu belirtiyordu. İki devlet arasında sınır oluşturan nehirler konusunda ise görüş ayrılıkları bulunduğunu ifade eden istişare odası bazılarının iki devletin bu nehirlere ortaklaşa sahip olduklarını, bazılarının ise söz konusu devletlerin bunlara Talweg hattına kadar hakim olduklarını iddia ettiğini ifade ediyordu. Müşterek nehirler içinse devletler arası anlaşmalarla belirlenen ortak bir idarenin oluşturularak gemi ulaşımının düzenlenmesi teamül halini almıştı. Bunun ardından raporda, 1847 tarihli Erzurum Anlaşması'nın ikinci maddesinin birinci fıkrasına göre Şattü'l-Arap'ın tamamen Osmanlı hakimiyetinde olduğu ve İran'ın sadece gemilerinin bu nehirde ulaşım hakkı olduğu belirtilerek İranlıların sahip oldukları bu imtiyazı İngilizlere devretme gibi bir hakları bulunmadığı ifade ediliyordu. Daha önce de Şattü'l-Arap nehri üzerinde İngilizlerin duba ve işaret koymak ve iskandil yapmak gibi faaliyetleri bulunduğu ve bunun üzerine Londra sefaretini vasıtasıyla yapılan müracaata kesin bir cevap alınamadığı da raporda hatırlatılıyordu. İstişare odasına göre, devletler arasında sınır oluşturan bu tarz nehirler üzerinde alakadar devletlerin ticareti geliştirmek maksadıyla başka milletlerin sivil gemilerinin ulaşımına müsaade etseler de aksine bir anlaşma bulunmadığı sürece bu nehirlere sınırdaş devletlerinkinden başka savaş gemilerinin girişi yasaklanmıştı. Hatta müşterek nehirlerin en önemlilerinden sayılan Tuna ve Kongo nehirlerinin bile tarafsız bir hale getirilmesi kararlaştırılmış ve bu nehirlere savaş gemilerinin girişi yasaklanmıştı.

Bu açıklamalara göre İngiltere savaş gemilerinin Erzurum Anlaşması'nın İran lehine en geniş şekliyle yorumlanması halinde bile nehrin İran-Osmanlı ortak mülkü olan kısmına girişlerinin uluslararası hukuk kaidelerine aykırı olduğunu belirten istişare odası, fakat Basra komodorluğun beyan olunanlara rağmen, Hariciye belgelerinde içerisinde 1904 senesinde Basra'da iki ganbot bulunduğu dair deliller bulunduğu gibi, Osmanlı hükümeti tarafından

bu hareketlere karşı itirazda bulunulduğuna karşı belgelere de rastlanmadığını ifade ediyordu. İstişare odası, İngiltere savaş gemilerinin Şattü'l-Arap nehrine girmesine göz yumularak Osmanlı aleyhine bir teamül meydana getirilmiş olduğunu da belirtiyor ve İngiltere'yle Osmanlı arasındaki siyasi ilişkilerin Albert (?) ganbotu hakkında girişilecek teşebbüsten dolayı zarara uğraması ihtimali üzerinde duruyordu. İstişare odası, bu nedenlerle ilerde uygun bir zamanda girişimde bulunulmak üzere şimdilik durumun olurlarına bırakılması gerektiğini ifade ederek görüşlerine son veriyordu⁶⁵⁹.

İstişare odasının bu görüşleri Hariciye Nezareti tarafından Sadaret'e de iletildi⁶⁶⁰. Sadaret, Hariciye'nin bu görüşüne Dahiliye Nezareti'nden gelen bir yazıyla karşılık verdi. Dahiliye Nezareti, Şattü'l-Arap'ın Muhammara'ya kadar olan ve dahili nehirlerden sayılan kısmında başka milletlere ait gemilerin ulaşımının yasaklanmasına söz konusu devletin hakkı olduğu ve Tuna ve Kongo nehirlerine bile savaş gemilerinin girişi men edilmiş olduğu halde İngiltere'nin Albert (?) ganbotunun Basra limanına gelmesine karşı sessiz kalınması uygun gören istişare odasının görüşüne kendilerinin katılamayacağını ifade ediyordu⁶⁶¹.

Bunun üzerine konu Dahiliye Nezareti'nin görüşleriyle beraber tekrar istişare odasına havale edildi. İstişare odası bu sefer hazırladığı raporda, bir önceki defa açıkladığı kararını yineleyerek, Hariciye Nezareti belgelerinin incelenmesinden de anlaşılacağı üzere 1874 senesinden beri Basra'ya başka milletlerin ve özellikle de İngiliz savaş gemilerinin gidip gelmekte olduklarını belirtiyordu. 1874 senesinde Fransız ve İngiliz gemilerinin Basra'dan Kurna'ya gitmelerinden dolayı Paris sefaretine gönderilen şikayette hiçbir savaş gemisinin Basra'yı geçmesine izin verilmeyeceğinin beyan edildiği de raporda vurgulanmıştı. İstişare odası, İngiltere gemilerinin ise nehirde ulaşımın yanı sıra zabıta görevine bile kalkıştıklarını fakat buna karşı İngiltere hükümetine yapılan başvuruda bazen Hint gemilerinin korunması için bazen de hurma mevsiminde deniz hırsızlığının önlenmesi için yardımda bulunmak üzere geldikleri karşılığının alındığını ifade ediyordu. Raporda, ayrıca söz konusu savaş gemilerinin konsolosları nakletmek ve bunun gibi başka nedenlerle de Şattü'l-Arap'a gidip geldikleri belirtilerek, bu açıklamalar bağlamında İngiltere hükümeti nezdinde girişim yapma kararı Sadaret'e bırakılıyordu⁶⁶². Hariciye Nezareti'nin istişare odasının bu görüşlerini Sadaret'e

⁶⁵⁹ *Aynı vesika*, Lef 88.

⁶⁶⁰ *Aynı vesika*, Lef 87.

⁶⁶¹ *Aynı vesika*, Lef 93.

⁶⁶² *Aynı vesika*, Lef 92.

ulaştırması üzerine⁶⁶³ Sadaret, İngiltere sefreti nezdinde girişimde bulunmaya gerek olmadığına karar verdi⁶⁶⁴.

Osmanlı hükümeti içerisinde İngiltere'ye karşı nasıl bir tavır sergilenmesi gerektiği konusunda bu tartışmalar yaşanırken 7 Ağustos 1911 tarihinde Times dergisinde yer alan bir makalede de İngilizlerin Osmanlı'ya bakışları gözler önüne seriliyordu. Mösyö Chiroll tarafından yazılan makalede Muhammara şeyhinin İngiltere'ye bağlılığından dolayı Osmanlıların tecavüzüne uğradığı belirtildikten sonra Osmanlıların son faaliyetlerinin doğrudan doğruya İngiliz çıkarlarına dokunduğunun altı çiziliyordu. Şattü'l-Arap nehri girişinin aydınlatılması ve burada bulunan seddeler üzerine şamandıra koyulmasının sadece İngilizlerin girişimi ile ve bedava olarak meydana geldiği savunulan makalede, Basra Körfezi sularını kullanan gemilerin tümünün bundan istifade ettikleri belirtiliyordu. İngilizlerin bu girişiminin Türklerin yapamadıkları veya yapmak istemedikleri görevlerinden olduğu iddia edilen Times dergisinde, bu girişimin Hindistan hükümetine intikal ettiği sırada Osmanlıların Alman ulaşım şirketleri tarafından seddelerin halinden dolayı yapılan şikayet nedeniyle şamandıra koyularak aydınlatılması görevini kendilerinin yapacaklarını beyan ettikleri üzerinde duruluyordu. Makalede, Osmanlı hükümetinin İngiltere tarafından yapılmasına gerek duyulmuş olan bu girişim konusunda bir müzakere yapılmasını dahi teklif etmedikleri yazılarak, Türklerin Avrupa'dan ithal edilen şamandıraları yerlerine yerleştirmek için Basra'daki Marmaris ganbotunu göndermeleri ve İngilizler tarafından koyulan şamandıraların kaldırılmasının istemelerinin bu mesele hakkında Osmanlı'nın niyetleri konusunda yeterince bilgi vereceği de iddia ediliyordu.

Makalenin yazarı Chiroll, Türklerin Şattü'l-Arap nehrinde ulaşımında sadece kendileri tarafından teftiş edilmesi hakkındaki taleplerinin daha ciddi olduğunu savunuyordu. Chiroll'e göre, böyle bir talep zaman içerisinde kazanılmış olan İngiliz hukukunu ihlal anlamına geldiği gibi İran'ın hukuki haklarına da aykırıydı. Makalede ayrıca, özellikle Buşir limanından içeriye doğru giden yollardaki emniyetsizlikten dolayı bu liman gerilemeye başladığından beri İngiltere'nin Muhammara ile Karun nehri üzerindeki çıkarlarının daha fazla önem kazandığı vurgulanıyordu. Gerek çıkarları, gerekse Muhammara şeyhine verilmiş olan taahhütler nedeniyle Osmanlı'nın Şattü'l-Arap nehri üzerindeki iddialarını İngiltere'nin kabul etmesinin mümkün olmadığını belirten Chiroll, zaten bu iddiaların da uluslararası hukuka aykırı olduğunu, bir nehrin her iki sahiline sahip olmayan bir devletin o nehrin

⁶⁶³ *Aym vesika*, Lef 91.

⁶⁶⁴ *Aym vesika*, Lef 93.

ulaşımını tek başına denetiminde bulunduramayacağını ifade ediyordu. Makalede ayrıca, Osmanlı Devleti'nin bu iddialarının “garip” olarak nitelendiriliyordu.

Times dergisinde, İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki çıkarlarının müttefiklerinin buradaki çıkarlarına bağılı olduğu belirtiliyor ve Osmanlı hükümetinin İngiltere'nin Bağdat demiryolu şirketine ortak olmasını kolaylaştırma yanlısı bile olsa Basra Körfezi hakkında Osmanlı ile İngiltere arasında nihai ve makul bir anlaşmaya varılması için İngiltere hükümetinin elinden geleni yapacağı vurgulanıyordu. Makalenin devamında İngilizlerin dostane bir şekilde yapılacak müzakerelerle uzlaşmaya varmak konusunda istekli olduğu iddia ediliyordu. Chiroll'e göre, Osmanlıların uzlaşmaya yanaşmaması durumunda başka çarelere müracaatla bunu her zaman için kuvvet zoruyla sağlanabileceğinin Türklere bildirilmesi zamanı gelip çatmıştı. Makalede bu tehditlerle de yetinilmeyerek Basra Körfezi'ne birkaç savaş gemisi gönderilmesinin Osmanlı gibi hareketlerinde müstakil olmayan bir devlete İngiltere dostluğunun asıl kıymetini ve İngiltere hükümetinin Asya'daki sömürgelerinin bağılılıklarını sağlamak konusundaki arzusunu ortaya çıkardığını iddiaya kadar varıyordu⁶⁶⁵. Times dergisinde yayınlanan bu makale hem Osmanlı Hariciye'sinin verdiği tavizler sonucu İngiltere gözünde düşülen durumu göstermesi, hem de İngiltere hükümetinin ileride öne süreceğı talepler konusunda fikir vermesi açısından dikkat çekiciydi.

Times dergisi vasıtasıyla yapılan bu tehditlerin ardından İngiliz savaş gemilerinin Şattü'l-Arap'taki faaliyetleri artarak devam etti. Ağustos ayının sonlarına doğru İngiltere hükümetinin Buşir konsolosluğu mahiyetindeki Lawrens ganbotu Basra limanına gelmişti⁶⁶⁶. Söz konusu ganbotun üç hafta kadar limanda kalacağı Basra vilayetine bildirilmişse de vilayet ganbotun daimi olarak Basra'da kalacağını hissedilmekte olduğunu ifade ederek durumu Dahiliye Nezareti'ne rapor etti. Dahiliye Nezareti de durumu hemen Hariciye'ye bildirdi⁶⁶⁷. Hariciye Nezareti'nden gönderilen cevap ise Lawrens ganbotunun daimi olarak Basra'da kalacağını vilayetçe nasıl hissedildiğı sorusuydu. Hariciye, bildirilmiş olan üç haftanın sonunda eğer söz konusu ganbot hala Basra'dan ayrılmamış olursa durumun o zaman incelenmek üzere kendilerine gönderilmesi gerektiğini Dahiliye Nezareti'ne bildirdi⁶⁶⁸. Zaten

⁶⁶⁵ BOA, *HR.SYS* 96/1, Lef 10.

⁶⁶⁶ BOA, *DH.SYS* 39/24, Lef 11.

⁶⁶⁷ *Ayn vesika*, Lef 12.

⁶⁶⁸ *Ayn vesika*, Lef 2.

Lawrens ganbotunun bildirilenden de önce Buşir'e dönmesiyle konu geçici olarak kapanmış oldu⁶⁶⁹.

Fakat bu tarihten sonra da İngiliz ganbotlarının Şattü'l-Arap'a giriş-çıkış yaparak "boy göstermeleri" devam etti. Bu durum 1911 yılının Eylül ve Ekim ayları boyunca devam etti. Eylül ayının sonlarında Odin ganbotu Fav civarlarından geçerek geri döndü⁶⁷⁰. Bu olaydan yaklaşık bir hafta sonra aynı ganbot yeniden Şattü'l-Arap sularına girerek Fav'ın güney kesimindeki İran sahiline demirlemiş ve iki gün kaldıktan sonra geri dönmüştü. Hatta aynı gün Palanoris ganbotu da yine bu civarda bir saat kadar dolaştıktan sonra yeniden denize açılmıştı⁶⁷¹. Söz konusu iki ganbot bundan iki gün sonra da yeniden Fav civarına gelmiş Palanoris ganbotu Fav'ın güneyindeki İran sahiline demirlemiş diğer ganbot ise birkaç saat sonra geri dönmüştü⁶⁷². İngiliz savaş gemilerinin faaliyetleri durmak bilmiyordu. Son olaydan bir hafta sonra bu sefer de Odin ve Palanoris ganbotları Fav karşısına demirlemişti⁶⁷³. Ardından yine Odin ganbotu Muhammara'ya gelmiş ayrıca Mübarek el-Sabah Paşa ile Şeyh Haz'al'a ait iki vapur da Fav karşısında İran sahiline demirlemişti⁶⁷⁴. Lawrens ganbotu da yine birkaç gün sonra gelip Fav limanına demir atmış fakat kısa bir süre sonra ayrılmıştı⁶⁷⁵.

Ocak 1912 tarihine gelindiğinde bu sefer daha önce şamandıra koyulmasıyla gündeme gelen Braim'de sıcak gelişmeler yaşandı. Braim'de daha önce bir İngiliz kumpanyası tarafından atılmış olan şamandıralar kaldırılmamış ve halen mevcuttu. İngilizler bu sefer de söz konusu şamandıraların istikametini göstermek için karaya flama cinsi bir bayrak dikme girişiminde bulunmuş fakat bu bayrak İran hükümetinin girişimiyle kaldırılmıştı. Bunun üzerine bu bayrak Muhammara'daki İngiltere konsoloshanesinin penceresinden uzatılan bir sırk üzerine yerleştirilmişti. Hatta İngiltere konsolosu bununla da yetinmemiş ve bayrağı dikmek için zemine bir direk dikme girişiminde bulunmuş fakat bu girişim Muhammara şeyhi Haz'al tarafından engellenmişti. Basra vilayeti olay üzerine Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreli telgrafta Muhammara şeyhi Haz'al ile İngilizlerin arasının son zamanlarda pek iyi olmadığını ve İngiliz savaş gemilerinin sık sık Muhammara'ya uğradığını hatta Bağdat İngiliz konsolosunun birkaç gün önce Muhammara'ya giderek Şeyh Haz'al'ı ziyaret ettiğini bildirdi. Basra valisinin bölgedeki

⁶⁶⁹ *Ayn vesika*, Lef 1, 13.

⁶⁷⁰ *Ayn vesika*, Lef 3.

⁶⁷¹ *Ayn vesika*, Lef 4, 5.

⁶⁷² *Ayn vesika*, Lef 6. BOA, *BEO A.VRK* 737/86.

⁶⁷³ *Ayn vesika*, Lef 9.

⁶⁷⁴ BOA, *DH.SYS* 39/24, Lef 7, 8.

⁶⁷⁵ *Ayn vesika*, Lef 10.

konsoloslar tarafından konuya önem atfedilmediğini bildirmesi⁶⁷⁶ üzerine bu konu da kapanmış oldu.

İngiltere'nin yapmış olduğu tüm bu girişimler gerek önemi gün geçtikçe artan Şattü'l-Arap nehri üzerinde hak iddia etmek gerekse yapılması tasarlanan Osmanlı-İngiltere Anlaşmalarının müzakereleri esnasında yeni talepler öne sürmek amacına dayanıyordu. Ayrıca Şattü'l-Arap nehrinin girişinde bulunan şamandıraların çoğunun İngilizlere ait olması nedeniyle kazanılan gelir ve ayrıcalıklar da İngiltere'nin girişimleri için bir başka neden oluşturuyordu⁶⁷⁷.

İngiltere hükümetinin burada elde etmiş olduğu bu fiili hakimiyet ise Osmanlı Devleti açısından ciddi bir tehlike oluşturmaktaydı. Zira İngiltere elinde bulundurduğu bu imkanlarla Osmanlı vapurlarının nehre girmesini yasaklayıp engelleme imkanına bile sahipti.

İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki rekabet sadece Şattü'l-Arap nehri üzerindeki egemenlik göstergeleri üzerinde hakimiyet kurma girişimleriyle sınırlı değildi. Bunun yanı sıra söz konusu nehir üzerinde vapur işletme konusunda da iki devlet arasında bir çekişme söz konusuydu. Zira Osmanlı Devleti Lynch kumpanyasının haklarını genişletmeye yönelik hareketlerinden ve çıkardığı çeşitli sorunlardan rahatsızdı.

İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesinden sonra Fırat ve Dicle nehirlerinde vapur işletme imtiyazı Hazine-i Hassa'dan alınıp Maliye hazinesine devredilmişti. Ayrıca yeni padişah Mehmed Reşat tarafından da bir irade çıkarılarak daha önce Hamidiye İdaresi olarak anılan kurumun ünvanı İdare-i Nehriyye olarak değiştirilmişti⁶⁷⁸. İdarenin Maliye hazinesine devirden sonra gerek Maliye gerekse Ticaret ve Nafia nezaretlerinden hükümete söz konusu idareyle ilgili çeşitli raporlar gönderilmeye başlamıştı. Bunun üzerine 1909'un Haziran ayında Meclis-i Vükela konuyu görüşmek üzere toplandı. Toplantı sonucunda İdare-i Nehriyye'nin Maliye hazinesine intikal etmiş olmasına rağmen hükümetçe vapur işletilmesinin zorlukları göz önünde tutularak uygun şartları yerine getirmek koşuluyla bir Osmanlı Anonim Şirketi⁶⁷⁹ kurulması ihtiyacı vurgulanmıştı. Mecliste bu konuda çeşitli müracaatlar olduğu da belirtilerek bu konunun duyurulması ve en uygun teklifi verecek talibe ihale edilmesi

⁶⁷⁶ BOA, *DH.SYS* 39/32, Lef 2.

⁶⁷⁷ İsmail Hakkı Babanzade, *a.g.e.*, s.165.

⁶⁷⁸ BOA, *İrade Bahriye (İ.BH)* 1327-C-17.

⁶⁷⁹ Anonim şirketler, hiçbir hissedarın ismi zikredilmeksizin hisse senedi çıkararak oluşturulan ticari kuruluşlardı ve 19. yüzyılla birlikte Osmanlı Devleti'nde gelişim göstermeye başlamışlardı. Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, İstanbul 2001, s.22.

kararlaştırılmıştı. Bu imtiyaz Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde Basra'dan Meskene'ye ve Musul'a kadar olan alanı kapsayacaktı. Bu anonim şirket için çıkarılacak hisse senetlerinin yüz elli bin İngiliz liralık kısmı, şirkete terk ve devr olunacak mevcut vapurlara ve verilecek imtiyaza karşılık Osmanlı hükümetine ait olacaktı. Bu senetlerin gerek hükümet gerekse şirket tarafından daha sonradan satılması arzu edilirse Osmanlı tebası elinde kaldığı müddetçe geçerli olmasına ve bunların karşılığı için usul gereğince üst sınır tarifesi uygulanmasına karar verilmişti. Ayrıca Basra'dan Meskene ve Musul'a kadar nehir mecrasının gemi ulaşımına uygun hale getirilmesi için yapılacak çalışmalara dair masraflar da şirket tarafından karşılanacaktı. Böylece Meclis-i Vükela ihale işlemi için esas olacak şartları ve diğer teferruatı içeren bir mukavele ve şartname hazırlanmasına karar verilerek konu Ticaret ve Nafia Nezareti'ne havale edildi⁶⁸⁰.

Bu gelişmeler ışığında Temmuz ayına gelindiğinde bir Osmanlı anonim şirketi kurularak en uygun şartları öne sürecekteki ihale olunması fikri ağırlık kazanmaya başlamıştı. Meclis-i Vükela'nın talebi üzerine Ticaret ve Nafia Nezaretinden gönderilen raporda mevcut durumda Dicle nehrinde Lynch kumpanyasına ait vapurların işlemekte olduğunun altı çizilerek diğer bir şirkete imtiyaz verilmesi durumunda ya Lynch vapurlarının işletilmesinin yasaklanması yahut eskisi gibi devamı lazım geleceği beyan edilmişti. Birinci durumda Lynch'in bir takım iddialara başvurarak hükümete güçlük çıkarabileceği ve ikinci durumda ise Lynch'in olduğu gibi kalmasıyla oluşturulacak bir anonim şirketse rekabet etmek durumunda kalacağından her iki seçenek de mahzurlarla doluydu. Ticaret ve Nafia Nezareti, bu mahzurlardan dolayı bir Osmanlı anonim şirketi kurularak Lynch kumpanyasının da bu şirkete katılımıyla önceden verilen imtiyazın keen lem yekun hükmünde, yani hiç olmamış farzedilmesinin hükümetin çıkarlarına uygun olacağını ifade ediyordu. Nezaret, bu konuda tanzim edilecek olan mukavelename ve şartnamelerde Lynch kumpanyası göz önüne alınarak mı yoksa söz konusu kumpanyanın da katılımı yoluyla mı bir Osmanlı anonim şirketi oluşturulmasının münsip olacağı sorusuyla raporuna son veriyordu. Bahsedilen raporun Meclis-i Vükela'da tartışılmasının ardından Lynch kumpanyasının da katılımıyla bir Osmanlı anonim şirketi kurulmasının devletin menfaatlerine ve mevcut duruma uygun olacağına karar verilmiş ve bu doğrultuda gerekenlerin yapılmasına karar verilmişti. Meclis-i Vükela ayrıca çıkarılacak hisse senetlerinin Osmanlı hükümeti ile şirket tarafından yarı yarıya bölüşülerek alınması ve oluşturulacak meclis idare başkanlığınının da nöbetleşe, bir sene Osmanlı bir sene

⁶⁸⁰ BOA, MV 128/80.

diğer ortaklar tarafından yapılması konusunda da karara varmıştı⁶⁸¹. Lynch kumpanyasının da katılımıyla bir Osmanlı anonim şirketi kurulmasının Osmanlı hükümetinin iktisadi çıkarlarına uygun olacağı gibi ayrıca Lynch kumpanyasının Irak'ta yabancı devletlerin bayrağıyla ve sınırsız bir müddetle vapur işletmesinde doğan manevi zararların da ortadan kalkacağı düşünülüyordu. Hükümetin kanaatine göre böylece durumdan önemli ölçüde fayda da sağlanmış olacaktı⁶⁸².

Lynch kumpanyası yetkilileriyle bu konuda yapılan görüşmelerde kumpanya tarafından hükümetçe sulama işinin bir şirkete ihale edilmesi eleştirilmiş ve sulama sebebiyle vapur işletmesine ara verileceği de hatırlatılmıştı. Bu yüzden şirket yetkilileri meydana gelecek olan zarar ve ziyana, ayrıca faiz miktarının düşürülmesine karşılık belli bir meblağ vermeye sulama şirketinin mecbur tutulması veya sulamanın bizzat hükümetçe yapılması durumunda nasıl davranılacağı hakkındaki çekincelerini Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bildirmişlerdi. Konu böylece Meclis-i Vükela'ya havale edildi. Meclis-i Vükela, Fırat ve Dicle nehirlerinde vapur işletmenin bir tekel oluşturmasının ve sulama işlerinden dolayı tazminat verilmesinin kabul edilemez olduğuna karar verdi. Mecliste ayrıca bu nehirlerde yapılacak temizleme faaliyetlerinin hükümetçe yapılması ve bunun karşılığında da gemi ulaşımından münasip bir vergi alınmasının uygun olacağı kararlaştırılarak Lynch kumpanyasıyla görüşmelere bu esaslar doğrultusunda devam edilmesi karara bağlandı⁶⁸³.

Fakat Lynch tasarısı nedeniyle bu sefer de bir hükümet krizi ortaya çıkmıştı. İdare-i Nehriyye ile Lynch kumpanyasının birleştirilmesi tasarısı, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Mahmut Şevket Paşa'nın arasının iyice açılmasına sebep olmuştu. Cemiyet yanlısı basın, bu tasarıya karşı başlatılan muhalefetin bir Alman komplosu olduğunu öne sürüyordu⁶⁸⁴. Hatta bu gelişmeler üzerine Cemiyetin yayın organı Tanin, Harp Divanı tarafından kapatılmıştı. Lynch olayı mecliste de ateşli tartışmalara yol açmış ve birleşme tasarısından yana olan Hüseyin Hilmi Paşa güvenoyuna gidilmesini istemişti. Oylama ezici çoğunlukla Hüseyin Hilmi Paşa'nın lehine sonuçlansa da Hüseyin Hilmi Paşa yine de istifa etmiş, yerine İbrahim Hakkı Paşa Sadrazam mevkiine getirilmişti⁶⁸⁵. Aslında Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasının altında yatan neden, kendisinden sonra hükümete geleceklerin kendi döneminde alınmış kararlar bağlanmalarını engellemektir. Çünkü her ne kadar Lynch kumpanyası konusunda

⁶⁸¹ BOA, MV 130/22.

⁶⁸² BOA, MV 133/91.

⁶⁸³ BOA, MV 142/33.

⁶⁸⁴ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, İstanbul 1999, s.79.

⁶⁸⁵ *Aynı eser*, s.80.

yapılan girişim usul yönünde uygunsu da devlet çıkarlarına aykırıydı⁶⁸⁶. Ayrıca Lynch kumpanyasıyla İdare-i Nehriyye'nin birleştirilmesine halk ve bölge mebusları da karşıydı. İngilizlerin Irak'ta daha fazla yayılmaları ihtimali Arap mebuslar arasında korkuyla karşılanmıştı⁶⁸⁷. Bu tasarının en önde gelen muhalifi Bağdat mebusu Babanzade İsmail Hakkı'ydı. İleri gelen ittihatçılardan biri olan Babanzade, zaten mevcut durumda Irak'ta yeterince güçlü olan İngiltere'nin bu tasarıyla hakimiyetini daha da genişleteceğini düşünüyordu. Babanzade'ye göre, hükümet Irak üzerinde daha az değil, daha fazla söz sahibi olmalıydı⁶⁸⁸. Ayrıca mebusların yanı sıra halk da gelişmelerden huzursuzdu. Daha konu mecliste tartışılırken bile Bağdat'ta İngilizlere imtiyaz tanınması aleyhine protesto gösterileri başlamıştı. Hatta durum o kadar ciddileşmişti ki hükümet sıkıyönetim ilan etmeyi bile düşünmüştü⁶⁸⁹. Sonuçta tüm bu gelişmeler nedeniyle tasarısı geri alındı, veya bir anlamda “daha ağır şartlarla geri dönmek üzere” donduruldu.

Bundan yaklaşık bir sene sonra Lynch kumpanyası hakkında Basra vilayetinden hükümete bir şikayet ulaştı. Bazı tüccar, şirket ve acentelere mensup çeşitli bayraklar altındaki istimbotlar (buharlı gemiler) ile Lynch kumpanyasının Balamir vapuru Muhammara ile Basra arasında insan ve yük taşımakta, özellikle karantina beklememek için vapurlardan Muhammara'ya çıkan yolcuları bir lira taşıma ücreti karşılığında Basra'ya nakletmekteydiler. Bunun üzerine Basra Bahriye kumandanlığı harekete geçmiş ve bu durumun bir teamül haline gelerek sonradan büyük vapurlarla resmi izin almaksızın Basra ve Muhammara arasında nakliyat yapılmasına zemin yaratılmaması için Basra vilayetine başvuruda bulunmuştu. Basra Bahriye kumandanlığı bu gibi girişimlerin önlenmesini ve bunun için de liman dairesinde bir komisyon kurulmasını talep etmişti⁶⁹⁰. Basra vilayeti çeşitli devletlerin her çeşit deniz aracının Şatt'ül-Arap nehri üzerinde seyrettiklerini de belirterek söz konusu faaliyetleri yasaklama yetkisinin Bahriye zabıtasına ait olduğunu belirtiyordu. Vilayet Basra Bahriye kumandanlığından bu talebin defalarca tekrarlandığını fakat elde bunu engelleyecek hiçbir vasıta olmadığı için bu faaliyetlerin ancak vilayete gelecek olan kano otomobiller vasıtasıyla

⁶⁸⁶ *Aynı eser*, s.92. Fakat dönemin Sadaret Başkatibi Halid Ziya Uşaklıgil anılarında farklı bir görüşe yer vermektedir. Halid Ziya'ya göre, Hüseyin Hilmi Paşa istifasını verirken, Padişah'la olan samimi diyaloguna dayanarak Mehmet Reşat'ın kendisini himaye edeceğine ve yeniden Sadrazamlığa atayacağına, bu şekilde de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni sarsacağına inanmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 2003, s.313-317.

⁶⁸⁷ *Aynı eser*, s.91.

⁶⁸⁸ *Aynı eser*, s.80. Babanzade bölgedeki İngiliz nüfuzunu şu cümlelerle ifade etmekteydi: “Aşar'da en önce göze çarpan şey beş-altı büyükçe vapur oluyor. Fakat hepsinde İngiliz bayrağı var. Basra'nın ne tarafına baksanız, İngilizliğe ait bin türlü şey ibretli ve kederli bakışlarınıza çarpar. İngilizlerin turnağının bu memleketin etine ne derece batmış ve nüfuz etmiş olduğunu hissedersiniz”. İsmail Hakkı Babanzade, *a.g.e.*, s.162.

⁶⁸⁹ *Aynı eser*, s.90-91.

⁶⁹⁰ BOA, *Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye (DH.MUİ)* 129/33, Lef 5.

temininin mümkün olacağını ifade ediyordu. Basra vilayetinin bu ifadeleri Dahiliye Nezareti'ne sunuldu⁶⁹¹. Dahiliye Nezareti'nden gönderilen yazıda ise Basra'ya yolcu ve eşya taşımakta olduğu öne sürülen taşıtların hangi devlet bayrağını taşıdıkları, bu taşıtların miktarı ve hangi mevki arasında ne vakitten beri nakliyat yaptıkları vilayetten sorulmuştu. Basra vilayeti cevaben yolladığı telgrafta Basra'ya yolcu ve eşya taşımakta olan taşıtların mavna⁶⁹², istimbot, duba ve kayıktan ibaret olup bunların Osmanlı, İngiliz, Alman, Fransız ve Amerikan bandırası altında olarak seyrettiklerini belirtti. Söz konusu taşıtların 1793 adet olduklarını belirten vilayet, bunların eskiden beri Basra'nın önüne kadar gelmekte olduklarının da altını çiziyordu. Vilayet ayrıca Dahiliye Nezareti'ne liman dairesinden alınan listeyi de beraber gönderdi⁶⁹³.

Basra limanına gelen vapur ve yelkenli gemiler ile limanda mevcut istimbot ve mavnaların bir senelik kaydı şöyle gösterilmiştir⁶⁹⁴.

Adedi	Geminin cinsi	Bayrağı	İzahat
600	Mehile ve Belem ⁶⁹⁵	Osmanlı	Basra ve civar limanlar arasında seyreden yelkenli gemilerin miktarı
1000	Belem	Osmanlı	Basra limanı ve iskelesine bağlı büyük ve küçük gemilerin miktarı
6	Vapur	Osmanlı	İdare-i Nehriyye'ye mahsus vapurlar
16	Mavna	Osmanlı	İdare-i Nehriyye'ye mahsus mavnalar

⁶⁹¹ *Aynı vesika*, Lef 6.

⁶⁹² On altıncı asırdan itibaren Osmanlı Donanmasında kullanılan mavna, baştardadan daha geniş ve yüksek, çift kürekli, çoğu zaman iki bazen üç direkli ve iki katlı inşa edilen çekdiri cinsinden bir savaş gemisiydi. Mavna hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bostan, *a.g.e.*, s. 87-88; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 460-461.

⁶⁹³ BOA, *DH.MUI* 129/33, Lef 4.

⁶⁹⁴ Tablo için bkz. *Aynı vesika*, Lef 3.

⁶⁹⁵ Fırat nehrinde tarade, mehile, meşruf, belem adı verilen farklı hacimlerde vasıtalar kullanılmaktaydı. Bu gemiler rüzgar müsait olduğu takdirde yelken de açarlardı. Havanın müsait olmadığı zamanlarda ise merdi denilen sıkırıklarla sahil veya suyun dibi basıla basıla ilerlerirdi. Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu (1914-1918)*, Ankara 2004, s.88.

Adedi	Geminin cinsi	Bayrağı	İzahat
2	Vapur	Osmanlı	Ağa Cafer Çelebi'ye mahsus
1	İstimbót	Osmanlı	Ağa Cafer Çelebi'ye mahsus
2	Duba	Osmanlı	Ağa Cafer Çelebi'ye mahsus
1	Vapur	Osmanlı	Bessamzade'ye mahsus
1	İstimbót	Osmanlı	Abdülcebbar Çelebi'ye mahsus
2	İstimbót	Osmanlı	Kasım Çelebi'ye mahsus
4	Vapur	İngiliz	Lynch kumpanyasına mensup
2	İstimbót	İngiliz	Lynch kumpanyasına mensup
5	Duba	İngiliz	Lynch kumpanyasına mensup
1	İstimbót	İngiliz	Miyor kumpanyasına mensup
20	Vapur	İngiliz	Kasım Paşa'nın idaresi altında bulunan Londra ve Bombay'dan gelen ve aktarma vazifesini görülen vapur
19	Vapur	İngiliz	Ester Bey kumpanyasına mensup
94	Vapur	İngiliz	Kerimakzi (?) kumpanyasına mensup Bombay ve Londra'dan gelen ve aktarmada bulunan vapur
12	Vapur	Alman	Alman kumpanyasına mensup
2	Duba	Alman	Alman kumpanyasına mensup

Adedi	Geminin cinsi	Bayrağı	İzahat
2	İstimbot	Fransız	Ceburi Asfar Efendi'ye mensup
1	İstimbot	Amerika	Amerika kumpanyasına mensup
1793	TOPLAM		

Lynch kumpanyasıyla bir diğer sorun da Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde işletilecek vapurların sayısı ile ilgili olarak çıktı. 1910 yılının Ağustos'unda, Lynch kumpanyasının Fırat ve Dicle nehirlerinde, biri Osmanlı bayrağı diğer ikisi İngiliz bandırası altında işlettiği üç vapur, Osmanlı bayrağı altında olması ve ancak bu üç vapurdan birinin sakatlık veya tamirati sebebiyle çalışmadığı zamanlarda işletmek üzere bir dördüncü vapur ilavesine ruhsat verilmesi İngiltere sefreti vasıtasıyla talep edilmişti. İngiltere sefretinin bu talebi üzerine konu hakkında Maliye Nezareti tarafından da bir rapor hazırlanmıştı. Raporunda Lynch kumpanyasının son zamanlarda inşa ettirdiği vapuru diğer üç vapuruna ilave olarak işletirmeye teşebbüs etmesi durumunda İdare-i Nehriyye vapurlarının ticaretine sekte vuracağı ifade ediliyordu. Raporunda ayrıca Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletme imtiyazının Hazine-i Hassa namına verilmesi sırasında kumpanyaya yalnızca Fırat nehri üzerinde müsaade verilmesine rağmen sonradan kumpanyaya Dicle nehrini de içeren bir biçimde genişletildiği hatırlatılıyordu. Maliye Nezareti, Lynch kumpanyasının bu şekilde kendisine verilmiş olan ruhsatı daha da genişletmesinin dahili nehirlerde devletin hakimiyet hakkını ihlal edeceğini ifade ediyordu. Nezarete göre, şayet mesele bu merkezde olmayıp yeni vapurun mevcut vapurlardan birinin yerini almasından ibaretse, bunun Muhammara civarında işletileceği göz önünde bulundurulduğunda dördüncü vapura ait çeşitli parçaların transit surette gümrük resminden kaçırılması sonucu bu sefer de hukuk ve hazineye zarar verilmiş olacaktı. Maliye Nezareti bu nedenlerle, Lynch kumpanyasını hukuku çiğneyen hareketlerine karşı gerekli önlemlerin alınmasını talep etmişti. Konu hakkında Hariciye Nezareti de bir rapor sunmuştu. Hariciye Nezareti'nin raporunda, Lynch kumpanyası tarafından İran sularında işletilmek üzere parçalar halinde Basra'ya getirilen ve ithalat vergisi depozito

şeklinde tamamen ödenmiş olan vapurun İran sularında işletilmesinden vazgeçilerek Dicle nehrinde işlemekte olan köhne vapurun yerine konmasına karar verildiği ifade ediliyordu. Kumpanyanın yapmış olduğu bu değişiklikten dolayı ödemiş olduğu vergi İngiltere sefaretî tarafından geri istenmişti. Hariciye Nezareti ayrıca, önceki vapurlardan daha büyük bir vapur işletilmesinde sakınca görülüyorsa İngiltere sefaretî nezdinde girişimde bulunulması için hükümetçe gerekli emirlerin verilmesi gerektiğini belirtiyordu. Nezaret, Lynch kumpanyasının iskelelerde Osmanlı bayrağı çekip yollarda İngiliz bandırası altında seyretmek gibi düzeni bozmaya yönelik hareketletinin sona erdirilmesi hakkında İngiltere sefaretine şimdiden tebligat çekileceğini de beyan ediyordu. Rüşumun geri verilmesinin hükümetin vapuru kabul edip etmemesine bağlı olduğu da vurgulanan raporda, birinci seçenekte İngiltere sefaretinin notası doğrultusunda önceden Avrupa'dan getirilmiş olan vapurun tüm parçaları için Bağdat gümrüğüne alınmış olan ithalat vergisinin iade edilmesi için Rüşumat Müdüriyet-i Umumiyesi'ne tebligat çekilmesi gerektiğinin altı çiziliyordu. İkinci şıkta yani vapurun İran sularında işletilmesi veya başka bir yere gönderilmesi halinde ise vergi kanunu hükümleri gereğince hareket edilmesi gerekecekti.

Bu raporlar göz önünde bulundurularak Lynch kumpanyasının kararlaştırılmış olan şartlar çerçevesinde üçten fazla vapur işletmeye hakkı olmadığı ve şayet dördüncü bir vapur işletmek isterse buna engel olunması gerekeceğine karar verilmişti. Böylece söz konusu şartlar eskisi gibi baki olmak ve işleyen vapurların adedi hiçbir sebeple artmamak üzere bu vapurlardan tamire muhtaç olduğu beyan edilen birinin tamirinin bitimine kadar Blus/Blos Lynch vapurunun, bu vapur yerine geçici olarak kullanılmasına ruhsat verilmişti. Ayrıca, geçici olarak işletilecek vapura Osmanlı bayrağı çekilmesi de kararlaştırılmıştı. Durum bu gelişmelerin ardından Meclis-i Vükela'ya havale edildi. Meclis-i Vükela, raporlar doğrultusunda atılmış olan adımları onaylamış ayrıca sonradan getirilmiş olan vapurun diğerlerinden daha büyük olmasının mevzu bahis edilmesine gerek görmemişti. Meclis, Basra'ya parçalar halinde getirilen vapurun Dicle nehrinde işletilecek olmasından dolayı ve özel kanunlar gereğince gümrük resminin ödenmesinin zorunlu olduğunun İngiltere sefaretine bildirilmesine de karar vermişti⁶⁹⁶.

Bu olaylardan yaklaşık bir sene sonra Osmanlı tebaasından birkaç kişi Fırat nehrinde vapur işletmek için hükümetten ruhsat istedi. Mahmud Cemil Efendi ve ortakları, Fırat'ta işletmek üzere İngiltere'ye sipariş edilmiş olup Beyrut'a gelen vapurlarının gümrük

⁶⁹⁶ BOA, MV 146/47.

resminden muaf tutulması için Temmuz 1911 tarihinde hükümete müracaatta bulunmuştu. Bu talep üzerine hükümete Maliye ve Ticaret ve Nafia nezaretlerinden konu hakkında raporlar da gönderilmişti. Konu bu şekilde Meclis-i Vükela'ya intikal etti. Meclis-i Vükela, İdare-i Nehriyye vapurlarının Lynch kumpanyası vapurlarıyla rekabet edemediğini ve nakliyatın fiilen Lynch kumpanyasının tekelinde kaldığını ifade ederek siyasi ve iktisadi sakıncaları bulunan bu durumun ortadan kaldırılması için Osmanlı ticari gemilerinin çoğaltılmasının gereğine dikkat çekiyordu. Ayrıca Fırat ve Dicle nehirlerinde ulaşımın tekelleşmemesinin meclisce kararlaştırıldığını da hatırlatılıyordu. Meclis-i Vükela bu nehirlerde vapur işletmek üzere yerli halktan talep edenlere adi ruhsatlar (çalışma izni) verilmesinin bu karara uygun olacağı gibi mahalli ulaşımı da kolaylaştıracağı fikrindeydi. Üstelik bu şekilde Lynch kumpanyasının ticari eşyaların birikmesini bahane ederek vapurlarına duba bağlamak için aralıksız yaptığı müracaatlar da sona erecekti.

Maliye Nezareti'nin, Lynch kumpanyasının yerli halka verilecek ruhsatlardan istifade ederek vapurlarını çoğaltmaya çalışabileceğine dair raporu da Meclis-i Vükela'da değerlendirildi. Osmanlı arazisi içerisindeki bu nehirlerde ulaşım hakkının uluslararası hukuk kuralları uyarınca Osmanlı tebaasına ait olduğunu belirten Meclis-i Vükela, bahsedilen nehirlerden birinde vapur işletmek için Lynch kumpanyasına verilen ruhsatın ise sınırlı sayıda vapuru içerdiğinin belirtilmiş olduğunu hatırlatıyordu.

Meclis-i Vükela, bu nehirlerde vapur işletmek için Osmanlı tebaasına verilecek ruhsatın Lynch kumpanyasına verilen istisnai müsaadeyi genişletmeye kesinlikle izin vermeyeceğini ifade ederek bu nehirlerde vapur işletmek isteyen Osmanlı tebaasına tekel oluşturmamak şartıyla adi ruhsat verilmesine karar verdi. Bu kararın uygulanması için Ticaret ve Nafia Nezareti'ne tebligat çekilecek, Dahiliye ve Maliye nezaretleri de durumdan haberdar edilecekti⁶⁹⁷. Özetle Lynch kumpanyasıyla ilgili tartışmalar gerek müzakerelerin yapılmasına karar verildiği esnada gerekse müzakereler esnasında devam etmişti.

2. 1913 Osmanlı-İngiliz Anlaşmaları ve Şattü'l-Arap Nehrinde Ulaşım Sorunu

Dicle ve Fırat nehirlerinde yabancı devletlere ulaşım imtiyazı verilmesi sorunu aslında 1890'lı yılların sonlarından itibaren Osmanlı Devleti içerisinde tartışılmaya

⁶⁹⁷ BOA, MV 154/87.

başlanmıştı. İngiltere bu dönemde söz konusu nehirlerde ulaşım imtiyazı için talip olmuş⁶⁹⁸ fakat dönemin padişahı II. Abdülhamit'in İngiltere'ye karşı duyduğu kuşkuları, dolayısıyla Almanya'ya yakın bir politika takip etmesi nedeniyle bu talep kabul edilmemişti. Bu nedenlerle bu dönemde Dicle ve Fırat nehirlerinde Alman sermayesinin katılımıyla ulaşımın düzenlenmesi gündeme gelmiş ve 1898 yılında bu nehirlerde ulaşımı Osmanlı Nafia Nezareti ile Anadolu Demiryolu Şirketi'nin birlikte üstlenmesi gündeme gelmişti⁶⁹⁹. Dönemin Osmanlı padişahı II Abdülhamit, Anadolu Demiryolu'nun Dicle ve Fırat'a ulaşacağını varsayarak demiryolu ile Basra Körfezi arasında doğrudan bir bağlantı sağlanmasını ve böylelikle bu bölgelerde Osmanlı nüfuzunun artırılmasını hedefliyordu. Diğer taraftan Alman demiryollarının söz konusu nehirlerdeki ulaşım imtiyazı ile beraber Ön Asya'dan Fırat'a kadar uzatılması, İngiliz ve Rus etki alanlarının ortasında bir Alman nüfuz bölgesi yaratacak olmasından⁷⁰⁰ dolayı Almanya için de büyük önem arz ediyordu.

1911'lerden itibaren yoğunlukla gündemi işgal etmeye başlayan ulaşım imtiyazı sorununun 1913 senesinden itibaren uluslararası bir boyut kazanmasına neden olan bir diğer etken ise, 1903 tarihinde Alman sermayesiyle Bağdat Demiryolu'nun inşasına dair imzalanan anlaşmaydı. Nitekim bu anlaşmayla Osmanlı Devleti Alman Şirketi'ne Bağdat ve Basra Körfezi'nde liman inşa etme hakkı tanıdığı gibi⁷⁰¹ Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde ulaşım hakkını da veriyordu. Alman Şirketi'ne ulaşım konusunda tanınan bu ayrıcalık, 1831 senesinden beri bu nehirler üzerindeki ulaşımında tekel konumunu sürdüren İngiliz Lynch Şirketi'ne verilmiş olan ayrıcalığı ortadan kaldıracak olmasından dolayı İngiliz muhalefetinin artmasına neden olmuştu. Bunun yanı sıra Bağdat-Basra arasında yapılacak demiryolu hattının, on dört gün sürmekte olan yolculuk süresini kısaltarak nehir taşımacılığına darbe indirme riski de yüksekti⁷⁰². Ayrıca Almanlar'a Basra ve Bağdat'ta liman imtiyazı verilmesi ile İngilizlerin her şeyin üzerinde tuttıkları Hindistan yolunun güvenliği de tehlikeye düşmüş oluyordu⁷⁰³.

II. Abdülhamit'in tahttan indirilişi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetimi ele geçirmesiyle birlikte Almanya odaklı dış politika anlayışından, önce yalnızlık sonra da İngiltere odaklı bir dış siyasete yönelinmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu eğilimleri doğrultusunda Abdülhamit döneminde Alman sermayesine verilmesi planlanmış olan Dicle ve Fırat nehirlerinde ulaşım imtiyazının da İngiliz sermayesine verilmesi gündeme gelmişti.

⁶⁹⁸ Murat Özyüksel, *Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul 1988, s.110.

⁶⁹⁹ Aynı eser, s.109-110.

⁷⁰⁰ Aynı eser, s.120.

⁷⁰¹ Aynı eser, s.174.

⁷⁰² Aynı eser, s.202.

⁷⁰³ Aynı eser, s.194-195.

1913 tarihinde Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında imzalanan bu anlaşmaların altyapısı aslında 1911 tarihinden itibaren hazırlanmaya başlanmıştı. İbrahim Hakkı Paşa Temmuz 1910'da hava değişimi bahanesiyle çıktığı Avrupa seyahati sırasında bazı Avrupalı devlet adamlarıyla da görüşmelerde bulunmuştu. Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye yaklaşmasının gerekliliğine inanan Hakkı Paşa, Bağdat demiryolu projesi nedeniyle bozulan ilişkilerin düzeltilebilmesi için bu devlete, çeşitli tavizlerin verilebileceği yolunda ipuçları vermişti. Böylece Mart 1911 tarihinde Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, bu tarihte Sadrazamlık görevinde bulunan İbrahim Hakkı Paşa'nın görüşleri doğrultusunda hazırladığı bir notayı İngiltere'ye vermişti. Notada Bağdat demiryolu ve Basra Körfezi'yle ilgili meselelerin müzakere edilerek İngilizlerin istekleri doğrultusunda çözülebileceği ifade ediliyordu. Fakat İngiltere İttihat ve Terakki yönetiminin gittikçe kuvvetinin azaldığını görerek hemen cevap vermemiş, Temmuz 1911'de verdikleri cevapta ise yeni tavizler istemişlerdi. Babıali'nin bu notaya cevap vermeye hazırlandığı sırada ise Trablusgarb savaşı patlak vermişti. Bu tarihten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devlet yönetiminden uzaklaştırılmaları ve etkinliklerinin azalmasıyla dondurulan bu sorun Ocak 1913 tarihinde İttihatçıların bir hükümet darbesiyle iktidarı ele geçirmelerinin hemen ardından tekrar gündeme gelmişti⁷⁰⁴.

Aslında 1913 Osmanlı-İngiliz anlaşmalarıyla Osmanlı Devleti'nin asıl elde etmek istediği sonuç İngiliz genel destek ve yardımını sağlayarak bu devletle bağlaşmaktı⁷⁰⁵. Osmanlı Devleti'ni İngiltere ile anlaşma imzalamaya iten bir diğer nedense daha önce de değinildiği gibi iktisadi sorunlar olmuş ve bu devlet de Osmanlı'nın içinde bulunduğu sıkışık durumu son derece iyi değerlendirerek bugünkü Ortadoğu coğrafyasındaki amaçlarına bir adım daha yaklaşma fırsatı bulmuştu. İngiltere ile bu şartlar altında ortaya çıkan müzakerelerin yürütülmesi için Osmanlı Devleti tarafından eski Sadrazamlardan İbrahim Hakkı Paşa görevlendirilmişti. Bunun üzerine Meclis-i Vükela bir toplantı yaparak Avrupa'ya yollanmasına karar verilen Hakkı Paşa'ya yol harcırahı olarak toptan 250 lira ve Avrupa'da bulunacağı müddetçe zaruri ihtiyaçlarının karşılanması içinse günlük 15 lira verilmesini kabul etmiş, ayrıca zaruri ihtiyaçları için kendisine bağlanan ücretin 15 günlük kısmının da harcırahla beraber bir defada ve acilen ödenmesini karara bağlamıştı. Meclis ayrıca, Hakkı Paşa'ya tahsis edilen bu meblağın daha sonra beklenmeyen giderler için ayrılan paydan yerine konulmak üzere, şimdilik Hariciye Nezareti örtülü ödeneğinden karşılanmasına da karar

⁷⁰⁴ Kurşun, "İbrahim Hakkı Paşa", s.312.

⁷⁰⁵ Bayur, *a.g.e.*, c.II/III, s.333.

vermişti⁷⁰⁶. Böylece İbrahim Hakkı Paşa 1913 senesi Şubat'ının ortalarında Londra'ya varmış ve yaklaşık iki aylık müzakereler sonucunda iki taraf arasında çeşitli konularda anlaşmaya varılmıştı⁷⁰⁷. Nitekim Hakkı Paşa Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 30 Nisan tarihli telgrafta Şattü'l-Arap ve diğer bir çok konuda müzakerelerin sona erdiğini ve kendisinin elde edilen sonucu genel itibarla Osmanlı çıkarlarına uygun bulduğunu bildiriyordu⁷⁰⁸. Zaten bu telgraftan yaklaşık bir hafta sonra 6 Mayıs 1913 tarihinde İngiltere'nin çözümünü talep ettiği tüm meseleler üzerinde bir ilk anlaşmaya varılmıştı. Bu metinler Osmanlı ve İngiltere temsilcileri tarafından ileride kabul edilmek üzere ad-referandum olarak parafe edildi⁷⁰⁹. Söz konusu metinlerin parafe edilmesinin ardından Hakkı Paşa Hariciye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafla yapılan 18 toplantı sonunda Şattü'l-Arap komisyonu da dahil olmak üzere çeşitli konularda anlaşmaya varıldığını ve bu anlaşma metinlerinin nezarete gönderildiğini ifade ediyordu⁷¹⁰. Hakkı Paşa ayrıca, söz konusu anlaşmaların imzalanması için kendisine yetki verilmesini de aynı telgrafla talep ediyordu⁷¹¹. İbrahim Hakkı Paşa'nın bu talebi hemen bir hafta içerisinde, Meclis-i Vükela'nın Mayıs sonunda yapılan toplantısında ele alındı. Toplantıda Hakkı Paşa'nın gönderdiği raporların içeriği, müsanip ve verilen talimatlara da uygun görülerek birkaç değişiklik önerisi dışında kabul gördü. Meclis böylece hem anlaşmaya varılmış olan, hem de halen müzakere edilmekte olan konularla ilgili hazırlanacak olan mukavelename ve beyannamelerin imzalanması için Hakkı Paşa'ya yetki verilmesini kararlaştırdı. Gerekli olan bu yetki ruhsatnamesi, Divan-ı Hümayun'da usulüne uygun şekilde yazılarak Sadaret tarafından Padişah'a arz edilecekti. Padişah'ın onayından sonra da bu hatt-ı hümayun süslenerek Hariciye Nezareti vasıtasıyla İbrahim Hakkı Paşa'ya gönderilecekti⁷¹².

İngiltere ile Osmanlı arasında gerçekleşen bu müzakereler esnasında Osmanlı Devleti'ni birinci dereden bir görevlinin temsil etmesine rağmen, söz konusu müzakerelerin başlıcalarının Hindistan yolu ile ilgili olmasından dolayı İngiltere adına bu müzakereleri çoğunlukla Hindistan Nezareti memurları idare etmişti⁷¹³. Böylece siyasi anlamda İngiltere'nin egemenliğine vurgu yapan temsili bir eşitsizlik ortaya çıkmıştı. Bunun yanı sıra

⁷⁰⁶ BOA, *HR.SYS* 1886-A/24, Lef 4. Bu Meclis-i Vükela kararında tarih belirtilmediği gibi "Hülasa-i Meali" kısmı da "mahremane" olduğu gerekçesiyle boş bırakılmıştı.

⁷⁰⁷ Bayur, *a.g.e.*, c.II/III, s.334.

⁷⁰⁸ BOA, *HR.SYS* 113/1.

⁷⁰⁹ Bayur, *a.g.e.*, c.II/III, s.334. 6 Mayıs 1913 tarihinde ilkhârflenen Osmanlı-İngiliz anlaşmaları, 8 Mayıs'ta Petersburg İngiliz sefaretine gizlice bildirilmiş, 18 Haziran'da ise resmi olarak Londra'daki Fransız, Alman ve Rus sefirlerine gönderilmişti. *Aynı eser*, s.336.

⁷¹⁰ BOA, *HR.SYS* 113/2, Lef 1.

⁷¹¹ *Aynı vesika*, Lef 2.

⁷¹² BOA, *MV* 177/79.

⁷¹³ Bayur, *a.g.e.*, c.II/III, s.335.

İngiltere, Osmanlı Devleti ile yaptığı müzakerelerin ardından Almanya, Fransa ve Rusya ile de görüşmelere devam ederek⁷¹⁴ bu devletlerle yaptığı pazarlıkların sonuçlarını Osmanlı Devleti'ne dikte ettirme girişiminde bulunmuş ve bunu da başarmıştı. Ayrıca söz konusu ilk anlaşmaların parafe edilmesi sonucu İngiltere, Irak'ta kendine çıkar sağlayarak Almanya'nın etkinliğini kırma amacına yaklaşırken, Osmanlı hükümeti ise önem atfettiği sorunlardan hiçbiri hakkında bir anlaşmaya varılmasını sağlayamamıştı⁷¹⁵.

1913 Osmanlı-İngiliz Anlaşmaları içerisinde Şattü'l-Arap sorunu iki konu halinde gündeme gelmişti. Bunlardan birincisi 6 Mayıs 1913 tarihinde ad-referandum olarak imzalanan anlaşmalar arasında yer alan, Şattü'l-Arap nehrinde gemi ulaşımının ıslah edilmesi için bir komisyon kurulmasıyla ilgiliydi. Şattü'l-Arap'ta gemi ulaşımına dair gündeme gelen ikinci sorun ise ad-referandum anlaşmaların imzalandığı tarihte henüz bir neticeye varamamış olan Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletmek üzere İngilizlere imtiyaz verilmesi ve bunun sonucunda oluşturulması düşünülen Osmanlı-İngiliz Anonim Ulaştırma (seyr-i sefain) şirketi hakkındaydı.

1) Şattü'l-Arap Nehrinde Ulaşım Şartlarının İyileştirilmesi Çalışmaları

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında yapılan müzakerelerde ele alınan konulardan biri de Şattü'l-Arap nehrinde gemi ulaşımının iyileştirilmesi için bir komisyon kurulması fikriydi. İki taraf arasında süren müzakereler esnasında bir taslak metin oluşturulmuş ve bu metin üzerinde de çeşitli değişiklikler yapılmıştı. Müzakereler sonucunda Şattü'l-Arap komisyonu hakkındaki metin üzerinde bir uzlaşmaya varılmış ve hazırlanan mukavele 6 Mayıs 1913 tarihinde ad-referandum olarak parafe edilmişti.

İmzalanan mukavelenin ilk iki maddesine göre Şattü'l-Arap nehri tüm devletlerin gemilerine açık olacak ve Osmanlı hükümeti de bu nehirde gemi ulaşımının rahatça sağlanması için bir komisyon oluşturacaktı. Üçüncü madde içeriğine göre ise Şattü'l-Arap komisyonu iki üyeden meydana gelecek ve bu üyelerin biri İngiliz diğeri Osmanlı tebasından olacaktı. İngiliz üyenin seçilmesi için İngiliz hükümeti çeşitli isimler önerecek, Osmanlı hükümeti de bu isimler arasından birisini söz konusu göreve atayacaktı. Mukavelenin dördüncü maddesi ise bu iki komiserin senelik iki bin Osmanlı lirası maaş alması ve bu

⁷¹⁴ *Aynı eser*, s.335.

⁷¹⁵ *Aynı eser*, s.335.

maaşın komisyon tarafından ödenmesi hakkındaydı⁷¹⁶. Birinci ve dördüncü maddeler Osmanlı hükümeti tarafından kabul görmüş, ikinci ve üçüncü maddeler ise Meclis-i Vükela kararları doğrultusunda düzenlemeye tabi tutulmuştu⁷¹⁷.

Mukavelenin beşinci maddesine göre komisyon lüzum göreceği görevlileri tayin etme hakkına sahip olacak fakat Osmanlı hükümeti, nehir idaresinin baş mühendis ve baş müfettişini İngiltere tebasından ve İngiltere hükümetinin aday gösterdiği isimler arasından seçecekti. Komisyonun mühendis muavini ile müfettiş muavini ise Osmanlı tebasından kişiler olacaktı. Bu görevlilerin maaşlarının da komisyon tarafından ödenmesine karar verilmişti. Hakkı Paşa hükümete gönderdiği, yapılan müzakereler ile anlaşma hükümlerinin meydana geliş sürecini anlatan raporda, baş müfettişle baş mühendisin Osmanlı tebasından seçilmesini teklif ettiğini fakat bunun karşı tarafa kabul ettirilemediğini ifade ediyordu. Hakkı Paşa'ya göre Osmanlı Devleti'nde böyle büyük bir işi üstüne alabilecek tecrübeyi ve de iktidarı sahip kişilerin bulunduğunu isbat etmek son derece zordu. İbrahim Hakkı Paşa raporunda ayrıca, bir hayli müzakereden sonra müfettiş ve mühendis muavinlerinin Osmanlı tebasından olmasını kabul ettirebildiğini vurguluyordu⁷¹⁸.

Şattü'l-Arap mukavelesinin bir diğer maddesi de komisyonun üstleneceği görevlerle ilgiliydi. Bu görevlerden ilki nehrin yatağının denizle birleştiği noktaların ulaşılabilir halde tutulmasıydı. Ayrıca gemi ulaşımının aksamaması için nehir yatağının her türlü engelden arındırılması da komisyonun görevleri arasında yer alıyordu. Şattü'l-Arap komisyonuna verilen üçüncü görev ise gemi ulaşımı, nehrin güvenliği ve komisyon tarafından kullanılan arazi ve inşaatlara yönelik düzenlemelerin hazırlanıp basılması ve icraya konulmasıydı. Bunun yanında kılavuzluğun teftişi ve gözetimi de bir başka madde oluşturuyordu. Bunun yanı sıra şamandıra yerleştirilmesi, fenerler koyularak kanalların aydınlatılması ve nehrin kollarındaki fener ve şamandıraların teftişi de yine komisyonca yapılacaktı. Yabancı hükümetlerin anlaşmalara dayanan hukuku saklı kalmak üzere şahıslara ait olan ve nehir veya sahilleri üzerinde bulunan iskelelerle rıhtım ve dokların Şattü'l-Arap mukavelesi hükümlerinin uygulanması için teftişi ve gözetim altında tutulması, ayrıca komisyonca uygun görülecek kolaylıkların gösterilmesi de komisyonun görevleri arasındaydı. Bunun yanı sıra Osmanlı hükümeti tarafından, hal-i hazırda taahhüt içeren herhangi bir mukavele yapıldığı ve bu mukavele gereğince Basra'da bir liman tesis edildiği takdirde, bu

⁷¹⁶ Şattü'l-Arap komisyonu mukavelesinin tam metni için bkz. BOA, *HR.SYS* 113/24, Lef 13-15.

⁷¹⁷ BOA, *HR.SYS* 113/10, Lef 7.

⁷¹⁸ *Aynı vesika*, Lef 7.

mukavele ve şartnameyle söz konusu limanda Osmanlı hükümetine sağlanacak hukuk zamanla Şattü'l-Arap komisyonuna geçecekti. Komisyonun görevleriyle ilgili ilk iki madde Osmanlı hükümetince kabul edilmişti. Üçüncü maddenin arazilere dair kısmına, Meclis-i Vükela tarafından çekince konulması üzerine bu madde müzakerelere konu olmuştu. Hakkı Paşa gönderdiği telgrafta, dokuzuncu maddenin hükümetin isteği doğrultusunda düzeltmeye tabi tutulması dolayısıyla buradaki fıkranın aynen korunduğunu ifade ediyordu. Bundan sonraki üç fıkra da Meclis-i Vükela tarafından kabul edilenler arasındaydı. Son fıkra ise daha sonra İbrahim Hakkı Paşa'nın isteği üzerine eklenmişti. Hakkı Paşa, söz konusu teklifin Sadrazam Said Halim Paşa'dan aldığı resmi yazıya uygun olarak yapıldığını belirtiyordu. Bağdat ve Basra arasındaki demiryolu hattının yine Bağdat şirketine inşa ettirilmesi uygun olacağını vurgulayan Hakkı Paşa bu durumda şirketin Basra'da bir liman inşa etme ihtimali belirlediğini ve Şattü'l-Arap komisyonunun gerek liman inşaatına mani olmaması gerekse vazifesine giren maddeler vasıtasıyla Bağdat mukavelesinin hükümete tanıdığı hukuktan fazla teftiş ve müdahale hakkı iddiasında bulunmaması için bu fıkranın hazırlandığını ifade ediyordu. Ayrıca, komisyonun görevleri arasına girmeyen maddelerdeki hükümetin hukuki hakları da komisyonun her türlü kaydından muaf tutulacaktı. Hakkı Paşa'nın ifadelerine göre "İngiliz memurları bu fıkroda iyi niyetlerini ispat" etmişlerdi⁷¹⁹.

Şattü'l-Arap mukavelesinin yedinci ve sekizinci maddeleri sonradan ilave edilmişti. Yedinci madde, altıncı maddenin üçüncü fıkrası gereğince yapılan düzenlemelere aykırı harekette bulunanlardan alınacak para cezalarının bu düzenlemelerde tayin edilmesi yetkisinin komisyona verilmesini içeriyordu. Ayrıca bu tarz düzeni bozucu durumlar sadece komisyon tarafından araştırılacak ve benzer durumlarda komisyon, düzen bozucu hareketlere başvuranlardan para cezası ve bu cezanın ödenmemesi durumunda da Osmanlı kanunlarına göre bu cezalara uygun hapis cezası verebilmek için belediye dairelerine ait olan yetkilere sahip olacaktı. Sekizinci madde ise yedinci maddeyle bağlantılıydı. Bu maddeye göre komisyonun yetkisi dahilinde bulunan her türlü cezai durumda yalnız bu komisyona mensup zabıta memurları tutkama icrası yetkisine sahip olacak ve sanıklar daha sonra kendi ilgili memurlarına teslim edilecekti. Komisyon bunların yanı sıra, yargılama esnasında davacı/iddia makamı (müddei) sıfatıyla bir vekil bulundurma hakkına da sahip olacaktı. Bu madde aslında mukavele müsveddesinin on yedinci maddesiyle ilgiliydi ve bu maddeye Meclis-i Vükela tarafından çekince konulmuştu. Bu nedenle İngiliz memurlarıyla müzakerelere girilmiş ve İngilizler tarafından bir çok teklif öne sürülmüşse de Hakkı Paşa'nın bunların hiçbirini kabul

⁷¹⁹ *Aynı vesika, Lef 7.*

etmemesi üzerine sonunda maddenin çıkarılmasına karar verilmişti. Fakat İngilizler bu sefer de komisyonun kendi hakimiyeti dahilindeki cezai işlerde Bidayet Mahkemesi sıfatıyla hüküm hakkına sahip olması üzerinde ısrar etmişlerdi. Hakkı Paşa merkeze gönderdiği raporda bu ısrar üzerine kendisinin, idari bir heyete yargı yetkisi vermenin imkansızlığı ve komiserlerin adliye müfettişlerine tabi kılınması veya haklarında 'ıştika' an-il-hükkam muamelesinin (taraplardan birinin, mahkeme reis veya azasının hüküm ve kararına itiraz etmesi) kabulü gibi zaruri neticelerin burada uygulanmasının çıkaracağı zorluklar ve diğer ayrıntılar hakkındaki açıklamaları sonucu nihayet İngiliz memurların ikna edildiğini ifade ediyordu. İbrahim Hakkı Paşa, Şattü'l-Arap komisyonunun Tuna nehri komisyonu, Sıhhiye Dairesi, Belediye İdareleri gibi ancak para cezaları tahsil edebilmeleri ve bu cezaların ödenmediği takdirde kanun nisbetinde hapis cezasına dönüştürülmesini teklif etmişti. Hakkı Paşa bu şekilde komisyonun yetkilerinin sınırlandırıldığını ve komisyona dair diğer cezai hususlarda sanıkların ait olduğu mahkemeye gönderilmesi esasının da kabul edildiğini belirtiyordu. Hakkı Paşa'ya göre bu haliyle komisyonun mahkemede iddia hakkı da görevleri açısından uygundu. Ayrıca, devlet daireleri kendilerine ait işlerde savcı olabileceklerinden dolayı bu şekilde anlaşmalardan doğan bir hakla aynı hakkın yabancı görevlilere de verilmesi mümkündü. Hakkı Paşa, örnek olarak esir ticaretiyle ilgili konularda İngiliz konsoloslarının ve esir kayıklarını tutan savaş gemilerinin kaptanlarının Hudeyde ve Cidde Mahkemelerinde savcı sıfatında bulunmalarının bile anlaşma hükümlerine uygun olduğundan bahsederek bu durumda bu hakkın sadece Osmanlı Devleti'nin malı olan bir komisyondan esirgenmesinin anlamsızlığını vurguluyordu. Hakkı Paşa bu nedenlerle söz konusu fıkranın konulduğunu ifade ediyordu⁷²⁰.

Mukavelenin dokuzuncu maddesinde Osmanlı hükümeti, komisyonun görevlerini yerine getirmek için gerek göreceği her arazinin istimlak edilmesini kolaylaştırmayı taahhüt ediyordu. Bu istimlak, umumi çıkarlar gereğince yapılan istimlaklar için uygulanan Osmanlı kanun hükümlerine uygun olarak yapılacak ve bedeli komisyon tarafından ödenecekti. Ayrıca komisyon balık avı vergisine tabi olan bir takım arazinin istimlak edilmesine karar verirse, bu vergi çeşitli sınırlamalara tabi tutulmayacaktı. Hakkı Paşa gönderdiği raporda sadece, bu maddenin mukavelenin altıncı maddesinin üçüncü fıkrasına koyulan çekinceye uygun olduğunu ve umumi çıkarlar için istimlak kanuna dair bir düzenleme sonucu kaleme alındığını belirtiyordu⁷²¹.

⁷²⁰ *Aym vesika*, Lef 7.

⁷²¹ *Aym vesika*, Lef 7.

Mukavelenin bir sonraki maddesinde, yapılan hizmet karşılığı olmadıkça Şattü'l-Arap'ta gemilerden veya mallardan yalnız seyr-i sefer için gerek Osmanlı hükümeti tarafından gerekse komisyon tarafından herhangi bir vergi alınmayacağı ifade edilmişti. Hakkı Paşa, bu maddenin kaldırılmasını talep etmesine rağmen müzakereler neticesinde buna imkan bulamadığını belirtiyordu⁷²².

Şattü'l-Arap mukavelesinde ayrıca komisyon tarafından yerine getirilen hizmetlerden dolayı meydana gelen masrafın kapatılması için gereken vergileri toplamaya sadece komisyonun yetili olduğuna dair bir madde de bulunuyordu. Bu vergi miktarı, komisyonun genel masraflar idaresi tarafından belirlenecek ve söz konusu maksada ulaşmak için gereken tutarı aşmayacaktı. Ayrıca bu ilave vergiden elde edilen hasılat sadece bu amaç için kullanılacak ve hasılat fazlası olduğu takdirde de bu fazla vergide indirim yapılması için harcanacaktı. Bu verginin miktarı gemilerin safi tonalitosu (yüksüz ağırlığı) başına bir frankı asla aşmayacaktı. Hakkı Paşa raporunda, vergi koyulması hakkının komisyonun yetkileri dahiline girmesinin İngiliz memurlarınca ısrarla talep edildiğini ve bu yüzden bu maddede bir değişiklik yapılamadığını ifade ediyordu. İbrahim Hakkı Paşa, İngiltere ticaret nezaretinin vergi artırımı konusunun kabulüne şiddetle itiraz etmesinden dolayı bu talebin de karşı tarafa kabul ettirilemediğinin altını çiziyordu⁷²³.

Söz konusu mukavelenin on ikinci maddesinde, komisyonca konulan her türlü verginin; geldiği liman ile ulaştığı yer, bandırası, donanımı, tabiiyeti veya yükünün sahibi her ne veya her kim olursa olsun her gemiye, yalnız nehirlere mahsus gemiler istisna olarak, tarafsız ve adil bir şekilde düzenlenmesinden bahsediliyordu. Bu maddeye göre ayrıca, bu gemilere kolaylık gösterilmesi konusunda, ne söz konusu gemilerin sahip oldukları bayraklara veya donanımlarına göre, ne yola çıktıkları veya vardıkları limanlar arasında, ne de mal sahiplerinin tabiiyeti arasında hiçbir fark gözetilmeyecekti. Hakkı Paşa'nın bir diğer telgrafında belirtildiği gibi taraflar bu mukavelenin on ikinci maddesine bir fıkra daha ilave edilmesine karar verilmişti. Bahsedilen maddede gümrük vergisinin eşitlenmesi (tesavisi) beyan edilmişti. Fakat komisyonun başlıca görevinin nehirlerin denizle birleştiği noktalarda toprak döküm seddesi açmak ve bunları daimi bir halde tutmaktı. Bu hizmetten sadece nehir içerisinde işleyerek denize çıkmayacak olan deniz taşıtlarının faydalanmasının mümkün

⁷²² *Aym vesika*, Lef 7.

⁷²³ *Aym vesika*, Lef 7.

olmadığı düşünülerek bu tür taşıtlar için farklı bir tarife uygulanması uygun görülmüş ve böylece söz konusu fıkra eklenmişti⁷²⁴.

On üçüncü madde ise komisyonun görevlerini yerine getirebilmesi için asli sermaye olmak üzere borçlanmaya lüzum göreceği her türlü meblağın İngiltere ile anlaşarak sağlanabilmesi üzerineydi. Bu borçlanmanın faizi %5'i geçmemek şartıyla avans olarak Osmanlı hükümeti tarafından verilecekti. Aslında Meclis-i Vükela söz konusu borçlanma için İngiltere'nin kefaletini uygun görmüştü. İbrahim Hakkı Paşa da raporunda, bu konuda son derece uzun müzakereler yapıldığını ifade ediyordu. Hakkı Paşa, İngiltere'nin kefil olması durumunda harcamalar esnasında da bu devletin tek başına hakim olması gereğinin ve komiserler arasında anlaşmazlık çıkması halinde hakemin İngiltere tarafından tayin edilmesi lazım geleceğinin İngiltere'nin Hazine ve Ticaret nezaretleri tarafından dile getirildiğinin altını çiziyordu. Osmanlı temsilcisi bu teklifi kabul edilebilir görmediği için İngiltere'nin kefaletinden vazgeçmişti. Hakkı Paşa, diğer yandan Basra limanının demiryolu kumpanyası tarafından yapılacağını ifade ederek Şattü'l-Arap'a dair masrafın hemen hemen tamamı demek olan bu meblağ çıkınca başlangıç sermayesinin pek fazla bir miktara ulaşmayacağını belirtiyordu. Eski sadrazam, böyle küçük bir meblağ için İngiltere kefaletini ve dolayısıyla meydana çıkacak ağır şartları kabul etmenin doğru olmayacağını düşünmüştü⁷²⁵.

Şattü'l-Arap mukavelesinin on dördüncü maddesiyle komisyon tarafından elde edilen veya harcanan tüm meblağları gözetim altında tutma yetkisi sadece komisyona bırakılıyordu. İbrahim Hakkı Paşa bu konuda Osmanlı hükümetinin taleplerinin kabul edilmediğini belirterek bu bütçenin sadece mali ihtiyaçlara ait olması itibarıyla belediye bütçeleri gibi mahalli bir bütçe addedilmesinin İngilizler tarafından zaruri görüldüğünü ifade ediyordu. Hakkı Paşa'nın ifadelerine göre "bu noktayı başka türlü düzenlemenin imkanı" yoktu⁷²⁶.

Mukavelenin on beşinci maddesinde ise komisyon tarafından toplanan ve harcanan meblağın miktarının açıklanmak üzere her sene düzenli bir bilançosunun basılması ve bu bilançonun incelenmek üzere Divan-ı Muhasebat'a havale edilmesi öngörülmüyordu. Bu madde de Meclis-i Vükela tarafından kabul edilen hükümler arasındaydı.

Şattü'l-Arap komisyonuna dair bir diğer madde, komisyonun gelirlerinin on birinci maddede belirtilmiş sınıra ulaşmış olmasına rağmen kendi masraflarına yetmeyecek olması

⁷²⁴ BOA, *HR.SYS* 1886-A/24, Lef 2.

⁷²⁵ BOA, *HR.SYS* 113/10, Lef 7.

⁷²⁶ *Aynı vesika*, Lef 7.

durumunda mali denkliğin sağlanması konusunda iki devlet arasında anlaşma sağlanan kadar açığın Osmanlı hükümeti tarafından kapatılmasına dairdi. Bu konuda da Osmanlı hükümetinin görüşleri dikkate alınmamıştı. Hakkı Paşa Osmanlı Devleti'nin kendi memleketinin ihtiyaçlarına dair bir işte İngiltere'ye daha fazla maddi zorluk yüklememesi ve böylece bu devlete daha fazla müdahale hakkı verilmemesi gerektiğini ifade ediyor ve maddenin uzun uzadıya süren müzakereler neticesinde bu hali aldığını söylüyordu. İbrahim Hakkı Paşa ayrıca, Şattü'l-Arap komisyonun koyacağı verginin diğer devletlerce de kabul edilmesi gereğine vurgu yaparak hal-i hazırda bu nehre giren gemilerin yüzde yetmişinin İngiliz bayrağı taşıdığını, geri kalanların çoğunun ise İngiltere'nin nüfuzunda bulunan İran'a ait olduğunu hatırlatıyordu. Bu yüzden söz konusu verginin diğer devletlere de kabul ettirilmesinde İngiltere'nin yardımına ihtiyaç vardı ve bu nedenle diğer devletlerle zıt düşmemek için bu konuda fazla ısrar edilememişti⁷²⁷.

On yedinci maddeye göre, Şattü'l-Arap'ın ıslahı ve düzenlenmesi için ne gibi işler gerekeceği veya bu işlerin ne şekilde yapılacağı konusunda komisyon üyeleri arasında bir görüş ayrılığı meydana geldiği takdirde anlaşmazlık konusu olan nokta komisyondaki komiserler tarafından ortaklaşa veya böyle bir ittifakın olmaması durumunda iki hükümet tarafından tayin edilecek uzman mühendisler havale edilecek ve bu mühendis tarafından verilen karar komisyonca kabul olunacaktı. Anlaşmazlık çıkması halinde hakem tayini için müracaat edilecek yerin şimdiden gösterilmesi sorunlara yol açmış ve bu noktada müzakereler İbrahim Hakkı Paşa'nın deyimiyle "uzayıp gitmiş"ti. Hakkı Paşa, bu müzakereler sonucunda komisyonda ittifak olmaması durumunda hakemin iki hükümet arasında ortaklaşa tayininin oybirliğiyle kabul edildiğini de sözlerine ekliyordu⁷²⁸. Fakat Hakkı Paşa'nın verdiği bu izahatlara rağmen madde Meclis-i Vükela'ca kabul görmemişti. Meclis-i Vükela bu maddede komisyon azaları arasında meydana gelebilecek teknik görüş ayrılıklarının belirtildiğini ifade ederek komisyon arasında teknik konuları ilgilendirmeyen konularda da anlaşmazlık çıkma ihtimalinin göz önünde tutulmasını ve bu gibi ayrılıkların ne şekilde halledileceğinin de belirlenmesinin gereğinin altını çiziyordu. Böylece Meclis-i Vükela bu noktanın müzakereler yoluyla kararlaştırılarak düzeltilmesini talep ederek mukavelenin bu şekilde imzalanması konusunda Hakkı Paşa'ya yetki verdi⁷²⁹.

⁷²⁷ *Aynı vesika*, Lef 7.

⁷²⁸ *Aynı vesika*, Lef 7.

⁷²⁹ BOA, MV 177/79.

Söz konusu mukavelenin bir diğer maddesinde, komisyonun verilecek görevlere dair konular için Osmanlı hükümetine mahalli memurlar vasıtasıyla değil, doğrudan müracaat etmesi hakkı ifade edilmişti. Bu madde de Meclis-i Vükela'da kabul edilmiş olan maddeler arasında bulunuyordu⁷³⁰.

On dokuzuncu madde ile mahalli memurların; komisyona ait gayr-ı menkullerle inşaat, arazi veya diğer emlaklara, bunun yanı sıra komisyonun sermayesine, ayrıca komisyon tarafından gerçekleştirilen zabıta, kılavuzluk görevleri ve diğer hizmetleri yapmaya görevli memurların vazifelerini yapmalarına ve nehir ve sahilleri üzerinde bulunup kişilere ait olan iskele, dok ve rıhtımlara ait meselelere hiçbir şekilde müdahale etmemeleri öngörülmüştü. Ayrıca komisyon tarafından istihdam edilecek olan zabıta memurları Osmanlı tebası arasından ve tercihen daha önce devlet hizmetinde bulunmuş olanlar arasından seçilecekti. Öte yandan bu madde komisyona, teşkilata ait görevleri için yabancı devletlerin tebasından olan büyük rütbeli subayları istihdam etme hakkını da veriliyordu. Bu maddenin ilk fıkrası Meclis-i Vükela tarafından kabul edilen şekliyle maddeye yansıtılmış, ikinci fıkranın koyulması ise Hakkı Paşa tarafından teklif edilmişti⁷³¹.

Şattü'l-Arap mukavelesinin yirminci maddesinde Şattü'l-Arap nehrinde son bulan kanallara yerleştirilmiş olan şamandıra ve fenerlerin komisyona teslimi konusunun söz konusu şamandıra ve fenerlerin bulunduğu sularda hakimiyet sahibi olan devletin hukuki haklarına hanel getirmeyeği yazılmıştı. Ayrıca bu mukavele hükümlerinden hiçbiri komisyona, hak sahibi olan devletin onayı alınmaksızın bir hukuki hak, görev icra etme veya vergi koyma yetkisi kazandırmayacağı gibi Osmanlı Devleti'ne ait topraklar haricinde arazi satın almak yetkisi vermeyecekti. Ayrıca komisyon, Osmanlı Devleti sınırını belirleyen hiçbir anlaşmayı, bu mukavele hükümlerinin uygulanmasını veya açıklanmasını değiştirecek şekilde yorumlayamayacaktı. Mukavelenin bu maddesi Osmanlı hükümetinin talepleri dairesinde değiştirilmişti⁷³².

Mukavelenin yirmi birinci ve son maddesi de Şattü'l-Arap mukavelesinin geçerli kalacağı zamana dairdi. Söz konusu mukavele imzalandığı tarihten itibaren altmış sene müddetle geçerli olacak ve taraflardan biri bu altmış senenin sona ermesinden on iki ay önce mukaveleye son vermek istediğini açıklamadıkça taraflardan birinin mukavelenin

⁷³⁰ BOA, *HR.SYS* 113/10, Lef 7.

⁷³¹ *Ayn vesika*, Lef 7.

⁷³² *Ayn vesika*, Lef 7.

hükümsüzlüğünü ilan ettiği tarihten itibaren bir sene boyunca daha geçerli kalacaktı. Mukavelenin son maddesi Osmanlı hükümeti tarafından kabul görmüştü⁷³³.

Hakkı Paşa'nın yaptığı tüm açıklamalara ve mazur gösterme çabalarına rağmen mukavele çok ağır hükümlerle doluydu. Her şeyden önce üçüncü, beşinci ve on dokuzuncu madde ile komisyonla ilgili en asli ve etkili görevler İngilizlere verilerek komisyonda fiili bir İngiliz hakimiyeti sağlanırken diğer yandan on üç ve on altıncı maddelerle tüm maddi sorumluluk Osmanlı Devleti'ne yüklenmişti. Özellikle on altıncı maddede yer alan ortaya çıkan açıkların, ne kadar süreceği muğlak olan bir tabirle geçici bir süre için Osmanlı hükümeti tarafından kapatılmasına dair ibare şüphesiz mukavelenin en ağır maddelerinden biriydi. Burada "iki hükümet arasında anlaşma sağlanana kadar" ibaresi yer almasına rağmen bu anlaşmanın ne kadarlık bir zaman zarfı içerisinde yapılacağına dair bir sınırlama yer almamaktaydı. Bu da komisyon açıklarının belki aylarca, belki yıllarca Osmanlı hükümeti tarafından ödenmesi anlamında yorumlanmaya imkan veriyordu. On üçüncü madde ise Osmanlı Devleti'nin, hukuki olarak ortak olduğu fakat fiili olarak İngilizlerin denetimine geçen komisyona, ki daha önce belirtildiği gibi Hakkı Paşa bu komisyonun "yalnız Osmanlı hükümetinin malı" olarak nitelendirmekteydi, yüzde beşi geçmeyecek miktarlarla uluslararası piyasanın altında kredi vermesini öngörüyordu. Bunun yanı sıra üçüncü madde "Osmanlı hükümetinin görünüşü koruyarak esasları feda ettiğine" iyi bir örnek olarak da nitelendirilebilirdi⁷³⁴. İbrahim Hakkı Paşa'nın Şattü'l-Arap mukavelesinin dokuzuncu maddesi hakkında yaptığı açıklama da bu görüşü doğrular nitelikte kabul edilebilirdi.

Ayrıca altıncı madde ile nehir üzerindeki şamandıra yerleştirmek gibi hakimiyet göstergelerinden bir çoğu fiili olarak İngilizlerin eline geçmiş ve böylece İngilizlerin gerek Şattü'l-Arap nehrinde savaş gemisi dolaştırmak, gerekse uluslararası hukuka aykırı bir biçimde nehre şamandıra, duba gibi alametleri yerleştirerek elde etmeye çalıştıkları hak resmi bir mukaveleyle kendilerine tanınmış oluyordu. Yine altıncı maddenin son iki fıkrasına göre Osmanlı Devleti'nin nehir civarına istihkamat yapma hakkı da fiili olarak İngiliz denetimine geçmiş oluyordu. Bunun yanı sıra yedinci ve sekizinci maddelerle komisyona belediye idarelerinin sahip olduğu hukuki haklar verilmek suretiyle bu noktalardaki Osmanlı hakimiyeti kesintiye uğramıştı. Ayrıca yine on dört ve on beşinci maddelerle komisyona belediye idarelerinde olduğu gibi kendi bütçesini hazırlama ayrıcalığı verilmişti.

⁷³³ *Aym vesika*, Lef 7.

⁷³⁴ Bayur, *a.g.e.*, c.II/III, s.340.

En ağır şartlardan biri de kuşkusuz dokuzuncu maddeydi. Komisyona istediği her araziye istimlak etme hakkı veren bu madde ile ne şekilde ve ne amaçla kullanılacağı İngilizlerin denetimine bırakılmış bir şekilde Osmanlı toprakları çok ucuz fiyatlara komisyonun, dolayısıyla da İngilizlerin eline geçmiş olacaktı. Üstüne üstlük onuncu ve on birinci maddelerle Osmanlı Devleti'nin, hakimiyetinde olan bir nehir vesilesiyle ihtiyacı olan vergiyi belirleme hakkı ve özgürlüğü de elinden alınarak komisyona devredilmekteydi. Yine on birinci ve on ikinci maddeler ise açık bir biçimde Şattü'l-Arap'a girip-çıkan gemilerin yüzde yetmişine sahip olan İngilizlerin iktisadi çıkarlarına hizmet etmekteydi. Nitekim Mescid-i Süleyman'da petrol bulunmasıyla başlayan süreçte Şattü'l-Arap nehrinin önemi gün geçtikçe artmış ve İngilizler için buradaki ulaşımın düzenlenmesi ve ucuz maliyetle sağlanması vazgeçilmez hale gelmişti. Öte taraftan on yedinci maddede anlaşmazlığın hakeme havale edilmesi ve bu hakemin verdiği kararın bir temyiz süreci olmaması da yine Osmanlı hükümeti aleyhine işleyecek bir durum meydana getirmekteydi.

Osmanlı Devleti açısından son derece ağır olan maddelerden bir diğeri de on dokuzuncu maddeydi. Bu maddenin içerdiği hükümler dolayısıyla komisyon, mahalli idarelerin tüm denetimlerden azade bir biçimde hareket edebilecekti. Ayrıca yine bu maddede Osmanlı hükümeti, mahalli memurlar ve zabıta işleri gibi en önemli noktalarda bile müdahale hakkından mahrum bırakılıyor ve teşkilat ve idare yabancı subayların eline geçiyordu. Üstelik yirminci maddede yer alan “komisyonun bu mukavele ile sahip olduğu hukuk, Osmanlı Devleti'nin hukuki haklarına hanel getirecek şekilde yorumlanamaz” ibaresi bir önceki maddeyle çelişmekteydi⁷³⁵.

Şattü'l-Arap komisyonuna dair 6 Mayıs 1913 tarihinde parafe edilen mukavelenin iki adet de eki bulunuyordu. Bunlardan biri Şattü'l-Arap nehrinde bulunan şamandıra ve fenerlerin listesiydi⁷³⁶. Bu liste İngiltere Bahriye Nezareti'nin 1235 numaralı “Fırat, Şattü'l-Arap ve Behmişir nehri girişi” haritalarındaki tariflerden alınmıştı⁷³⁷.

⁷³⁵ Hariciye Nezareti, *Şattü'l-Arap Meselesi*, Matbaa-ı Amire 1334, s.8.

⁷³⁶ Bu liste için bkz. BOA, *HR.SYS* 113/24, Lef 15 ve BOA, *A.DVN.MKL* 55/8, Lef 23.

⁷³⁷ BOA, *HR.SYS* 113/10, Lef 7.

	Fenerlerin cinsi ve kumpanyası	Sahibi	Mevkii	Harita üzerindeki tarifi
1	Fener gemisi	Osmanlı hükümeti	Harici sed	Lt.Fl.Ey.5sec.56feet.vis.10m
2	Asetilin gazlı şamandıra	İngiltere hükümeti	Harici sed	Lt.F.
3	Işıksız şamandıra	İngiltere hükümeti	Harici sed	Old bar buoy
4	Işıksız şamandıra	Osmanlı hükümeti	Harici sed	No°1
5	Işıksız şamandıra	İngiltere hükümeti	Harici sed	No° 2
6	Işıksız şamandıra	İngiltere hükümeti	Kanal	No° 3
7	Işıksız şamandıra	İngiltere hükümeti	Harici sed	No° 4
8	Işıksız şamandıra	Osmanlı hükümeti	Harici sed	No° 5
9	Işıksız şamandıra	Osmanlı hükümeti	Harici sed	No° 6
10	Işıksız şamandıra	İngiltere hükümeti	Harici sed	No° 7

	Fenerlerin cinsi ve kumpanyası	Sahibi	Mevkii	Harita üzerindeki tarifi
11	Işıksız şamandıra	Osmanlı hükümeti	Harici sed	No° 8
12	Işıksız şamandıra	Osmanlı hükümeti	Dahili sed	No° 9
13	Işıksız şamandıra	İngiltere hükümeti	Dahili sed	Inner bar buoy
14	Fener	Osmanlı hükümeti	Fav	Lt.F.red 25feet.vis.6m

Mukavelenin bir diğer eki ise İbrahim Hakkı Paşa tarafından parafe edilen bir beyannameydi. Bu beyannameye göre Muhammara şeyhi, İran ticaret ve gemi ulaşımına ait konularla meşgul olmasını Şattü'l-Arap komisyonu komiserlerden birinden talep ettiği takdirde Osmanlı hükümeti buna müsaade edeceğini ve bu durumun söz edilen komiserin sahip olduğu Osmanlı sıfatına ve bu mukavele ile açıklanan görevine hanel getirmeyeceğini taahhüt ediyordu⁷³⁸. Hakkı Paşa bu beyannamenin İngiltere'nin Şattü'l-Arap kara sınırıyla ilgili olarak vermiş olduğu 18 Temmuz 1912 tarihli muhtırada talep edilenler doğrultusunda hazırlandığını ifade ederek bu beyannamenin yazım tarzının Osmanlı Devleti'nin İran'a üstünlüğünü gösterir bir şekilde sokulduğunu iddia ediyordu⁷³⁹. Oysa bu beyanname İngilizlerin Muhammara şeyhine gösterdiği açık desteği hem Osmanlı Devleti, hem de İran'a karşı vurgular nitelikteydi.

Söz konusu beyanname ve mukavelenameleri imzalaması için kendisine yetki veren ruhsatname 1913 senesinin Haziran ayı ortalarında Hariciye Nezareti tarafından İbrahim

⁷³⁸ BOA, HR.SYS 113/24, Lef 14.

⁷³⁹ BOA, HR.SYS 113/10, Lef 7.

Hakkı Paşa'ya gönderildi⁷⁴⁰. Fakat bu ruhsatın gönderilmesinin üzerinden daha birkaç gün geçmeden Hariciye Nezareti'nden ikinci bir emre kadar İngiltere ile yapılan anlaşmaları imzalamaması konusunda Hakkı Paşa'ya bir emir gönderilmişti⁷⁴¹. Hakkı Paşa ise verdiği cevapta söz konusu anlaşmaların imzalanmasının gecikmesinde sakınca bulunduğunu ifade ediyordu⁷⁴². Çıkan bu pürüzlere rağmen Şattü'l-Arap komisyonuna dair mukaveleyle ilgili çalışmalar Temmuz ayı ortasında bitmiş⁷⁴³ ve 29 Temmuz'da da Osmanlı temsilcisi İbrahim Hakkı Paşa ve İngiltere Hariciye Nazırı Sir Edward Grey tarafından imzalanmıştı. Mukavelenin imzalanmasının hemen ardından Hakkı Paşa Hariciye Nezareti'ne bir telgraf gönderdi. Bu telgrafta İngiltere'nin gümrük vergisinin zammına dair beyannamedeki çekinceleri devam ettiği sürece Şattü'l-Arap nehrine dair mukavelenin geçerlilik kazanmayacağı ifade ediliyordu. Hakkı Paşa ayrıca, mukavelelerin geçerlilik kazanması için gereken tasdiknamelerin zamanı gelince teati edilmek üzere hazır bulundurulmasını talep ederek Sir Edward Grey'in isteği üzerine imzalanan bu mukavelelerin şimdilik gizli tutulmasının uygun olacağını ifade ediyordu⁷⁴⁴.

Eylül ayına gelindiğinde İngiltere, diğer devletlerin de Şattü'l-Arap mukavelesi şartlarına uyması için çalışmalarına başlamıştı. Fakat Almanya ve Rusya, Şattü'l-Arap mukavelesinin yedinci ve sekizinci maddeleri hakkında tereddütlerini dile getirerek bu tereddütü ortadan kaldırmak için İbrahim Hakkı Paşa'dan bu maddelerin uygulanmasının kendi tebalarının kapitülasyonlardan doğan haklarına tesir etmeyeceğine dair İngiltere Hariciye Nazırı Edward Grey'le bir beyanname imzalamasını istiyorlardı. Bir takım para ve hapis cezaları söz konusu olmasından dolayı, yabancıların tabi buldukları hükümetlerce anlaşma üzerinde değişiklik yapılmasına onay verilmediği sürece bu devletler kapitülasyon hükümlerine dair hukuku muhafaza edeceklerdi. Hakkı Paşa'dan imzalanması istenen metin 29 Temmuz tarihinde imzalanan ve Şattü'l-Arap'ta ulaşım şartlarını ıslah için bir komisyon kurulmasına dair olan mukavelenin yedinci ve sekizinci maddeleri içeriğinin Osmanlı Devleti'nde bulunan yabancı tebanın mevcut anlaşmalarla istifade etmekte oldukları hukukun hiçbir şekilde değiştirilemeyeceğine yönelikti. Bunun üzerine Hakkı Paşa bu beyannamenin imzalanmasını uygun görmekte olduğunu Hariciye Nezareti'ne bildirerek imza için kendisine yetki verilmesini talep etti⁷⁴⁵. Hariciye Nezareti de Hakkı Paşa'dan gelen telgrafı Sadaret'e

⁷⁴⁰ BOA, *HR.SYS* 113/6, Lef 2.

⁷⁴¹ BOA, *HR.SYS* 113/16.

⁷⁴² BOA, *HR.SYS* 113/17.

⁷⁴³ BOA, *HR.SYS* 113/18.

⁷⁴⁴ BOA, *HR.SYS* 113/24, Lef 23.

⁷⁴⁵ BOA, *HR.SYS* 113/25, Lef 3.

bildirerek konunun Meclis-i Vükela'ya havale edilmesini talep etti⁷⁴⁶. Böylece konu Eylül ayının ortalarında Meclis-i Vükela gündemine alındı. “Acil ve gizli” olduğu belirtilen oturumda Hakkı Paşa'nın telgrafı incelenerek söz konusu beyannamenin imzalanması için kendisine yetki verilmesi kararlaştırıldı⁷⁴⁷. Meclis toplantısının hemen ardından Hakkı Paşa'ya gönderilmesine karar verilen talimatın hazırlanması görevi Sadaret tarafından Hariciye Nezareti'ne havale edildi⁷⁴⁸. Hakkı Paşa'ya gereken yetkinin verilmesinin ardından söz konusu beyanname 21 Ekim'de İngiltere Hariciye Nazırı Edward Grey ve İbrahim Hakkı Paşa tarafından imzalandı⁷⁴⁹.

Fakat bu beyanname de Rusya ve Almanya'nın tereddütlerini gidermeye yetmemişti. Hakkı Paşa Aralık ayında çektiği bir telgrafla, Rusya hükümetinin Şattü'l-Arap komisyonu tarafından düzenlenecek olan ulaşım vergisine uymak için öne sürdüğü taleplerin, İngiltere İstanbul sefiri Sir Luis Mallet tarafından Sadaret'e iletceğini ifade ediyordu. Hakkı Paşa bu taleplerin mevcut duruma yeni bir şey ilave etmediğini, fakat her türlü anlaşmazlık ihtimalini ortadan kaldırmak için hal-i hazırdaki duruma açıklık getirmeyi amaçladığını belirtiyordu. Aslında Hariciye Nezareti tarafından, konu hakkında Hakkı Paşa'nın da düşüncesi alınmak istenmiş fakat Osmanlı temsilcisi, Sadrazam Said Halim Paşa'nın İngiltere sefiriyle görüşmesinden önce fikir beyan etmek istememişti. Fakat Hakkı Paşa bu beyanlarına rağmen yorum yapmadan da duramamıştı. Osmanlı temsilcisinin edindiği duyumlara göre, İngiltere hükümeti, Rusya'nın talep ettiği teminatları veremeyecek olursa Rusya, verginin düzenlenmesini kabul etmeyecek ve bu şekilde Şattü'l-Arap hakkındaki çözüm girişimleri de neticesiz kalacaktı. İbrahim Hakkı Paşa söz konusu taleplerin hukuk müşavirlerince incelenmesini talep ederek sözlerini tamamlıyordu⁷⁵⁰.

Osmanlı hükümetinde bu konu tartışılırken 1913 senesinin sonlarına doğru İngiltere Hariciye Nazırı Edward Grey tarafından Hakkı Paşa'ya bir nota verilmişti. Söz konusu notada; Rusya'nın 29 Temmuz 1913 tarihli mukavelenin yedinci ve sekizinci maddelerini yorumlayan 21 Ekim 1913 tarihli İngiliz-Osmanlı genel beyannamesiyle razı edilemediği vurgulanarak İngiltere hükümetinin, Şattü'l-Arap komisyonunun zabita ve yargı yetkisine dair hukuki hakları hakkında Rusya hükümetiyle notalar teati etmek arzusunda bulunduğu ifade ediliyordu. Rusya bu maddelerin genel bir beyanname ile düzeltilemeyecek derecede kesin

⁷⁴⁶ *Aynı vesika*, Lef 2.

⁷⁴⁷ BOA, *MV* 180/14.

⁷⁴⁸ BOA, *HR.SYS* 113/25, Lef 5.

⁷⁴⁹ BOA, *HR.SYS* 113/24, Lef 19; BOA, *HR.SYS* 113/31, Lef 3.

⁷⁵⁰ BOA, *HR.SYS* 113/34, Lef 2.

ifadeler içerdiğini öne sürerek beyanname tarzında bir belge imzalanmadığı sürece kendi gemileri ve tebası tarafından Şattü'l-Arap'ta ulaşımaya dair verginin tanınmasının kabul edilemeyeceğini beyan ediyordu. İngiltere ise, Osmanlı hükümeti'nin Rusya tarafından öne sürülen bu talepleri reddetmeye hukuki bir hakkı olmadığı fikrindeydi. Notada, Ruslardan vergi almak için başka bir imkan bulunmadığından, yegane çarenin İngiltere ve Rusya devletleri arasında nota teatisinden ibaret olduğu bildiriliyordu. Bu gelişmeler üzerine, İngiltere Hariciye Nazırı'nın söz konusu notası, derhal Hakkı Paşa tarafından Sadaret'e gönderildi⁷⁵¹.

Bu notadan yaklaşık iki hafta sonra Hakkı Paşa, Hariciye Nezareti'ne bir telgraf göndererek Rusya'nın taleplerini sıralıyordu. Rusya Devleti'nin talepleri beş maddeden oluşmaktaydı. Bu maddelerden ilki, Rusya tebasından olan zanlılara ait davaların görülmesi esnasında, Rusya konsoloshanesine komisyona tercümanını gönderme hakkının tanınmasına dairdi. İkinci madde ise, Rusya tebasından alınacak para cezalarının Rusya konsoloslughuna verilmesi ve konsolosluk vasıtasıyla komisyona ulaştırılmasıydı. Aynı maddeye göre, Rusya tebası icap ettiği durumlarda konsoloslukta tutuklu kalacaktı. Bir diğer madde ise konsolosun kendi tebası hakkında açıklan davalarla ilgili bilgi edinme ve dava hakkında komisyon tarafından bir karar verilmeden önce komisyonla ilişkide bulunma hakkını içeriyordu. Telgrafla iletilen dördüncü madde; Rusya konsolosunun komisyon nezdinde, gerek Rus gemilerinin içerisinde gerekse sahillerde bulunan Rusya tebası hakkında kapitülasyonlar ve konulan usuller gereğince girişimde bulunmasına imkan tanıyordu. Rusya'nın isteklerine dair son madde ise; Rus konsolosunun, vergi ve yapılan işlerle ilgili hesaplara dair talep edeceği tüm bilgilerin, bu vergi ve işlemlere karşı itiraz hakkı olmamak kaydıyla kendisine verilmesinden ibaretti⁷⁵².

Hakkı Paşa Rusya'nın isteklerini sıraladıktan sonra, bu taleplerin mevcut halin yeniden belirtilmesinden başka bir şey olmadığını ve bu devletin sahip olduğu imtiyazları genişletmediğini ifade ediyordu. İbrahim Hakkı Paşa, kapitülasyonlara ait maddelerin yeniden düzenlenerek yazılması taleplerini bertaraf etmişse de Edward Grey kendisine bir şifahi nota vererek İngiltere hükümetinin, Rusya taleplerine itiraz olunmamasını ve Şattü'l-Arap mukavelesine bu devletin onay vermesi için gereken taleplerin yerine getirilmesini uygun gördüğünü bildirmişti. Hakkı Paşa, Edward Grey'e henüz bir cevap vermediğini belirtiyor

⁷⁵¹ BOA, *HR.SYS* 114/14, Lef 5.

⁷⁵² BOA, *HR.SYS* 114/1, Lef 2. Ayrıca Rusya ve İngiltere arasında imzalanması kararlaştırılan notaların müsveddeleri için bkz. BOA, *HR.SYS* 114/13, Lef 10.

fakat Osmanlı hükümetinin, Rusya tebasıyla konsoloslarının hukuki hakları konusunda kapitülasyonlar ve usullere uygun bir şekilde hareket etmek istediğini ve bu nedenle de Osmanlı hükümetinin iştirak etmemiş olduğu bir anlaşma veya mukavelenin bu hukuku genişletilmemesi lüzumunu vurgular tarzda bir cevap verme fikrinde olduğunu ifade ediyordu. Bu tarz bir çekincenin her mukaveleye karşı konulmasının gerekliliğinden bahseden İbrahim Hakkı Paşa, bu çekincenin Rusya konsolosluklarının Osmanlı Devleti'nde sahip oldukları hukuku ihlal etmeyeceği görüşünde olduğunu belirtiyordu⁷⁵³.

Hakkı Paşa'nın telgrafından birkaç gün sonra İngiltere tarafından bir nota daha gönderildi. Burada, bir önceki notaya atfen Rusya ve İngiltere arasında imzalanması kararlaştırılan notaların müsveddeleri ve bunların suretleri bulunmaktaydı. Söz konusu notanın içeriğine göre, Petersburg'daki İngiltere sefreti Rusya taleplerinin kabulünü bir notayla Rusya Hariciye Nezareti'ne bildirecek ve Rusya Hariciye Nezareti de karşılığında Rusya gemileri ve tebasının komisyonca konulan vergiyi ödemesini ve para cezalarının konsolos tarafından komisyona teslimini taahhüt edecekti. Hakkı Paşa'ya göre, bu notalar hal-i hazırda Rusya'dan onay alınmasının hazırlık süreci şeklinde olacak fakat buna Osmanlı Devleti'nin muhalefet etmesi durumunda Şattü'l-Arap nehrinde ulaşım için vergi konulmasına imkan kalmayacak ve böylece komisyona dair alınan kararlar hükümsüz kalacağı gibi bu sorunlar dolayısıyla İngiltere ile olan anlaşmazlıklar da devam edecekti. İngiltere'nin bu son notası üzerine Hakkı Paşa, Rusya'nın taleplerinin tamamının Rusya ve diğer büyük devletlerin anlaşmalar ve teammüllere dayanarak iddia ettikleri ve Osmanlı Devleti'nin de fiilen reddetmediği bir durum olduğunu ifade ediyordu. Bu talepler hakkındaki birinci maddenin zaten muhakemede mevcut olan imtiyazların tekrarından ibaret olduğunu vurgulayan Osmanlı temsilcisi, ikinci maddenin adliyeye ait görevlerin de konsolos vasıtasıyla yerine getirilmesi imtiyazına dair, üçüncünün ise birinci madde hükmünün teyid edilmesinden ibaret olduğunu altını çiziyordu. Rusya'nın taleplerine dair dördüncü maddenin, Osmanlı zabıtasının bahsedilen konularda cürüm işlenmesi halinde Rusya tebalasından olanları tutuklamaması hakkında olduğunu ve bunun tüm sefaretlerin sahip oldukları bir hak olduğunu ifade eden Hakkı Paşa, bu konunun Maliye Nazırı Cavid Bey ile Mösyö Pişon/Pichon(?) arasında parafe edilmiş olan itilafnamede de yer aldığını altını çiziyordu. Hakkı Paşa, sıhhiye vergisinin on dört yabancı üyenin bulunduğu karma bir meclis tarafından düzenlendiği göz önünde tutulunca Rus konsolosun vergi hakkında komisyondan bilgi alması ve yapılan işlere itiraz edememesi gibi önemli bir şartı içeren beşinci maddenin

⁷⁵³ BOA, HR.SYS 114/1, Lef 2.

hafif addedilebileceğini iddia ediyordu. Hakkı Paşa, Rusya'nın isteklerini sıraladıktan sonra bu maddelerin Rusya'nın başlangıçta talep ettikleri olmadığını, bu taleplerin komisyonda üye bulundurmakla başlayıp aylarca süren müzakereler neticesinde bu şekilde indirildiğine vurgu yapıyordu. İbrahim Hakkı Paşa, söz konusu maddelerin geçerli anlaşma hükümetine uygunluğu hakkında Edward Grey'e cevap yazabilmek üzere hükümetin kendisine yetki vermesini isteyerek sözlerini tamamlıyordu⁷⁵⁴.

Bu istek üzerine Hariciye Nezareti, Rusya ve İngiltere arasında imzalanması kararlaştırılan nota müsveddelerinin içeriğinin hükümetçe kabul edilebilir görüldüğünü Hakkı Paşa'ya bildirdi. Hükümet notanın üçüncü, dördüncü ve beşinci maddelerini kabul edilebilir görmüştü. Fakat diğer maddeler konusunda bazı çekinceler mevcuttu. Şattü'l-Arap mukavelesinin yedinci maddesinde belediyenin sahip olduğu yetkilere, komisyonun; teati edilecek notada ise Rus tebasıyla alakalı işlerin araştırılmasında aynı haklara Rusya konsolosluğu tercümanının sahip bulunacağı ifade edilmişti. Hükümet bu maddeler nedeniyle sonradan Rusya hükümetinin, bu konuda sahip olacağı hakkı genişleterek belediyeye ait konulara da uygulamasından çekiniyor ve bu nedenle mümkün olduğu takdirde bu hakkın ancak istina olarak komisyon işlerine uygulanacağını belirtilmesini istiyordu. Ayrıca ikinci maddede yer alan konsoloslukta hapis maddesinin mümkün olduğu takdirde çıkarılması ve buna imkan olmazsa bu hakkın da istisnai olarak komisyon kararıyla mahkum olan şahıslara uygulanacağı şartının ilave edilmesinin uygun olacağı da Hariciye Nezareti tarafından bildiriliyordu. Ayrıca Şattü'l-Arap nehriyle ilgili işlerin Osmanlı toprakları dahilinde gerçekleştirilecek olmasından dolayı komisyondaki en alakadar devletin Osmanlı hükümeti olacağı şüphesizdi. Hükümet bu nedenle sonradan diğer büyük devletlere de tebligat gönderilmesi gerekeceğini ifade ederek bu nedenle söz konusu notaların; İngiltere ile Rusya arasında kesin surette mutabakata varıldıktan sonra, Osmanlı Devleti ile Rusya sefreti veya Rusya Hariciye Nezareti ile Petersburg'daki Osmanlı sefreti arasında teati edilmesi gereğini işaret ediyordu. Hariciye Nezareti'nin İbrahim Hakkı Paşa'ya gönderdiği yazı, notaların ifade edilen şekilde hazırlanması isteğiyle son buluyordu⁷⁵⁵.

Hariciye Nezareti'nin söz konusu taleplerini karşılamak üzerine Hakkı Paşa tarafından gönderilen telgrafta, mukavelenin genelinden de anlaşılacağı üzere söz konusu olan noktaların yalnızca komisyondan ibaret bulunduğu bir kez daha altı çizilmek üzere birinci ve ikinci maddelerde gerekli ilavelerin yapılacağına kendisine vaat edildiğini belirtiyordu.

⁷⁵⁴ BOA, *HR.SYS* 114/14, Lef 5.

⁷⁵⁵ *Aynı vesika*, Lef 8.

İkinci maddede “hapis” kelimesi bulunmadığını da ilave eden Hakkı Paşa, bu durumun tercümede meydana gelen bir yanlışlıktan kaynaklanmış olabileceğini, zira durumun Rusya tebasının bekletilmelerinden ibaret olduğunu ifade ediyordu. Hakkı Paşa notaların teatisi konusunda ise, İngiltere hükümetinin Fransa ve Almanya ile mukaveleler imzalayacağı gibi Rusya’yla da bu mukaveleyi imzalamayı arzu ettiğini vurgulayarak İngiltere’nin söz konusu mukavelenin yorumladığı (tefsir ettiği) bir senede imza koymak suretiyle bunu yapmaya da kendisini yetkili gördüğü belirtmekteydi. Mukavelenin hükümleri ve içeriğinin bu yoruma mani olmadığını altını çizen Osmanlı temsilcisi, bu nota teatisinin Rusya’nın hal-i hazırda içerisinde bulunduğu olumlu tavırdan faydalanılması ve böylece meselenin kapatılması için arzu edildiğini de vurguluyordu. İbrahim Hakkı Paşa, Şattü'l-Arap nehrine ulaşım vergisi konulması hakkındaki Osmanlı taleplerinin Rusya’ya tebliğ edileceği zaman, Osmanlı hükümetinin de Rusya ile bu tarz bir mukavele imzalayacağını ifade ederek sözlerini noktalyordu⁷⁵⁶.

Hükümetle Hakkı Paşa arasındaki bu yazışma trafiği esnasında Rusya ve İngiltere arasında nota teatisi başlamıştı bile. İlk nota 1914 Şubat’ının ortalarında Petersburg’daki İngiltere sefiri George Bukanon (?) tarafından, Rusya Hariciye Nazırı Sergey Dimitriyevič Sazanov’a gönderilmişti. Bu notayla İngiltere, Rusya’nın Şattü'l-Arap komisyonu ile ilgili daha önce belirtilen isteklerini kabul ettiğini beyan ediyordu⁷⁵⁷. Rusya Hariciye Nazırı Sazanov da Mart’ın başında gönderdiği bir notayla, Şattü'l-Arap mukavelesinde belirlenmiş olan ulaşım vergisinin Rus gemilerinden alınmasını kabul ediyor ve komisyonun bu anlamda sahip olduğu yetkiyi tanıdığını bildiriyordu. Rusya Hariciye Nezareti aynı notayla, Rusya gemilerinin bu vergiyi ödemekten kaçınmamaları ve diğer devletlerin gemileri için komisyon tarafından konulacak düzenlemelere itaat etmeleri konusunda dikkatli davranmaları için kendi konsoloslarını da uyaracaklarını ifade ediyordu. Bu notanın son fıkrasında, Şattü'l-Arap mukavelesinin yedinci maddesi gereğince komisyon tarafından Rusya tebasından alınacak olan para cezalarının Rusya konsolosları tarafından komisyona verileceğinin de altı çiziliyordu⁷⁵⁸.

Bundan yaklaşık bir ay sonra, Nisan ayında Petersburg’daki İngiltere sefaretî tarafından Rusya Hariciye Nezareti’ne bir nota daha gönderildi. Rusya hükümeti Şattü'l-Arap komisyonuna dair notaların teatisini kabul ettiği zaman, İngiltere hükümeti; Şattü'l-Arap

⁷⁵⁶ BOA, *HR.SYS* 114/5, Lef 3.

⁷⁵⁷ BOA, *HR.SYS* 114/14, Lef 9.

⁷⁵⁸ *Aynı vesika*, Lef 10. İngiltere ile Almanya arasında teati edilen bu notaların iki adet matbu kopyası Hakkı Paşa vasıtasıyla gizli olarak Hariciye Nezareti’ne gönderilmişti. BOA, *HR.SYS* 114/13, Lef 5.

komisyonu hakkında Osmanlı Devleti'nden başka diğer herhangi bir devletle bir anlaşma imzaladığı takdirde, Rusya hükümeti'yle de bu anlaşmanın bir benzerini imzalamak istediğini dile getirmişti. Hal-i hazırda İngiltere hükümeti, vermiş olduğu bu söze uyarak Şattü'l-Arap, Bağdat Demiryolu ve bunlar gibi meseleler hakkında imzalanan Almanya-İngiltere mukavelesine eklenecek olan iki maddenin kopyalarını bu nota vasıtasıyla ve gizli kalmak kaydıyla Rusya Hariciye Nezareti'ne tebliğ ediyordu. İngiltere sefiri ayrıca, hükümetinin karşı taraf da istekli olduğu takdirde bazı düzenlemelerle bu iki maddenin hükümleri dairesinde Rusya hükümeti ile bir mukavele imzalamaya hazır olduğunun da altını çiziyordu. İngiliz notasında, Rusya hükümetinin bu konuda istekli olması durumunda, İngiltere Hariciye Nazırı Edward Grey'in bu mukavelenin Nisan'ın yirmisine kadar imzalanmasını umuduğu da vurgulanıyordu⁷⁵⁹. İngiliz sefaretı aynı gün bir başka nota daha göndererek İngiliz-Alman mukavelesinin altıncı ve yedinci maddeleri hakkında açıklayıcı notaya ilave edilmesini gerekli gördüğü noktaları ifade ediyordu. İngiltere sefiri, bu ilavelerin komisyonun görevleri için bir esas teşkil etmesi açısından yararlı olacağı hakkında görüş birliği sağlanmış olduğunun da altını çiziyordu. Bu ilavelerden ilki komisyonun bir an önce işe başlamasıydı. Ayrıca komisyon tarafından daimi işler için genel masrafların belirlenmesinden en az on iki ay önce, belirli bir zaman zarfında başlangıç araştırması yapılması da öngörülmüştü. Bunun yanı sıra komisyon, ilk olarak nehrin yatağında oluşmuş olan kumluk alanlardaki suların en yüksek zamanda yirmi dört kadem derinliğinde bulunmasını sağlamaya çalışacaktı. Nehrin Muhammara'dan aşağı kısmındaki sığ noktaları göstermek üzere buralara bir an önce şamandıra konulması ve Basra'da mümkün olduğu kadar, çeşitli şirketlere, önceden belirlenmiş olan şamandıraların bir an önce tahsis edilmesi de açıklayıcı notaya ilave edilmişti. Yapılan son ekleme ise komisyonun kendi düzenini mümkün olduğu kadar Tuna Komisyonunu örnek alarak hazırlanmasıydı⁷⁶⁰.

İngiltere'nin bu notalarına yaklaşık bir hafta sonra Rusya Hariciye Nezareti'nden cevap geldi. Rusya'nın cevabi notasında, Rusya ile imzalanması düşünülen İngiliz-Alman mukavelesinin altıncı ve yedinci maddeleri ile bu mukaveleye eklenecek olan açıklayıcı notanın altı maddesinin incelenerek uygun görüldüğü ifade ediliyor ve böyle bir mukavele imzalanmasına hükümetin hazır bulunduğu ilave ediliyordu. Böylece Rusya Hariciye Nezareti

⁷⁵⁹ BOA, HR.SYS 114/14, Lef 10.

⁷⁶⁰ Aynı vesika, Lef 10.

ile İngiltere sefreti arasında tamamlayıcı notaların teatisi de ayrıca uygun görülmüş oluyordu⁷⁶¹.

Rusya'nın bu cevabi notasına İngiltere sefreti, bir hafta sonra gönderdiği bir diğer notayla karşılık verdi. Bu notada İngiltere-Almanya mukavelesinin altıncı ve yedinci maddeleri beyan edilmişti⁷⁶². Altıncı maddede İngiltere hükümeti ile Alman hükümeti Şattü'l-Arap hakkındaki çeşitli konularda işbirliği yapmayı kararlaştırmışlardı. Açık denizlerde seyreden gemilerin daima kolaylıkla ve serbestçe Basra limanına yanaşabilmesi için Şattü'l-Arap'ın mümkün merteye mükemmel bir hale getirilmesi ve daima bu halde kalmasını temin etmek anlaşmaya varılan noktalardan idi. Ayrıca açık denizlerde işleyen gemilerin Şattü'l-Arap'ta daimi surette serbestçe seyretmelerini ve bu ulaşımın gemilerin tabiiyetine veya yüklerine bakılmaksızın tüm milletlerin gemileri hakkında tamamen eşit bir şekilde uygulanmasını teminat altına almak üzere Osmanlı hükümeti nezdinde aracılık yapmak konusunda da bu devletler arasında işbirliği yapılacaktı. Bu maddede, yalnız komisyonun idari masrafları, Şattü'l-Arap nehrinin gemi ulaşımına imkan sağlayabilmesi için gereken düzenlemelerin yapılması ve limanın kolaylıkla kullanılabilir bir hale getirilmesi için bilfiil sarf edilen meblağı karşılamak üzere vergi alınacağı ve bu verginin hiçbir zaman iki hükümet arasında bir anlaşma yapılmaksızın bir frankı aşmayacağı da yinelenmişti. Bunun yanı sıra her türlü verginin açık denizlerde seyreden gemilerin tabiiyetine veya bunların yüklerine bakılmaksızın eşit olarak tahsil edilmesine de vurgu yapılmıştı.

İngiliz-Alman mukavelesinin yedinci maddesi ise ikiye ayrılmıştı. Birinci kısımda Almanya'nın; tüm milletlerin gemilerinin eşit bir biçimde Şattü'l-Arap nehrinde seyretmesi temin eden, bu nehrin ulaşımına uygun hale getirilmesi için gereken görevlerin yapılmasını sağlayan ve Şattü'l-Arap mukavelesinde bulunan bu ve buna benzer diğer amaçların fiiliyata geçirilmesi için bu nehrde bir komisyon kurulmasını son derece olumlu karşıladığı ifade ediliyordu. Almanya, Şattü'l-Arap mukavelesi gereğince komisyona verilen görevler eksiksiz bir biçimde yerine getirildiği müddetçe bu mukaveleye uyacağını da taahhüt ediyordu. Bu

⁷⁶¹ *Aynı vesika*, Lef 10.

⁷⁶² Aslında İngiltere, hem Rusya ile hem de Almanya ile bu konuyla ilgili müzakerelerde bulunmaktaydı ve Osmanlı hükümeti de bundan haberdardı. İngiltere, Almanya ile müzakereler sona erip de mukavele imzalandığında bu mukavele maddelerini önce Rusya'ya, ardından da bir gün sonra Osmanlı Devleti'ne göndermişti. Edward Grey aynen Rusya'dan talep ettiği gibi, Osmanlı hükümetinden de mevcut itirazlarını Mart ayının sonuna kadar bildirmesini istemişti. Zira bu maddelerin hukuki anlamda geçerlilik kazanması için Almanya ile Osmanlı Devleti arasında da buna benzer bir mukavele imzalanması gerekiyordu. Bu şekilde söz konusu maddeler Osmanlı Devleti'ne de yollanmış ve Osmanlı hükümetinin değişiklik talepleri de Osmanlı temsilcisi tarafından İngiltere'ye iletilmişti. Osmanlı temsilcisi İbrahim Hakkı Paşa, bu maddeleri kabul edilebilir görmenin yanı sıra, bu maddelerde gerekli düzeltmelerin yapılarak bunun bir Osmanlı-Alman itilafı şekline getirilmesi ve Almanya ile imzalanmasına da taraftardı. BOA, *HR.SYS* 114/10, Lef 4.

maddenin ikinci kısmı ise İngiltere'nin taahhütlerini içeriyordu. Maddenin bu fıkrasına göre Basra'daki Almanya konsolosu komisyonun yetkisi dahilinde bulunan meseleler hakkında komisyonla iletişim halinde bulunabilecekti. Ayrıca Şattü'l-Arap komisyonu nehirde ticari faaliyetler için gereken şartları yerine getiremediği ve Almanya konsolosu tarafından dile getirilen şikayetlerin nedenlerini ortadan kaldırmaktan kaçındığı takdirde anlaşmazlık konusu olan mesele komisyon üyelerinden iki kişi ile Almanya konsolosu arasında meydana gelecek anlaşma neticesinde tayin edilecek bir uzmana havale edilecekti. Ayrıca aynı şikayet veya bu şikayetin bir benzeri diğer bir konsolos tarafından dile getirildiği takdirde bu konsolos da söz konusu uzmanın seçilmesine iştirak edebilecekti. Bu uzmanın tayini konusunda bir ittifak meydana gelmezse uzman hakemi belirlemek üzere Flemenk Kraliçesine müracaat edilmesi de öngörülmişti. İngiltere hükümeti de, uzman hakem tarafından yapılacak bu arabuluculuk faaliyetinin usullere uygun olarak icra edilmesini sağlamak üzere Osmanlı hükümeti nezdinde arabuluculuk yapmayı üstlenecekti.

İngiltere sefareti tarafından Rusya Hariciye Nezareti'ne gönderilen bu notada açıklayıcı notaya eklenecek noktalardan da bahsediliyordu. Bunlardan biri İngiltere-Almanya mukavelesinin yedinci maddesinin ikinci fıkrasına eklenecekti. Bu ilaveye göre, alakadar olan hükümetlerce başka bir anlaşmazlık söz konusu olmadıkça, uzman hakem inceleme maksadıyla Basra'ya hareket edecek ve komiserlerinin her ikisinin de dahil olduğu bir şekilde tüm alakadar olanlardan lazım olan maddeleri aldığı tarihten itibaren dört ay veya Basra'ya hareket edişinden itibaren dört ay zarfında raporunu sunacaktı. Yedinci maddeye yapılan bu ilaveye göre, hakem ücreti de dahil olmak üzere inceleme masrafları alakadar hükümetler tarafından eşit bir biçimde karşılanacaktı.

Ayrıca komisyonun görevlerine esas olmak üzere faydalı olacağı konusunda görüş birliğine varılan ve daha önceki notada beyan edilmiş olan altı madde de bu notada tekrar edilmişti. Nota İngiltere hükümetinin, bu maddelerin hükmüne ve gerekli değişiklikler yapılmış olan açıklayıcı notanın içeriğine İngiltere ile Rusya hükümetleri arasında “uyulması mecburi” gözüyle baktığı ifade edilerek son buluyordu⁷⁶³. İngiltere'nin bu notası 29 Nisan tarihinde cevap buldu. Rusya Hariciye Nazırı tarafından gönderilen bu notada Rusya hükümetinin de, İngiltere hükümeti gibi gerek bu maddeler hükümlerini gerekse açıklayıcı notayı iki hükümet arasında uyulması mecburi bir mahiyette addedildiği ifade edilmişti⁷⁶⁴.

⁷⁶³ BOA, HR.SYS 114/14, Lef 10.

⁷⁶⁴ *Aynı vesika*, Lef 9.

Böylece Nisan ayı sonuna gelindiğinde İngiltere, Rusya ve Almanya arasında, bu konudaki nota trafiği de sona ermiş oluyordu.

Şattü'l-Arap mukavelesinin 29 Temmuz 1913 tarihinde imzalanmasının hemen ardından İngiltere, mukavelenin tanınması için Almanya ve Rusya devletlerindeki gibi İran nezdinde de girişimlere başlamıştı. Nihayet Şattü'l-Arap komisyonunun toplayacağı verginin İran gemileri tarafından da verilmesi için İngiltere Devleti'nin Tahran sefiri ile İran Hariciye Nezareti arasında nota teati edilmesine karar verilmişti⁷⁶⁵.

Böylece İngiltere aynı yılın Kasım ayı sonlarında İran'a bir nota vererek Şattü'l-Arap mukavelesinin tanınmasını resmen talep etti. İngiltere'nin Tahran sefiri Sir W. Townley tarafından İran Hariciye Nezareti'ne verilen nota, İngiltere'nin hiçbir zaman Şattü'l-Arap nehrinde ulaşım serbestisine karşı olmadığını vurgulanmasıyla başlıyordu. Osmanlı hükümetinin Şattü'l-Arap nehrinde ulaşımı düzenlemek için özel bir komisyon oluşturma niyetinde olduğu ifade edilen notada, bu konuda gerekenlerin yapılması için gerekli masraflara karşılık olmak üzere yerine getirilecek görevler karşılığı gemilerin tonası üzerine tarafsız bir verginin konulacağı beyan ediliyordu. İngiltere notasında, bu verginin tarafsız bir biçimde her memleketin gemilerinden alınacağı ifade edilerek bu verginin nehrin önemiyle orantılı bir hale getirilmesi için gerekli olan masraflara karşılık alınmasının zorunlu olduğunun da altı çiziliyordu. Notada, Şattü'l-Arap nehrinde ulaşımın iyileştirilmesinden İran hükümetinin yararlanacağı da beyan ediliyordu. İngiliz notasında, Erzurum Anlaşması'nda sınırın kesinlikle orta kanal hattını takip etmeyeceğinin yazılı olduğu ve bunun da 1850 tarihinde aracı komiserlerin ifadeleriyle ispatlanmış olduğu belirtilerek⁷⁶⁶ İran'a örtülü olarak Şattü'l-Arap'ta hak iddia etmemesi öğütleniyordu.

İngiltere'nin gönderdiği bu notaya cevap 18 Şubat 1914'te İran Hariciye Nazırı Vusuku'd-Devle tarafından gönderilen cevabi bir notayla verilmişti. Cevabi notada, İran hükümetinin Erzurum Anlaşması'nın ikinci maddesine uygun olarak Şattü'l-Arap üzerinde serbest bir şekilde ulaşım hakkını muhafaza etmekle beraber İran gemileri için Şattü'l-Arap'ta ulaşım şartlarının iyileştirilmesi için kurulacak komisyon tarafından yerine getirilecek görevler ve idari masraflara karşılık koyulacak vergileri vermeyi kabul ettiği bildiriliyordu. Notada daha sonra İran tarafından özen gösterilmesi arzu olunan noktalar üstü kapalı bir biçimde ifade ediliyordu. Bunlardan biri, alınacak vergilerden elde edilecek tutarın bahsedilen

⁷⁶⁵ BOA, HR.SYS 114/7, Lef 1.

⁷⁶⁶ *Aynı vesika*, Lef 2.

maksatlara ulaşması için gereken miktarı geçmemesi, komisyonun genel masraflar idaresinin de bu tutara dahil olması ve elde edilecek meblağın sadece bu noktalarda kullanılmasına dairdi. İran'ın altını çizdiği diğer nokta vergi miktarının ulaşım için tonalito başına bir frankı geçmemesi ve bu verginin, komisyon tarafından Şattü'l-Arap üzerindeki gemilerden ulaşım ve ticari eşyalardan değil yalnızca verilen hizmete karşılık alınmasıydı. Ayrıca İran, komisyon tarafından toplanacak vergilerin ve gösterilecek kolaylıkların tarafsız ve adil bir biçimde yapılmasına da vurgu yapıyordu⁷⁶⁷. İran hükümeti böylece Osmanlı Devleti'nin Şattü'l-Arap nehri üzerindeki hakimiyetini bir kez daha tanıırken, kendi için önemli noktaların da altını çizmeyi ihmal etmiyordu.

Osmanlı hükümeti bir taraftan Almanya, Rusya ve İran'ın Şattü'l-Arap muvakelesi hakkında İngiltere ile imzalanmış olan anlaşmayı tanımasını sağlamaya çalışırken diğer taraftan da İngiltere'nin mukavele hakkındaki iktisadi taleplerini karşılamaya çabalıyordu.

İngiltere sefaretı 1914 senesinin Mart ayında Osmanlı Hariciye Nezareti'ne bir nota vererek Şattü'l-Arap mukavelesinin on üçüncü ve on altıncı maddelerinde açıklanan borçlanma için bir teminat gösterilmesini talep etti. İngiltere bu borçlanma için gümrük ek vergilerinin teminat olarak gösterilmesini istiyordu⁷⁶⁸. Fakat gümrük ek vergileri bir buçuk milyon liradan fazla olarak tahmin ediliyordu. Bu yüzden bu verginin tamamının karşılık gösterilmesi mümkün değildi. Üstelik gümrük ek vergilerinin daha büyük bir borçlanma için karşılık gösterilmesi düşünülmüştü. Bundan örneğin yalnızca Bağdat gümrüğüne ait olan bir kısmın ayrılarak başka bir borçlanmaya karşılık gösterilmesi de mümkün olmadığından bu teminat çok da mümkün gözüküyordu. Zaten Maliye Nazırı da borçlanma için bu kaynağın karşılık gösterilmesine muhalif bulunuyordu. Sonuç olarak tüm bu sakıncaların altı çizilerek iktisadi müzakereleri yürütmekte olan Cavid Bey'e danışılmasına karar verilmişti⁷⁶⁹.

Hükümet içerisinde konun tartışılmasının ardından verilen cevapta devletin içerisinde bulunduğu mali durum nedeniyle İngiltere'nin bu talebinin kabul edilmesinin mümkün olmadığı belirtilerek bununla beraber Osmanlı hükümetinin bu borçlanmanın temini için iki hükümet tarafından kararlaştırılacak olan tedbirleri uygulamaya hazır olduğu bildirilmişti. Bunun üzerine İngiltere önceki talebinden vazgeçerek Osmanlı hükümetinin,

⁷⁶⁷ *Aynı vesika*, Lef 2.

⁷⁶⁸ BOA, *HR.SYS* 114/6, Lef 2.

⁷⁶⁹ BOA, *HR.SYS* 114/8, Lef 2.

Şattü'l-Arap nehrinde iyileştirme çalışmalarının yapılabilmesi için gerekli olan borçlanmanın sağlanabilmesi için gerekli geliri ayracağını taahhüt etmesini istemişti⁷⁷⁰.

Osmanlı hükümeti bunun üzerine İstanbul İngiltere sefaretine Nisan ayında bir nota göndererek Şattü'l-Arap nehrinin iyileştirilmesi için gerekli faaliyetlerin yerine getirilmesi için Şattü'l-Arap mukavelesinin geçerli olduğu tarihten bir sene sonra elli bin lira ve ikinci sene için ise yüz bin lira vereceğini belirtmişti. Bu iki meblağın ya doğrudan doğruya devlet gelirlerinden veya Osmanlı Bankası'nın onayıyla Düyun-ı Umumiye tarafından tahsil edilen gelir fazlasıyla ve yahut gümrük vergisiyle temin edileceği de notada vurgulanmıştı. Üçüncü sene için gerekli olan bir milyon liranın da Paris'de imzalanan borçlanmaya karşılık ayrılan devlet gelirlerinden ayrı bir gelir teminat gösterilerek tercihen Londra'da imzalanacak borçlanma yolu ile elde edileceği bu notayla ayrıca taahhüt edilmişti⁷⁷¹.

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında süren tartışmalardan bir diğeri de Şattü'l-Arap komisyonuna tayin edilecek üyeler ve bunların maaşlarıyla ilgiliydi. İngiltere hükümeti Haziran ayı başında komisyon üyeliği için Osmanlı Devleti'ne üç isim tavsiye ederek, geç kalınmadan bu adaylar arasında bir seçim yapılmasını istedi. Bu adaylardan birincisi Albert Charles Wratislaw'dı. Wratislaw daha önce Basra konsolosluğu, Tebriz ve Cane başkonsolosluğu ve Osmanlı-İran sınır belirleme komisyonu başkomiserliği görevlerinde bulunmuştu. 1862'de doğan Wratislaw, Bain ve St. Michel ve St. Georges'da ordu komutanlığı yapmıştı. Wratislaw bunun yanı sıra, 1887 tarihinde Selanik'te konsolos vekilliği, 1887 ve 1888 tarihlerinde de Erzurum'da konsolosluk görevlerini üstlenmişti. 1888 senesinde İzmir'de konsolos vekilliği, Filipoli'de konsolosluk görevlerinde bulunmuş ve 10 Ekim 1896'dan 17 Ocak 1897'ye kadar da İstanbul konsolosluğuna vekalet etmiş olan Wratislaw, İstanbul'daki görevinin ardından Basra'ya geçmişti. Adaylardan bir diğeri Binbaşı Doughty-Wylie idi. St. Michel ve St. Georges'da ordu kumandanlığı yapmış olan Doughty-Wylie 1868'de doğmuş ve 1889'da orduya girmişti. 1890'dan 1900 senesine kadar Mısır seferinde bulunmuş, 1906 senesinde Konya'da konsolos vekilliği yapmıştı. 1909 senesinde Adis-Ababa'da konsolosluk yapan Doughty-Wylie, ayrıca savaş sırasında Osmanlı topraklarında İngiliz Kızıl Haçı için çalışmıştı. Üçüncü aday ise Binbaşı Louis Samson'dı. St. Michel ve St. Georges'da ordu kumandanlığı yapan Samson 1866'da doğmuş, 1886'da da orduya katılmıştı. Güney Afrika savaşına da katılan Samson, 1896'da Adrinople konsolosluğuna getirilmişti.

⁷⁷⁰ Hariciye Nezareti, *Şattü'l-Arap*, s.17.

⁷⁷¹ *Aynı eser*, s.17.

Bu üç aday İngiltere tarafından İbrahim Hakkı Paşa'ya bildirildi. Hakkı Paşa, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıyla İngiltere'nin adaylarını ilettili. Hakkı Paşa bu adaylardan hiçbirini şahsen tanımadığını ifade etmiş fakat bu adayların her üçünün de çok iyi derecede Farsça, Türkçe ve Arapça bildiklerini, Basra Körfezi'ni çok iyi tanıdıklarını ve ayrıca İran ve Mezopotamya'ya kendi memleketleri gibi sempati duyduklarını eklemeyi de ihmal etmemişti. İngiltere Hariciye Nezareti tarafından belirlenen bu üç adayın da Osmanlı hükümeti için kabul edilebilecek adaylar olduğunu belirten Hakkı Paşa, bu adaylardan birinin tercih edilerek kendisine bildirilmesini talep etmekteydi⁷⁷².

Adayların isimlerinden başka Şattü'l-Arap mukavelesinin dördüncü ve beşinci maddelerinde ifade edilen İngiliz komiser, başmüfettiş ve başmühendisin maaşları ve yaşama koşulları da iki ülke arasında müzakerelere konu olmuştu. İngiltere, 31 Mayıs 1914 tarihinde Osmanlı Devleti'ne bir nota göndererek Şattü'l-Arap mukavelesinde, komisyonda görev alacak olan komiserlerin maaşının iki bin Osmanlı lirası olarak belirlenmesine rağmen bu mukavelede ev kirası, hazırlık masrafları ve Basra'ya ulaşım harcamaları gibi noktalara yer verilmediğini hatırlatıyordu. İngiltere, Osmanlı hükümeti tarafından komiserlere hazırlık masrafları için iki yüz elli, ulaşım harcamaları için senelik yüz ve kalacak yer sağlanana kadar ev kirası için de senelik iki yüz lira verilmesini arzu ediyordu. İngiltere, hizmetlileriyle beraber sağlanacak ikametgahın komiserlerin görev yerlerine ulaşmasının ardından özel raporlarla yeniden tartışılmasını istiyordu. Bunun yanı sıra komiserlere bu ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için Osmanlı hükümeti tarafından elli bin, yüz bin ve bir milyon Osmanlı lirası tutarında avans verilmesi de bu notayla talep edilenler arasındaydı⁷⁷³.

İngiltere hükümeti, daha sonra 24 Haziran 1914 tarihinde bu sefer de başmüfettiş ve başmühendisin maaşları hakkında Osmanlı hükümetine bir nota gönderdi. İngiltere Hariciye Nezareti vasıtasıyla gönderilen notada başmüfettiş ve başmühendise verilecek ücret konusunda iki tarafından da hemfikir olması gereğinin altı çizilerek, aksi takdirde bu görevler için muhtemel adaylara alacakları ücret konusunda fikir verilemeyeceğinden dolayı, bu tarz yetenekli memurların bu iş için isimlerini öne sürmelerinin de mümkün olmayacağı vurgulanıyordu. İngiltere hükümeti bu çekincesi ifade ettikten sonra bu görevliler için uygun gördüğü koşulları beyan ediyordu. Bu teklifte başmühendisin alacağı ücretin bin yüz liradan başlayarak senelik elli liradan azami bin beş yüz liraya kadar artması öngörülmüştü. Ayrıca hazırlık masrafları, Basra'ya yolculuk ve donanım giderleri için de iki yüz seksen lira

⁷⁷² BOA, HR.SYS 114/12.

⁷⁷³ BOA, HR.SYS 114/15, Lef 2.

ayrılması düşünölmüştü. Başmühendis için kalacak yer sağlanması veya kiralanması ve yahut bunun için bir kira bedeli verilmesi de İngiltere tarafından uygun görölmüştü. Ayrıca başmühendis bu öneriye göre yılda iki aylık tam maaşlı izin kullanma hakkına da sahip olacak ve bu haklarını üç sene boyunca biriktirebilecekti. Başmühendis ilk üç sene boyunca izin kullanamayacak fakat bundan sonra iki senelik aralıklarla izin alma hakkına sahip olacaktı. Tam ücretli izin en fazla altı ay sürebilecek, herhangi bir uzatma durumunda altı aylık yarı ücretli izin kullanılabilir ve toplam kullanılan izin on iki ayı aşamayacaktı. Bu izinin on iki ayı aşması durumunda görevli “ipso facto” -yani otomatik- olarak emekli edilecekti⁷⁷⁴. Bunun yanı sıra komisyon, hastalık izni için özel düzenlemeler yapma yetkisine sahip olacaktı. Hastalık izni de on iki ayı aşmayacak, ilk altı ay tam ücretli, ikinci altı ay yarı ücretli izin alınması mümkün olacak ve hastalık iznini kullanan görevli bunun yanı sıra normal izin kullanmayı talep edemeyecekti. Toplam izinler bu şartlar altında uygulandığı takdirde, üç senenin ve iki senelik aranın sonunda İngiltere’ye gidiş-dönüş masraflarının karşılanması ayrıca hastalık izni durumunda sağlık sertifikası verilmesi de öngörölmüştü. Başmühendisle imzalanacak olan bu kontrat on senelik olacak ve taraflardan birinin altı ay öncesinden haber vermesi durumunda sona erecekti.

İngiltere hükümeti başmühendisin ücretinin ise yıllık sekiz yüz liradan başlayarak senelik 25 liralık artışlarla azami bin liraya çıkarılmasını teklif etmişti. Başmühendisle imzalanacak kontrat diğer noktalarda başmühendise tanınan haklarla aynı doğrultuda hazırlanacaktı. İngiltere’nin verdiği notada ayrıca, senede dört veya altı hafta, tercihen kış aylarında çalışacak mühendis muavini istihdam edilmesi gereğinin de altı çizilerek bu görevin en düzgün şekilde yapılabilmesi için ücretin peşin olarak ödenmesi gerektiği ve bu ücretin belirli bir süre için tüm masrafları karşılayacak veya beklenmedik bir durumda bu görevin uzatılmasını sağlayacak şekilde hazırlanması lüzumu ifade ediliyordu. Dört haftalık çalışma için toplam ne kadar ücret verilmesi gerekeceği konusunda araştırma yapma görevi de bu öneriyle İngiltere hükümetine verilmekteydi⁷⁷⁵.

İngiltere’nin notasında, İngiliz komiserlere tayini için edineceği donanımlar için üç yüz elli lira, ikamet edecek uygun bir ev veya bunu sağlamak için gerekli meblağın sağlanması da öngörölmüyordu. Ayrıca İngiliz komiserlerin izin konularında da başmühendis ve başmühendisle aynı haklara sahip olacak, yalnız komiser diğerlerinden farklı olarak her sene izin alma yetkisine sahip olacak ve iki senede bir defaya mahsus olmak üzere birinci sınıf ulaşım

⁷⁷⁴ BOA, HR.SYS 114/18, Lef 7.

⁷⁷⁵ Aynı vesika, Lef 8.

masrafları da karşılanacaktı. Notada son olarak bu üç görevlinin maaşlarının, yolculuklarını Basra'ya normal varış sürelerini uzatmamaları şartıyla, işe başlamak üzere İngiltere veya Hindistan'ı terk ettikleri günden başlaması talebi dile getiriliyordu⁷⁷⁶.

İngiltere'nin gönderdiği notalar bununla da sınırlı kalmamıştı. İngiltere Temmuz ayında Osmanlı Devleti'ne bir nota daha gönderdi. Notada Şattü'l-Arap komisyonunda görev yapacak İngiliz komiserine ev kirasının karşılanması için iki bin Osmanlı lirası ödemesi talep ediliyordu. İngiltere hükümeti söz konusu görevin cazip kılınması için kalacak yer ayarlanması veya buna mukabil bir meblağ verilmesi gerektiğini düşünüyordu⁷⁷⁷.

Fakat Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında süren müzakereler kesin bir sonuca ulaşmadan 24 Temmuz 1914 tarihinde son bulmuştu⁷⁷⁸. Zaten Haziran ayında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Sırbistan arasında patlak veren savaş Ağustos ayından itibaren bir dünya savaşını halini almaya başlamış ve Osmanlı Devleti de Ekim ayı sonunda savaşa resmen dahil olmuştu.

2) İngiltere'ye İmtiyaz Verilmesi ve Osmanlı-İngiltere Anonim Şirketi Kurulması

Hakkı Paşa vasıtasıyla İngiltere ile sürdürülen müzakerelerden bir diğeri de Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde vapur işletme imtiyazının İngiltere'ye verilmesine ilişkindi. Zaten bu konu İttihat ve Terakki'nin yönetime gelmesinden beri gündemde olan bir sorundu. Mevcut durumda bu nehirlerde vapur işletmekte olan Lynch Kumpanyası ile ilgili olan sorunlar hükümeti çeşitli çözüm arayışlarına sevketmiş, nihayet konununun 1913 yılında İngiltere ile yapılan toplu müzakereler esnasında ele alınmasına karar verilmişti.

1913 senesinin Nisan ayına gelindiğinde söz konusu nehirlerde vapur işletilmesi, Osmanlı bayrağı altında bir Osmanlı Anonim Şirketi⁷⁷⁹ kurularak sermayenin İngiltere ve

⁷⁷⁶ *Aynı vesika*, Lef 9.

⁷⁷⁷ BOA, *HR.SYS* 114/15, Lef 2.

⁷⁷⁸ Hariciye Nezareti, *Şattü'l-Arap*, s.30.

⁷⁷⁹ Anonim Şirketlerin idaresi, geçici bir süre için görevlendirilen ve tayin ve azilleri mümkün olan yöneticiler tarafından yürütülmekteydi. Ortaklar veya şirketle ilgili olmayan kişiler arasından seçilebilen bu yöneticiler, şirketin taahhüt ve borçlarından değil, sadece işlerinin idaresinden sorumluydu. Hissedarlar, satın aldıkları hisse oranında şirketin kar ve zararına ortaktı. Hisse senetleri ise, hamiline veya isme yazılı olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Hamiline yazılı hisse senedinin sahibi, senedi elinde bulunduran kişi olduğundan bu tarz hisse senetlerinin satış muamelesi, senedin el değiştirmesiyle gerçekleşmekteydi. İsmine yazılı hisse senetlerinde ise satış muamelesinin şirket kayıtlarına eklenme zorunluluğundan dolayı satış işlemlerinin şirket tarafından

Osmanlı devletleri arasında yarı yarıya bölüşülmesi, bu şirketin idare kurulu başkanlığının dönüşümlü olarak yapılması, mevcut haklar korunarak Lynch kumpanyasının iki vapuruna dokunulmaması ve İdare-i Nehriyye'nin ve Bağdat şirketinin ihtiyaçlarının taşınmasıyla ilgili haklarının devamı hakkındaki İngiliz teklifleri Osmanlı hükümetine sunulmuştu. Hakkı Paşa merkeze bir yazıyla, söz konusu teklifin Lynch kumpanyasıyla ilgili sorunları bertaraf edeceğini ve kendisinin de teklifi uygun gördüğünü belirterek yeni bir talimat almadığı takdirde bu teklifleri müzakere edeceğini bildirmişti⁷⁸⁰. Bu tekliflerin kabulüyle başlayan ve Hakkı Paşa tarafından yürütülmekte olan müzakereler Mayıs ayı ortalarına gelindiğinde bir hayli ilerlemiş bulunuyordu. Müzakereler esnasında Basra limanının Bağdat şirketi tarafından inşa edilmesi de karara bağlanmıştı. Bu arada gizlilik içerisinde yürütülmesine özen gösterilen müzakerelerin basına yansımalarının ardından Hakkı Paşa, basında çıkan bu haberlerin büyütülüp, anlaşmalar imzalanmadan yalan yanlış haberler yayınlanmasının zararlarına dikkat çekerek müzakerelerin gizliliği konusunda daha dikkatli olunması konusunda hükümeti uyarmıştı⁷⁸¹.

Mayıs ayının sonlarına doğru Hakkı Paşa ile İngiltere arasında anlaşmaya varılmış ve konu hakkında bir de beyanname hazırlanarak ad-referandum olarak parafe edilmişti. Beyannamede öncelikle Osmanlı Devleti'nin Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde vapur işletilmesi için İngiltere'ye imtiyaz vermeye hazır olduğu vurgulanıyordu. Bu imtiyaz gereğince kullanılacak olan vapurlar bazı istisnalar dışında imtiyaz müddeti zarfında bu nehirleri üzerinde tek başına işleme hakkına sahip olacaklardı. İmtiyaz sahibi, Dicle üzerinde Musul'un, Fırat üzerinde ise Meskene'nin yukarısında olmamak şartıyla daha sonra belirlenecek noktalara kadar gerek bu nehirler, gerekse bu nehirlerin ulaşımına uygun olan tüm kanalları üzerinde vapur işletme hakkını kazanacaktı. Beyannamenin ikinci maddesine göre, Şattü'l-Arap üzerinde gemi ulaşımı hakkında mevcut olan genel teamüle uygun olarak imtiyazlı vapurlar Kurna ile deniz veya bunların ortasında kalan tüm noktalar arasında ulaşımında bulunmak yetkisine sahip olacaktı. Ayrıca üçüncü madde İngiltere'ye verilen bu imtiyazın; en az altmış sene müddetle, onar senelik uzatmalar mümkün olmak şartıyla geçerli olmasını ve bu imtiyazı kullanmak üzere bir Osmanlı şirketi oluşturulmasını sağlayacak bir imtiyaz sahibine ihale olunmasını öngörüyordu. Söz konusu imtiyaz sahibi İngiltere

yapılması gerekiyordu. Anonim şirketlerin kuruluşunda kullanılan iç tüzük şablonu Osmanlı Devleti'nde, Avrupa anonim şirketlerinin nizamnamelerinin bir tercümesi olarak hazırlanmış ve 1882 tarihinde yayımlanmıştı. Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, s.22. Bu iç tüzük şablonu hakkındaki ayrıntılar için bkz. *Aynı eser*, s.25.

⁷⁸⁰ BOA, *HR.SYS* 113/1, Lef 2.

⁷⁸¹ BOA, *HR.SYS* 113/2, Lef 2.

tarafından seçilerek Osmanlı hükümetine teklif edilecekti. Kurulması kararlaştırılan bu şirketin sermayesi ise Osmanlı ve İngiltere arasında aşağı yukarı/takriben eşit bir biçimde bölüşürülecekti.

Beyannamenin dördüncü maddesine göre söz konusu şirketin başkanı Osmanlı tebasından olacak ve hissedarların genel toplantısına başkanlık edecekti. İdare meclisi başkanının ise İngiltere tebasından olması teklif edilmişti. Şirket ve idare meclisi başkanlarının her ikisi de adi oyları dışında ikinci oy hakkına da sahip olacaktı. Ayrıca Osmanlı ve İngiliz müdürlerinin sayısının da birbirine eşit olması tasarlanmıştı. Bunun yanı sıra şirketin iç tüzüğü ile imtiyaz ve muamelelerin meydana gelişine dair ayrıntıların tümü, Osmanlı hükümeti ve imtiyaz sahibi arasında ortaklaşa ve vakit geçirilmeden kararlaştırılacaktı.

İngiltere ile parafe edilen bu beyannamenin beşinci maddesine göre, Osmanlı hükümeti beyannamenin birinci maddesinde açıklanan sınırlar dahilinde vapur işletme konusunda sahip olduğu tüm hakları, adil bir biçimde yeni şirkete devredecekti. Bir sonraki madde ise Bağdat demiryolu şirketinin, bu hattın inşaatı için gerekli malzemenin nakli konusundaki hakkının saklı kalmasını içeriyordu. Ayrıca yedinci maddeye göre, imtiyaz hükümlerinden hiçbirini İngiltere gemilerinin hal-i hazırda Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde vapur işletmek konusunda sahip oldukları hakkı ihlal etmeyecekti. Bu hak tamamıyla saklı kalacak ve ekte tarif edildiği şekliyle eskisi gibi devam edecekti. Bir sonraki maddeyle şirket, imtiyazın sona ermesinden sonra çizilmiş olan sınırlar dahilinde vapur işletme hakkından faydalanmaya devam edecek fakat hiçbir tekel oluşturamayacaktı. Beyannamenin dokuzuncu maddesi ise, bu beyanname ve ekinin yalnız ticari gemiler için geçerli olduğunun altını çiziyordu. Bir diğer madde de beyanname ve ekinde geçen “vapur işletmek” tabirinin elektrik veya her türlü yakıcı güçle çalışan vapurlar anlamına geldiği açıklanıyordu. Beyannamenin son maddesinde, söz konusu imtiyaznamenin veya beyannamenin yorumlanması veya geçerliliği hakkında anlaşmazlık çıkması durumunda, sorunun alakadar devletlerden herhangi biri tarafından uluslararası La Haye Mahkemesi’ne havale edilmesinden bahsediliyordu⁷⁸².

İngiltere’ye verilen imtiyaza dair parafe edilen bu beyannamenin bir de dört maddelik eki bulunuyordu. Bu ekin ilk maddesinde İngiliz bandırasına sahip iki vapurun Dicle, Fırat ve Şattü'l-Arap nehirleri üzerindeki genel ulaşım haklarından yararlanmaya devam edecekleri ifade ediliyordu. İkinci maddede bu vapurlardan birinin hizmetten ihracı

⁷⁸² BOA, *Divan-i Hümayûn Kalemi Mukavele (A.DVN.MKL) 55/8*, Lef 62 ve BOA, *HR.SYS 111/35*.

durumunda yerine ikame edilmek üzere İngiliz bandıralı bir ihtiyat vapuru bulundurulması yer alıyordu. Bir diğer madde de, hal-i hazırda işlemekte olan iki vapurdan her birinin ikişer mavna çekme hakkında sahip olmasını öngörüyordu. Son maddede ise, Mösyö Lynch'ler veya onlar tarafından gösterilecek diğer kişilerin idaresi altında bulunup liman haricinde Osmanlı bandırası taşıyacak bir vapurun söz konusu iki vapurla aynı zamanda işleme ve bunlar gibi mavna çekme hakkına sahip olmasını içeriyordu⁷⁸³.

Aslında konu hakkındaki tartışmalar yaklaşık bir sene önceye dayanıyordu. İngiltere, Osmanlı Devleti'nden halen işlemekte olan vapurlarına, Basra ile Bağdat arasında işlemek üzere üç tane daha ilave edilmesini⁷⁸⁴ talep etmiş ve bu ülke içerisinde büyük tartışmalara sebep olmuştu. Bu talep üzerine Londra sefiri Tevfik Paşa konu hakkında ele aldığı ayrıntılı bir raporu merkezi hükümete iletmişti. Londra sefiri sözlerine, Lynch kumpanyasına II. Abdülhamit döneminde Fırat nehri üzerinde iki adet vapur işletme ruhsatı verildiğini anımsatarak başlıyordu. Tevfik Paşa, hal-i hazırda bu kumpanyaya üç vapur için daha işletme imtiyazı verilmesi durumunda, aynı talebin diğer büyük devletler tarafından da dile getirileceğinin altını çiziyor ve bu durumun ise Fırat ve Dicle nehirlerinin uluslararası nehirler statüsüne sokulması anlamına geleceğini vurguluyordu. Tevfik Paşa, kendi Hariciye Nazırlığı döneminde de İngiltere tarafından bu konunun gündeme getirildiğini ve eski İngiltere Hariciye Nazırı tarafından sular çekildiğinde ticari mal ve eşya yüklü kayıkları çekmek için üçüncü bir vapurun işletilmesi için Lynch kumpanyasına izin verilmesinin talep edildiğini belirtiyordu. O dönemde İngiltere'nin talebinin, bu vapurun Osmanlı bayrağı altında ve geçici olarak işletilmesine rıza gösterilerek aşıldığını ifade eden Londra sefiri, bu durumu haber alan Fransız, Rus ve Alman sefaretlerinin de hükümete başvurarak aynı izinden yararlanmaya çalıştıklarının ve durum kendilerine açıklanarak bu taleplerden vazgeçmelerinin sağlandığının altını çiziyordu. Tevfik Paşa sözünü ettiği mahzurların yanında Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına aykırı olacak başka zararların da ortaya çıkacağından bahsediyordu. Tren ve vapurla yapılan nakliyat ücretleri arasında ciddi fiyat farklarının varlığını hatırlatan Tevfik Paşa, üç vapurun daha eklenmesi halinde sadece Osmanlı sermayesiyle kurulup işletilecek olan Bağdat-Basra demiryolu nakliyatının sifıra ineceğini belirtiyordu. Böylece vapur ve tren arasında ölçsüz bir rekabet meydana gelecek ve bu da tabi ki Osmanlı hükümetinin zarar görmesine neden olacaktı.

⁷⁸³ BOA, A.DVN.MKL 55/8, Lef 61 ve BOA, HR.SYS 111/35.

⁷⁸⁴ BOA, A.DVN.MKL 55/8, Lef 60.

Londra sefiri bu sakıncaları dile getirdikten sonra, sorunun ancak Lynch kumpanyasıyla Osmanlı gemi ulaşım şirketinin birleştirilmesi veya maddi fedakarlıkta bulunularak birkaç misli fiyat teklif edilmek suretiyle Lynch vapurlarının ve kumpanyasının elindeki imtiyazlarla hukuki hakların satın alınmasıyla çözülebileceğini ifade ediyordu⁷⁸⁵.

Konuyla ilgili görüş bildiren yalnızca Tevfik Paşa değildi. İngiltere ile müzakereleri sürdürmekte olan Hakkı Paşa da konu hakkındaki görüşlerini hükümete sunmuştu. Şattü'l-Arap ve Dicle'de işlemekte olan vapurlara üç yeni vapurun eklenmesi talebinin İngiltere ile uzun müzakerelere neden olduğunu ifade eden Hakkı Paşa, kendisinin bu durumun getireceği sakıncaları açıkladığını fakat İngilizlerin söz konusu nehirlerdeki imtiyazın Lynch kumpanyasına değil İngiltere hükümetine ait olduğunu iddia ettiklerini belirtiyordu. Hakkı Paşa, İngilizlerin Bağdat-Basra hattına çok önem vermelerinden dolayı bu konuda ısrarcı olacakları fikrindeydi. Bu görüşleri nedeniyle duruma olumlu yaklaşan İbrahim Hakkı Paşa, bu nehirlerde vapur işlemesinden esasında memleketin faydalanacağını ifade ediyor ve mevcut durumda vapuların yetersizliğinden yine memleket ticaretinin zarar göreceğini iddia ediyordu. İngiltere'nin bu talebinin bir felaket olarak nitelendirilmemesi gerektiğini de savunan Hakkı Paşa, sorunun bu nehirlerde yabancı bayrağı taşıyan gemilerin çoğalmasından meydana geldiğine vurgu yapıyordu. Hakkı Paşa'ya göre, eklenmesi planlanan diğer vapurların da mevcut üçüncü vapur gibi Osmanlı bayrağı altında işletilmesi şartıyla bu talebin kabul edilmesinde bir mahzur yoktu⁷⁸⁶.

Tevfik ve Hakkı Paşaların görüşleri merkezinde cereyan eden tartışmalar sonunda Tevfik Paşa'nın görüşleri doğrultusunda Lynch kumpanyasına tazminat verilerek hukuki haklarının iptalinin teklif edilmesine karar verilmişti. Bu teklifin kabul edilmemesi halinde ise Lynch idaresi vapurlarının altıya çıkarılarak bir Osmanlı şirketi haline dönüştürülmesi düşünülmüştü. Bu girişimin de etkisiz kalması durumunda ise mevcut üç vapurun diğerleri gibi gerek seyir halinde gerekse iskelelerde buldukları zamanlarda yalnızca Osmanlı bayrağı çekmeleri şartıyla vapur sayısının altıya çıkarılmasının kabul edilmesi kararlaştırılmıştı⁷⁸⁷.

Bu gelişmeler ışığında şekillenmeye başlayan beyanname müzakereler esnasında da uzun süren tartışmalara neden olmuştu. Nitekim Hakkı Paşa merkeze gönderdiği 22 Mayıs 1913 tarihli raporunda bu müzakereleri ayrıntılı bir biçimde ele alıyordu. Dicle ve Fırat

⁷⁸⁵ *Ayn vesika*, Lef 59.

⁷⁸⁶ *Ayn vesika*, Lef 58.

⁷⁸⁷ *Ayn vesika*, Lef 57.

nehirleri üzerinde vapur işletilmesine dair beyannemenin müzakereleri bir hayli uzamış, bu gecikme ise müzakere esaslarının birkaç defa değişmesi nedeniyle ortaya çıkmıştı. Öncelikle İngiltere'nin Temmuz 1912 senesinde yaptığı teklif ele alınmıştı. Bu teklif Lynch kumpanyası vapurlarına altı tane daha eklenerek artırılması esasına dayandırılmıştı. Fakat Hakkı Paşa, bu esasın ancak yeni vapurların Osmanlı bayrağı altında olması şartıyla kabul edilebileceğini belirtmiş, İngiltere delegeleri ise buna karşılık Fırat ve Dicle nehirlerinde sınırsız olarak vapur işletme hakkına sahip olduklarını iddia etmişlerdi. Hakkı Paşa'nın, İngilizlerin bu konuda sundukları delillerin içeriğinin Lynch vapurlarına dair müzakereler ve alınan kararlar neticesinde değişmiş olduğu fikrini dile getirmesi üzerine uzun bir hukuki tartışma haline gelmek üzere olan bu esas terk edilmiş ve yeni bir şirket oluşturulması gündeme gelmişti. Bunun üzerine Hakkı Paşa, şirket sermayesinin üçte birinin Osmanlı Devleti, üçte birinin Deutsche Bank ve üçte birinin de Lynch kumpanyası tarafından verilmesi fikrini ortaya atmıştı. Fakat İngiltere'nin Bağdat-Basra ulaşımını ve Basra limanını Bağdat şirketine terk etmesinden sonra, ulaşım şirketinde de yalnız üçte bir katılıma razı edilmesi mümkün olmamış ve bu yüzden bir ara sermayenin üçte birinin Osmanlı Devleti, üçte birinin Belçika'da oluşturulmuş olan şirket ve üçte birinin de İngilizlere ait olması müzakerelere konu olmuştu⁷⁸⁸. Fakat Belçika şirketinin sermayesinin yarısı Lynch kumpanyası ve yarısı Almanlar tarafından karşılanmış olduğu için bu düzenlemeyle sermayenin yüzde ellisi İngiliz, otuz üç küsürü Osmanlı ve on altı küsürü de Alman olacağı için bu konu bir çok toplantıda müzakere edilmesine rağmen bir sonuca ulaşamamıştı. Hakkı Paşa, söz konusu nehirlerde İngiliz bayrağı uzun zaman dalgalanmışken bu fiili durumun bu şekilde ortadan kaldırılmasının İngiltere'nin şerefine dokunacağı düşünülerek bu esastan da vazgeçildiğini ifade ediyordu. Son olarak ortaya konulan esas üzerine yeniden müzakereler başlamış ve sonuca ulaşılmıştı.

Hakkı Paşa, müzakerelerin meydana geliş biçimini böylece ifade ettikten sonra parafe edilen beyanneme hakkında bilgi veriyordu. Beyannemenin ilk üç maddesinin, hazırlanması düşünülen Lynch mukavelesindekilerle aynı olduğunun altını çizen Hakkı Paşa ayrıca altıncı maddeyle Bağdat demiryolu şirketinin haklarının korunduğunu ve böylece Belçika şirketiyle meydana gelebilecek sorunların da önüne geçilmiş olduğunu belirtiyordu. Şirketin sermayesinin hemen hemen eşit olarak bölüştürülmesi konusuna da değinen Hakkı Paşa, Osmanlı Devleti'nin sermayenin yarısını almayı arzu etmesi durumunda İngiltere'nin buna onay vereceğinin temin edilmiş olduğunu ifade ediyordu. Hakkı Paşa imtiyaz süresinin

⁷⁸⁸ BOA, A.DVN.MKL 55/8, Lef 69.

bitiminin ardından ortaya çıkan durumun da Lynch mukavelesine uygun olduğundan bahsediyordu. İdare meclisinde iki grup üyelerinin eşit ve başkanın İngiliz olduğunu ifade eden Hakkı Paşa bunun da Lynch mukavelesindekiyle aynı olduğuna vurgu yapıyordu⁷⁸⁹. Hakkı Paşa, bunun yanı sıra genel kurula başkanlık edecek ve şirketin en şerefli yetkilisi addedilen kişinin Osmanlı tebasından olacağını belirtiyordu. İbrahim Hakkı Paşa ayrıca, vapur işletmekten maksadın belirlenmesine dair dokuzuncu ve onuncu maddelerin de yanlış yorumları önleme amacını taşıdığını ekliyordu. Lynch kumpanyasına ait vapurların olduğu gibi kalmasının İngilizlerce olmazsa olmaz olarak görüldüğünü ve kendisine verilen yetkinin gerekli olması durumunda bu teklifi kabule uygun olduğunu da ifade eden Hakkı Paşa, yedinci maddenin bu şekilde ortaya çıktığını belirtiyordu. Ayrıca beyannamenin ekinde yer alan maddeler de Hakkı Paşa'ya göre sadece Lynch kumpanyasının mevcut durumdaki haklarını aynen tarif ediyor ve İngiltere Devleti'ne bu halin devamından başka bir talepte bulunma yetkisi vermiyordu.

Hakkı Paşa, ayrıntıları imtiyaz sahibi ile kararlaştırılacak olan bu beyannamenin genel olarak Osmanlı hükümeti tarafından kabule uygun olduğu görüşündeydi. Şimdiye kadar kurulan demiryolu şirketlerinde Osmanlı Devleti'nin bir idare üyesinin bile bulunmadığına dikkat çeken İbrahim Hakkı Paşa, bu yeni şirkette üyelerin yarısının ve genel kurul başkanının Osmanlı olmalarının ve Fırat ve Dicle nehirlerinde İngiliz işletmelerinin Lynch kumpanyasının mevcut durumuyla sınırlandırılmasının önemli noktalar olduğunu düşünüyordu. Hakkı Paşa ayrıca, söz konusu nehirlerde vapur işletilmesine dair ortaya çıkan sorunun Osmanlı Devleti'nin şerefini muhafaza eden şartlarla belirlenmiş olmasının, İngiltere Devleti'nin bu konuda dostane ve iyiliksever bir tavır takındığının da ispatı olduğu kanaatindeydi. Hakkı Paşa merkeze gönderdiği raporunu bu beyannamenin imzalanması için kendisine şimdiden yetki verilmesini talep ederek sonlandırıyor⁷⁹⁰.

Hakkı Paşa'nın bu beyanname ve ekini imzalamak üzere kendisine yetki verilmesine dair talebi üzerine hükümet hemen harekete geçmişti. Hakkı Paşa'nın gönderdiği beyanname ve eki hemen Meclis-i Vükela'ya gönderilmiş ve Meclis'te cereyan eden görüşmeler sonucunda verilen talimatlara uygun bulunarak kabul edilmişti⁷⁹¹. Meclis-i Vükela'nın onayının ardından Haziran ortalarında İbrahim Hakkı Paşa'ya gereken yetki belgesi,

⁷⁸⁹ *Aynı vesika*, Lef 68.

⁷⁹⁰ *Aynı vesika*, Lef 67.

⁷⁹¹ BOA, *HR.SYS* 92/1, Lef 8.

Londra'ya gönderilmişti⁷⁹². Her ne kadar bundan kısa bir süre sonra ikinci bir emre kadar Hakkı Paşa'nın beyannameleri imzalamamasına dair hükümetten talimat geldiyse⁷⁹³ de söz konusu beyanname ve eki 29 Temmuz 1913 tarihinde imzalanmıştı. 29 Temmuz'da imzalanan metne yapılan tek ekleme birinci maddeye konulan ve imtiyaz sahibine “adet ve miktarları sınırsız olarak vapur işletme” hakkını veren cümleydi⁷⁹⁴.

Bu arada Mayıs ayı sonunda İngiltere hükümetinin Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletmek için imtiyaz sahibi olarak göstereceği aday belli olmuştu. İngiltere hükümeti imtiyaz sahibi olarak Lordlar Kamarası üyelerinden Lord Inchcape'i göstermişti. Bunun üzerine İbrahim Hakkı Paşa; İngiltere hükümetinin, kendisinin Londra'da Lord Inchcape ile müzakerelere başlamasını arzu ettiğini ifade eden bir yazıyı Hariciye Nezareti'ne göndererek bu talebin yerine getirilmesi için kendisine yetki verilmesini istedi. Hakkı Paşa, ayrıca bu isteğin kabul edilmesi durumunda üzerinde gerekli düzenlemeler yapılmak üzere Lynch mukavelesinin kendisine gönderilmesini de talep ediyordu⁷⁹⁵.

Fakat üzerinden bir haftadan fazla zaman geçmesine rağmen Hakkı Paşa'nın bu isteğine cevap gelmemişti. Bunun üzerine Hakkı Paşa ikinci bir yazıyla hükümetten gelecek cevabın hızlandırılmasını istedi⁷⁹⁶. Fakat Hakkı Paşa bu sefer de bir cevap alamamış üstelik İngiltere hükümeti tarafından kendisine konu hakkında bir de muhtıra verilmişti. Gelişmeler üzerine Hakkı Paşa Hariciye Nezareti'ne bir yazı daha göndererek kendisine verilecek talimatın hızlandırılması talebini yineledi⁷⁹⁷. Bu ısrarlı talepler üzerine konu Meclis-i Vükela'da görüşülmüş ve Lord Inchcape ile müzakerelere başlaması için Hakkı Paşa'ya yetki verilmesine, ayrıca yine istekleri doğrultusunda Lynch mukavelesinin bir kopyasının da kendisine gönderilmesine karar verilmişti⁷⁹⁸. Gerçekten de birkaç gün içerisinde Lynch mukavelesinin bir kopyası Ticaret ve Ziraat Nezareti vasıtasıyla temin edilerek⁷⁹⁹ Hakkı Paşa'ya ulaştırılmıştı⁸⁰⁰.

İdare-i Nehriyye vapurlarıyla Lynch kumpanyası vapurlarının birleştirilmesiyle bir Osmanlı Anonim Şirketi kurulmasına dair daha önce kararlaştırılmış olan bu mukavele,

⁷⁹² BOA, *HR.SYS* 113/6, Lef 2.

⁷⁹³ BOA, *HR.SYS* 113/16.

⁷⁹⁴ Hariciye Nezareti, *Şattü'l-Arap*, s.13.

⁷⁹⁵ BOA, *HR.SYS* 92/1, Lef 11.

⁷⁹⁶ BOA, *HR.SYS* 112/4, Lef 2.

⁷⁹⁷ BOA, *HR.SYS* 92/1, Lef 13.

⁷⁹⁸ *Ayn vesika*, Lef 14.

⁷⁹⁹ *Ayn vesika*, Lef 20.

⁸⁰⁰ *Ayn vesika*, Lef 17.

Hazine-i Hassa'dan Maliye Hazinesine intikal etmiş olan İdare-i Nehriyye'nin tüm imtiyazlarını ve 1250 ve 1257 (1835 ve 1841) tarihli fermanlar ve bundan sonraki izinlerle Lynch kumpanyasına verilmiş ruhsat haklarının yetmiş beş sene müddetle yeni kurulacak olan bu şirkete devredilmesini içeriyordu. Ayrıca hem İdare-i Nehriyye'ye hem de Lynch kumpanyasına ait tüm nehir vasıtaları ve binalar da aynı şekilde Osmanlı Anonim Şirketi'ne devredilecekti. Lynch mukavelesine göre Osmanlı hükümeti arzu ederse otuz yedi buçuk sene sonra bu tekel hakkını satın alarak Fırat ve Dicle nehirlerinde Osmanlı bayrağı taşıyan vapurların işlemlerini sağlayabileceği gibi elli iki buçuk sene sonra da bu tekeli bedel ödemediği geri alma hakkına sahip olacaktı. Bu mukavelede Anonim Şirkete ait sermayenin nasıl dağılacağı da belirlenmişti. Osmanlı Anonim Şirketi tarafından çıkarılacak üç yüz elli dört bin iki yüz liralık hisse senedinin yüzde ellisi şirkete devredeceği haklar ile nehir vasıtaları ve binalara karşılık Osmanlı hükümetine; yüzde otuz yedisi Osmanlı Şirketine devredeceği imtiyazlar, nehir araçları ve binalara karşılık Lynch kumpanyasına; yüzde on üçü ise nakit olarak koyulacak sermayeye karşılık olarak İngiliz taliplerine verilecekti. Anonim şirketin elde edeceği hasıllardan öncelikle hisse senetlerine ait yüzde altılık faiz ödenecek, daha sonra geri kalan hasıllardan yüzde onu idare meclisi üyelerine verilecekti. Bundan artı kalan kazanç da yarı yarıya paylaşılacaktı. Lynch mukavelesinde ayrıca Osmanlı Anonim Şirketi'nin idare meclisi üyelerinin dördü Osmanlı ve dördü İngiliz olmak üzere sekiz kişiden oluşması da yer alıyordu⁸⁰¹.

İmtiyaz sahibi olarak gösterilen Lord Inchcape'le Hakkı Paşa arasındaki müzakereler bu düşüncelerle başlamıştı. İlk görüşmede Inchcape, Hakkı Paşa'ya imtiyazname projesini sunmuştu. Hakkı Paşa da Hariciye Nezareti'ni durumdan haberdar ederek söz konusu projeyi incelemekte olduğunu ve önemli noktaları belirleyerek Sadaret'e göndereceğini bildirdi⁸⁰².

Söz konusu müzakereler devam ederken Osmanlı hükümeti tarafından, haklarının yeni kurulacak olan şirkete devredilmesi planlanan Mösyö Lynch cereyan eden müzakereleri protesto etmek için Hakkı Paşa'yı görmeye gitmişti. Bu Lynch'in ilk girişimi de değildi. Hakkı Paşa, Hariciye Nezareti'ne konuyla ilgili gönderdiği raporda Lynch'in aynı amaçla daha önceden de ortak tanıdıkları olan bir avukatı kendisine gönderdiğini ifade ediyordu. Bu ziyaret esnasında Hakkı Paşa, İngiltere hükümeti imtiyaz sahibi olarak bir başkasını gönderdiğini hatırlatmış ve bu yüzden kendi hükümetini muhatap alması gerektiğini Lynch'e

⁸⁰¹ *Aym vesika*, Lef 19.

⁸⁰² *Aym vesika*, Lef 16.

söylemişti. Hakkı Paşa raporuna Mösyö Lynch'in sorun yaratabileceğine de dikkat çekerek son veriyordu⁸⁰³.

İbrahim Hakkı Paşa ile Lord Inchcape arasında 23 Haziran 1913 tarihinde başlayan müzakereler 12 Ağustos 1913'te sona ermiş ve imtiyazname iki yetkili tarafından parafe edilmişti. İmtiyazname otuz altı madde ile iki ekden oluşuyordu. Söz konusu imtiyaznamenin birinci maddesi imtiyaz sahibinin hukuki hak ve yetkilerini tasvir eden maddelere atıfta bulunuyor ve ayrıca bir hüküm içermiyordu. İkinci ve üçüncü maddeler ise söz konusu imtiyazın hükümlerini yerine getirmek için bir Osmanlı şirketi teşkiline ve burada bahsedilen hukuki imtiyazların bu şirkete devrine dairdi⁸⁰⁴. Fakat ikinci ve üçüncü maddelere eklenen birer cümleyle maddelerin ruhu değiştirilmiş ve imtiyaz sahibinin taahhütlerini yerine getirmekten kaçınması için boşluklar yaratılmıştı. İkinci maddede imtiyaz sahibinin şirket teşkilini iki sene içerisinde tamamlaması ve bunu başaramadığı takdirde belli bir para cezasına maruz kalması kararlaştırılmıştı. Fakat maddeye konan “şirketin teşkil edilememesi gerek tamamıyla, gerek kısmen, gerek doğrudan doğruya ve gerek dolaylı olarak imtiyaz sahibinin arzusu dışında bir sebepten meydana gelmişse böyle bir para cezası talep olunamaz”⁸⁰⁵ ibaresi ile imtiyaz sahibi lehine bir boşluk yaratılmıştı. İmtiyaznamenin üçüncü maddesinde ise imtiyaz sahibinin kendisine tanınan hakların şirketin kuruluşundan bir sene sonra bu şirkete devretmesi yer alıyordu. Fakat bu maddenin sonuna da bir öncekiyle aynı amaçlara hizmet eden “eğer imtiyazın devrinde imtiyaz sahibinin arzusu dışında olan herhangi bir sebepten dolayı şirketin teşkilinden itibaren bir seneden fazla bir zamana ertelenirse imtiyaz sahibi bundan sorumlu tutulamayacak ve dolayısıyla kendisinin bu imtiyaznameden doğan haklarına hiçbir zarar gelmeyecektir” ibaresi konulmuştu.

İmtiyaznamenin dördüncü ve beşinci maddeleri şirketin vapur işletme hakkıyla alakalı ve daha önce imzalanan beyanname metnine de uygundu. Dördüncü maddede şirketin sahip olacağı haklar dışında kalan, gezinti için düzenlenmiş olan vapurların işletilmemesi, Lynch kumpanyasının mevcut haklarının devam etmesi ve Bağdat demiryolu şirketinin mukavelesine göre inşaat malzemesi nakli hakkındaki haklarının istisna teşkil etmesi gibi konulardan bahsediliyordu. Hakkı Paşa dördüncü maddenin beşinci fıkrasına Bağdat demiryolu şirketi lehine bir fıkra daha ilave edildiğini ve bunun Almanlarla ilerde bu nedenle

⁸⁰³ Aynı vesika, Lef 22.

⁸⁰⁴ Aynı vesika, Lef 25.

⁸⁰⁵ Lord Inchcape ile İbrahim Hakkı Paşa arasında imzalanan imtiyaznamenin tam metni için bkz. BOA, A.VRK 777/68, Lef 3.

bir anlaşmazlık çıkmasını önlemek için özel olarak konulduğunu ifade ediyordu⁸⁰⁶. Beşinci madde ise vapur işletme hakkının Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde hangi noktalar arasında yapılacağı hakkındaydı.

Altıncı madde imtiyaznamenin geçerlilik süresine dairdi. İmtiyaz süresi devir işlemlerinin tamamlandığı tarihten başlayarak altmış sene geçerli olacak ve bu sürenin bitiminden itibaren de onar senelik devreler şeklinde uzatılabilecekti. Osmanlı hükümeti bu devrelerin herhangi birinin bitiminden beş sene öncesinde haber vermek kaydıyla imtiyaza son verebilirdi.

Yedinci maddede Osmanlı hükümetinin şirketi korumasına ve yardımcı olmasına dair taahhütler⁸⁰⁷ yer alıyordu. Sekizinci madde ise şirketin ne şekilde vapur işleteceğini ayrıntılı olarak tarif ediyordu. Bu maddenin son fıkrasında ise şirkete vapur işletme şeklini “ara sıra” belirleme ve söz konusu nehirler üzerinde faaliyet gösteren Lynch kumpanyasının muamelelerini de genel olarak icra etme yetkisi veriliyordu. Böylece Dicle ve Fırat nehirlerindeki ticari ulaşım üstünlüğü fiilen İngilizlerin eline geçmiş oluyordu. İmtiyaznamenin dokuzuncu maddesi de beşinci maddede belirlenen vapur işletme imtiyazının sınırlarını tekrardan ibaretti.

İmtiyaznamenin onuncu maddesi İngiltere'nin senelerdir şamandıra ve duba yerleştirmek suretiyle elde etmek istediği hakkı bu devlete verdiği gibi ayrıca Şattü'l-Arap mukavelesiyle de belli noktalarda çelişiyordu. Onuncu maddeye göre; Dicle ve Fırat nehirlerinde şirketin kullanacağı güzergah üzerindeki nehir yataklarını tarama, buraları derinleştirme, ıslah etme ve bu sularda emniyeti sağlamak için şamandıra koyma gibi hakimiyet göstergeleri olan haklar şirkete devrediliyordu. Ayrıca şirketin bahsedilen tedbirleri uygulaması için de bir zorunluluk getirilmiyordu. Üstelik bu maddeye göre şirketin, Osmanlı hükümetinin kendisinden talep ettiği iyileştirme faaliyetlerini yapmayı reddetmesi durumunda, hükümet bu iyileştirme çalışmalarını şirketin faaliyetlerini sekteye uğratmadan gerçekleştirmek zorundaydı. Bu madde imtiyaznamenin en ağır hükümlerinden biri olarak nitelendirilebilir. Nitekim burada hakimiyet göstergesi olarak nitelendirilebilecek olan ve senelerdir İngiltere'ye karşı mücadele verilen bir konuda tüm hak fiili olarak İngilizlerin ellerine bırakılıyordu. Üstelik imtiyaznamenin bu hükmü Şattü'l-Arap mukavelesiyle de çelişiyordu. Zira bu maddede belirtilen gerekli iyileştirme çalışmalarını yerine getirme hakkı

⁸⁰⁶ BOA, *HR.SYS* 92/1, Lef 25.

⁸⁰⁷ *Aynı vesika*, Lef 25.

Şattü'l-Arap nehri dahilinde kurulan komisyona devredilmişti. Bu imtiyaznameyle aynı hakların kurulacak olan Anonim Şirkete de verilmesi bir anlamda bölgede hakimiyet kargaşası yaratılması anlamına geliyordu.

Onbirinci madde ise onuncu maddede açıklanan haklara istisnalar getiriyordu. İmtiyaz sahibine verilecek bu haklar Osmanlı Devleti'nin bahriyesi ve askeriyesinin ihtiyaçları için yapılacak vapur işletme yetkilerini kapsamayacaktı. Ayrıca onuncu maddede belirtilen yetkilerle Lynch kumpanyasının ve Bağdat demiryolu şirketinin mevcut haklarına hanel getirilemeyecekti.

On ikinci maddede, on ve on birinci maddelerde açıklanan imtiyazların doksan dokuz sene boyunca geçerli olmasını ve bu sürenin bitiminde, Osmanlı hükümetinin arzusuyla bu imtiyaz müddetinin uzatılabilmesini içeriyordu. Osmanlı hükümeti süre sonunda imtiyazın uzatılmasını istemezse bu nehirleri ulaşımına uygun bir halde muhafaza etmek için yapılması gereken faaliyetleri kendisi üstlenecekti. Aslında bu maddenin müzakeresi bir hayli tartışmalı geçmişti. Hakkı Paşa imtiyazname hakkında hükümete sunduğu raporda bunun nedenini Bağdat şirketinin İngilizlerin önünde bir örnek teşkil etmesine bağlamaktaydı⁸⁰⁸. Ayrıca bu maddenin içeriği sadece bunlardan ibaret de değildi. Maddenin son fıkrası son derece ağır şartlar içermekteydi. Bu fıkraya göre imtiyaznamenin dört, beş, altı, on ve on birinci maddelerinde belirtilen haklar dışında bu imtiyazname ile verilen hukuki imtiyaz ve muafiyet hakları daimi olarak geçerli olacaktı.

On üçüncü maddeyle imtiyaz sahibi ve şirket, Şattü'l-Arap komisyonu tarafından alınan vergi de dahil olmak üzere nerdeyse tüm vergilerden muaf tutuluyordu. Bu imtiyaz sadece ufak tefek damga vergileri için geçerli değildi. Bunun yanı sıra bu vergi muafiyetinin geçerlilik süresi de doksan dokuz seneydi. Hakkı Paşa bu maddenin de uzun müzakereler neticesinde bu şekilde getirildiğini belirtiyordu. Bu maddenin hazırlanmasında da Bağdat demiryolu şirketine ait mukavele esas alınmış fakat maddenin yeni damga kanuna uygun hale getirilmesine dikkat edilmişti. Hakkı Paşa ayrıca, bu maddenin Bağdat mukavelesine oranla Osmanlı Devleti'nin lehine daha fazla hüküm içermekte olduğu kanaatini de bildirmeyi ihmal etmiyordu⁸⁰⁹.

On dördüncü ve on beşinci maddeler şirketin iç tüzüğünün içeriğinde bulunması gereken esasları içeriyordu. Bu esaslardan ilkinde göre şirketin bir başkanı olacak ve bu başkan

⁸⁰⁸ *Aym vesika*, Lef 25.

⁸⁰⁹ *Aym vesika*, Lef 25.

Osmanlı tebasından olup Osmanlı hükümeti tarafından tayin edilecekti. İkinci fıkrada başkan veya onun yokluğu halinde idare meclisi başkanının, hissedarlar genel kuruluna başkanlık etmesi ve oyların eşitliği durumunda hissedar sıfatıyla kendisinin sahip olduğu oya ek olarak bir üstün oya sahip olması öngörülmüştü. Üçüncü fıkraya göre, yeni bir sermayenin tedavüle çıkarılabilmesi için yapılacak oylamada, gerek idare meclisi başkanı tarafından gerekse Osmanlı hükümeti tarafından uygun bulunacak çeşitli özel şartlar ve çekinceler altında, her bir hissedar sahip olduğu hisse oranında bir oya sahip olacaktı. Dördüncü fıkra Osmanlı hükümetinin şirketin ilk müdürlerinin yarısını tayin etmesini öngörüyordu. Şirketin ilk müdürlerinin diğer yarısı da imtiyaz sahibi tarafından belirlenecekti. Bundan sonra Osmanlı hükümeti tarafından seçilmiş olan müdürler arasında meydana gelecek bir açık pozisyona yine Osmanlı hükümeti tarafından tayin edilecek yeni bir müdür atanacaktı. Diğer müdürler arasında açık bir pozisyon meydana gelmesi durumunda ise idare meclisi başkanı tarafından seçilecek yeni bir müdür bu pozisyona tayin edilecekti. Ancak bu imtiyaznamede bulunan hiçbir hüküm; idare meclisinin, meclis asli nizamnamesinin -en son maddesinde zikredilen hükme uygun olarak- görev yapması engellenmeyecekti. Ayrıca idare meclisi başkanı veya onun yokluğunda vekili, müdürlerin topluca oy kullanmasına karar vermedikçe her bir müdür idare meclisinin her toplantısında bir oy hakkına sahip olacaktı. Toplu oy kullanılması söz konusu olursa Osmanlı hükümeti tarafından seçilen müdürler bir topluluk diğer müdürler de bir topluluk oluşturacaklardı. Bu şekilde oluşturulacak her topluluk bir oy hakkına sahip olacak ve bu oy da her topluluğun söz konusu toplantıda hazır bulunan üyelerinin çoğunluğu tarafından belirlenecekti. Topluluklar arasında anlaşmazlık meydana geldiği takdirde Osmanlı hükümeti tarafından belirlenmiş müdürlerin yerine şirket başkanı ve diğer müdürlerin yerine de idare meclisi başkanı veya yokluğunda vekili bu topluluğun oyunu belirlemek için üstün oya sahip olacaklardı. Müdürlerin topluca oy kullanmaları halinde idare meclisinin her bir toplantısında oyların eşitliği söz konusu olursa idare meclisi başkanı veya yokluğunda vekili kendi mensup olduğu topluluğun oyuna ek olarak üstün oy hakkına da sahip olacaktı. Bunun yanı sıra idare meclisi, bir toplantı yapılması için mevcut bulunması lazım gelen üyelerin miktarını da belirleme hakkına sahip olacaktı. Fakat bu miktar hakkında bir sınır oluşturulması için imtiyaz sahibi veya idare meclisi başkanı tarafından seçilmiş olan müdürlerden ikisinin mevcut bulunması daima zorunlu olacaktı. Beşinci fıkrada idare meclisi başkanı ve meclis idare başkan vekilinin daima İngiltere tebasından bulunması gerektiği ifade ediliyordu. Bu fıkraya göre her bir toplantıya, mevcutsa başkan tarafından, yokluğu durumunda ise vekili tarafından başkanlık edilecekti. Başkan veya başkan vekili idare meclisinin her bir toplantısında oyların eşit olması durumunda müdür sıfatıyla sahip oldukları

adi oy dışında bir de üstün oya sahip olacaklardı. İmtiyaz sahibi idare meclisinin birinci başkanı olacak ve arzu ettiği halde bu memuriyeti muhafaza edecekti. Her bir meclis başkanının ölümü veya istifa etmesi halinde başkan vekili bu kişinin yerine geçecek ve başkan vekili mevcut olmadığı takdirde de idare meclisi başkan vekili, imtiyaz sahibi veya meclis başkanı tarafından seçilen müdürlerin arasından seçilecekti. İlk başkan vekili imtiyaz sahibi tarafından tayin edilecek ve imtiyaz sahibi istediği zaman başkan vekilini azletme hakkına sahip olacaktı. Bundan sonraki başkan vekili de idare meclisi başkanı tarafından tayin edilecek ve başkan istediği zaman bu vekili azletme hakkını elinde bulunduracaktı. Altıncı fıkrada şirketin, imtiyaz sahibinin müdür, vekil veya acenteler tayini için bunların istidam edilmesinden önce şirket namına imzalayacağı her türlü kontratlarla geçici mukaveleleri kabul etmesi öngörülüyordu. Yedinci fıkra ise bu imtiyaznamede bulunan hükümler saklı olmak üzere şirket işlerinin idaresinin tamamıyla meclise bırakılmasına dairdi. Sekizinci fıkraya göre, idare meclisinin vazifeleri ancak şirketin her genel toplantısında bizzat kendileri hazır bulunarak veya vekaletname göndererek oy kullanmak yetkisine sahip olan şirket üyelerinin dörtte üçünden az olmayacak bir çoğunluk tarafından alınacak bir kararla teftiş edilecek, sınırlanacak veya genişletilebilecekti. Ayrıca şirketin nizamnameleri de ancak bu şekilde alınacak bir kararla düzeltilebilecekti. Bunun yanı sıra düzeltilecek olan nizamname maddeleri imtiyazname hükümlerine ait bulunduğu takdirde ancak şirketle idare meclisi başkanı ve Osmanlı hükümeti arasında meydana gelecek bir anlaşma üzerine düzeltilebilecekti. Dokuzuncu fıkrada ise şirketin merkez kaleminin İstanbul'da bulunması ve şirketin Osmanlı toprakları dahilindeki çeşitli şehirlerde veya yabancı ülkelerde bir takım merkezler oluşturabilmesi yer alıyordu. Bu fıkraya göre idare meclisi kendi alacağı kararlar doğrultusunda şirketin merkezlerinden birinde toplanacak ve hissedarlar genel kurulu toplantısı da her seferinde idare meclisi tarafından belirlenecekti. Ondördüncü maddenin onuncu fıkrasına göre, şirkete ait hisse senetlerinin her türlü devir işlemleri öncelikle idare meclisi tarafından ve devreden İngiltere tebasından olduğu takdirde de idare meclisi başkanı tarafından tasdik edilmedikçe geçerli olamayacaktı. Bu tarz her türlü onay işlemi duruma göre ya idare meclisi veya sadece idare meclisi başkanının oyuna havale edilecek ve meclisle meclis başkanı bir red durumunda bunun sebebini açıklamaya mecbur tutulamayacaktı. Yapılması düşünülen her türlü devir işleminde devreden Osmanlı tebasından olmadığı takdirde, bu hisse senetleri İngiltere tebasından olup idare meclisi başkanının uygun bulduğu bir veya birkaç şahsa öncelikle teklif ve bu şahıslar tarafından reddedilinceye ve bundan sonra Osmanlı tebasından olup Osmanlı hükümetinin uygun bulacağı bir veya birkaç şahsa teklif edilinceye kadar herhangi bir devir işlemi gerçekleştirilemeyecekti. Ayrıca her türlü devir

işleminde, devreden Osmanlı tebasından ise bu işlemler ancak müşteri Osmanlı tebasından olduğu ve Osmanlı hükümeti uygun bulduğu takdirde gerçekleştirilebilecekti. Bu tarz her türlü arz veya teklifler, duruma göre Osmanlı hükümeti, senet sahibi veya idare meclisine tebliğ edilmesinden itibaren bir ay içerisinde kabul edilmedikleri takdirde reddedilmiş sayılacaktı. Tahvil veya senet sahibinin, bu senetlerde açıklanmış tahvillere sahiplik hakkını haiz bulduklarını gösteren hisse senetleri ve gerekli durumlarda devir işlemlerini içeren tahvil şahadetnameleri ihraç edilmeyecekti. Onbirinci fıkrada, iç tüzüğün imtiyaz sahibinin uygun göreceği bazı hükümleri içermesini taahhüt ediliyordu. Bunlardan biri, her grubun şirketin hisse senetlerine sahip olmasına izin veren şartların belirlenmesine dairdi. Diğerisi ise şirkete ait hisse senetlerinden hiçbirinin bu senede sahip olan şahıs tarafından idare meclisi tarafından açıkça onaylanmayan diğer bir şahsa veya şahısların elinde ve yahut herhangi bir grubun tasarrufu veya kontrolü altında doğrudan doğruya veya dolaylı olarak tutulmamasını temin ediyordu. Ayrıca bu tahvillerin sahibi tarafından mecburi olarak devrini emir suretiyle veya meclisce uygun görülecek çeşitli şekillerle bu hükümlere karşı olarak ortaya çıkacak her türlü muhalefetin idare meclisi tarafından engellenmesine yardımcı olunması da aynı şekilde taahhüt ediliyordu.

Onbeşinci maddeye göre; iç tüzük, şirket tarafından ilk dağıtım esnasında hisse senetleri miktarının Osmanlı ve İngiltere tebası arasında eşit oranda bölüştürülmesini sağlamak için bir takım hükümleri içerecekti. Ayrıca tahvillerden ibaret olan başlangıç sermayesinin şirketin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde belirlenmesi maksadıyla idare meclisi, İngiltere tebasının aldıkları tahviller üzerine ödenecek meblağ hakkında uygun göreceği hükümleri koyabilecekti. İdare meclisi ayrıca bu tahviller üzerine meydana gelecek yeni ödemeler talebi hakkında da gerekirse uygun göreceği hükümleri getirebilecekti. Aslında on dördüncü ve on beşinci maddeler şiddetli tartışmalara neden olmuştu. Hakkı Paşa bu maddelerin “pek farklı şekillerden bu hale gelmiş olduklarını” ifade ederek söz konusu maddeler üzerinde başka bir düzeltme yapılmasına imkan kalmadığını belirtiyordu⁸¹⁰.

On altıncı ve on yedinci maddeler ise imtiyaznamenin eklerine atıfta bulunuyordu ve İdare-i Nehriyye'nin imtiyaz sahibine ve şirkete devredeceği mallara dairdi. On altıncı maddede bunların yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin bu malları şirkete fiilen devretmesinden önce meydana gelecek zarar ve ziyanın da Osmanlı Devleti'ne ait olması yer alıyordu.

⁸¹⁰ *Aynı vesika, Lef 25.*

On sekizci ve yirmi birinci maddeler arası ise Osmanlı hükümetinin devredeceği malzeme fiyatlarının belirlenmesine dairdi. Hakkı Paşa bu kıymetlerin az veya çok olarak belirlenmesinin iktisadi açıdan bir fark oluşturmayacağı kanaatindeydi. Fakat on sekizinci maddenin son paragrafında taliplerin çoğalmasından sonuca söz konusu malzeme fiyatlarında artış olması durumunda bunun imtiyaz sahibine uygulanmaması yer alıyordu. Ayrıca yirmi birinci maddede de taraflar arasında söz konusu malzeme fiyatlarının belirlenmesinde anlaşmazlık çıkması durumunda uygulanacak hükümler belirlenmişti. Bu maddeye göre bu tarz bir anlaşmazlık şirket ile Osmanlı hükümeti arasında karşılıklı mukavelelerle belirlenecek olan bir hakem tarafından çözülecekti. Tarafların hakem konusunda da anlaşamaması durumunda ise bu hakem Paris Temyiz Mahkemesi tarafından seçilecekti.

Yirmi ikinci madde hakeme gidilmesi durumunda izlenecek yolu tarif ediyordu⁸¹¹. Bu maddeye göre söz konusu anlaşmazlık şirketin devredilmesi tarihinde hala çözülememiş olursa bu devir işlemlerinin ertelenmesine yol açmayacaktı. Böyle bir durumda devir için verilecek olan bedel, tahvil çıkarma yoluyla veya çıkarılacak tahvillerin karşılıklı mukavelelerle belirlenecek olan bir bankaya verilmesi yoluyla elde edilecekti.

Yirmi üçüncü madde yeni kurulacak olan şirkete arzu ettiği takdirde dok, rıhtım, mendirek, iskele, fener ve depo gibi inşaatlarda bulunma yetkisi veriyordu. Ayrıca bu inşaat faaliyetleri şirket tarafından belirlenecek şartlarla ve özel olarak veya herkes için açık bulunacak şekilde yapılacaktı. Ayrıca şirkete verilen bu yetkilerin, Bağdat demiryolu şirketinin sahip olduğu hakları hiçbir şekilde ihlal etmemesi hükmü de bu maddeye eklenmişti. Yirmi dördüncü madde ise bu inşaatlar için gerekli arazilerin istimlak tarzını içeriyordu. Bu maddeye göre şahıslara ait olan araziler Osmanlı Devleti'nin istimlak kanununa uygun olarak devrolunacaktı. Bu arazinin Osmanlı Devleti'ne ait olması veya sahipsiz olması durumunda ise bedava olarak şirkete teslim edilecekti. Bu inşaatlar esnasında kullanılması lazım gelen arazilerin mahalli memurlara ait olduğu durumlarda ise belli bir tazminat karşılığında yine şirkete verilecekti. Ayrıca imtiyaznamenin bir sonraki maddesi ise söz konusu inşaatlar için gerekli kerestenin yapılacak özel düzenlemelerle civardaki ormanlardan sağlanabilmesini öngörüyordu.

Yirmi altıncı maddede, şirketin Osmanlı tebasının tabii olduğu Osmanlı kanunlarının tümüne bu imtiyazname şartlarını muhafaza etmek kaydıyla uymayı kabul ettiği beyan

⁸¹¹ *Aynı vesika*, Lef 25.

ediliyordu. Fakat bu maddenin son cümlesine göre, Osmanlı hükümeti şirketin zararına hiçbir kanun düzenleyemeyecekti.

Yirmi yedinci madde ise şirket tarafından yerine getirilecek olan görevlerin kolaylaştırılması için gerekli tedbirlerin alınacağına dair Osmanlı hükümeti tarafından verilen taahhüdü içeriyordu.

Yirmi sekizinci madde şirketin, bir memleket mal ve eşyasını diğerinin zararına sahip olamaması hakkındaki hükümlerden ibaretti. Hakkı Paşa bu maddenin, İngilizlerin Bağdat demiryolu mukavelesiyle kendi lehlerinde sağlamak istedikleri eşitliğin vapur işletme konusunda herkese temin edilmesi maksadıyla yazılmış olduğunu belirtiyordu⁸¹².

Yirmi dokuzuncu madde vapur ücretlerinin belirlenmesi ve burada Osmanlı Devleti lehine yapılacak indirimlerle ilgiliydi. Şirket altı ay içerisinde en alt sınırı gösteren bir fiyat listesini hükümete sunacaktı. Hükümet üç ay içerisinde bir itirazda bulunmazsa bu liste kabul edilmiş sayılacaktı. Hükümetin itirazda bulunması ve şirketin bu itirazı kabul etmemesi durumunda da yirmi birinci maddede belirtilen hükümler uygulanarak hakeme başvurulacaktı. Ayrıca bu listelerde meydana gelecek herhangi bir hata bu imtiyazname ile şirkete verilmiş olan hukuki hakların kısıtlanmasına neden olamayacaktı. Diğer yandan bu maddeyle devletin yolcu nakliyatı yüzde elli ve eşya nakliyatı yüzde on beş derecesinde indirimden yararlanması sağlanmıştı. Hakkı Paşa, bu yüzde on beşin Lord Inchcape'e zorlukla kabul ettirilmiş olduğunun altını çizerek Inchcape'in, Lynch kumpanyasıyla rekabet edecek olmasından dolayı yük tarifelerini en aşağı derecede tutacağından, bu konuda daha fazla bir indirimde bulunamayacağına ısrar ettiğini ifade ediyordu⁸¹³.

Otuzuncu madde şirketin vapur ücretine dair listelere riayet etmemesi durumunda alacağı para cezalarına yer veriyordu. Bu maddeye göre, şirket tarafından düzenlenecek listelerde bir kusur tespit edildiği takdirde hükümet şirketten listelerin kontrol edilmesini isteyecekti. Şirket bu ihbarnamenin kendisine ulaşmasından itibaren altı aydan az olmayan bir zaman zarfında bu kusurunda ısrar edecek olursa Osmanlı hükümeti söz konusu sürenin bitiminden sonra bu kusurun devam edeceği bir sene zarfında şirket tarafından kazanılan safi karın yüzde beşini aşmamak üzere şirketten bir para cezası talep etme hakkına sahip olacaktı. Fakat hükümet herhangi bir sene için hiçbir zaman birden fazla para cezası talep edemeyecekti. Bunun yanı sıra, bu para cezası talep hakkına karşı şirket tarafından itiraz

⁸¹² *Aym vesika*, Lef 25.

⁸¹³ *Aym vesika*, Lef 25.

meydana gelirse mesele yirmi birinci madde hükümlerine göre hakeme havale edilecek ve bu hakem de para cezasını miktarını bu maddedeki çekincelere uygun olarak belirleyecekti.

İmtiyaznamenin otuz birinci maddesi imtiyaz sahibinin şirketi oluşturacağı zamana kadar kurulacak geçici idarenin görev zamanına mahsus hükümlerden oluşuyordu⁸¹⁴.

Otuz ikinci madde ise şirketin memur ve müstahdemlerinin Osmanlı hükümetinin belirleyeceği elbiseleri giymesini ve büyük memurlar dışındaki memur ve müstahdemlerin mümkün olduğunca Osmanlı tebasından seçilmesini öngörüyordu.

İmtiyaznamenin otuz üçüncü maddesinde şirket tarafından yerine getirilen görevler esnasında çıkarılan tarihi eserlerin bu konudaki nizamname hükümlerine tabi olmasından bahsediliyordu. Bir diğer madde de Osmanlı hükümetine ulaşımı engellemek koşuluyla istihkam inşa etme hakkı veriyordu.

Otuz beşinci maddeye göre şirket kendi hesabına telgraf ve telefon direkleri ve telleri veya telsiz telefon alet ve edevatı yerleştirme veya tesis etme hakkına sahip olacağı gibi telgraf ve telefon muhaberatı da kurabilecekti. Bahsedilen teller nehir yatağını takip edecek veya şirketin isteği doğrultusunda doğru bir hat şeklinde bir iskeleden diğerine geçecekti. Fakat bu teller nehirlerdeki ulaşım ile alakalı olmayan özel muhaberatı kullanılamayacaktı. Osmanlı hükümeti şirketin sınırlarından geçen telgraf muhaberatının tümünü Posta ve Telefon Nezareti tarafından görevlendirilen müfettişler vasıtasıyla her zaman teftiş ettirmek hakkına sahip olacaktı. Ayrıca hükümet bir veya gerektiğinde iki telgraf teli kurmak için şirkete ait telgraf direklerini kullanabilecek ve şirkete ait telgraf direkleri sonradan ilave edilecek bu iki telle, şirketin telgraf tellerini kaldırabilecek şekilde inşa edilecekti. Hükümet bu hatlar kırılıp bozulduğu takdirde gerekirse nehirlerde yerine getirilen ulaşım hizmetlerini kesintiye uğratmamak şartıyla önemli ve acil olan resmi yazıların şirkete ait telgraf hatlarıyla gönderilmesi için haberleşmenin kesintiye uğradığı zamanlarda telgraf memurları görevlendirme hakkına sahip olacaktı. Hakkı Paşa bu maddenin mevcut mukavelelere ve Umur-ı Nafia mukavelesi numunesine göre ortaya çıktığını belirterek bu konuda Posta ve Telgraf Nezareti tarafından görüş beyan edilmesini talep ediyordu⁸¹⁵.

⁸¹⁴ *Aynı vesika*, Lef 25.

⁸¹⁵ *Aynı vesika*, Lef 25. Posta ve Telgraf Nezareti, Hakkı Paşa'nın talebi üzerine madde hakkındaki fikirlerini bir yazıyla Hariciye Nezareti'ne bildirmişti. Posta ve Telgraf Nezareti, muharebe maksadıyla herhangi bir şekilde elektrik tesisatı yapma hakkının yalnızca hükümete ait olduğunu belirterek bu konuda Lord Inchcape'e yalnızca telgraf ve telefon hatları tesisi için müsaade verilmesiyle yetinilmesini istemişti. Bunun yanı sıra şirketin kendi hesabına telgraf ve telefon direkleri, telleri veya telsiz telefon alet ve edevatı yerleştirmesinin hiçbir şekilde

İmtiyaznamenin otuz altıncı ve son maddesine göre de gerek Osmanlı hükümeti ile imtiyaz sahibi, gerekse imtiyaz sahibi ile şirket arasında bu imtiyazların yorumlanmasından veya uygulanmasından dolayı ortaya çıkacak her türlü anlaşmazlık imtiyaznamedeki hükümler saklı kalmak şartıyla taraflardan herhangi birinin talebi üzerine uluslararası La Haye Hakem Mahkemesi'ne havale edilecekti.

Her maddesi Osmanlı Devleti'ni birbirinden ağır yükümlülükler altına sokan otuz altı maddelik imtiyaznamenin iki adet de eki bulunuyordu. Bu eklerden ilki Lynch kumpanyasının hukuki haklarını açıklayan beyanname ekinin aynısıydı. İmtiyaznamenin ikinci eki ise İdare-i Nehriyye'nin şirkete bırakacağı malzeme ve diğer malların ayrıntılarını içeriyordu⁸¹⁶. İkinci ek iki kısımdan oluşuyordu. Birinci kısımda Hamidiye, Burhaniye, Fırat, Resafe, Musul ve Bağdat isimli altı tane vapurun; ayrıca vapur, şalope⁸¹⁷ ve mavnalar da dahil olmak üzere tüm diğer nehir nakil vasıtalarının techizat, alet, edevat ve armaları ile birlikte şirkete bırakılmasını öngörüyordu. Ayrıca araziler, binalar, mendirekler, doklar, rıhtımlar, iskeleler, sath-ı mailler, deniz nişanları, mağazalar, idarehaneler, alet, edevat ve bunlar gibi şirketin vapur işleteceği sularda ulaşım faaliyetleriyle ilgili olan şeylerin tümü de şirkete terk edilecekti. Bunların yanı sıra, söz konusu nehirlerin sahilinde kurulmuş olan depolarda bulunan yakacak maddeler, yedek alet ve edevatlar ile diğer buna benzer mallar da şirkete devredilecekti. İki numaralı ekin ikinci kısmına göre ise devir tarihinde sona ermemiş olup arazi ve binaların kira ve kullanılmasına; memurlardan faydalanılmasına; yakacak, erzak ve levazımın tedarikine; şalopelerin çekilerek emtia nakline ve çeşitli binaların inşasına dair olan kontratolar da yeni şirkete devredilecekti.

İbrahim Hakkı Paşa, Lord Inchcape ile parafe edilen imtiyaznameden başka hükümete üç adet beyanname müsveddesi de göndermişti. Bunlardan ilk ikisinin yazılması

kontrol altına alınmasının mümkün olamayacağını da altını çizen Nezaret, söz konusu alet ve edevatların yerleştirilmesine kesinlikle izin verilmemesi gerektiğini ifade ediyordu. Posta ve Telgraf Nezareti, izin verilecek olan telgraf ve telefon hatlarının bile yalnızca şirketin işletme muamelelerine dair muhaberata tahsis olunacağını ve bu muhaberatin daima nezaret memur ve müfettişleri tarafından denetim altında bulundurulacağına dair yetkilerin de kesin kayıtlarla teyit edilmesi gerektiğini vurguluyordu. Telgraf ve telefon hatları tesis etmekle şirketin hükümete ait bir hakkı kullanmış olacağını da altını çizen Nezaret, buna karşılık şirket tarafından da nezarete ait posta paketleriyle evrak çantalarının, vazifeleri nedeniyle seyahat edecek nezaret memurlarının ve posta ve telgraf levazımının parasız olarak nakli ve nakl olacak postaların kaybolması veya hasar görmesi durumunda nezarete belli bir miktar tazminat ödenmesi gerekeceğinden imtiyaz mukavelesinin bu konudaki maddesinin açık olarak yeniden düzenlenmesini talep ediyordu. *Aynı vesika*, Lef 105. Posta ve Telgraf Nezareti'nin bu görüşleri Hariciye Nezareti tarafından İbrahim Hakkı Paşa'ya da ulaştırılmıştı. *Aynı vesika*, Lef 104.

⁸¹⁶ *Aynı vesika*, Lef 25.

⁸¹⁷ Şalope küçük yelkenli ve anbarsız gemilerden olup muhabere işlerinde kullanılırdı. Şalopelerde mevcut her iki direkte de sübye denilen düz yelken bulunmaktaydı. Bu gemilere ayrıca on iki adet top da yerleştirilmekteydi. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.466.

İngiltere Hariciye Nezareti tarafından talep edilmişti. Bu ek beyannamelerden birincisine göre Osmanlı Devleti tarafından onaylanmış olan imtiyaz sahibi hastalıktan veya başka bir sebepten dolayı söz konusu imtiyazı işletmek üzere bir şirket oluşturulmasını başaramadığı takdirde Osmanlı hükümeti, bu imtiyazın kullanım hakkını İngiltere hükümeti tarafından belirlenecek ve Osmanlı hükümeti tarafından kabul görececek bir halefe devretmeyi taahhüt ediyordu⁸¹⁸. Bu beyannameyi, Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletme imtiyazına dair olan 29 Temmuz 1913 tarihli beyannemeye uygun gören Hakkı Paşa bu ek beyannameyi imzalayarak İngiltere Hariciye Nezareti'ne vermişti⁸¹⁹. Ek beyannamelerden bir diğeri ise Osmanlı hükümetinin bu taahhüdüne karşılık Lord Inchcape tarafından verilen taahhütnameden oluşuyordu. Bu beyannameyle Lord Inchcape, bir önceki sebeplerden ötürü şirketi kurmayı başaramadığı ve bu imtiyaz İngiltere hükümeti tarafından bir başka adaya verildiği takdirde varislerinin, vasilerinin veya mütevellilerinin söz konusu imtiyazın elde edilmesi, bu imtiyazın verdiği veya vereceği hukuki hak ve imtiyazların yerine getirilmesi veya bu hak ve imtiyazların yerine getirilmesi için yapılmış olan hazırlıkların karşılanması için kendisi tarafından yapılmış olan masrafların tazmin edilmesinden sonra, bu imtiyazın kendilerine verilmesi için hiçbir hak iddia edemeyeceklerini taahhüt ediyordu⁸²⁰. Üçüncü ek beyanname müsveddesi ise, şirketin teşkil edilmesinden önce imtiyaz sahibinin İdare-i Nehriyye'yi devralması durumunda Osmanlı Bankası tarafından verilecek olan kefaletnameye dairdi. Hakkı Paşa müzakereler neticesinde kararlaştırılmış olan bu beyanname müsveddesinin Nafia Nezareti'ne hitaben yazılmasını uygun görmüştü⁸²¹.

Hakkı Paşa'nın, Inchcape ile imzalanan imtiyazname ve buna ek olan beyannameleri hükümete göndermesinin ardından Hariciye Nezareti Eylül ayı ortalarında, Sadaret'e gönderdiği bir yazıyla durumun Meclis-i Vükelaca tartışılarak Hakkı Paşa'ya gerekli talimat ve imza yetkisinin verilmesini talep etti⁸²². Fakat kasım ayına gelindiğinde hükümetten hala konuyla ilgili bilgi alamayan Hakkı Paşa'dan Hariciye Nezareti'ne cevap almayı uman telgraflar ulaşmaktaydı. Nitekim Hakkı Paşa 1 Kasım 1913 tarihinde gönderdiği telgrafta imza yetkisinin bir an önce kendisine gönderilmesini talep ediyordu. Kendisi tarafından sah çekilen müsveddelerin gönderilmesinin üzerinden iki buçuk aydan fazla zaman geçtiğini vurgulayan Hakkı Paşa, İngiltere Hariciye Nezareti ve imtiyaz sahibinin bu konudaki

⁸¹⁸ BOA, A.VRK 777/68, Lef 7.

⁸¹⁹ *Aynı vesika*, Lef 5.

⁸²⁰ *Aynı vesika*, Lef 9. Bu iki beyannameden ilki 10 Aralık 1913 tarihinde Hakkı Paşa, diğeri de 12 Aralık 1913 tarihinde Lord Inchcape tarafından resmen imzalanmıştı. BOA, HR.SYS 92/3, Lef 126-1.

⁸²¹ BOA, A.VRK 777/68, Lef 6. Bu beyanname müsveddesinin tam metni için bkz. *Aynı vesika*, Lef 8.

⁸²² *Aynı vesika*, Lef 10.

gecikmeye bir mana veremediğini ve kendisine her gün konu hakkında bir takım sorular sorulduğunu ifade ediyordu. İbrahim Hakkı Paşa ayrıca kendisine yöneltilen bu sorulara bir cevap bulmakta zorlandığının da altını çiziyordu⁸²³. Hakkı Paşa'dan gelen bu telgrafın ardından Hariciye Nezareti, Sadaret'e bir yazı göndermiş ve Hakkı Paşa'nın bir telgrafla hükümet tarafından verilecek talimatın mümkün olduğu kadar kısa zamanda kendisine gönderilmesini rica ettiğini bildirerek Hakkı Paşa'ya bir an önce cevap verilmesini istemişti⁸²⁴. Fakat daha Sadaret'ten bir cevap alınmadan Hakkı Paşa Hariciye Nezareti'ne bir yazı daha gönderdi. Hakkı Paşa bu defa telgrafında İngiltere Hariciye Nazırı Sir Edward Grey tarafından kendisine gönderilen notaya yer veriyordu. Edward Grey tarafından gönderilen notada, 1912 senesi yazında başlayan müzakereler neticesinde Hakkı Paşa tarafından uygun görülen imtiyaz mukavelesine Nafia Nazırı'nın ciddi bir biçimde itiraz ettiğine dair İstanbul'daki İngiltere sefiri Sir Mallet tarafından kendilerine bir telgraf gönderildiğinin altı çiziliyordu. Bu telgraftan son derece üzüntü duyduğunu ifade eden Edward Grey, imtiyazın verilen yetkiye bağlı olarak imza edildiğini bilmekle beraber her maddenin derin tartışmalardan sonra özenle oluşturulmuş olmasından dolayı kendileri tarafından bu imtiyaz müsveddesiyle kesin bir çözüm elde edildiği ve konunun İstanbul'dan sorulmasının ise yalnızca şekil itibarıyla lüzumlu olduğunun zannedildiğini vurguluyordu. Edward Grey'e göre bu zan, Osmanlı hükümetinin haftalar geçtiği halde bir itiraz bildirmemiş olmasıyla doğrulanmıştı. Bu gecikme nedeniyle yalnız Lord Inchcape'in değil, İngiltere hükümetinin de içerisine düştüğü zor durum hakkında bir çok defa Osmanlı hükümetinin dikkatini çekmeye çalıştıklarını belirten Edward Grey, sonuçta Lord Inchcape'in Mösyö Lynch'e karşı zor bir vaziyette kaldığını, diğer taraftan İngiltere hükümetinin de Almanya ile önemli müzakereler giriştiğini ifade ediyordu. Notada, öne sürülen itirazların bilinmemesine rağmen Nafia Nazırı'nın her madde için sarf edilen özeni ve hatta hissedar sıfatıyla Osmanlı hükümetinin elde edeceği çıkarları göz önüne almamış olduğunun aşikar olduğu iddia ediliyordu. Lord Inchcape gibi büyük bir sermayedardan Osmanlı hükümetinin topraklarının bir kısmı için edeceği istifade hakkında nazırın bir fikir hasıl edemediğinin anlaşıldığını da savunan Edward Grey, her ne olursa olsun Osmanlı hükümetinin bu mukavelenin imzasına müsaade etmemesinden dolayı üzgün olduğunu ifade ediyordu. İngiltere Hariciye Nazırı ayrıca, ortaya çıkan bu durumu, iki taraf arasında gerçekleşen müzakerelerin gayesini oluşturduğunu ifade ettiği iki hükümet arasında genel bir itilaf imzalanmasına Osmanlı hükümetinin, İngiltere hükümeti kadar önem vermemesine atfettiğini de beyan ediyordu. Notada, Osmanlı

⁸²³ BOA, *HR.SYS* 92/1, Lef 45.

⁸²⁴ *Aynı vesika*, Lef 32.

hükümetinin müzakerelerin bu önemli noktası hakkında asıl niyetlerini memnuniyet verici bir şekilde bildirilinceye kadar yapılması düşünülen genel itilafın çeşitli noktalarına dair cereyan etmekte olan müzakerelere devam etmenin bir anlam taşımayacağı da vurgulanarak bu konuda 5 Kasım tarihinde yapılması düşünülen toplantının ertelenmesi gerektiği ifade ediliyordu. Bunların yanı sıra, diplomatik üslupla tehdit edici nitelikler taşıyan bu notada, Cavid Bey'in yüzde dört gümrük vergisi fazlalarına İngiltere'nin onayını sağlamak için yapılması gereken müzakereleri İngiltere hükümeti tarafından yeni taleplerde bulunulması üzerine ertelediği hissi uyandırmış olduğu beyan ediliyordu. Durumun böyle olmadığını ve İngiltere hükümetinin yeni taleplerde bulunmadığını belirten Edward Grey, taleplerinin müzakerelerin Osmanlı hükümeti tarafından birkaç ay önce onaylanan imtiyazname taslağına uygun olarak tamamlanması olduğunu altını çiziyordu. İngiltere Hariciye Nazırı tarafından İbrahim Hakkı Paşa'ya gönderilen nota, gündeme getirdikleri şartların Hakkı Paşa'yla bazı imtiyazlara dair Temmuz ayı sonunda başlamış oldukları müzakerelere dair olup gümrük vergileriyle alakası olmadığını vurgulayarak sona eriyordu.

Hakkı Paşa, İngiltere Hariciye Nazırı tarafından kendisine verilen notanın tamamına yer verdikten sonra son derece sert ifadeler kullanarak görüşlerini belirtiyordu. Hakkı Paşa, "Ne çakerlerini böyle bir notayı aldracak ne de İngiltere hükümetini bunu gönderecek hale getirmemek lazım gelirdi. Her ne ise, olan oldu." ifadeleriyle sözlerine başlıyordu. İbrahim Hakkı Paşa, Osmanlı hükümetinin, İngiltere ile iyi ilişkiler sürdürmeye halen önem veriyorsa mevcut ilişkilerin Osmanlı hükümetinin tüm iktisadi düşüncelerine ve siyasi çıkarlarına son derece zararlı olacak bir şekil almak üzere olduğunu göz önünde bulundurulması gerektiğinin altını çiziyordu. Kendi emeklerinin heba olduğunu görmekten son derece üzüntü duyduğunu da ifade eden Hakkı Paşa, eğer uygun bir biçimde müzakerelere nihayet veremeyecekse memuriyetinin sona erdirilmesi talebini dile getirerek yazısına son veriyordu⁸²⁵. Bunun üzerine Hariciye Nezareti Hakkı Paşa'nın göndermiş olduğu bu son telgrafı Sadaret'e sunarak bir kez daha Hakkı Paşa'ya gerekli talimatların gönderilmesini talep etti⁸²⁶.

Hükümet içerisinde ve hükümetle görevlendirdiği Hakkı Paşa arasında bu tartışmalar yaşanırken Edward Grey tarafından İstanbul İngiltere sefiri Sir Mallet'a bir tebligat gönderilmişti. Bu gelişmeler üzerine Hakkı Paşa'dan Hariciye Nezareti'ne bir yazı daha ulaştı. Söz konusu gelişmelerin, uzun süren gecikmelerle ileri sürülen itirazlardan dolayı

⁸²⁵ *Aym vesika*, Lef 57.

⁸²⁶ *Aym vesika*, Lef 34.

ortaya çıkan bir hoşnutsuzluğu gösterdiğini ifade eden Hakkı Paşa, bu tebligatın öncelikle, Osmanlı hükümeti kararlaştırılan noktaları uygulamaya başladığı takdirde İngiltere hükümetinin de şimdiye kadar rıza göstermiş olduğu imtiyazları yeniden gözden geçireceği yolunda bir çeşit tehdit içerdiğini belirtiyordu⁸²⁷. Bu hoşnutsuzluk görünürde Ağa Cafer'in elde etmiş olduğu hukuki haklarına ait fıkradan kaynaklanıyordu. Bunun 29 Temmuz 1913 tarihinde imzalanan beyannameye muhalif olduğunu savunan Hakkı Paşa, Ağa Cafer'in her zaman feshedilebilecek bir izne sahip olduğunu ve imtiyazı olmadığını, ayrıca zaten iflas durumunda bulunduğunun ileri sürüldüğünü belirtiyordu. Hakkı Paşa'ya göre gerçekte ise Ağa Cafer Almanlardan gördüğü destek sayesinde itibar kazanmaktaydı. Ayrıca Ağa Cafer'in hukuki haklarına dair ileri sürülen beyanlar da Lord Inchcape'e verilen hukuki hakların Alman menfaatleri uğrunda kullanıldığı fikrini uyandırıyor. Konunun son derece nazik olduğuna dikkat çeken İbrahim Hakkı Paşa, İngiltere Hariciye Nezareti'nin iddialarının 29 Temmuz'da imzalanan beyannameye dayandığından söz ediyordu. Hakkı Paşa, bu beyannamenin müzakeresi sırasında Osmanlı hükümetinin Ağa Cafer hakkında hiçbir şey söylemediğini ifade ederek, Osmanlı Hariciye Nezareti'nin bu konuda fazla müşkülpesent davrandığını iddia ediyordu. Nafia Nezareti'nin kendisinin göndermiş olduğu yazıları incelemesinin münasip olacağını da belirten Hakkı Paşa, bu yazılardan da anlaşılacağı gibi bu konuda ne kendisinin ne de İngilizlerin bir kusuru olmadığını savunuyordu⁸²⁸.

Söz konusu tebligatta ikinci olarak sefaretin diğer iki noktaya dikkati çekiliyordu. Bu noktalardan biri Bağdat limanı üzerindeki hakkının yorumlanmış biçimine yönelikti. Hakkı Paşa, Bağdat şirketinin, kurulması düşünülen vapur işletme şirketi muamelelerine müdahale etme hakkı olmadığını beyan ederek bunun aksi olması durumunda ise her şeyin bozulacağını altını çiziyordu. İngilizlerin Almanya ile gerçekleşen müzakereler neticesinde Basra limanında azınlık hisseye talep etmekle yetinerek Bağdat limanı imtiyazını tek başına Alman grubuna bırakmaya razı olduklarını vurgulayan Hakkı Paşa, şimdi ise bu rızalarından cayıp Bağdat limanı için bile azınlık hisseye özel bir şirket kurmayı talep ettiklerini ifade ediyordu.

Söz konusu tebligatta dikkat çekilen ikinci nokta ise Alman grubunun vapur işletme şirketinde sahip olmak istedikleri hisse hakkında talep edilen talimatın ulaşmamasıyla alakalıydı. Hakkı Paşa bu konuda bir görüş beyan edilemediği için İngiliz-Alman

⁸²⁷ *Aynı vesika*, Lef 64.

⁸²⁸ *Aynı vesika*, Lef 65.

müzakerelerinin sekteye uğradığını belirtiyor ve beklenen talimatın ilk postayla gönderileceğini ümit ettiğini söylüyordu.

Bahsedilen tebligatta öne çıkan bir diğer nokta da, imtiyaz süresinin dolmasından sonra muafiyet verilmemesine dair Hariciye Nezareti tarafından ortaya koyulan talebe dairdi. Hakkı Paşa petrolün tekelleşmesi üzerine yakacak maddeler için muafiyetin bu gibi girişimler için hayati bir mesele olduğunu savunarak söz konusu talebin endişeyle karşılandığını belirtiyordu. Hakkı Paşa bu konuda, Sir Mallet'ın bu işler hakkında Sadrazam Said Halim Paşa ile görüşecek olması nedeniyle kendisinin ayrıca bilgi vermeye lüzum görmediğini bildiriyordu⁸²⁹.

Hakkı Paşa yazısının devamında bahsedilen noktaların önem derecelerine göre ve hükümetin yeni kurulacak olan şirkette büyük bir hissedar olduğu göz önüne alınarak incelenmesini rica ediyor ve İngiltere hükümetinde hoşnutsuzluk mevcut olduğunu yineliyordu. Hakkı Paşa'ya göre, beklediği talimat bir ay önce gönderilmiş olsaydı bu hale hiç gelinmemiş olacaktı⁸³⁰.

Hakkı Paşa'dan bu telgrafların alındığı sırada hükümet içerisinde de Lord Inchcape'le beraber sah çekilen imtiyazname hakkında tartışmalar yapıyordu. Hükümet altmış sene boyunca geçerli kalacak olan bu imtiyazname maddelerinin muğlak olduğu kanaatindeydi. Bu yüzden de bir çok madde hakkında tadilat yapılmasını arzu ediyordu. Ağa Cafer ve belediyelerden şirkete devrolunacak vapurlar için gereken bedelin şirket tarafından ödenmesini isteyen hükümet, ayrıca posta çantalarının şirkete ait vapurlarla bedel ödenmeksizin taşınmasını da talep ediyordu⁸³¹. Gönderdiği bir çok telgraftan sonra nihayet hükümetin imtiyazname metni konusundaki istekleri Hakkı Paşa'ya bildirilmiş ve bu istekler doğrultusunda girişimlerde bulunması için de gerekli talimat kendisine verilmişti. Fakat İngiltere, Osmanlı hükümetinin yapılmasını arzu ettiği düzeltmeleri kabul etmemiş ve hükümeti üstü kapalı olarak gümrük vergileri ile ilgili devam etmekte olan Osmanlı-İngiliz müzakerelerini kesmekle tehdit etmişti. Hakkı Paşa ise, müzakerelerde elde edilenlerle yetinilmesini, aksi halde İngilizlerle mevcut sorunların çözümsüz kalacağını bunun yanı sıra mevcut ilişkilerin de bozulacağını savunuyordu. Bu arada Hakkı Paşa ile İngiltere arasında sürdürülmekte olan görüşmeler esnasında, Almanların da kurulması tasarlanan Osmanlı-İngiliz Anonim Şirketi'ne katılması yönünde Almanya ve İngiltere arasında anlaşmaya

⁸²⁹ *Ayn vesika*, Lef 66

⁸³⁰ *Ayn vesika*, Lef 67.

⁸³¹ *Ayn vesika*, Lef 48.

varılmıştı. Bu anlaşmaya göre İngiltere, Almanlara kendi hisselerinden pay vermeyecek, Osmanlı Devleti'ne ait olan yüzde elli hissenin yüzde yirmisinin Almanlara verilmesiyle Almanya, Osmanlı-İngiliz Anonim Şirketi'ne katılmış olacaktı⁸³².

Kasım ayına gelindiğinde İngiltere ile Hakkı Paşa arasındaki müzakereler halen devam etmekteydi. Anlaşma metni üzerinde taraflarca düzeltmeler yapılmışsa da⁸³³ bunlar Osmanlı hükümetini tatmin etmeye yetmemişti. Hakkı Paşa ise merkeze çektiği bir telgrafla ikinci bir gecikmenin İngilizleri rahatsız edeceğini belirterek müzakerelere devam edilmesi gerektiğini ifade ediyordu. Bu şekilde iki tarafın da isteklerini karşılanmaya çalışılarak müzakereler devam etmişti⁸³⁴. Söz konusu müzakerelerin bitiminde Hakkı Paşa merkeze gönderdiği telgrafta, müzakereleri kesmeksizin elde edilebilecek olan en iyi sonucun hal-i hazırdaki olduğunu belirterek elde edilen bu neticeyle önceden sah çekilmiş olan mukavelenamenin “pek ziyade” düzeltilmiş olacağını ifade ediyordu⁸³⁵. Sonuçta İbrahim Hakkı Paşa'nın müzakereleri kesmenin uygun olmayacağı yönündeki fikirlerini benimsemiş olan Hariciye Nezareti, Hakkı Paşa'ya oluşturulmuş olan yeni metni Ad-referandum suretiyle kararlaştırması için bir yazı gönderdi⁸³⁶. Bunun üzerine söz konusu imtiyazname metni 12 Aralık 1913 tarihinde taraflar tarafından Ad-referandum olarak imzalandı⁸³⁷.

İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında bu gelişmeler yaşanırken, bölgede de huzursuzluklar başlamıştı. Bölgedeki hoşnutsuzluklara ve söz konusu imtiyazın bölgenin çıkarlarına aykırı olduğuna dair Bağdat Vilayetinden merkeze bir çok telgraf gönderilmişti. Fakat vilayet, merkezden her defasında bu imtiyazın verilmesinin zorunlu olduğuna dair cevabi telgraflarla yetinmek durumunda kalıyordu⁸³⁸. Bağdat vilayetinin yanı sıra Basra Ticaret Odası ve Basra Tüccarları gibi sivil kesimden de Dahiliye Nezareti'ne bu konudaki şikayetleri ifade eden telgraflar yağıyordu⁸³⁹.

⁸³² *Aynı vesika*, Lef 73.

⁸³³ Anlaşma metni üzerinde yapılan değişikliklerin ayrıntıları için bkz. *Aynı vesika*, Lef 78-81.

⁸³⁴ *Aynı vesika*, Lef 92.

⁸³⁵ *Aynı vesika*, Lef 96.

⁸³⁶ *Aynı vesika*, Lef 107.

⁸³⁷ BOA, *HR.SYS* 92/2, Lef 1. Söz konusu imtiyazname ile beraber üç adet de beyanname imzalanmıştı. Bunlardan birincisi Ester Abadi ve Ağa Cafer'e ait vapurların yeni kurulacak Anonim Şirkete devriyle ilgiliydi. İkinci beyanname ise, İdare-i Nehriyye'nin memur ve emekli sandıklarına (memurun ve mütekaidin sandığıyla) dairdi. Son beyanname de, Osmanlı Devleti'ne ait postalara şirket tarafından sağlanacak ayrıcalıkları içeriyordu. Bu beyannamelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *HR.SYS* 92/1, Lef 121.

⁸³⁸ Bağdat Vilayeti ile merkez arasındaki haberleşme trafiği ile ilgili ayrıntılar için bkz. BOA, *DH.KMS* 2-1/39, Lef 1-12.

⁸³⁹ Ahali tarafından merkeze gönderilen çeşitli telgraflar için bkz. *Aynı vesika*, Lef 13-17; BOA, *DH.İD* 130/6.

Bölgede İngilizlere verilen imtiyaza karşı geniş bir muhalefet olmasına rağmen, imtiyazname metninin Ad-referandum olarak imzalanmasının hemen ardından imtiyaznemanın iç tüzüğü (dahili nizamname) hakkındaki müzakereler başlatılmıştı⁸⁴⁰. Müzakereler esnasında Lord Inchcape tarafından düzenlenmiş olan iç tüzük müsveddesine Osmanlı Anonim Şirketleri nizamname numunesinin gerekli maddeleri eklenmiş, bazı noktalar da düzeltilmişti. Bundan sonra söz konusu metin Fransızcaya tercüme ettirilerek bir kez daha gözden geçirilmiş ve bu haliyle Sadaret'e gönderilmişti⁸⁴¹. Müzakereler sonunda anlaşmaya varılarak kurulacak olan Anonim Şirketin iç tüzüğü Lord Inchcape ile İbrahim Hakkı Paşa arasında 23 Nisan 1914 tarihinde imzalandı⁸⁴².

Bu arada 1914 senesinin Ocak ayında İdare-i Nehriyye, belediyeler ve özel şahıslardan yeni kurulacak Anonim Şirkete devredilecek mal ve mülklerin işlemleri için gerekli çalışmalar başlatılmıştı. Öncelikle Lord Inchcape tarafından teşkil edilecek olan şirkete devredilmesi planlanan, Bağdat Vilayetine ve İdare-i Nehriyye'ye ait vapur, bina ve alet-edevatın listelerinin hazırlanması ve şirketin teşekkülünde dikkate alınması gereken bedel ve tazminat miktarlarının tayin edilmesine karar verildi. Aynı çalışmalar Ester Abadi ile Ağa Cafer'e ve belediyelere ait vapurlar için de uygulanacaktı⁸⁴³. Şubat ayında söz konusu listeleri hazırlamak üzere hükümet tarafından Bağdat defterdarı ve Bağdat enlak müdürü İbrahim Paşa ile İdare-i Nehriyye müdürü Sevyan Bey'den oluşan bir heyet meydana getirildi. Söz konusu incelemeleri gerçekleştirmek için Lord Inchcape tarafından ise Lynch Kumpanyası'na mensup Mösyö Wills de Gray Machenzie ile Mösyö Todolun seçilmişlerdi⁸⁴⁴.

Devir işlemleri sürerken Harbiye Nezareti bir yazıyla hükümete çekincelerini bildirdi. Bu devir işleminin bölgede memnuniyetsizlik yarattığını hatırlatan Harbiye Nezareti, askeri hareketler esnasında sevkiyatın hızlandırılması ve kolaylaştırılmasında İdare-i Nehriyye vapurlarından faylanıldığının, ayrıca gerektiğinde bu vapurların içerisini mitralyöz konularak harekate da dahil edildiğinin altını çiziyordu. Harbiye Nezareti'ne göre, söz konusu vapurların devri halinde askeri hareketlerin gerçekleştirilmesinde güçlükler ortaya çıkacaktı⁸⁴⁵. Fakat Harbiye Nezareti'nin sunmuş olduğu çekincelere rağmen, hükümet devir işlemlerini sürdürüyordu. Bunun yanı sıra devir işlemleri sırasında sürekli olarak sorunlarla

⁸⁴⁰ BOA, *HR.SYS* 92/3, Lef 111.

⁸⁴¹ *Aynı vesika*, Lef 117. Ayrıca iç tüzüğün hazırlanma süreciyle ilgili ayrıntılar için bkz. *Aynı vesika*, Lef 113-141.

⁸⁴² *Aynı vesika*, Lef 43. İç tüzüğün tam metni için bkz. *Aynı vesika*, Lef 113/2-113/10.

⁸⁴³ BOA, *HR.SYS* 92/3, Lef 70-80.

⁸⁴⁴ *Aynı vesika*, Lef 92.

⁸⁴⁵ *Aynı vesika*, Lef 81/2.

karşılaşıyordu. Mart ayına gelindiğinde Lord Inchcape'in memurları İdare-i Nehriyye, özel şahıslar ve belediyelere ait vapur, bina ve aletleri tedkik etmek ve bunların kıymetlerini belirlemek üzere bölgeye ulaşmıştı. Lord Inchcape'in memurlarının bölgeye ulaşmasının hemen ardından bu memurlara mahalli yetkililerce zorluk çıkarıldığına dair Hariciye Nezareti'ne şikayetler gelmeye başlamış ve Bağdat Vilayetine söz konusu memurlara kolaylık gösterilmesi hakkında telgraflar gönderilmişti⁸⁴⁶. Buna karşılık Bağdat Vilayetinden gönderilen cevapta ise, daha önce alınmış olan talimatlar doğrultusunda bu memurlara kolaylık sağlandığı ve bahsedildiği gibi bir zorluk çıkarma durumunun söz konusu olmadığı bildirilmişti⁸⁴⁷. Devir işlemleri esnasında çıkan tek sorun Lord Inchcape'in memurlarına zorluk çıkarıldığı iddiaları da değildi. Devir işlemleri sırasında da Lord Inchcape'in seçmiş olduğu yetkililerle Osmanlı heyeti arasında, devredilecek mal ve mülklerin kıymetlerinin hesaplanması konusunda anlaşmazlık çıkmıştı. Nitekim devredilecek vapurlar, binalar, çeşitli mülkler ve alet-edevat için Lord Inchcape'in seçmiş olduğu yetkililerin önerdiği kıymet, Osmanlı heyetinin belirlediği kıymete oranla bir hayli düşük tutulmuştu⁸⁴⁸. Devir işlemleri esnasında bu sorunların çıktığı sırada bir Dünya Savaşının çıkması olasılığı artık yavaş yavaş kendisini göstermeye başlamıştı. Böylece Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletmek üzere bir Anonim Şirket kurmaya yönelik girişimler, dolayısıyla da devir işlemleri sona ermeden kesilmiş ve neticesiz kalmıştı.

3. İmtiyazın Sonuçlandırılması

Şattü'l-Arap nehrinde ulaşım şartlarını iyileştirmek üzere bir komisyon kurulmasına, Osmanlı hükümetinin Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletmek üzere İngilizlere vereceği imtiyaza ve buna bağlı olarak Lord Inchcape'e verilecek olan imtiyaza dair mukavelelerin imzalanmasının ardından bu mukavelelerin hükümetler tarafından onaylanarak teati edilme süreci başlamıştı. İbrahim Hakkı Paşa, Ocak ayının ortalarında Hariciye Nezareti'ne bir yazı göndererek söz konusu mukavelelerin tasdiknamelerinin teatisi için belirlenmiş olan müddetin Şubat ayının on beşinde sona ereceğini hatırlattı. İngiltere Devleti'nin kendi tasdiknamesini hazırlamakta olduğunu vurgulayan Hakkı Paşa, Osmanlı Devleti'nin de söz konusu tasdiknameyi tayin edilen müddetin bitiminden önce Londra'ya göndermesi gerektiğini ifade

⁸⁴⁶ BOA, *DH.KMS* 2-1/39, Lef 20-29.

⁸⁴⁷ BOA, *HR.SYS* 92/3, Lef 29.

⁸⁴⁸ *Aym vesika*, Lef 9-11. Ayrıca yeni kurulacak şirkete devri öngörülen mal ve mülklerin listesi için bkz. *Aym vesika*, Lef 17-21.

ediyordu⁸⁴⁹. Londra'dan gelen bu telgraf üzerine Hariciye Nezareti, Sadaret'e İbrahim Hakkı Paşa ile Edward Grey arasında imzalanmış olan mukavelelerin asılları ile bunların tercümelerini göndererek zamanında Londra'ya ulaştırılması gereken tasdiknamenin hazırlanmasını ve nezarete gönderilmesini talep etti⁸⁵⁰. Bunun üzerine konu Meclis-i Vükelaya havale edildi⁸⁵¹. Meclis-i Vükela kararıyla hazırlanarak Padişah'a ulaştırılan geçici kanuna göre Osmanlı ve İngiltere hükümetleri arasında teati olunacak olan mukaveleleri havi olarak yazılan ve Padişah'a arz edilmesinden sonra hazırlanan tasdikname⁸⁵² Şubat ayının başında Sadaret tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilmişti⁸⁵³. Tasdikname kararlaştırılmış olan tarihten önce hazırlanmasına rağmen Londra'ya, İbrahim Hakkı Paşa'ya gönderilmemişti. Bunun üzerine Hakkı Paşa, tasdiknamelerin teatisi için son gün olarak kararlaştırılan on beş Şubat'ta Hariciye Nezareti'ne bir yazı göndererek İngiltere Hariciye Nazırı Edward Grey ile ek bir mukavele imzalandığını ve bu şekilde tasdiknamelerin teatisi için kararlaştırılmış olan müddetin 31 Mart 1914 tarihine uzatıldığını bildirdi⁸⁵⁴. Hakkı Paşa'nın gönderdiği bu yazının üzerinden bir ayı aşkın bir zaman geçmesine rağmen söz konusu tasdikname henüz Londra'ya gönderilmemişti. Bunun üzerine Hakkı Paşa 25 Mart'ta Hariciye Nezareti'ne bir telgraf daha göndererek tasdiknamelerin teatisi için kararlaştırılmış olan müddetin, yine Edward Grey'le imzalanan bir ek mukavele ile bu defa iki ay daha uzatıldığını haber verdi⁸⁵⁵. Fakat İbrahim Hakkı Paşa'nın bu çabaları sonuçsuz kalmaya mahkumdu. Zira Hariciye Nezareti 17 Mart 1914 tarihinde, Londra'ya ulaştırılması tasarlanan tasdiknamenin Dünya Savaşı nedeniyle teati edilememiş olduğunu ifade ederek söz konusu tasdiknameyi Sadaret'e iade etmişti⁸⁵⁶.

Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletme konusunda İngilizlere ayrıcalık tanıyacak olan anlaşma, onay süreci tamamlanmadığı ve tasdiknameleri teati edilmediği için geçerlilik kazanmamış ve keen lem yekun, yani hiç olmamış gibi, hükmüne girmişti. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden iki sene sonra 1916 senesinde aldığı bir kararla Lynch kumpanyasının Dicle ve Fırat nehirlerindeki faaliyetlerine izin veren anlaşmaları da fesheden Osmanlı hükümeti, 1913 tarihinde Dicle ve Fırat nehirleriyle ilgili söz konusu anlaşmanın geçerlilik kazanmamasından dolayı, bu anlaşmanın Osmanlı Devleti ve İngiltere tarafından

⁸⁴⁹ BOA, *HR.SYS* 114/2.

⁸⁵⁰ BOA, *HR.SYS* 112/17, Lef 1.

⁸⁵¹ BOA, *MV* 233/50.

⁸⁵² Tasdiknamenin tam metni için bkz. BOA, *HR.SYS* 114/3, Lef 1 ve 3.

⁸⁵³ BOA, *HR.SYS* 112/17, Lef 3.

⁸⁵⁴ BOA, *HR.SYS* 114/4, Lef 3.

⁸⁵⁵ BOA, *HR.SYS* 114/9, Lef 3.

⁸⁵⁶ BOA, *HR.SYS* 112/17, Lef 2.

onaylanmasından sonra geçerlilik kazanması kararlaştırılan ve Lord Inchcape'le imzalanmış olan imtiyaz mukavelesinin de geçerlilik kazanmamış olduğunu düşünüyordu. Meclis-i Vükela'nın 16 Nisan 1916 tarihindeki oturumunda, bu nedenlere vurgu yapılarak Osmanlı Devleti'nin iç sularından bulunan Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletilmesine dair hiçbir yabancı devlete taahhüdü kalmadığı ifade ediliyor ve artık bu nehirlerde dilediği gibi yerli gemilere ulaşım hakkı vermenin de Osmanlı hükümetinin yetkisinde bulunduğunun altını çiziliyordu⁸⁵⁷.

⁸⁵⁷ BOA, MV 201/60.

SONUÇ

Şattü'l-Arap sorunu, Osmanlı ve İran devletleri arasında bölge sınırının kesin olarak belirlenememesi neticesinde 16. yüzyıldan itibaren çeşitli aralıklarla bu devletler nezdinde gündeme gelmiştir. Sorunun çözümsüz kalmasında her iki devletin, Müslüman toplumlar arasındaki geleneksel anlayış doğrultusunda, sınırı belirli bir hat üzerinden değil, bölgede yaşayan topluluklar üzerinde kurdukları hakimiyete dayanarak tanımlamaya çalışmalarının büyük rol oynadığını söylemek mümkündür.

Şattü'l-Arap sorunu; 1907 senesinde İngiltere ve Rusya devletleri arasında yapılan bir anlaşmayla İran'ın nüfuz bölgelerine ayrılması, ayrıca aynı tarihte bölge dahilindeki Mescid-i Süleyman'da İngiliz şirketler tarafından petrol çıkarılması sonucu 20. yüzyılın başlarından itibaren İngiltere ve Rusya devletlerinin artan müdahaleleri ile uluslararası bir sorun halini almıştır. İngiltere ile Rusya, 1911'de Osmanlı ve İran devletleri tarafından imzalanan Tahran Protokolü'nün hazırlık sürecinde de Osmanlı Devleti'ne baskı yapmayı sürdürmüşlerdir. Demarkasyonun ne surette yapılacağına açıklık getirmeyi amaçlayan Tahran Protokolü'nün imzasının ardından, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp ve Balkan Savaşları nedeniyle içine düştüğü sıkıntılı siyasi durumu fırsat bilen söz konusu aracı devletler, müdahalelerinin boyutunu giderek arttırmış ve sonunda bu devletlerin Osmanlı Devleti'ne verdikleri sert ifadeler içeren notalar sonucu bu müdahale had safhaya ulaşmıştır. Osmanlı Devleti uluslararası arenada İngiltere ve Rusya'nın siyasi baskılarına maruz kalırken, aynı zamanda hükümet içinde de İran ile olan sınır sorunu nedeniyle ortaya çıkan nezaretler arası anlaşmazlıkları bertaraf etmeye çalışıyordu. Nitekim Hariciye Nezareti, İngiltere ve Rusya'nın taleplerinin aynen kabul edilmesi gerektiğini savunurken Harbiye Nezareti, devletin çıkarları korunarak belli noktalarda emperyal devletlere taviz verilebileceği kanaatini taşıyordu. Hariciye ve Harbiye Nezaretleri arasında meydana gelen bu anlaşmazlığın şiddetlenerek su yüzüne çıkmasının ertesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tekrar iktidarı

ele geçirmesiyle “mevcut sorunları nasıl olursa olsun temizleme”^{*} politikası gereği Hariciye Nezareti'nin görüşleri kabul görmeye başlamıştır. Şattü'l-Arap sorunu konusunda Hariciye Nezareti'nin görüşlerinin ağırlık kazanmasıyla beraber daha önceden altyapısı hazırlanmış olan Osmanlı-İngiliz görüşmeleri başlamış ve bunun neticesinde bölgede sınırın belirlenmesine dair İngiltere ile bir beyanname imzalanarak teati edilmiştir. Böylece İran ve Osmanlı Devleti arasında mevcut olan bir sorunun, Osmanlı ile İngiltere devletleri tarafından imzalanan bir beyannameyle çözümü gündeme gelmiş ve İran Devleti kendi sınırlarını ilgilendiren birincil bir sorunda çözüm arayışlarını İngiltere'ye devrederek pasif bir rol almış oluyordu. İngiltere'nin bu tavrı, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı tüm savaşlara ve maddi çöküntüye rağmen uluslararası arenada halen Avrupa'nın bir parçası gibi görülerek bölgenin paylaşımına dahil edildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Osmanlı ve İran devletleri 1914 tarihinde, Osmanlı ile İngiltere arasında imzalanan 1913 tarihli beyannameyenin uygulanması olarak nitelendirilebilecek olan ve bölgenin sınırlarının belirlenmesi için fenni bir komisyon kurulmasını öngören İstanbul Protokolü'nü imzalamışlardır. Demarkasyonun bu dönemde Batı için bile yeni bir uygulama olduğu düşünülürse, İstanbul Protokolü'nü bir anlamda Batı için yeni olan bu kavramın, Doğu ülkeleri üzerinde test edilmesi şeklinde yorumlamak da mümkündür. 1914 İstanbul Protokolü neticesinde Osmanlı, İngiliz, İran ve Rus delegelerinden oluşan karma bir sınır belirleme komisyonu kurulup bölgeye gönderilmiş ve demarkasyon işlemlerine başlanmıştır. Zaman zaman komisyon üyeleri arasında ufak çaplı şikayetler meydana gelmesine rağmen Şattü'l-Arap'tan başlayarak tüm Osmanlı-İran sınırını belirlemeyi amaçlayan bu komisyon, çalışmalarını düzenli bir biçimde sürdürmüştür. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vereceğinin anlaşılmasıyla, Babıali içerisinde komisyonun faaliyetlerinin durdurulması gündeme gelmiş ve nihayet savaşın çıkışından yaklaşık bir ay sonra Osmanlı Devleti'nin arzusu doğrultusunda komisyon çalışmalarına son verilmiştir. 1914 İstanbul Protokolü hükümleri doğrultusunda yapılan fenni komisyon çalışmaları neticesinde Kotur arazisinin küçük bir kısmı dışında tüm Osmanlı-İran sınır güzergahı belirlenmiştir. Babıali, savaş sırasında işgal edilmiş olmasına rağmen bölgeye olan ilgisini kaybetmemiş, Hariciye Nezareti'ne savaş sonrası Şattü'l-Arap bölgesi için ne tarz bir siyaset belirlenmesi gerektiğine dair raporlar dahi hazırlatmıştır.

^{*} Dönemin Sadaret Başkatibi Ali Fuad Türkgeldi de anılarında, Mahmut Şevket Paşa'nın dahi “nasıl olursa olsun pürüzlü meseleleri temizlemek emelinde” olduğunu ifade etmektedir. Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara 1984, s.99.

Şattü'l-Arap bölgesi 20. yüzyılda yalnızca bir sınır sorunu olarak gündeme gelmemiş, bölgede petrolün keşfiyle beraber bu petrolün taşınması ve Avrupa'ya ulaştırılması konusu da önem kazanmıştır. Bu nedenlerle Şattü'l-Arap nehrinde ulaşım ve nakliyat da 20. yüzyıl başlarında bölgede çözülmesi gereken bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Aslından Şattü'l-Arap nehrinde ulaşım ve nakliyatın bir “sorun” olarak tanımlanmasının arkasında İngiltere'nin bölgede hakimiyetini meşrulaştırma çabaları yatmaktaydı. Gerçekten de İngiltere bu dönemde gerek Şattü'l-Arap nehrine şamandıra, direk ve bunun gibi hakimiyeti gösterir alametler yerleştirmek, gerekse bu sulara sürekli olarak kendi sancağını taşıyan gemileri dolaştırmak suretiyle bir oldu bittiyle Şattü'l-Arap nehri üzerinde fiili bir hakimiyet yaratmaya ve bunu meşrulaştırmaya çalışıyordu. İngiltere'nin bu girişimlerine Osmanlı Hariciye Nezareti tepkisiz kalarak durumu kabullenirken, Dahiliye ve Bahriye Nezaretleri ard arda gönderdikleri yazılarla durumun vehametine dikkat çekiyordu. Şattü'l-Arap nehrinde ulaşım konusunda da nezaretler arası anlaşmazlık çıkmasına rağmen, Hariciye Nezareti'nin görüşleri bu konuda da kabul görmüş ve bu sorunun çözümü de Osmanlı-İngiliz müzakerelerine bırakılmıştır.

1913 Osmanlı-İngiliz anlaşmalarında Şattü'l-Arap sorunu iki şekilde gündeme gelmiştir. Bunlardan ilki Şattü'l-Arap nehrinde ulaşım şartlarının iyileştirilmesi için bir komisyon kurulmasını öngören anlaşmadır. Osmanlı Devleti aleyhine bir çok ağır şart içeren bu anlaşmayla Osmanlı Devleti, kendi hakimiyetinde olan Şattü'l-Arap nehrinin yönetimini fiili olarak İngiliz yetkililerin eline bırakmış oluyordu. Fakat Şattü'l-Arap nehrinde bir komisyon kurulmasına dair anlaşmanın imzalanmasıyla bu konudaki sorunlar bertaraf edilememişti. Zira anlaşmanın fiilen uygulanabilmesi için İngiltere'nin yanı sıra Rusya ve Almanya gibi diğer “düvel-i muazzama”nın da onayının alınması gerekiyordu. Fakat anlaşmanın yedinci ve sekizinci maddelerinin bir takım hapis ve para cezalarını içermesi Almanya ve Rusya'yı rahatsız etmiş ve bu devletler kendi tebalarının kapitülasyon hükümlerine dair hukukunu muhafaza etmeleri karşılığında anlaşmayı imzalamaya razı olacaklarını bildirmişti. Bunun üzerine Osmanlı Devleti tarafından önce bir beyanname imzalanmış, fakat bu beyanname söz konusu devletler tarafından yeterli bulunmayınca bu konuda Almanya ve Rusya ile nota teatisi yapılarak nihayet bu devletler anlaşmayı tanımaya ve uygulamaya razı edilmişlerdi. Almanya ve Rusya'dan başka, Şattü'l-Arap nehrinin karşı yakasını egemenliğinde bulundurmasından ötürü İran'ın da anlaşmanın fiiliyat kazanabilmesi için onay vermesi gerekiyordu. Böylece İngiltere'nin girişimleri sonucu İran ikna edilmiş ve bu devletle yapılan nota teatisi sonucu anlaşmanın tanınması sağlanmıştır.

1913 Osmanlı-İngiliz anlaşmalarında Şattü'l-Arap nehri konusunda yapılan bir diğer anlaşma ise bu nehir üzerinde vapur işletmek üzere İngiltere Devleti'ne imtiyaz verilmesine dairdir. Bu anlaşma neticesinde İngiltere'nin gösterdiği bir adaya imtiyaz verilmiş ve böylece Şattü'l-Arap nehrinde vapur işletmek üzere bir Osmanlı-İngiliz anonim şirketi kurulmasına karar verilmişti.

Aslında bu nehirde vapur işletmek için bir anonim şirket kurulması fikri II. Abdülhamid dönemine uzanmaktadır. II. Abdülhamid Dicle ve Fırat nehirlerinde bu tarz bir Anonim Şirket kurarak Bağdad Demiryolu'yla birleştirmeyi ve bölgede nüfuzunu arttırmayı planlıyordu. Bu planlar doğrultusunda Abdülhamid'in imtiyazı vermeyi düşündüğü devlet ise Almanya idi. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi akabinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nüfuzunun artmasıyla bu imtiyazın İngiltere'ye verilmesi tasarlanmıştı. Fakat İttihat ve Terakki iktidarının ilk yıllarında Lynch kumpanyasının da bu şirkete devriyle, öncelikle bu şirketle olan sorunların çözümlenmesi fikri kabul görüyordu.

Halbuki 1913 anlaşmalarında Lynch kumpanyası bu anonim şirkete katılmamış ve önceden olduğu gibi faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Ayrıca söz konusu Osmanlı-İngiliz anonim şirketinin kurulması esnasında Almanlar da duruma müdahil olmuş ve nihayetinde Osmanlı Devleti'nin yüzde ellilik hisselerinin yüzde yirmisinin Almanya'ya devriyle Almanların da bu anonim şirkete katılmaları kararlaştırılmıştı.

Şattü'l-Arap konusunda yapılan 1913 Osmanlı-İngiliz anlaşmaları parafe edilmelerine rağmen Birinci Dünya Savaşının çıkması nedeniyle teati edilmemiştir. Böylece neredeyse tüm maddeleri Osmanlı Devleti aleyhine çok ağır hükümler içeren bu anlaşmalar hükümsüz kalmıştır.

Şattü'l-Arap sorunu, 20. yüzyılın başlarında burada yaşayan aşiretlerin büyük bir kısmının halen bu bölgede yaşaması itibariyle halen büyük önem taşımaktadır. Ayrıca 20. yüzyılın başlarında yapılmış olan söz konusu anlaşmalar, emperyal devletlerin müdahaleleri sonucu ve bu devletlerin çıkarlarını karşılayacak şekilde hazırlanmış olması nedeniyle daha sonra bölgede kurulmuş olan devletleri tatmin etmemiş; bu nedenle Şattü'l-Arap sorunu konusunda 20. yüzyıl boyunca çeşitli anlaşmalara başvurulmuştur. Şattü'l-Arap sorununun çözümlenmesine yönelik olarak İran ve Irak devletleri arasında yapılan ve mütemadiyen 1913 İstanbul Protokolüne atıfta bulunan 1937 ve 1975 tarihli anlaşmalar da Şattü'l-Arap sorununu çözmeyi başaramamıştır. İran ve Irak devletleri arasındaki anlaşmazlık, 1980 yılında bu

devletler arasında savaş ilanına kadar gitmiştir. Savaş sonrasında da özömlenemeyen şattü'l-Arap sorununun gelecekte de bölgedeki istikrarsızlığın kaynaklarından biri olarak devam etmesi muhtemeldir.

KAYNAKLAR

A- ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

a.İradeler

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MM)

İrade Hariciye (İ.HR)

İrade Bahriye (İ.BH)

b.Babîâlî Evrak Odası (BEO) Sadaret Evrakı

Divan-i Hümayûn Kalemi Mukavele (A.DVN.MKL)

Nâme-i Hümayûn (A.DVN.NMH)

Sadaret Evrakı (BEO A.VRK)

c.Dahiliye Nezareti Evrakı

Dahiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye (DH.MUI)

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti (DH.KMS)

Dahiliye Nezareti Siyasi Evrakı (DH.SYS)

Dahiliye Nezareti İdâre-i Umûmiye (DH.İD)

d.Hariciye Nezareti Evrakı

Hariciye Nezareti Siyasi Evrakı (HR.SYS)

e.Yıldız Tasnifi

Yıldız Husûsi Marûzat Evrakı (Y.A.HUS)

f.Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

g.Defterler

Babîâlî Evrak Odası (BEO) Hariciye Nezareti Gelen

B-SÜRELİ YAYINLAR

Salnâme-i Vilâyet-i Basra 1318

Şehbal, İstanbul, 1326-1327-1328-1329-1330.

Resimli Kitab, İstanbul, 1325-1328-1329.

C-BASILİ KAYNAKLAR

AGWANİ, M. S., *Politics in the Gulf*, New Delhi 1978.

- AHMAD, Feroz, “1908-1914 Yılları Arasında İngiltere’nin Genç Türklerle İlişkileri”, *İttihatçılıktan Kemalizme*, İstanbul 1999.
- _____, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, İstanbul 1999.
- AKYILDIZ, Ali, *Para Pul Oldu Osmanlı’da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, İstanbul, 2003.
- _____, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, İstanbul 2001.
- AL-IZZİ, Khalid, *The Shatt al-Arab River Dispute*, Bagdad 1972.
- AL-JAMİL, Sayyar, “İraqı-Iranian Boundary and Territorial Disputes”, *Arab-Iranian Relations*, Beyrut 1998.
- AL-NAJJAR Mustafa - SAFWAT, Najdat Fathi, “Arab Sovereignty Over the Shatt Al-Arab During the Ka’bide Period”, *The Iran-Iraq War*, Beckenham 1984.
- ANDERSON, Ewan W., *The Middle East Geography and Geopolitics*, London and New York, 2000.
- ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Ankara, 1983.
- AVCI, Orhan, *Irak’ta Türk Ordusu (1914-1918)*, Ankara 2004.
- BABIÂLÎ HARİCİYE NEZARETİ, *Muhammara Meselesi*, Matba’a-ı Amire 1334.
- _____, *Şattü’l-Arap*, Matba’a-ı Amire 1334.
- BAGLEY, F.R.C., “A Bright Future After Oil: Dams and Agro-Industry in Khuzistan”, *The Middle East Journal*, c. XXX/1.
- BAHRİYE NEZARETİ, *Şattü’l-Arab (Basra’dan Fav Boğazı haricindeki fener dubasına kadar rehber)*, Matba’a-ı Bahriye 1327.
- BARAM, Amatzia, “Shatt Al-Arab”, *EI*, Leiden 1996, IX.
- Basra Körfezi Rehberi*, (Mütercimi Süleyman Nutkî), İstanbul 1317.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ankara 1983/III.
- BOSTAN, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara 1992.
- BREWER, William D., “Yesterday and Tomorrow in The Persian Gulf”, *The Middle East Journal*, c.XXIII/2, 1969.
- CLARK, Brian D., “Tribes of the Persian Gulf”, *The Persian Gulf States*, Baltimore and London 1980.
- CRESSEY, George B., “The Shatt-al-Arab Basin”, *The Middle East Journal*, c.XII/4.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, “Tanzimat’tan Birinci Dünya Savaşı’na Osmanlı-İran İlişkileri”, *KÖK Araştırmalar*, Ankara 2000.
- Derviş Paşa, *Tahdid-i Hudud-ı İraniye*, Matbaa-i Amire 1286.

EDMONDS, C. J., "The Iraqı-Persian Frontier: 1639-1938", *Journal of the Royal Society for Asian Affairs*, c.VI, 1975.

FIRZLI, Nicola, *The Iraq-Iran Conflict*, Paris 1981.

GENELKURMAY ATASE BAŞKANLIĞI, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, c. III, Kısım.I, Ankara 1979.

GÜNDAY, Faik Hurşid, *Hayat ve Hatıralarım*, İstanbul 1960.

HARRISON, J. V., "The Shatt-el-Arab", *Asian Affairs*, Germany 1942, c. XXIX.

HUREWITZ, J.C., *Diplomacy in the Near and Middle East*, Vol. I, Princeton 1965.

Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, İstanbul 1997.

_____, *Tahdid-i Hudud-ı İraniye memuriyetiyle fi 28 Sefer sene 65 ve fi 11 Kanun-ı Sani sene 64 tarihinde taraf-ı Devlet-i Aliyye'den i'zam buyurulmuş olan müteveffa Derviş Paşa ile birlikte bulunan Ankara Valisi esbak Müteveffa Hurşid Paşa tarafından kaleme alınmış olan layihadır*, Dersa'det 1300.

HUT, Davut, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2000, Sayı.3.

HÜNSELER, Peter, "The Historical Antecedents of the Shatt al-Arab Dispute", *The Iran-Iraq War*, Beckenham 1984.

ISSAWI, Charles, *The Fertile Crescent 1800-1914*, New York and Oxford 1988.

İsmail Hakkı Babanzade, *Beyrut'tan Kuveyt'e Irak Mektupları*, İstanbul 2002.

KAİKOBAD, Kaiyan Homi, *The Shatt-al-Arab Boundary Question*, Oxford 1988.

KELLY, J. B., *Britain and the Persian Gulf 1795-1880*, Oxford 1968.

KUNERALP, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İstanbul 2003.

KURŞUN, Zekeriya, *Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi Katar'da Osmanlılar (1871-1916)*, Ankara 2004.

_____, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti*, Ankara 1998.

_____, "19. Yüzyıl Ortalarında Bayezid Sancağı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2000, Sayı 2.

_____, "İbrahim Hakkı Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2003.

KÜÇÜK, Cevdet, "İran-İrak Hududunu Belirleyen 1913 Tarihli İstanbul Protokolü", *Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981.

LONGRIGG, Stephen Hemsley, *Oil in the Middle East*, London-New York-Toronto 1954.

McLACHLAN, Keith, "The Iran-Iraq Boundary Question", *The Iranian Journal of International Affairs*, c.III-IV, 1993-94.

MELAMID, Alexander, "The Shatt Al-Arab Boundary Dispute", *The Middle East Journal*, c.XXII/3, 1968.

MUMCU, Ahmet, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, Ankara 1994.

NECCAR, Cemil Musa, *İdâretü'l-Osmaniyye fî Vilayet-i Bağdad*, Kahire 1991.

ORHONLU, Cengiz - İŞIKSAL, Turgut, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c.XIII, İstanbul 1968.

ÖZYÜKSEL Murat, *Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul 1988.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993.

SANDER, Oral, *Siyasi Tarih (İlkçağlardan 1918'e)*, Ankara 1989.

SAVORY, R. M., "Khurramshahr", *EI*, Leiden 1979, V.

_____, "Khuzistan", *EI*, Leiden 1979, V.

SCHOFIELD, Richard (editor), *Iran-Iraq Border (1840-1958)*, Oxford 1989.

_____, "Interpreting a Vague River Boundary Delimitation: the 1847 Erzurum Treaty and the Shatt al-Arab before 1913", *The Boundaries of Modern Iran*, London 1994.

SÖNMEZOĞLU, Faruk, *Uluslararası Politika Dersleri*, İstanbul 1990.

_____, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, İstanbul 1995.

STANDISH, J. F., "British Maritime Policy in the Persian Gulf", *Middle Eastern Studies*, c.III/4, 1967.

Şemseddin Sami, "Şat", *Kâmûsu'l-Âlâm*, İstanbul 1308, c. IV.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2004.

Metin Kuştaloğlu ve diğerleri, *Temel Lisan Kursları Diplomatik Yazışma Dersleri ve Müzakere Tekniği*, Ankara 1985.

The Persian Gulf Pilot; The Persian Gulf, The Gulf of Umman and Markan Coast, London 1908, (Yeniden basımı: Archive Edition), London 1989, (5.baskı).

The Persian Gulf, The Gulf of Umman and Markan Coast, London, 1915; (Yeniden basımı: Archive Edition), London 1989, 6. baskı.

UÇAROL, Rifat, "Tarihte; Dicle-Fırat Nehirleri Basra Körfezi ve Çevresinde Önemli Gelişmeler", *Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu*, İstanbul 1993.

UŞAKLIGİL, Halid Ziya, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 2003.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1988.

TÜRKGELDİ, Ali Fuad, *Görüþ İşittiklerim*, Ankara 1984.

YÜCEL, Yaşar, "Midhat Paşa'nın Bağdat Vilayetindeki Alt Yapı Yatırımları", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri*, Ankara 1986.

WILSON, Sir Arnold T., *The Persian Gulf*, London 1959.

EKLER

EK-1

Şattü'l-Arab'da Seyr-i Sefain Şeraitini Islah İçin Bir Komisyonu Teşkiline Müteallik Mukavelenâme

Bir taraftan zat-ı şevket-simat-ı hazret-i padişahi ve diğerk taraftan haşmetlü Britanya-yı Kebir ve İrlanda Memalik-i Mücteme'asiyle Maveraya-yı Ebhar'da kain İngiliz arazisi Kralı ve Hindistan İmparatoru hazretleri

Şattü'l-Arap üzerindeki menafi-i ticariyyelerinin ehemmiyetine binaen Şattü'l-Arap'da seyr-i sefain şeraitinin ıslahını ve kendi tebaları ticaretinin nehr-i mezkurde ma'ruz kalabileceğı mehalik ve muharatın tahfifini arzu eyledikleri cihetle zat-ı şevket-simat-ı hazret-i padişahi murassa' Osmani ve Mecidi nişan-ı zi-şanlarını hamil bulunan sadr-ı esbak ebhetlü devletlü İbrahim Hakkı Paşa hazretlerine ve haşmetlü İngiltere Kralı ve Hindistan İmparatoru hazretleri parlamento azasından ve Dizbağı nişan-ı muteberi hamillerinden olup Memalik-i Mücteme'a Baronesi ünvanını haiz bulunan Hariciye Nazırı Sir Edward Grey'i murahhas tayin etmişler ve müşarünileyhüma murahhaslar yolunda ve muntazam görünen salahiyyetnamelerini ba'de't-teati mevadd-ı atıyeyi kararlaştırmışlardır:

Birinci Madde: Şattü'l-Arap nehri bilcümle milel-i akvama mensub sefaine küşad bulunacaktır.

İkinci Madde: Hükümet-i Osmaniyyeye Kurna'dan denize kadar Şattü'l-Arap'da seyr-i sefaine dair olup altıncı maddede tayin edilmiş bulunan vezaifi ifaya memur bir komisyon teşkil eyleyecektir.

Üçüncü Madde: İşbu komisyon taraf-ı hükümet-i Osmaniyye'den tayin ve intihab edilecek, yalnız iki azadan mürekkeb olacak ve hükümet-i Osmaniye bu iki azadan birinin İngiltere tebasından bulunmasını arzu eylediğı cihetle kendisine bir takım namzedler iraesini

İngiltere hükümetine teklif edecek ve komiserlerden birini bunlar miyanından intihab eyleyecektir.

Dördüncü Madde: Bu komiserlerden her biri her guna tenzilattan ari olarak senevi iki bin lira-yı Osmani'den ibaret bir maaş ahz edecektir.

Beşinci Madde: Komisyon lüzum göreceği memurin ve müstahdemini tayin eylemek salahiyyetine malik olacak ve fakat hükümet-i Osmaniye İdare-i Nehriyye başmühendisi ile müfettişinin İngiltere tebasından olmasını arzu eylediği cihetle kendisine bir takım namzedler iraesini İngiltere hükümetine teklif edece ve bu memurlara onlar miyanından intihab eyleyecektir. Komisyon teba-ı Osmaniyye'den olmak üzere bir mühendis muavini ve bir müfettiş muavini tayin edecek ve bu memurin-i müstahdeminin maşatı komisyon tarafından tayin ve tesviye kılınacaktır.

Altıncı Madde: Komisyon atü'z-zikr vezafin ifasıyla mükellef olacaktır.

A- Mecra-yı nehir ile deniz cihetinden nehr-i mezkure münteha olan mecari-i sairenin ıslahına muktezi addedilecek bilcümle ameliatın icrası.

B- Her zaman seyr-i sefainin en muvafık bir surette temin-i icrası için mecra-yı nehrin her guna mevani'den temin-i mahfuziyeti.

C- Seyr-i sefaine ve nehrin inzibatına ve komisyon tarafından tasarruf edilen arazi ve inşaata müteallik nizamatin tertib ve ihzar ve neşriyle mevki-i tatbil ve icraya vaz'ı.

D- Kılavuzluğun taht-ı teftiş ve nezaretde bulundurulması.

E- Şamandıralar vaz'ı ve kanalın tenviri ve işbu mukavelenâme melfufunda irae olduğu vecihle nehre munsabb olan kanallara mevzu fenerlerle şamandıraların taht-ı muhafaza ve teftişde bulundurulması.

F- Hükümet-i ecnebiyenin mukavelata mübteni hukuku mahfuz kalmak üzere eşhasa aid olan ve nehirde veyahud sevahili üzerinde bulunan iskelelerle rıhtım ve dokların işbu mukavelenâmede münderic ahkâmın temin-i tatbiki için icab edecek mertebede teftiş ve nezaret tahtında bulundurulması ve komisyonca tensib olunacak bilcümle teshilatın istikmali salahiyyetinin isti'mali.

G- Hükümet-i Osmaniyye'ce hal-i hazırda bir taahhüdü tazammun eden lale't-tayin bir mukavelenâme mucebince Basra'da bir liman tesis edildiği takdirde işbu mukavelenâme ve şartname ile bu limanda hükümet-i Osmaniyye'ye temin olunacak hukuk fikarat-ı salifede mevzu-ı bahis olan mevadda taalluk ettikçe münhasıran komisyon tarafından isti'mal olunacaktır.

Yedinci Madde: İşbu mukavelenâmenin altıncı maddesinin D işaretli fıkrası mucebince komisyon kendi tarafından tertib ve ihzar kılınacak nizamata muhalif harekette

bulunanlardan istifa olunacak ceza-yı nakdileri bu nizamnamelerle tayin eylemek salahiyetini haiz olacaktır. Bu gibi muhalif-i nizam ahval münhasıran komisyon tarafından ruyet olunacak ve akval-i mümasilede komisyon nizam-şeknane harekate mücaseret eden kesandan ceza-yı nakdi istifası ve bu kabil ceza-yı nakdilerin adem-i tediyesi takdirinde kavanin-i Osmaniye mucebince bu cezalarla mütenasib hapis cezası tayini hususunda aynıyle devair-i belediyenin haiz olduğu salahiyeti haiz bulunacaktır.

Sekizinci Madde: Komisyonun daire-i salahiyeti dahilinde bulunan diğer her guna umur-ı cezaiye de yalnız bu komisyona mensub memurin-i zabıta tevkifat icrası salahiyetini haiz olacaktır. Maznunlar ba'dehu memurin-i iadesine teslim kılınacaktır. Komisyon esna-yı muhakemede müdde'î sıfatıyla kendi tarafından bir vekil bulundurmak hakkını haiz olacaktır.

Dokuzuncu Madde: Hükümet-i Osmaniye, komisyonun kendi uhdesine tevdi' edilecek olan vezaifi suret-i müessirede ifa için lüzum göreceği her araziye istimlak etmesini teshil eylemeği taahhüd eyler. İşbu istimlakat menafi-i umumiye maksadıyla icra olunacak istimlakata müteallik Osmanlı kanun-ı ahkamına tevfiken vuku bulacak ve bedelatı komisyon tarafından tesviye kılınacaktır. Komisyon sayd-ı mahi rüsumuna tabi' bir takım arazinin istimlakine lüzum gördüğü takdirde işbu sayd-ı mahi rüsumu bir guna tahdidat-ı i'tisafkaraneye tabi' tutulmayacaktır.

Onuncu Madde: İfa olunan hıdmat mukabili olmadıkca Şattü'l-Arab'da sefain veya emtiadan yalnız seyr-i sefain için gerek canib-i hükümet-i Osmaniye'den ve gerek komisyon tarafından bir guna rüsum veya tekalif istifa olunmayacaktır.

Onbirinci Madde: Komisyon kendisi tarafından ifa olunan ameliyat ve hıdemattan mütehassıl masarının kapatılması için lüzum görünecek rüsum veya tekalifi ahz ve istifaya yegane salahiyetdar olacak ve rüsum ve tekalif-i mezkurenin mikdarı komisyonun masarif-ı umumiyye-i idariyyesi dahi dahil olduğu halde salifü'z-zikr maksada vusul için muktezi olan meblağı tecavüz etmeyecek ve rüsum-i mezkureden mütehassıl hasılat münhasıran bu uğurda sarf edilecektir.

Her guna fazla-ı hasılat-ı rüsumun tenzil-i mikdarı için isti'mal edilecektir. İşbu rüsumun mikdarı sefainin safi tonalitosu başına bir frankı asla tecavüz etmeyecektir.

Onikinci Madde: Komisyonca vaz' olunan her guna rüsum veya tekalif-i sefinenin mevredi olan liman ile mahall-i azimeti, bandırası, mücehhizi, tabiiyyeti veya hamulesinin sahibi her ne ve her kim olursa olsun her sefineye (yalnız enhara mahsus sefain müstesnadır) suret-i bi-terafane ve adılanede tarh ve tevzi olunacak ve ibraz-ı teshilat hususunda ne sefainin hamil oldukları bayraklarla mücehhezleri veya vürud veya azimet ettikleri limanlar arasında ne de emtia sahiblerinin tabiiyyeti beyninde hiçbir fark gözetilmeyecektir.

Onüçüncü Madde: Komisyonun kendi uhdesine tevdi edilecek olan vezaifin ifası zımında sermaye-i asli olmak üzere istikraza lüzum göreceği her guna mebalığ İngiltere hükümeti ile usul-i itilaftan sonra faizi yüzde beşi tecavüz etmemek şartıyla avans suretiyle hükümet-i Osmaniyye tarafından ita kılınacaktır.

Ondördüncü Madde: Komisyon tarafından ahz ve sarf olunan bilcümle mebalığı taht-ı teftişde bulundurmak vazifesi münhasıran komisyona aid olacaktır.

Onbeşinci Madde: Komisyon kendi tarafından ahz ve cibayet ve sarf olunan mebalığın mikdarını mübeyyin olmak üzere her sene hesabının mükemmel ve hakiki bir bilançosunu neşrecek ve bu bilanço beray-ı tedkik Divan-ı Muhasebat'a havale olunacaktır.

Onaltıncı Madde: Şayed komisyonun varidatı onbirinci maddede musarrah had ve nisaba vasıl olduğu halde kendi masarır-ı adiyesine kifayet etmeyecek olur ise muvazene-i maliyyenin takarruru esbab ve vesaiti hakkında iki hükümet beyninde bir itilaf hasıl oluncaya değin açık hükümet-i Osmaniyye canibinden kapatılacaktır.

Onyedinci Madde: Şattü'l-Arab'ın ıslah ve tanzimi için ne gibi ameliyat-ı mahsusa icrası lazım geleceği ve yahud ameliyat-ı mezkurenin ne suretle icra olunacağı hakkında komisyon azası miyanında bir itilaf-ı efkar zuhur ettiği takdirde mesele-i münaza'un-fiha komisyonca komiserler tarafından müttefikan ve yahud böyle bir ittifakın fıkdanı halinde iki hükümet tarafından tayin olunacak ve vukuf ve ihtisası müsellemler bulunacak bir mühendise havale edilecek ve bu mühendis tarafından verilen karar komisyonca kabul olunacaktır.

Onsekizinci Madde: Komisyon tevdi edilecek vezaife müteallik bilcümle hususat için hükümet-i Osmaniyye'ye memurin-i mahalliye marifetiyle değil fakat doğrudan doğruya müracaat eyleyecektir.

Ondokuzuncu Madde: Memurin-i mahalliye ne komisyona aid emval-i gayr-ı menkule ile inşaat ve araziye veya emlak-ı saireye ne de komisyonun sermayesine ve komisyon tarafından tayin olunan zabıta ve kılağuzluk vezaifi ve hıdmat-ı saire ile mükellef memurinin icra-yı vazife etmelerine ve nehirden veya sevahili üzerinde kain olup efrada müteallik bulunan iskele, dok ve rıhtımlara aid mesaile hiçbir vechle müdahale etmeyeceklerdir. Komisyon tarafından istihdam edilecek olan memurin-i zabıta teba-ı Osmaniyye miyanından ve tercihen evvelce hıdmat-ı hükümet-i Osmaniyye'de istihdam edilmiş olanlar miyanından intihab edilecektir. Komisyon teşkilat ve kumandaya aid vezaifi ifa etmek üzere tabiiyyet-i ecnebiyede bulunan büyük rütbedeki zaitanı istihdam etmek salahiyetini haiz olacaktır.

Yirminci Madde: Şattü'l-Arab'a müntehi kanallarda mevzu şamandıralar ile fenerlerin komisyona teslimi hususu bu şamandıralar ile fenerlerin mevzu bulunduğu sularda

sahib-i memleket ve devlet sıfatıyla icra edilmekte bulunan hakk-ı kazaya iras-ı nakısa eder bir şey addolunamayacağı gibi işbu mukavelenâme ahkâmından hiçbir komisyona sahib-i arazi olan devletin muvafakati inzıam etmeksizin bir hakk-ı kaza isti'mal veya vezaif icra etmek bir takım rûsum ahz ve istifa ve yahud memalik-i Osmaniyye hududu haricinde bazı arazi iştıra eylemek salahiyetini bahşedecek veya memalik-i Osmaniyye'nin hududunu tayin eden hiçbir muahedenameye suret-i tesviye ahkâmının tatbik ve yahud tefsirini tadil eyleyecek surette tefsir edilmeyecektir.

Yirmibirinci Madde: İşbu suret-i tesviye tarih-i imzasından itibaren altmış sene müddetle mer'ıyyü'l-icra olacak ve tarafeyn-ı akıdeynden biri marü'z-zıkr altmış senenin inkızasından oniki ay evvel suret-i tesviye-i mezkureye nihayet vermek hususundaki fikir ve niyetini bildirmediğe tarafeyn-ı akıdeynden birinin işbu suret-i tesviyenin mefsuhiyetini ilan eylediği tarihten itibaren bir sene mürur edinceye kadar mer'ıyyü'l-icra kalacaktır.

Tasdiken li'l-makal tarafeyn murahhasları işbu mukavelenâmeyi imza ve kendi mühürleriyle tahtim eylemişlerdir. İşbu mukavelenâme 29 Temmuz 1913 tarihinde iki nüsha-i asliyye olarak Londra'da tanzim kılınmıştır.

Kaynak: BOA, HR.SYS 113/24, Lef 13-15.

EK-2

Dicle ve Fırat Nehirleri Üzerinde Seyr-i Sefaine Mahsus İmtiyaznâme

Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde seyr-i sefaine mahsus imtiyaznâme müsveddesidir.

Bir taraftan hükümet-i seniyyenin mezuniyet-i lazımevi haiz mümessili bulunan ebhetlü devletlü Hakkı Paşa hazretleri ve diğerk taraftan (atide sahib-i imtiyaz diye tesmiye olunan) James Lyl Baron Inchcape ve G.C.M.G.K.C.S.I K.C.I.E. arasında mevad-ı atiyeye kararlaştırılmıştır.

1. Hükümet-i Osmanıyye sahib-i imtiyaza

a. işbu imtiyaznâmenin dördüncü, beşinci ve altıncı maddelerinde tarif olunduğı vechle seyr-i sefaini münhasıran icra etmek hakkını

b. işbu imtiyaznâmenin yedinci, dokuzuncu ve on ikinci maddelerinde tarif olunduğı vechle seyr-i sefain icrası serbestisini

c. ameliyatın mecmuunu veya bir kısmını icra etmek ve işbu imtiyaznâmenin onuncu ve on ikinci maddelerde tarif olunan tedabirin mecmuunu veya lale't-tayin birini ittihaz eylemek hak ve salahiyetini

d. işbu imtiyaznâmenin on birinci ve on ikinci maddelerinde tarif olunan kavaid ve nizamatı tanzim ve tatbik hak ve salahiyetini

e. işbu imtiyaznâmenin on üçüncü maddesinde tarif olunan muafiyet-i rüsumu

f. işbu imtiyazın intifasını üçüncü maddede gösterildiğı vechle devr ü ferağ etmek hakkını bahş eder.

2. Sahib-i imtiyaz işbu imtiyaz işbu imtiyaznâme ile bahş olunan hukuk ve imtiyazatın

icrası zımında bir sürat-i makule ile ve üçüncü madde ahkamına tevfikeyn bir Osmanlı şirketi (atide “şirket” diye tesmiye olunmuştur. Bu kelime-i ibarenin siyak ve sebaki müsaid olduğı

zaman şirketin alakadarına şamil olacaktır) teşmil etmeyi taahhüd eder ve hükümet-i Osmaniyye dahi şirket-i mezkurenin mümkün olduğu merteye en az tehirlle teşekkülü için icab eden bilcümle teshilatı bahş eylemeyi taahhüd eder. Sahib-i imtiyaz mezkur şirketi işbu imtiyaznâmenin tarih-i imzasından itibaren iki sene müddet zarfında teşkilde tecviz-i terazi ettiği takdirde marü'l-beyan iki sene müddetin inkızası ile şirket-i mezkurenin zaman-i teşekkülü arasında mürur edecek şuhur-ı şemsiyeden her biri için yüz lira-yı Osmaniden ibaret bir ceza-yı nakdi ile tecziye edilecektir. Mamafih şu şartla ki şirketin adem-i teşekkülü gerek tamamıyla gerek kısmen gerek doğrudan doğruya ve gerek dolayısıyla sahib-i imtiyazın ihtiyarından haric bir sebebden münbais ise böyle bir ceza-yı nakdi talep olunamayacaktır.

3. Sahib-i imtiyaz şirketin hin-i teşkilinde işbu imtiyazın istihsali için ve yahud işbu imtiyaznâme ile bahş olunan hukuk ve imtiyazatın icrası ve yahud bu hukuk ve imtiyazatın icrasının ihzarı için vaki' olan bilcümle masarif ve düyunu şirket tarafından kendisine tazmin olunduktan sonra imtiyaz-ı hazırın intifanı işbu imtiyaz mucebince sahib-i imtiyazca iktisab olunan kaffe-i hukuk ve menafii şirketin teşekkülünden nihayet bir sene sonra şirkete devr ü ferağ eyleyecektir. Şu şartla ki eğer imtiyazın devr ü ferağı sahib-i imtiyazın ihtiyarı haricinde olan lale't-tayin bir sebebden dolayı şirketin teşekkülünden itibaren bir seneden fazla bir zamana tehir ve talik olunur ise sahib-i imtiyaz bundan mesul tutulmayacak ve binaenaleyh kendisinin işbu imtiyaznâmeden mütevellid hukukuna hiçbir zarar iras olunmayacaktır.

4. İşbu imtiyaznâmenin birinci maddesinin a fıkrası mucebince suret-i munhasırada bahş olunan hak kamilen veya kısmen buharla tahrik olunan her nevi sefain veya merakib içinden yakılarak işletilen motorlar kavaid-i muhrika-i elektirikiye ve yahud diğer kavaid-i muhrika-i mihanikiye ile ve vasita-ı cerr olarak diğer sefain veya merakib istimal olunmak veya olunmamak suretiyle beşinci maddede tarif olunan sularda münhasıran icra-yı seyr ü sefer etmek hakkıdır.

Şu şartla ki işbu imtiyaznâme yalnız ticaret veya muamele-i dad ve senedden gayri hususat için icrasına teşebbüs olunan seyr-i sefaine ve yahud istikra veya isticara mahsus olmayan husus tenezzüh sefainine şamil olmak üzere asla tefsir olunamayacaktır.

Şurası da meşruttur ki işbu imtiyaznâme Mösyö Lynch ile şüreka veya alakadarınının Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde elyevm haiz buldukları imtiyazata hiçbir vechle iras-ı nakısa etmeyecektir. İşbu imtiyaznâmenin birinci melfufunda zikr olunan bu imtiyazat tamamıyla mahfuzdur.

Şurası dahi meşruttur ki işbu imtiyaznâme Bağdad Demiryolu şirketinin şimendüfer levazım-i inşaiyesinin nakli hususundaki hukuk-ı mevcudesine asla iras-ı nakısa etmeyecektir.

Kezalik şurası da meşruttur ki Bağdad Demiryolu şirketi Bağdad ve Basra limanlarında yalnız şimendüferle mezkur limanlar hizmetine mahsus olmak üzere yolcularla eşyanın bir sahilden diğer sahile nakli için kelekler istimal etmek imtiyazını haiz olacaktır.

5. Üzerlerinde münhasıran icra-yı seyr ü sefer hakkı bahş olunan sular Musul ile Kurna dahil olmak üzere oralara kadar olan ve onlar arasında bulunan Dicle suları ile Meskene ve Kurna dahil olmak üzere oralara kadar olan ve onlar arasında bulunan Fırat suları ve bir de kabil seyr-i sefain bulunan veya bilahare böyle olabilecek olan ve gerek Musul ile Kurna dahil olduğu halde oralara kadar olan veya onlar arasında bulunan Fırat suları ile irtibatı bulunan veya ileride kesb-i irtibat edebilecek olan bütün sulardan ibarettir.

6. Suret-i münhasırada olan hak on altıncı maddede musarrağ devr ü ferağ emvalin vuku bulacağı tarihten başlayacak ve bu tarihten itibaren altmış senelik bir devre için ve bu müddetten sonra da onar senelik edvar-ı mütetabie için devam edecektir. Meğer ki ihbar-ı keyfiyetin vuku bulunduğu devrenin hitamında hükümet-i Osmaniyye'nin suret-i münhasırada olan hakka nihayet vermek fikir ve niyetinde bulunduğu salifü'z-zikr altmış senelik devrenin ve yahud marü'l-beyan onar senelik edvardan lale't-tayin birinin inkızasından la-ekl beş sene evvel tahriren şirkete ihbar edilmiş ola.

7. Hükümet-i seniyye şirketi işbu imtiyaznâme ile suret-i münhasırada bahş olunan hakdan intifa hususunda himaye etmeyi ve bu hakka tecavüz edilmesini men için icab eden bilcümle tedabire tevessül eylemeyi ve bir takım hukukdan şirketin tamami-i intifainı iras-ı nakısa edebilecek hukuk-ı ahire bahş etmemeyi taahhüd eder.

8. İşbu imtiyaznâmenin birinci maddesinin b fıkrası mucibince bahş olunan imtiyaz şirketin sırf kendi ihtiyarıyla en muvafık ad edebileceği her nevi sefain ve merakib-i bahriye vasıtasıyla ve ale'l-husus istimal olunacak sefainin cinsi ve mikdarı ile suret-i tahrik veya ceri hususunda bir guna kuyud ve şeraite tabi olmayarak dokuzuncu maddede tayin olunan sularda icra-yı seyr-ı sefain etmek mezkur mevadın dahil oldukları limanlarla mevaki dahil olmak ve buralarda meks ve aram eylemek yolcularla işya veya mevaşi ve hayvanatı sefaine erkab ve nakil veya karaya ihrac eylemek bunları bir sefineden diğer bir sefineye sahile doğru ve yahud sahilden marü'z-zikr sular üzerinde kain diğer mahale aktarma etmek hususundaki gayr-ı mahdud ve gayr-ı mukayyed imtiyazdır. Şirket bunların suver-i icrasını ara sıra tayin edebileceği gibi mezkur sular üzerinde icra-yı faaliyet eden bir seyr-i sefain şirketinin suret-i makulede yapılabileceği bilcümle malumatı da umumiyetle icra eyleyebilecektir.

9. Marü'l-beyan imtiyazın şamil olduğu sular beşinci maddede tayin olunan sularla Kurna ile denize kadar mümted ve Kurna ile deniz arasında kain olan sulardır.

10. İşbu imtiyaznâmenin birinci maddesinin c fıkrası mucebince bahş olunan hak ve salahiyet imtiyaznâmenin beşinci maddesinin münderic tarife dahil bulunan ve yahud kabil-i seyr-i sefain bir hale isal edildikleri takdirde bu tarife dahil bulunacak olan bilcümle miyah-ı cariye'nin mecra veya güzergahını taramak veya derinleştirmek ve suver-i saire ile tanzim ve ıslah etmek ve yahud mezkur sulara seyr-i sefaini ıslah eylemek ve bu sular üzerinde seyr-i sefainin suhulet ve emniyetle icrası için tenvirat icra etmek şamandıralar vaz eylemek ve yahud suret-i ahirle tedabir-i lazıme tevessül eylemek hak ve salahiyetidir.

Şurası meşruttur ki imtiyaznâmede hiçbir şey ve imtiyaznâmeye tevfikeyen vaki olan hiçbir muamele şirkete bu yoldaki ameliyatı icra etmek ve bu kabil tedabire tevessül eylemek ve yahud lale't-tayin diğeri bir taahhüd veya vazife ifa etmek hususunda bir guna taahhüd ve yahud vazife tamlarını tazammın eder ad olunamaz.

Mamafih şurası da mukarrardır ki eğer hükümet-i seniyye bu kabil ameliyat icra etmesini şirketten talep edib de şirket dahi bu ameliyatı deruhde etmek istemez ise hükümet-i müşarünileyha ameliyat-ı mezkureyi seyr-i sefaini sektedar etmeyecek surette icra etmek salahiyetini haiz olacaktır.

11. İşbu imtiyaznâmenin birinci maddesinin b fıkrası mucebince bahş olunan hak ve salahiyet imtiyaznâmenin beşinci maddesinde münderic tarife dahil bulunan ve yahud kabil-i seyr-i sefain bir hale isal edildikleri takdirde dahil olacak olan miyah-ı Hariciye üzerinde seyr-i sefainin tanzimve idaresi için şirketce lüzum görünecek kavaid ve nizamata tanzim ve tatbik etmek hususundaki hak ve salahiyetden hükümet-i seniyye dahi (şirket tarafından kendisinden talep vukuunda) şirketin bu kavaid ve nizamata tatbik edebilmesi için lüzum ve faidesi görülecek olan bu yoldaki kavaid ve nizamata tevfikeyen veya suret-i ahirle icra eden hüküm ve kuvveti ita eyleyecektir.

Şurası meşruttur ki işbu kavaid ve nizamata devletin ihtiyacat-ı bahriye veya askeriyesi için canib-i hükümet-i Osmaniyye'den mezkur sular üzerindeki seyr-i sefaini tatbik ve teşmil olunmayacaktır.

Şurası da meşruttur ki bu kavaid ve nizamata Mösyö Lynch ile şürekasının veya alakadaranının elyevm haiz buldukları hukuk ve imtiyazata iras-ı nakısa etmeyecektir.

Kezalik şurası dahi meşruttur ki bu kavaid ve nizamata işbu imtiyaznâmenin dördüncü maddesi mucebince Bağdad Demiryolu Şirketi'nin haiz bulunduğu hukuk ve imtiyazata iras-ı nakısa eylemeyecektir.

12. İşbu imtiyaznâme ile bahş olunan ve imtiyaznâmenin onuncu ve on birinci maddelerinde tarif olunan hukuk imtiyaznâme-i hazırın tarih-i imzasından itibaren doksan dokuz senelik bir müddet için ita olunmuş olup bu müddetin inkızasında hukuk-ı mezkure

hükümet-i seniyyenin arzu ve ihtiyarıyla kararlaştırılacak bir müddet için tecdid edilebilecektir.

Hükümet-i müşarünileyha hukuk-ı mezkureyi tecdid etmek istemediği takdirde bu hukukun tarih-i hitamında mezkur sular üzerinde istimal edilecek olan şirket sefaini için sulara icra-yı seyr-i sefain hususunun idamesine muktezi ameliyatı deruhde etmek hükümete terettüb edecektir.

(İşbu imtiyaznâmenin dördüncü, beşinci, altıncı maddelerinde tarif olunan ve suret-i münhasırada olan salifü'z-zıkr hakdan ve bir de imtiyaznâmenin onuncu ve on birinci maddelerinde tarif olunan hukuktan gayri olarak) İmtiyaznâme ile bahş olunan hukuk-ı imtiyazat ve muafiyat daimi olmak üzere bahş ve ita olunmuştur.

13. Sahib-i imtiyaz ile şirket: (evvela) evkafa aid rüsum ve tekalif, (saniyen) hıdmat-ı vakıa mukabilinde vaz olunan rüsum-ı belediye, (salisen) şirket sefaini Şattü'l-Arab'da doğrudan doğruya müstefid oldukları ve münhasıran enharda icra-yı seyr ü sefere tahsis olunan bilcümle sefaine komisyon-ı mahsusu tarafından suret-i bi-tarafanede tatbik edilecek olan tenzilatlı tarifeye göre rüsum-ı muayeneyi tesviyeye bu suretle mecbur buldukları takdirde Şattü'l-Arab mecrasının ıslahı mesarufı için mevzu tekalif, (rabian) şirketin kendi ihtiyacat-ı idariyesi haricinde olarak mutasarrıf olacağı her bir akara müteferri vergiler müstesna olduğu halde gerek işbu imtiyaznâme ile bahş olunan hukuk ve imtiyazatın icrası üzerine ve gerek arsa ile mebani, sefain, malzeme, demirbaş, eşya ve emval-i saire ve varidat üzerine hükümet-i Osmaniyye ile memurin-i mahalliye devair-i belediye idare-i nehriyye komisyonları veya her guna suretle olursa olsun teşekkül eden heyat-ı saire taraflarından elyevm vaz olunan ve yahud ileride vaz olunacak olan her türlü rüsum ve tekalif ve ücurattan azade olacaklardır.

Tesiat-ı ibtidaiyyeye ve bir de hıdmat-ı nehriyyenin hüsn-i halde muhafazasıyla atiyen tezayidine muktezi olub sahib-i imtiyaz imtiyazın veya şirketin memalik-i Osmaniyye'den iştirâ edeceği ve yahud memalik-i ecnebiyeden celb ettireceği levazım ile demir, kereste, maden kömürü, makine, araba, vagon ve saire levazım ve mühimmat daima her guna rüsum ve tekalif-i dahiliye ile bilcümle gümrük rüsumundan muaf olacaktır.

Ara sıra hıdmat-ı nehriyyeye lüzumu olan her nevi sefain ile merakib-i bahriye dahi her guna rüsum-ı dahiliye ile bilcümle gümrük rüsumundan muaf olacaktır. İşletme için lüzumu olub sahib-i imtiyazın ve yahud şirketin haricden celb eyleyeceği maden kömürü ile petrol ve saire mahrukat için dahi gümrük rüsumundan muafiyet bahş olunur. Gümrük rüsumundan muafiyet işbu imtiyaznâmenin tarih-i inkızasından itibaren doksan dokuz senelik bir müddete katiyen hasr ve tahdid edilmiştir. Meğer ki muafiyet-i mezkure şirketce ifa

olunan hıdemat nazar-ı itibara alınarak hükümet-i seniyyece tecdid edile. Gerek işbu kontratodan gerek şirketin dahili nizamnameleri ile mukavelat-ı munzama veya vesaik ve mukavelat-ı lahika ve ahireden hiçbir damga resmi istifa olunmayacaktır. Sahib-i imtiyaz veya şirket bilcümel hisse senedatı ile hisse tahvilat-ı mümtazesesi ve tahvilat ve yahud her ne cins ve neviden olursa olsun diğer senedat için damga resmine tabi tutulacaktır. Sahib-i imtiyaz veya şirket işbu imtiyaznâme ile kendisine bahş olunan muafiyetin şamil olduğu muamelattan gayrı bilcümle muamelatı için dahi damga resmine tabi olacaktır. Yolcularla hayvanat veya eşyaya gerek bunların sefainle nakilleri veya şirketin müessesatından mürurları münasebetiyle gerek duhullerinde ve gerek huruclarında hükümet-i seniyye ile bir idare-i mahalliye, daire-i belediye, nehir komisyonu veya diğer bir heyet tarafından bir guna rüsum ve tekalif tarh olunmayacaktır. Meğer ki rüsum ve tekalif-i mezkure diğer bilcümle vesait-i nakliye ile nakil ve imrar olunan bilcümle yolcularla eşya veya hayvanattan dahi istifa olunmuş ola.

14. Şirketin nizamname-i esasisi ile nizam-ı dahiliyesi sahib-i imtiyazın sırf kendi ihtiyar ve ictihadıyla şirketin menafi ve ihtiyacatına en muvafık ad edeceği şekil ve surette olacaktır. Mamafih şu şartla ki bu nizam (aksi maddeye dair hükümet-i seniyye ile sahib-i imtiyaz veya şirket arasında her guna mukavele akdi kayd-ı ihtirazisi tahtında olarak) hususat-ı atiyeyi temin edecek mevad ve ahkamı ihtiva eyleyecektir:

a. Şirketin bir reisi olacak ve bu reis teba-ı Osmaniyye'den olup canib-i hükümet-i seniyyeden nasb edilecektir.

b. Reis veya onun gaybubeti halinde meclis idare reisi hissedaran ictimaat-ı umumiyesinin cümlesine riyaset edecek ve tesavi-i ara vukuunda hissedar sıfatıyla kendisinin hakkı olabilecek rey veya araya zamimetten bir rey-i mütefevvuk ve racihi haiz olacaktır.

c. (Beyan-ı reye aid olup yeni bir sermayenin meydan-ı tedavüle ihrac olunabilmesi için gerek meclis-i idare reisi tarafından ve gerek canib-i hükümet-i seniyyeden tasvib olunacak olan bilcümle şerait-i mahsusa kayd-ı ihtirazisi tahtında olarak) Her bir hissedar hamil olduğu her bir hisse nisbetinde bir reye malik olacaktır.

d. Hükümet-i seniyye şirketin ilk müdürlerinin nısfını nasb ve tayin eyleyecektir. Şirketin ilk müdürlerinin nısf-ı diğeri sahib-i imtiyaz tarafından tayin olunacaktır. İlk nasb ve tayinden sonra hükümet-i Osmaniyye'ce nasb olunan müdiran meyanında zuhur edecek bir münhalle hükümet-i müşarünileyhaca tayin kılınacak yeni bir direktör nasb edilecek ve diğer müdürler miyanında zuhur eden münhale dahi meclis-i idare reisi canibinden nasb edilecek yeni bir direktör tayin olunacaktır. Şu şartla ki işbu imtiyaznâmede hiçbir şey (atide "meclis"

diye tesmiye olunan) meclis-i idarenin meclis nizamname-i esasiyesinin en son zikr olunan maddeye tevafuk etmeyeceği bir zamanda ifa-yı vazife etmesine mani olmayacaktır.

Meclis reisi veya onun gaybubeti halinde meclis reis vekili müdiranın bir heyet-i mecmua halinde ita-yı rey etmelerine karar vermedikce her bir müdür meclisin her bir ictimanda bir reyi haiz olacaktır. İşbu maddenin mazmunu vechle canib-i hükümet-i seniyyeden mensub müdiran bir heyet-i mecmua ve diğer müdiran dahi diğer bir heyet-i mecmua teşkil eyleyecektir. Bu vechle teşekkül edecek her bir heyet-i mecmua bir reyi haiz olacak ve bu rey işbu heyet-i mecmuanın bu ictimada hazır bulunan azasının ekseriyeti tarafından izhar olunacak arzuya tevfikeyen ita kılınacaktır. Bu aza dahi ârâca düçar-i inkısam oldukları takdirde canib-i hükümet-i seniyyeden mansub müdiranın yerine şirket reisi ve diğer müdiranın yerine dahi meclis-i idare reisi veya gaybubeti halinde meclis-i idare reis vekili bu heyet-i mecmuanın reyini tayin ve takdir için müteakabilen bir rey-i raci ve mütefevvuku haiz olacaklardır. Müdiranın bir heyet-i mecmua halinde ita-yı rey ettikleri meclisin her bir ictimanda tesavi-i ara vukuunda meclis-i idare reisi veya onun gaybubeti halinde meclis-i idare reis vekili kendi mensub olduğu heyet-i mecmuanın reyine zamimeten bir rey-i raci haiz bulunacaktır.

Meclis bir ictima teşkili için mevcut bulunması lazım gelen azanın had-ı muayyen ve nizamisini tayin edebilecektir. Şu şartla ki bir had-ı muayyen ve nizamiyi teşkil için sahib-i imtiyaz veya meclis-i idare reisi tarafından mensub müdirandan ikisinin mevcudiyeti daima muktezidir.

e. Meclis-i idare reisi ve bir de meclis-i idare reis vekili daima İngiltere tebasından bulunacaktır. Meclisin her bir ictimana mevcut ise reis tarafından veya onun gaybubeti halinde reis vekili canibinden riyaset edilecektir. Reis veya reis vekili meclisin her bir ictimanda tesavi-i ara vukuunda müdür sıfatıyla alelade haiz olduğu reye zamimeten bir rey-i raci ve mütefevvuku haiz bulunacaktır. Sahib-i imtiyaz meclis-i idarenin reis-i evveli olacak ve arzu ettiği halde bu memuriyeti muhafaza eyleyecektir. Her bir meclis reisinin vefatı vukuunda veya istifası halinde reis vekili kendi yerine geçecek ve reis vekili mevcut olmadığı takdirde meclis-i idare reis vekili sahib-i imtiyaz veya meclis reisi tarafından nasb ve tayin olunan müdiranın arasıyla intihab olunacaktır. İlk reis vekili sahib-i imtiyaz tarafından tayin olacak olup mumaileyh istediği zaman reis vekilini azletmek salahiyetini haiz bulunacaktır ve ondan sonraki reis vekili meclis-i idare reisi tarafından tayin olunacak ve reis-i mumaileyh istediği zaman bu vekili azletmek salahiyetini haiz olacaktır.

f. Şirket sahib-i imtiyazın direktörlerle vekil veya acenteler tayini için onların istihdamından evvel şirket namına olarak akd edeceği her guna kontratolarla mukavelat-ı muvakkateyi kabul edecektir.

g. İşbu imtiyaznâmede münderic ahkam mahfuz kalmak üzere şirket umurunun idare ve temşiyeti meclise tevdi edilecektir.

h. Meclisin vezaifi ancak şirketin her bir ictima-ı umumisinde bizzat kendileri hazır bulunmak ve yahud vekaletname göndererek ita-yı rey etmek salahiyetini haiz bulunan şirket azasının üç rabiinden dūn olmayacak bir ekseriyet tarafından ittihaz olunan bir karar ile teftiş, tahdid veya tevsi edilebilecek ve şirketin nizamnameleri ancak böyle bir kararla tadil olunabilecektir. Mamafih tadil olunacak nizamat işbu imtiyaznâme ahkam ve şeraitine aid bulunduğu takdirde ancak şirket ile meclis-i idare reisi ve hükümet-i seniyye beyninde husule gelecek bir itilaf üzerine tadil edilebilecektir.

i. Şirketin merkez kalemi Dersaadet'te olacak ve şirket memalik-i Osmaniyye'nin muhtelif şehirlerinde ve yahud memalik-i ecnebiyede bir takım merkezler tesis edebilecektir. Meclis-i idare kendi kararı mucebince şirketin merkezlerinden birinde ictima edecek ve hissedaran meclis-i umumisinin mahal-i ictimayı her defa meclis-i idare tarafından tayin olunacaktır.

j. Şirkete aid hisse senedatının vuku bulacak her guna devr ü ferağ muamelesi evvel-be-evvel meclis tarafından ve fariğ İngiltere tebasından olduğu takdirde meclis reisi canibinden dahi tasdik ve tasvib edilmedikce muteber olmayacaktır. Bu kabilden olan her guna tasdik ve tasvib muamelesi iktiza-yı hale göre ya meclis ve yahud reis-i meclisin rey-i mutlakına tevdi ve havale kılınacak ve meclisle reis-i meclis böyle bir reddin esbabını beyana mecbur tutulamayacaktır.

Şu şartla ki icrası mutasavver olan her guna devr ü ferağ muamelesinde fariğ teba-i Osmaniyye'den olmadığı takdirde marü'z-zikr hisse senedatı İngiltere tebasından olub meclis-i idare reisinin mazhar-ı tasvib ve tasdiki bulunan bir veya bir çok eşhasa evvel-be-evvel teklif ve eşhas-ı merkume tarafından red edilinceye ve badehu teba-ı Osmaniyye'den olub hükümet-i Osmaniyye'nin mazhar-ı tasvib ve tasdiki bulunan bir veya bir çok eşhasa teklif oluncaya kadar bir guna ferağ muamelesi icra edilemeyeceği gibi icrası mutasavver olan her guna fariğ muamelesinde de fariğ teba-i Osmaniyye'den ise muamele-i mezkure ancak müşteri teba-i Osmaniyye'den olduğu ve hükümet-i Osmaniyye'nin mazhar-ı tasvib ve tasdiki bulunduğu takdirde icra edilebilecektir. Bu kabilden olan her guna arz ve teklifler lale't-tayin her türlü şart veya taahhüden azade ve şirketin nizamat-ı dahiliyesi mucebince gerek hisse senedatına ve gerek münasib bir fiyata ve yahud hisse yok ise hisse senedatının kıymet-i

münasibesi olmak üzere meclis tarafından tayin edilecek bedele müteallik kuyud ve tahdidattan maada bir guna kay ve tahdide gayr-ı tabi bir arz ve teklif olacaktır.

Bu kabilden olan bir guna arz ve tekliflere iktiza-yı hale göre ya hükümet-i Osmaniyye'ye veya sened hamiline ve yahud meclis-i idareye tebliğinden itibaren bir ay müddet zarfında kabul edilmedikleri takdirde red edilmiş nazarıyla bakılacaktır.

Tahvilat ve yahud sened hamilinin senedat-ı mezkurede musarrah tahvilata malikiyet hakkını haiz bulunduğunu mübeyyen olan hisse senedatı ve zuhurunda bir devr ü ferağ muamelesini muhtevi veya mutazammın bulunan tahvilat şهادetnameleri ihrac edilmeyeceği gibi tahvilattan hiç biri dahi şirketin defatirinde müseccel bir ferağ senedinden maada bir şeyle kabil-i ferağ olmayacaktır.

k. Nizamat-ı dahiliye sahib-i imtiyazın atü'z-zikr mevad için münasib göreceği ahkamı ihtiva edebilecektir. Bu mevad şunlardır:

1) Her ictimaatın şirketin hisse senedatını hamil olmasına mesağ veren şeraitin (eğer şerait-i mevcude ise) tayini

2) Şirkete aid hisse senedatından hiç birinin işbu senedi hamil olan kimse tarafından meclis-i idarece sarahaten tasdik edilmeyen diğer bir şahsı veya eşhası ve yahud lale't-tayin cemaatin nam ve hesap ve istifadesine veya teftiş ve murakebesi tahtında olarak müstevdi sıfatıyla doğrudan doğruya veya dolayısıyla elde tutulmasının temini ve tahvilatın hamili tarafından mecburi olarak devr ü ferağını emir suretiyle veya meclisce muvafık görülecek suver-i saire ile işbu ahkama karşı vuku bulacak her guna muhalefetin meclis tarafından men edilmesinin teshili

15. Bundan maada nizamat-ı dahiliye şirket tarafından vuku bulan ilk tevziat esnasında hisse senedatı mikdarının Osmanlı ve İngiltere tebası beyninde nisbet-i mütesaviye üzerine tevziini temin için bir takım ahkamı ihtiva edecektir. Tahvilattan ibaret olan ve itfa-yı deyyine mahsus bulunan sermaye-i ibtidainin şirketin ihtiyacatına tekabül edecek surette tayini maksadıyla meclis İngiltere tebasının aldıkları tahvilat üzerine tediye kılınacak meblağ hakkında münasib göreceği ahkamı vaz edebileceği gibi bilahare işbu tahvilat üzerine vuku bulacak tediyat-ı cedide talebi hakkında dahi lede'l-hace münasib göreceği ahkamı dahi vaz ve tesis eyleyebilecektir.

16. Hükümet-i Osmaniyye ile sahib-i imtiyaz tarafından bilahare tayin edilecek ve sahib-i imtiyazın muvafakati müstesna olduğu halde şirketin tarih-i tesisinden itibaren iki şehir-i şemsiden fazla bir müddetten müehhir olmayacak olan bir tarihte (zirde devr ü ferağ tarihi olmak üzere gösterilen tarih) hükümet-i Osmaniyye her guna terhinat-ı rüsum ve tekalif ve tevkifat veya diğer taahhüdattan azade olarak

a. işbu imtiyaznâmeye merbut ikinci melfufun birinci kısmında taadad olunan ve üzerinde hükümet-i Osmaniyye'nin her guna hak veya menfaati bulunan emvali

b. sahib-i imtiyazın işbu imtiyaznâmenin on yedinci maddesine tevfiken intihab eyleyeceği emval-i saireyi

c. işbu imtiyaznâmeye merbut ikinci melfuf ikinci kısmında taadad olunan kontratolar miyanında bulunub sahib-i imtiyaz tarafından ferağ edilmek üzere intihab edilecek olan emvalin intifamı şirkete devr ü ferağ eyleyecektir.

Canib-i hükümet-i seniyyeden şirkete devr ü ferağ edilecek olan bilcümle emval şirkete bilfiil devr ü ferağ edilinceye kadar tevellüd edecek zarar ve ziyân hükümet-i müşarünileyhaya aid olacaktır.

17. İşbu imtiyaznâmenin imzasını müteakib hükümet-i Osmaniyye ile sahib-i imtiyaz tarafından bir memur tayin olunacak ve bu suretle tayin edilen memurlar ikinci melfufun birinci kısmında münderic emvalin mufassal bir kıta cedveliyle (zirde münderic A işaretli cedvel) hükümet-i Osmaniyye'ye aid olup dokuzuncu maddede tayin edilen sulardaki seyr-i sefain işlerinde istimal edilmekte olan ve hükümet-i müşarünileyhaca devr ü ferağına meyyal bulunulan ve fakat marü'z-zikr melfufun birinci kısmında münderic olmayan diğer emvalin bir kıta cedvelini (zirde münderic B işaretli cedvel) birlikte edecekleri gibi devr ü ferağ tarihinde tayin edilemeyeceği keyfiyetini mümkün olduğu kadar nazar-ı itibara alınarak mezkur melfufun ikinci kısmında münderic kontratoların bir kıta cedvelini (zirde münderic c işaretli cedvel) de mezkur kontratoların müddetlerine müteallik izahat-ı mufassala ile beraber tanzim eyleyeceklerdir. Son cedvelde icra olunan tashihatın kaffesi lede'l-hace sahib-i imtiyazın memuruna tebliğ edilecektir. Tarih-i ferağ olmak üzere tayin edilen tarihten la-ekl bir ay evvel sahib-i imtiyaz hükümet-i Osmaniyye'ce şirkete devr ü ferağı arzu olunan ve (b) işaretli cedvelde münderic bulunan emvalin müfredatıyla hükümet-i müşarünileyhaca temettüün şirkete devr ü ferağı arzu edilen ve (c) işaretli cedvelde münderic olan kontratoların müfredatını hükümet-i Osmaniyye'ye tebliğ edilecektir.

18. (a) işaretli cedvelde münderic emval ile (b) işaretli cedvelde münderic olub ber-vech-bala beyan olunduğu vechle sahib-i imtiyaz tarafından devr ü ferağ edilmek üzere intihab olunacak olan emvalin ferağından dolayı hükümet-i Osmaniyye'ye itası lazım gelen bedel mesel emval-i mezkurenin on dokuzuncu maddede musarrah olduğu vechle tediye edilecek olan kıymet münasib olacaktır. İşbu kıymet elyevm hükümet-i Osmaniyye tarafından idare edilmekte olan seyr-i sefain işleriyle münasebetdar olacak taliblerin zuhurunda ve yahud şirkete bahş ve ita edilen kaffe-i hukuk-ı mahsusadan veya ona tahmil olunan kaffe-i taahhüdattan dolayı emval-i mezkureye atf edilebilecek olan tezyid-i kıymeti mutazammın

olmayacaktır. Kıymet-i mezkure kararlaştırılmadığı takdirde yirmi birinci madde mucebince tayin edilecektir.

19. Marü'z-zikr bedel mesel tamamıyla itfa edilmiş gibi meydan-ı tedavüle ihrac edilerek kıymet-i itibariyesi on sekizinci madde ahkamı mucebince tayin olunan kıymete muadil bulunan şirket tahvilatının Osmanlı hamillerinden bir veya bir kaçına ihale suretiyle tediyeye edilecek ve işbu bedel-i meselin natık olduğu meblağ on beşinci maddede telmih olunan sermaye-i tahvilatın teba-ı Osmaniyye'ye aid nisfını teşkil eyleyecektir.

20. (c) işaretli cedvelde münderic olup sahib-i imtiyaz tarafından devr ü ferağ edilmek üzere intihab edilen kontratlara müteallik temettüün ferağından dolayı ita edilecek bedel-i mesel aksi surette hükümet-i Osmaniyye'ce bu babda ifa edilmesi lazım gelen taahhüd-i mütekabilenin şirketce ifa edileceği hakkında bir taahhüd demek olacaktır. İşbu taahhüd inde'l-iktiza suret-i mütenasibede olacaktır. Şu vechle ki şirket tarafından deruhde edilecek olan taahhüd ile evvelce hükümet-i Osmaniyye'ce deruhde edilen taahhüdât beynindeki nisbet şirkete devr ü ferağ olunan temettü ile kontrato ahkamına tevfikeyen evvelce hükümet-i Osmaniyye'ye temin edilen temettü beynindeki nisbet müsavi bulunacaktır.

21. İşbu kontratların tevzii ve yahud balada beyan olunduğu vechle devr ü ferağ edilecek olan emvalin kıymeti hakkında itilaf-ı efkar hasıl olmadığı takdirde her guna ihtilaf şirket ile hükümet-i Osmaniyye arasında mukavele-i mütekabile ile tayin edilecek olan bir hakem tarafından fasl ve tesviye edilecek ve böyle bir mukaveleden bir netice hasıl olmadığı takdirde bu hakem Paris mahkeme-i temyiz reisi tarafından intihab olunacaktır.

22. Böyle bir itilafın devr ü ferağ tarihinde fasl ve tesviye edilemeyeceği keyfiyeti devr ü ferağ muamelesini tehir için bir sebep teşkil etmeyecek ve devr ü ferağ için ita edilecek olan bedel-i mesel tahvilat ihracı suretiyle ve yahud mukavele-i mütekabile ile tayin edilecek olan bir bankaya ihrac olunan tahvilatın tevdiî suretiyle temin edilecektir.

23. Şirket kendi teşebbüsüne aid mevad için lüzum gördüğü ve yahud arzu ettiği takdirde muhtac olacağı arazi üzerinde doklar, rıhtımlar, mendirekler, iskeleler, sath-ı mailler, fenerler, mağazalar, destgahlar, depolar ve sair şeyler inşa ve küşad edebilecek ve bunlar şirket tarafından tayin edilebilecek şerait mucebince suret-i hususiyede ve yahud umum için küşade bulundurulabilecektir. Şu şart ile ki işbu imtiyaznâmede münderic hususattan hiçbirisi 5 Mart sene 1903 (20 Şubat sene 318) tarihli Bağdad Demiryolu Mukavelenâmesinin yirmi üçüncü maddesi mucebince Bağdad Demiryolu kumpanyasına bahş olunan hukuku ihlal etmeyecektir. Hukuk-ı mezkure tamamıyla mahfuzdur.

24. Teşebbüs menafi-i umumiyyeye müteallik olduğundan şirket tarafından doklar, rıhtımlar, mendirekler, iskeleler, sath-ı mailler, fenerler, mağazalar, destgahlar, depolar ve sair

şeyler inşası için hin-i hacette iştirâ olunan arazi ve yahud efrada aid olub şirketin teşebbüsüne müteallik mevad ve eşya için diğer suretle iştirâ edilen arazi işbu araziyi iştirâ için şirketle eshab-ı arazi beyinde bir itilaf husulü mümkün olamadığı takdirde istimlak kanununa tevfikeyen iştirâ olunacaktır.

Hükümet-i Osmaniyye bu suretle iştirâ olunan araziye istimlak ve kaffe-i müstemilatıyla beraber şirkete teslim edecektir. Eğer bu suretle iştirâ olunan arazinin lale't-tayin bir kısmın hükümet-i Osmaniyye'ye aid olur ve hâli bulunursa mezkur kızım meccanen şirkete teslim olunacaktır.

İnşaat esnasında muvakkaten işgali lazım gelen arazi şirket tarafından eshabına tazminat ita edilmek şartıyla memurin-i mahalliye canibinden şirkete teslim edilecektir.

25. İnşaat ile seyr-i sefain hizmetinin ifası için muktezi olan kereste hükümete aid ve civarda kain mahallerdeki ormanlardan nizamât-ı mahsusası mucebince kat edilebilecektir.

26. Şirket teba-ı Osmaniyye'den olan umum eşhası ve cemaatin elhalet hazihi tabi oldukları ve madema dahi tabi olacakları kavanin-i Osmaniyye'nin kaffesini işbu imtiyaznâmede münderic ahkâm-ı mahsusanın kafesinin muhafazası kaydıyla tabi olacak ve fakat şirketin zararına olarak ayrıca hiçbir kanun tanzim olunmayacaktır.

27. Hükümet-i Osmaniyye şirket tarafından icra olunacak ameliyat-ı teshil için tedabir-i lazımenin kaffesini ittihaz etmeyi suret-i mutlakada taahhüd eyler.

28. Şirket tarafından emtia hakkında mesken ve işbu emtianın bulunduğu mahal ve yahud emtianın mürsil veya mürsil-i ileyhi olan sahib-i mülkün tabiyeti veya mezkur emtianın münşâ' ve mevridi olan memleket esasları üzerine veya emtianın Osmanlı limanlarına veya bu limanlardan naklini icra eden sefinenin tabiyyet veya mülkiyeti hakkında bir guna muamele-i mütefavide icra edilmeyeceği gibi hükümet-i Osmaniyye canibinden dahi böyle bir muamele talep olunmayacaktır.

Şu şartla ki işbu imtiyaznâmede münderic hususattan hiç biri sahib-i mürsil veya mürsil-i ileyh devlet-i Osmaniyye ile elhalet hazihi hal-i harbde bulunacak olan bir hükümetin memalikeinde ikamet eden veya orada iş gören emtia hakkında hükümet-i Osmaniyye'ce muvafık görülecek tedabirin şirket tarafından ittihazına mani olmayacaktır.

Sefain ve merakib-i bahriyenin cerrine karşı vuku bulacak bu gibi farklı muamelatın kaffesi dahi memnu ve ayn-ı kayd ve şarta tabidir. Şirket herhangi bir kumpanya tarafından bir ecnebi limanından Basra'ya ve yahud şirkete aid sefainin uğramakta oldukları diğer bir limana ve yine sefain-i mezkure tarafından mezkur limandan Bağdad'a ve yahud mezkur sefainin uğradıkları diğer bir mahale kadar nakledilen emtia lehine olarak hususi bir tarifinin tatbiki zımında seyr-i sefain kumpanyalarından hiçbirisiyle suver-i tesviye akd etmeyecektir.

Meğer ki şirket emtia-ı mümasileyi ayn-ı şeraitle ayn-ı limanlar arasında nakledecek olan diğer seyr-i sefain kumpanyasını hemen böyle bir suret-i tesviyeden tahassul edecek olan menfaate (bu cihet şirkete aid bulundukca) teşrik etmiş ola.

29. Şirket teşekkülünden itibaren altı mahı tecavüz etmemek üzere bu imtiyazın işletilmesi hususunda ihraz-ı mümarese edecek zaman mürur eder etmez alelade icra eyleyeceği seyr ü seferin had-i asgarisini mübeyyen bir kıta cedvel ile işbu seyr ü seferin havi olduğu nikat arasında emtia ve yolcu nakli hakkında azami olarak vaz edeceği tarife-i adiyeyi mübeyyen bir kıta cedveli hükümet-i Osmaniyye'ye takdim eyleyecektir. Eğer mezkur cedvelin takdiminden itibaren üç ay zarfında canib-i hükümet-i seniyyeden şirkete karşı bir guna itiraz dermeyan edilmeyecek olur ise mezkur cedvel hükümet-i Osmaniyye canibinden kabul edilmiş nazarıyla bakılacaktır. Eğer canib-i hükümet-i Osmaniyye'den mezkur cedvel hakkında bir itiraz dermeyan edilir ve bu itiraz kabul olunmaz ise mesele (yirmi birinci maddede musarrah olduğu vechle) hakeme havale edilecektir.

Şu şartla ki şirketin temettüatı herhangi bir zamanda tahvilat-ı adiyeye hamillerine (tenezzül-i fiyattan dolayı ihtiyar edilecek masarifden kat-ı nazar) la-ekl yüzde beş nisbetinde bir hisse-i temettü tediyesine kifayet eylediği takdirde şirket cedvelde had-i asgari olarak gösterilen seyr ü seferin tenkisini hükümet-i Osmaniyye'den talep edebilecektir. Cedvelin muvafakat-ı mütekabile veya saire ile tayininden itibaren beş senenin inkızasında bu kabilden olan her guna cedvel veya bu cedvel hakkında vuku bulacak her guna tedkikat şirket tarafından vuku bulacak talep üzerine ve bu talebin vukuunda tedkike tabi tutulacak ve bu babda vuku bulacak talebdan dolayı tahaddüs edecek her guna ihtilafat ayn-ı surette ve ayn-ı kayd-ı ihtirazi tahtında fasl ve tesviye edilecektir.

Şu şartla ki işbu imtiyaznâmede münderic hususattan hiçbiri ne de şirketin hal-i hazırda mukayyed bulunduğu cedvele tevfik-i hareket emrinde vukua gelen hatası işbu imtiyaznâme ile kendisine bahş edilmiş olan hukuk-ı hürriyet, salahiyet ve yahud menafinden hiçbirinin tenzil ve taklil veya tahdidine hiçbir suretle mahal vermeyecektir. Ancak otuzuncu maddede musarrah olup hükümet-i Osmaniyye'nin hak talebini haiz olduğu ceza-yı nakdi bundan müstesnadır. Vazife iktizasından olan seyahate gelince hükümet memurlarıyla gerek esna-yı seferde ve gerek vakt-i hazırda mecmuatın veya münferiden seyahat eden asker-i berriye veya bahriyenin nakilleri yüzde elli nisbetinde tenzilat icrasıyla elyevm meri olan tarife mucebince icra edilecektir. Usera-yı harbiye ile mahkuminin nakilleri de bu yolda tenzilat ile icra edilecektir. Edevat ve mühimmat-i harbiye yüzde on beş nisbetinde tenzilat icrasıyla elyevm meri olan tarife mucebince nakledilecektir. Şirket gerek müstaceliyet sebebiyle ve gerek esbab-ı saireden dolayı kendisinden mahalli memurin-i mülkiye ve

askeriyesi tarafından evvelce işar vukuu suretiyle talep olunan hizmeti ifaya muktedir olamadığı takdirde hükümet-i Osmaniyye tenzil edilmiş olan işbu tarifeyi nazar-ı itibara almak ve on birinci maddenin ikinci fıkrası ahkâmını ihlal etmemek üzere şirkete aid sefain ve merakibi marü'z-zikr nakliyatta istimal edecektir.

30. Yirmi dokuzuncu madde ahkâmı mucebince tayin ve tanzim olunan ve hal-i hazırda kendisini mukayyed bulunduran cedvele (lede'l-hace) tevfik-i hareket hususunda şirket tarafından bir taksir vuku bulduğu takdirde hükümet-i Osmaniyye marü'z-zikr taksirden mütevellid ahvali şirkete tahriren ve ber-tafsil bildirmek hakkını haiz olacak ve mezkur cedvele tevfik-i hareket etmesini şirketten talep eyleyecektir. Eğer şirket bu ihbarnamenin vusulünden sonra altı aydan az olmayan bir müddet zarfında bu taksirinde a'n-kasıd ısdar edecek olursa hükümet-i Osmaniyye mezkur altı ayın inkızasından sonra işbu taksirin devam edeceği bir sene-i kamile zarfında şirket tarafından kazanılan temettüat-ı safiyenin yüzde beşini tecavüz etmemek üzere şirketten bir ceza-yı nakdi talep etmek hakkını haiz olacaktır. Herhangi bir sene için hiçbir zaman birden ziyade ceza-yı nakdi talep edilmeyecektir. Eğer mezkur ceza-yı nakdiyi talep hakkına karşı şirket tarafından itiraz vuku bulacak olur ise mesele yirmi birinci maddede musarrah olduğu vechle bir hakem marifetiyle fasl edilecek ve bu hakem tertib edilecek ceza-yı nakdi mikdarını işbu maddede musarrah kayd-i ihtirazi tahtında olarak istediği gibi tayin eyleyecektir.

31. Ahkâm-ı salife ile beraber şirket tesisine ve işbu imtiyazın şirkete devr ü ferağına aid tedabir-i ibtidaiye cümlesinden olmak üzere sahib-i imtiyaz zirde beyan olunan teminatı ita ve bir madde evvel ihbar-ı keyfiyet eylemek üzere ikinci melfufun birinci kısmında münderic emlak-ı muhtelifenin mecmuu veya herhangi bir kısmı ile kontratolara merbut olub ayn-ı melfufun ikinci kısmında beyan ve sahib-i imtiyaz tarafından kendisine devr ü ferağ edilmek üzere imtiyaz olunan emlakdan mütahassıl temettüü ve hükümet-i Osmaniyye'nin seyr-i sefaine aid hukukuyla işbu imtiyazın mevzuunu teşkil eden hukuk-ı saireden münbais kaffe-i menafii talep etmek ve işbu imtiyaznâme ile bahş olunan bilcümle hukuk-ı hürriyet ve salahiyeti gerek bizzat kendisi istimal etmek ve gerek kendi memurlarına istimal ettirmek salifü'z-zikr seyr-i sefaini icra eylemek ve (Mösyö Lynch ve şürekası ile Bağdad Demiryolu şirketinin himayesi için balada derc olunan kuyuda riayet etmek üzere) buna müteferri bulunan ve tamamen kendi dilhâhı vechle kendisince münasib görülecek olan bilcümle muamelatı ifa etmek hakkını her zaman haiz olacak ve hükümet-i seniyye marü'l-beyan ihtarnamenin hin-i inkızasında veya ondan evvel hukuk ve emval-i mezkureyi sahib-i imtiyaza devr ü ferağa mecbur bulunacaktır.

Balada beyan olunan teminat Bank-ı Osmani'nin Londra'daki şubesinin teminatı olacağı gibi işbu teminat dahi tatbik edilmek üzere Hakkı Paşa hazretleriyle sahib-i imtiyaz tarafından sah-ı keşide olunan teminat layihasının mutazammın bulunduğu miktar için ve mezkur layihanın şekil ve suretinde olacaktır. Şurası mukarradır ki sahib-i imtiyaz şirketin teşkilinden evvel marü'z-zikr hukuk ve emvali kendi hesabına geçirmek hususundaki hakkını istimal eylediği takdirde şirket teşekkülünü müteakib (işbu imtiyaznâmenin üçüncü maddesi ahkamına tevfiğ-i hareket etmekten maada)

a. sahib-i imtiyaz ve yahud memurları tarafından akd edilen kontrato ve mukavelenâmelerle suver-ı tesviyenin kaffesini kabul edib kendi hesabına geçirmeye ve işbu imtiyaznâme ile şirkete bahş olunan salahiyetlerin hakiki veya itibari bir surette istimali halinde gerek kendi ve gerek memurları tarafından tanzim olunan bilcümle senedatı kabul ve tasdik etmeye

b. sahib-i imtiyaz ile memurlarını işbu imtiyaznâme ile bahş olunan hukuka ve hürriyet ve salahiyetin kendisiyle memurları tarafından hakiki veya itibari bir surette istimali ve ale'l-umum seyr-i sefainin icrası halinde mukaddema aleyhlerinde ikame olunan vaadi icra edilen takibat sadır olan hükümler dıçar oldukları zarar ve ziyan dermeyan olunan müddiyat ile metalib ile dıçar olunan her guna masarife ve muahharen ikame edilebilecek vaadi icra olunabilecek takibat sadır olabilecek hükümler zarar ve ziyan dermeyan olunabilecek metalib ve müddiyat ile dıçar olunan her guna masarife karşı temin etmeye sürat-i mümkününe ile mecbur tutulacaktır ve ol-vakit sahib-i imtiyaz balada beyan olunduğu vechle marü'z-zikr seyr-i sefainin icrasından tahassul edebilecek temettüatın kaffesini şirkete bildirmeye mecbur tutlacaktır.

32. Şirketin memurin ve müstahdemini hükümet-i Osmaniyye tarafından tayin ve kabul olunan elbiseyi iktisa edeceklerdir. Büyük memurlardan gayrı memurin mümkün olduğu kadar teba-ı Osmaniyye miyanından intihab edilecektir.

33. Şirket tarafından icra kılınan ameliyat esnasında zahire ihrac olunan asar-ı sanatkarane ve atika olbaddaki nizamat ahkamına tabi tutlacaktır.

34. Hükümet-i Osmaniyye nehirlerde icra-yı seyr-i sefaini sektedar etmemek şartıyla nehirlerin sahillerinde kendi hesabına olarak tabyalar ve istihkamlar inşa ettirebilecektir.

35. Şirket kendi hesabına olarak telgraf ve telefon direk ve telleri veya telsiz telgraf alat ve edevatı vazı ve tesis edebileceği gibi tahte'l-arz gerek telgraf ve gerej telefon muhaberatı tesisi eyleyebilecektir. Bu teller nehirlerin mecrasını takib edecek ve yahud şirketin arzusu vechle hat-ı müstahkim üzere bir iskeleden diğer iskeleye geçecek ve bunların nehirlerdeki seyr-i sefaine müteallik olmayan muhaberat-ı mahsusada istimal edilmeyecektir.

Hükümet-i Osmaniyye şirketin hututundan geçen telgraf muhaberatının kaffesini posta ve telgraf nezareti canibinden memur müfettişler marifetiyle her zaman teftiş ettirmek hakkını muhafaza eyler. Hükümet bir lede'l-hace iki telgraf teli tesisi için şirkete aid telgraf direklerini istimal edebilecek ve şirkete aid telgraf direkleri sonradan ilave olunacak bu iki tel ile şirketin telgraf tellerine mütehammil olabilecek surette inşa edilecektir. Hükümet işbu hatlar kırılıp bozuldukları takdirde lede'l-hace nehirlerde icra edilen seyr-i sefain hizmetine bir guna sekte iras etmemek şartıyla mühim ve müstacel olan muharrerat-i resmiyenin şirkete aid telgraf hatlarıyla keşidesi için mevkuflarda telgraf memurları ikame etmek hakkını haiz olacaklardır.

36. Gerek hükümet-i Osmaniyye ile sahib-i imtiyaz veya şirket ve gerek sahib-i imtiyaz ile şirket beyinde işbu imtiyazın tefsir veya icrasından dolayı tahaddüs edebilecek her guna ihtilaf işbu imtiyaznâmede munderic ahkam-ı katiyye mahfuz kalmak şartıyla ve alakadar olan tarafeynin vuku bulacak talep üzerine beynelmilel La Haye hakem mahkemesine havale kılınacaktır.

Kabule taalliken sah-ı keşide edilmiştir.

12 Ağustos sene 1913.

Birinci Melfuf

a. İngiltere bayrağını hamil iki kıta sefine Dicle ve Fırat nehirlerinde icra-yı seyr ü seferde devam edecekler ve Şattü'l-Arab'da icra-yı seyr ü sefer hak-ı umumisinden müstefid olacaklardır.

b. İngiltere bayrağını hamil bir sefine marü'z-zikr iki sefinden biri veya diğerinin icra-yı seyr ü sefer edemeyecek bir hale geldiği zaman onun yerine ikame edilmek üzere ihtiyaten hazır bulundurulacaktır.

c. Elhalet hazihi icra-yı seyr ü sefer eden iki sefinden her biri kemafiü's-sabık iki mavna cerr etme salahiyetini haiz olacaktır.

d. Gerek Mösyö Lynch ve şürekasının ve gerek onlar tarafından tayin olunacak diğer eşhasın idaresine tevdi edilen ve limandan çıktıktan sonra Osmanlı bayrağını keşide eyleyen bir sefine aynı zamanda balada beyan olunan diğer iki sefine gibi icra-yı seyr ü sefer etmek ve onlar gibi mavnalar cerr etmek salahiyetini haiz olacaktır.

İşbu melfuf mucebince “buhar ile seyr ü sefer” tabiri elektrik veya diğer kuvva-yı muhrikenin kafesiyle seyr ü sefer hususunu dahi ihtiva eyler.

İkinci Melfuf

Birinci Kısım

1. “Hamidiye”, “Burhaniye”, “Fırat”, “Kesafe”, “Musul”, ve “Bağdad” namlarında olan altı kıta sefine bilcümle techizat, alat ve edevat ve armalarıyla maen
2. Bilcümle sefain ve merakib-i saire (sefine, şalope ve mavnalar dahi dahil olduğu halde) kaffe-i techizat, alat ve edevat ve armalarıyla maen
3. Arazi, mebani, mendirekler, doklar, rıhtımlar, iskeleler sath-ı mailler, bahri nişanlar, mağazalar, idarehaneler, alat, edevat ve saire gibi elhalet hazihi dokuzuncu maddede beyan olunan sularda icra edilen sefainle münasebetdar olan şeylerin kaffesiyle bilcümle tertibat ve teferruat
4. Devr ü ferağ tarihinde marü’z-zikr enharın sevahilinde tesis olunan depolara mevzu mahrukat, mevad-ı telgrafiyye, yedek alatı, edevat-ı tamiriye ve mevad-ı saire-i mümasile

İkinci Kısım

Devr ü ferağ tarihinde münkaziye olmayıb:

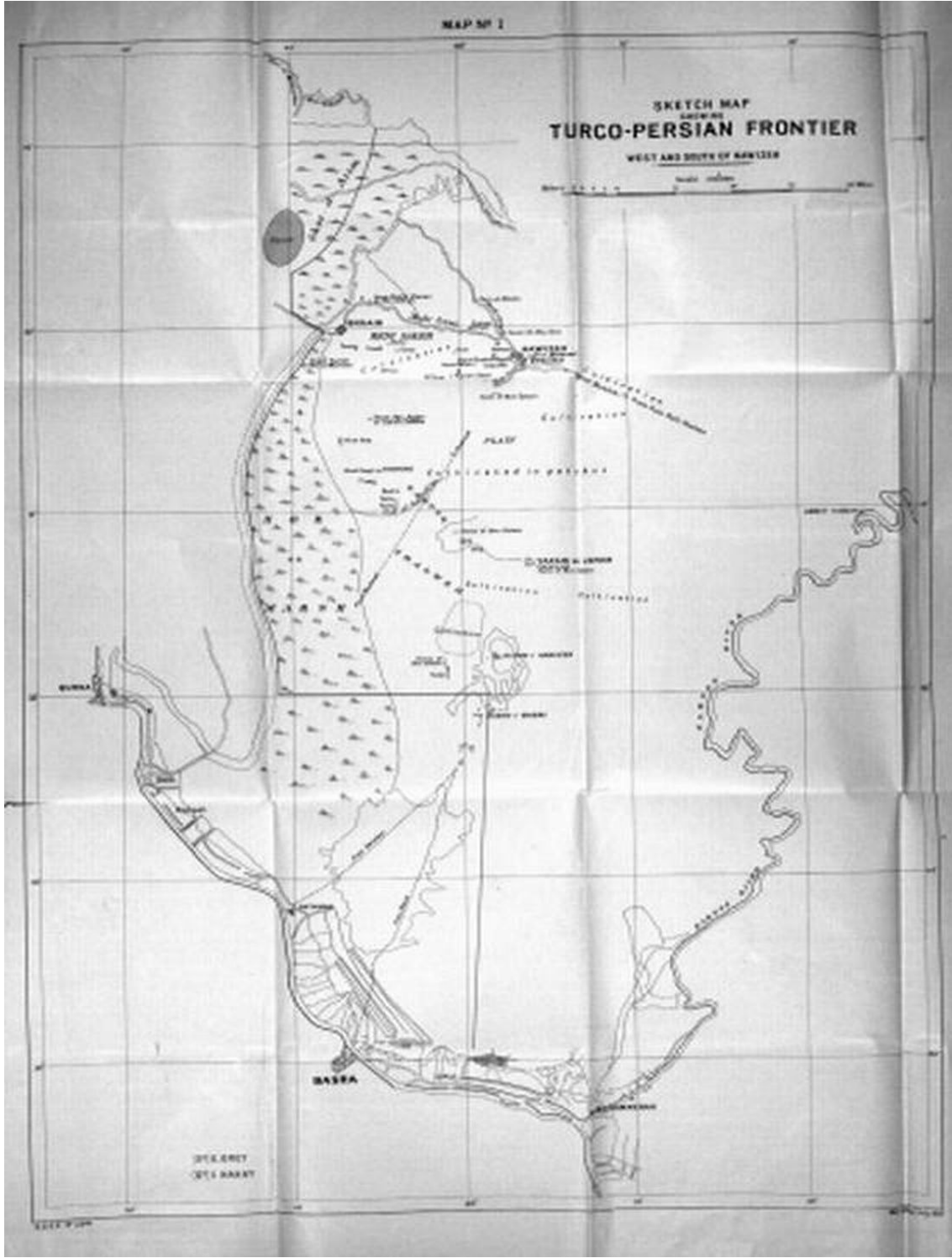
- a. arazi ve mebaninin icar ve istimaline
- b. memurinin istimallerine
- c. mahrukatın ve erzak ve levazımın tedarikine
- d. şalopelerin cerriyle seyyahin ve emtianın nakline
- e. asar-ı sanat ile mebaninin inşasına müteallik olan kontratolar

Kabule taallik suretiyle sah-ı keşide edilmiştir.

Fi 12 Ağustos sene 1913.

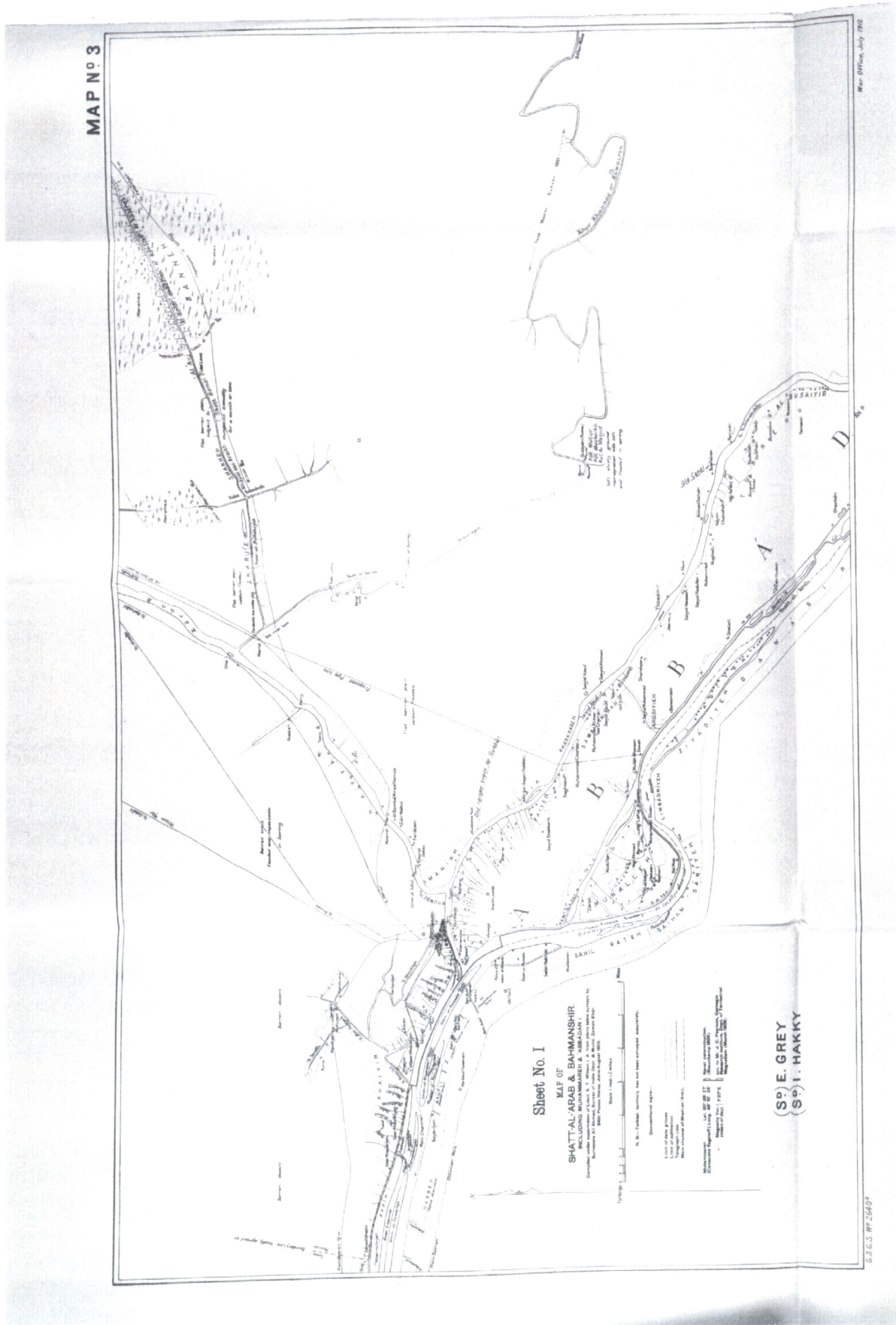
Kaynak: BOA, A.VRK 777/68, Lef 3.

EK-3

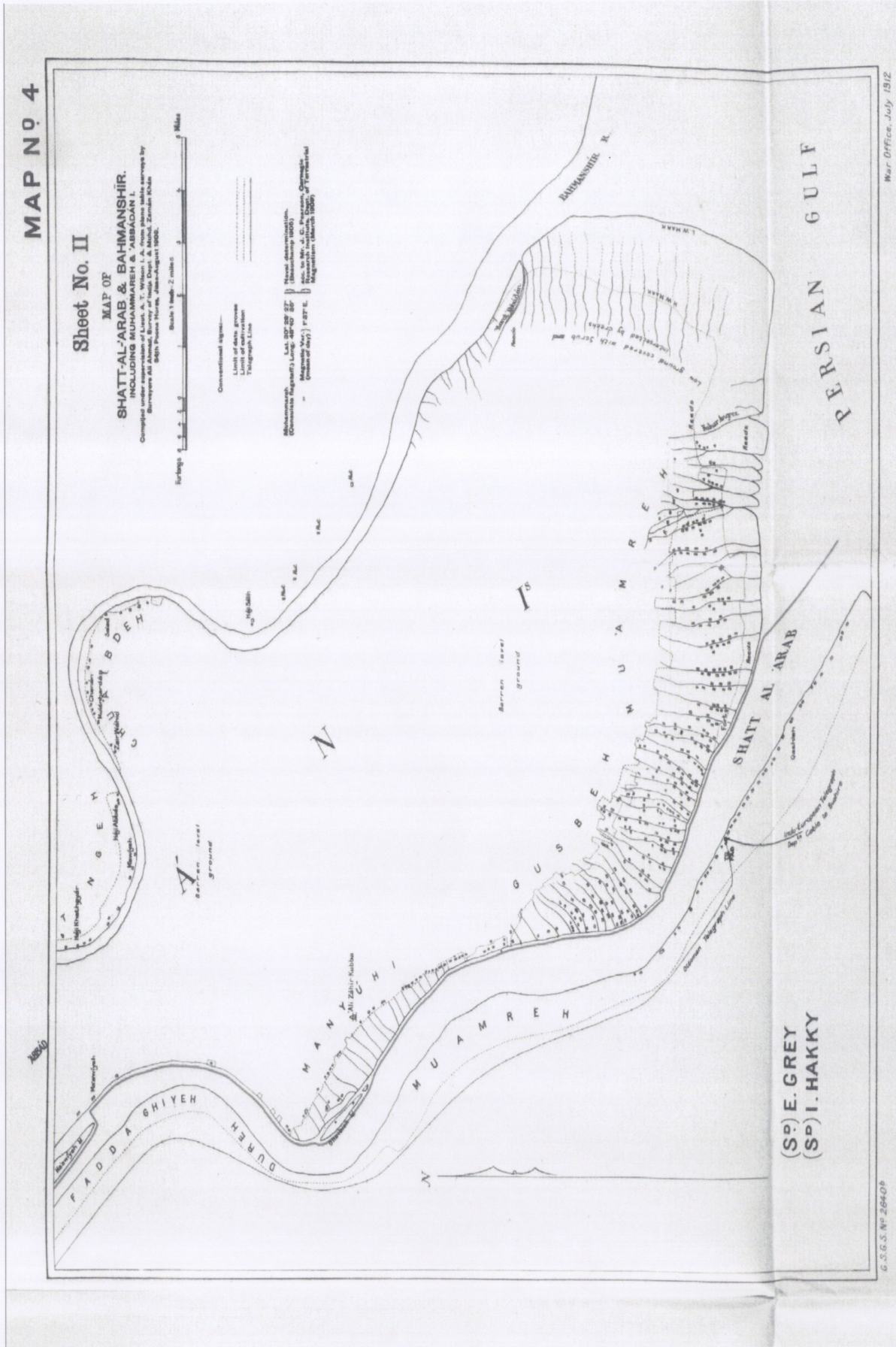
Türk-İran Sınırını Gösteren Osmanlı-İran Tahdid-i Hudud Haritası

Kaynak: BOA, HR.SYS 113/23, Lef 2.

Türk-İran Sınırını Gösteren Osmanlı-İran Tahdid-i Hudud Haritası

Kaynak: BOA, HR.SYS 113/23, Lef 2.

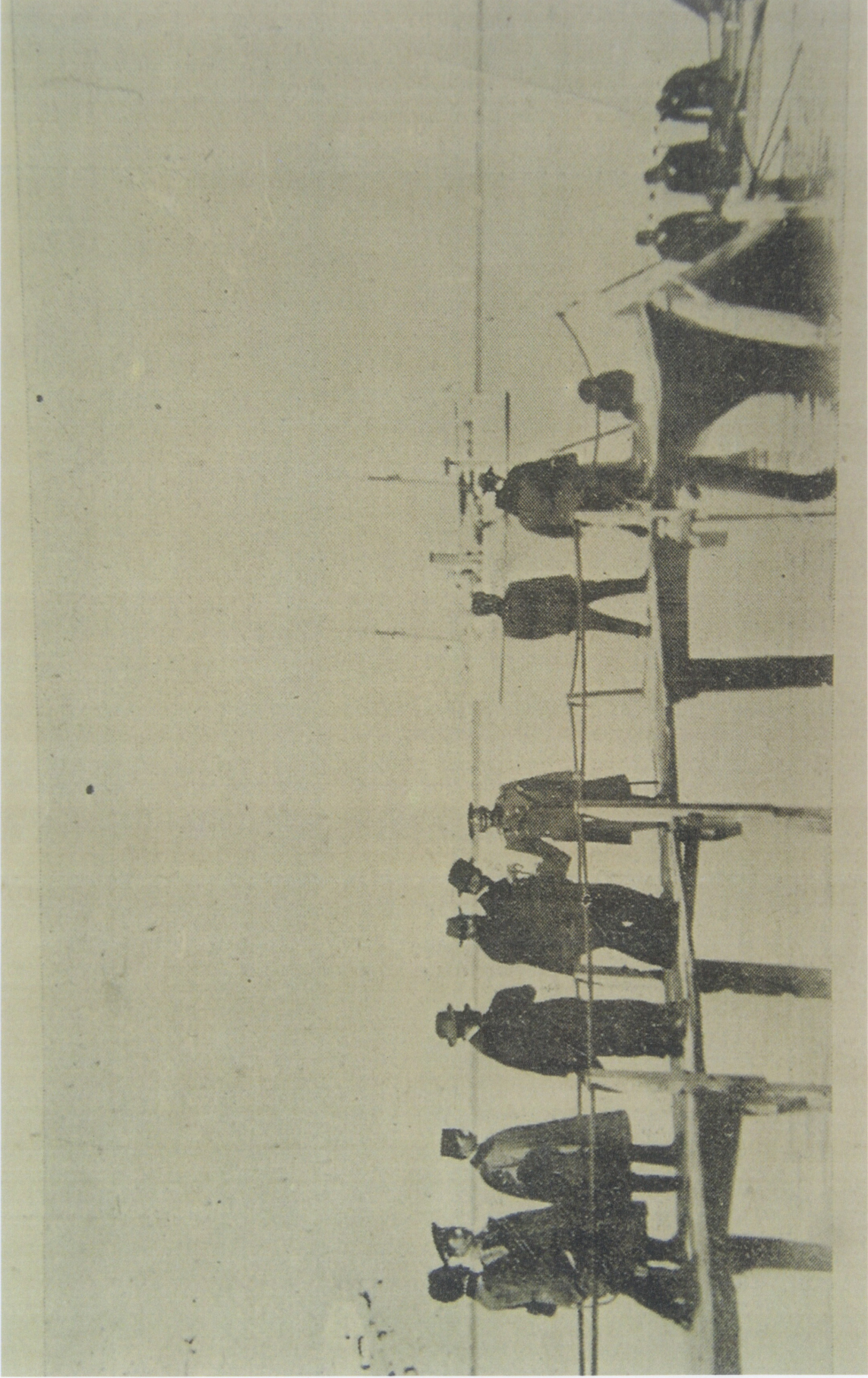
Türk-İran Sınırmı Gösteren Osmanlı-İran Tahdid-i Hudud Haritası

Kaynak: BOA, HR.SYS 113/23, Lef 3.

Osmanlı-İran Tahdid-i Hudud Komisyonu Osmanlı Heyeti

Kaynak: *Şehbal*, Aded 96, 1 Mayıs 1330, s.469.

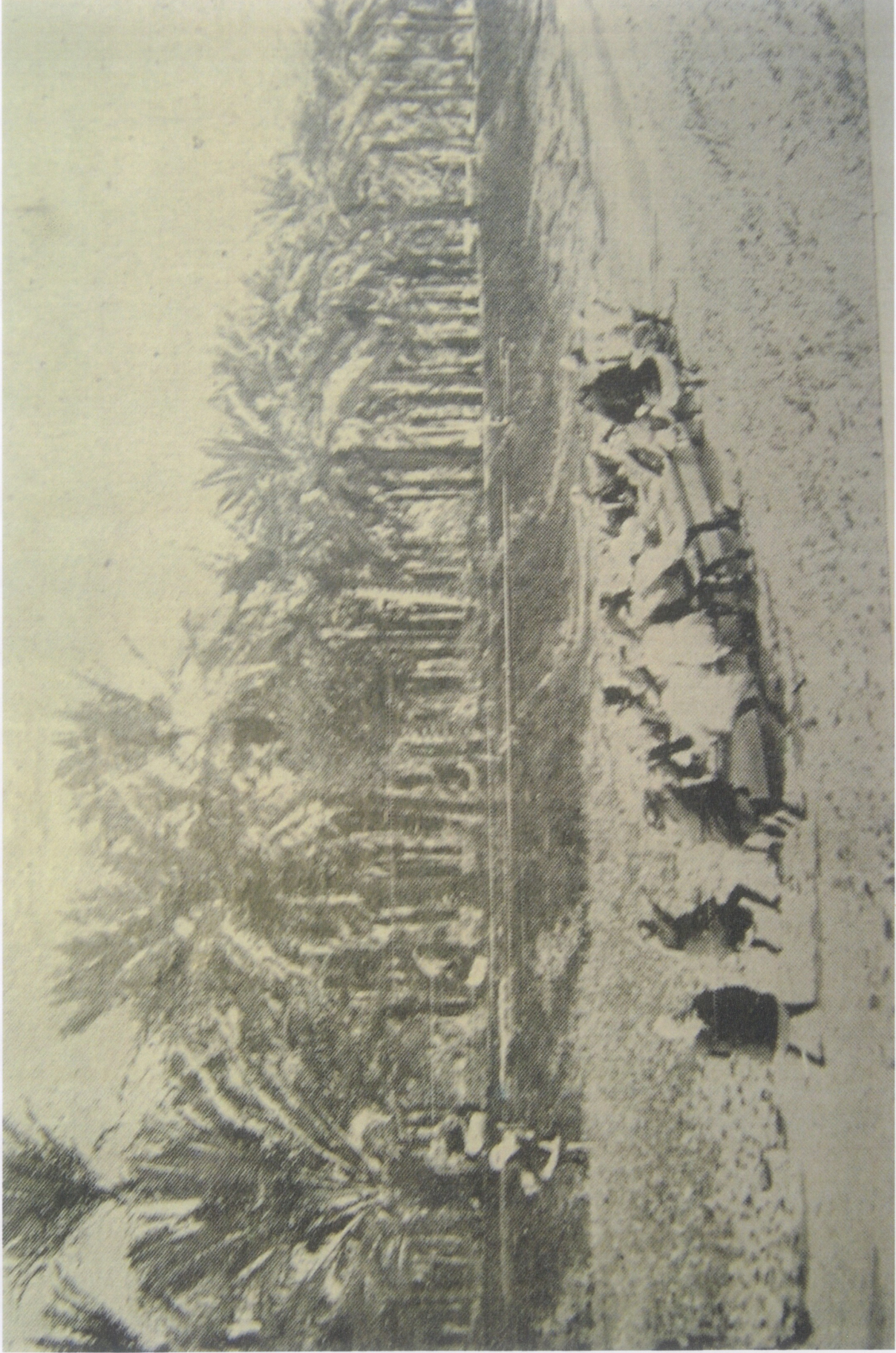
Tahdid-i Hudud Komisyonu Fav'da İken

Kaynak: *Şehbal*, Aded 96, 1 Mayıs 1330, s.469.

Tahdid-i Hudud Komisyonu Şattü'l-Arap Nehrinde Bulunan Hain Kanalı Ağzında İken

Kaynak: Şehbal, Aded 96, 1 Mayıs 1330, s.468.

Hain Kanalından Kayıkların Geçişi
Kaynak: Şehbal, Aded 96, 1 Mayıs 1330, s.469.

EK-10

Marmaris Ganbotunda Osmanlı ve Rus Topograf Zabıtleri

Kaynak: *Şehbal*, Aded 96, 1 Mayıs 1330, s. 468.

Eski Hariciye Nazırı ve Osmanlı Murahhası İbrahim Hakkı Paşa

Kaynak: *Şehbal*, Aded 26, 1 Eylül 1326, s.24.

EK-12

İngiltere Hariciye Nazırı Sir Edward Grey

Kaynak: *Şehbal*, Aded 33, 15 kanun-ı sani 1326, s.173.

EK-13

Eski Hariciye Nazırı Tefik Paşa

Kaynak: *Şehbal*, Aded 50, 15 mart 1328, s.39.

EK-14

Eski Hariciye Nazırı Gabriel Noradinkyan Efendi

Kaynak: *Şehbal*, Aded 32, 15 kanun-ı evvel 1326, s.145.

EK-15

İttihat ve Terakki Dönemi Bağdat Mebuslarından Babanzade İsmail Hakkı Bey

Kaynak: *Şehbal*, Aded 27, 15 Eylül 1326, s.45.

EK-16

Bâb-ı Âli Hukuk Müşavirlerinden İran Uzmanı Reşid Bey

Kaynak: *Şehbal*, Aded 67, 15 kanun-ı evvel 1328, s.365.

EK-17

Posta ve Telgraf Nazırı Oskan Efendi

Kaynak: *Şehbal*, Aded 72, 15 mart 1329, s.462.

EK-18

Rusya Hariciye Nazırı Sergey Dimitriyeviç Sazanov
Kaynak: *Resimli Kitab*, Numero 40, Mayıs 1328, s.273.

EK-19

Hariciye Nazırı Said Halim Paşa

Kaynak: *Resimli Kitab*, Numero 47, Şubat ve Mart 1329, s.797.

EK-20

İran Eski Hükümet Naibi Naibü's-Saltana

Kaynak: *Resimli Kitab*, Numero 9, Haziran 1325, s.914.

EK-21

Osmanlı-İran Tahdid-i Hudud Komisyonu İran Azası Nizamü'l-Mülk
Kaynak: *Resimli Kitab*, Numero 9, Haziran 1325, s.915.